

8/2135

N 23
25

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

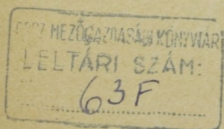
~~5419.~~

SZÁM.

szak.

HUSZONÖTÖDIK KÖTET

(49. 50. 51. SZÁM.)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1881.

18954 61
Bibl. Univers. & Sem. de
Genève

T A R T A L O M.

XLIX. SZÁM.

	Lap
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, MINT REGÉNYÍRÓ. — Péterfy Jenőtől	1
STANLEY AFRIKAI UTAZÁSA (III.) — Téglás Gábortól	34
AZ AMERIKAI VERSENY ÉS JELENTŐSÉGE. — Hegedüs Sándortól... ..	72
POE ALLAN EDGAR. — Ingram H. Jánostól... ..	93
A HÍRNÉV. Beszély. — Ouida után, angolból Csurgó Györgytől... ..	109
KÖLTEMÉNYEK: <i>Szép öreg asszony.</i> — Szász Károlytól. — <i>A fogoly katona.</i> Ó-székely ballada. — Benedek Elek és Sebesi Jób székely népköltési gyűjteményéből	132
A SZÉKELYEK EREDETÉRŐL. — Marczali Henriktől... ..	137
ÉRTESÍTŐ. Joób Lajos: <i>A magyar adórendszer.</i> Ballagi Géza. — Führer Ignác: <i>Magyartalanságok.</i> P. — Abafi Lajos: <i>Gróf Zrínyi Miklós Szigeti veszedelme és kisebb költeményei.</i> t.—	145

L. SZÁM.

SZABADKERESKEDÉS VAGY VÉDVÁM? — Kautz Gyulától	161
EGY KIRÁNDULÁS JÁVÁRA. — Lóczy Lajostól	193
AZ UJABB ÁLLATTANI MOZGALMAK. (I.) Dezső Bélától... ..	223
KOSSUTH ÉS A PRAGMATICA SANCTIO... ..	242
MARTINOVICS ÉS TÁRSAI. (I.) Pulszky Ferencztől	258
KÖLTEMÉNY: <i>A nagyanya.</i> Góbi Imrétől	284
SZÍNHÁZI SZEMLE: <i>Névtelen hősök.</i> Opera Erkel Ferencztől. — É. L.	287
A GYÁRIPAR ÁTHEL YEZÉSE A SÍK FÖLDRE. y. t.	293

ÉRTESITŐ: Réthy László: *Anonymus az erdélyi oláhokról.*

Hunfalvy Pál. — Bain A.: *Erziehung als Wissenschaft.* M.

— Thunhoffer Lajos: *A mikroskóp.* Dezső Béla. — Gindely

A.: *Die Strafdecrete Ferdinand's II. und der Pfulzische*

Krieg. Szilágyi Sándor. — Bászeli A.: *Theokritos idylljei.*

Csengery János. — Wigand A.: *Der Darwinismus.* M. —

Radestock P.: *Schlaf und Traum.* M. — Teichmüller G.:

Neue Studien zur Geschichte der Begriffe. M. — II-ik Kákai

Aranyos: *A lelánczolt Prometheusok* 300

II.

KOSSUTH ÉS GÖRGEI. Nyílt levél a szerkesztőhöz és észrevé-

telek Kossuth Irataira. — Görgei Arthurtól 321

MARTINOVICS ÉS TÁRSAI. (II.) — Pulszky Ferencztől 347

BISMARCK ÉS AZ ÚJ NÉMETORSZÁG. — Asbóth Jánostól ... 368

AZ ÚJABB ÁLLATTANI MOZGALMAK. (II.) Dezső Bélától ... 395

KISFALUDY SÁNDOR. — Gróf Szécheny Antaltól 418

SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI. Költői beszély. — Gyulai Páltól ... 431

ENDYMION. — Lánczy Gyulától 449

I. NAPOLEON LEGÚJABB ÉLETRAJZA. — Wertheimer Edétől 459

ÉRTESITŐ: Erisman Frigyes: *Egészségtan.* Imre József fordításá-

ban. Dezső Béla. — F. B.: *Das alte — christliche — und heutige*

Aegypten. h. — Butler: *The Legend of the Vondrous Hunt.*

— Cohen H.: *Platon's Ideenlehre und die Mathematik.* M. 468

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, MINT REGÉNYÍRÓ.

Eötvösről két becses tanulmányunk van : a Csengéryé és Gyulai emlékebeszéde. Dolgozatomat ezekkel szemben csak az mentheti, hogy más a kiinduló pontja. Nem az életrajzot veti alapúl, mint az első s nem állítja annyira az egyént előtérbe, mint a második. Inkább a részletekben marad s ezeket elemzi, majd az æsthetika, majd a psychologia segélyével. Csak későn bukkannak elő a részletek mögül az egyén vonásai. Találók akkor lesznek, ha beillenek azon kép körrajzába, melyet Eötvösről kiváló szellemek biztos kézzel már megrajzoltak. Különb, nem örökös problémák-é a jeles emberek ? Megfigyelésük mindig új gyönyörrel, új tanúltsággal jár.

I.

A „Karthausi”. A Karthausi-hangulat. A költemény hőse ; annak akarat-hiánya. Az író sentimentalismusa. — Az érzelem mint jellemrajzoló, mint stylist. — Az érzelmi pathos hatása a regény alakjaira. — A mű és alapgondolata. A könyv érzélgős, s nem a pessimismus kifolyása. A „Karthausi” s „Manfred”. Tiszta megoldás. A „Karthausi” s a „XIX. század uralkodó eszméi”.

Mielőtt azonban föladatomban megoldásához fognék, a *Karthausi*val külön akarok végezni. Ez egy esetben inkább a művet tekintem, mint íróját. Sőt e pillanatban a könyvnek irodalomtörténeti nagy fontossága sem érdekel, csak az, hogy még ma is a legolvasottabb Eötvös művei között. E körülmény mentse ki, hogy friss olvasmányunk vesszük kezünkbe, s negyven év előtti irodalmi hatását feledve, közvetlen benyomásunk szerint ítélünk róla.

Legyen szabad egy kitéréssel kezdenem, hogy legalább általános körvonalakban rajzolhassam a lélek táját, hol ama keserűség terem, mely a «Karthausi-hangulat» egyik főeleme.

Kétszer tanuljuk ösmerni az életet. Először midőn félre ismerjük, azután midőn megismerjük; először a képzelem iskolájában, azután a férfias elme világánál. Mint ifjak, midőn az iskola küszöbét átléptük, néhány esetlen kezdeményezés után, különösen ha az emberiség érdekei érintenek s a genius megnyilvánulását érezzük magunkban, megörögzött dogmatikusok módjára mindjárt ahhoz fogunk, a mit Prometheus sem tudott végbe vinni: világ alkotásához a magunk képmására.

Érzelmek a képzelmi világ cselekvő személyeivé, gondolataink világtörvényekké válnak, jómagunk e ködhálós ország egyik első, elismert polgára lesz. A dolgok e képzelmi rendjének egyik bélyegző sajátsága, hogy nincs benne ellenállás; a sötét anyag, az ördög hatalma benne nem létezik. A szép, az erény, a fönséges cselekvés csak amúgy — terem, mint gyümölcs a fán. E világ a hét éves fiú Eldorádója magasabb fokon; nemes vágyak himes pillangója röpked benne, hír viragja nő, szerelem bokra nyílik.

Ime a fiatal «ideál», mint mesekirály, mint világalkotó.

Nem csoda, ha vele szemben a valóság rideg, ellenséges, eszmehagyott. Az első komolyabb lépésnél, melyet a képzelem mezejéről a valóság rögre teszünk, ideálunk és az élet között úr keletkezik, borzasztóbb mint minőt Pascal látott megtérése küszöbén. Minél fényesebb görög tüzet gyújtott «oda benn» a képzelet, annál sötétebb a külső világ.

A kettő közt nincs átmenet; mélyebb kedélynél az első pillanatban a békülés, megnyugvás reménye sem dereng. A lélek lázassá lesz, elkerülhetetlenül, mint túlfeszült idegekkel a test, beteg. Ekkor a pessimismus köpenyébe burkolódzunk a gyermeki Cäsar-palást helyett; Hamlettel kelünk, nyugszunk és örökös a napfogyatkozás. Most kezdjük meg — Kant egy szép kifejezése szerint — az önismeret pokoljárását, melyből minden igaz megismerés kiindul.

Lassankint megtanuljuk, hogy első világunk még csak gyerekes dogmatismuson, éretlen föltevésen, esetlen induction, elpalástolt önösségen nyugodott. Megérdemelte sorsát; szétpattant. Azonkívül gyermekes merészség hibájában is leledzett: eszméje tagadta az anyagot; azt nem áthatni, hanem meg-

semmisíteni akarta: minden «kezdő» idealismus közös bélyege.

A *Karthausi* még a «világbomlás» tragikumán alapszik; hőse inkább a phantasia betege, mint a tapasztalásé. A világban csalódó érzelmesség képviselője; ellenmondásokban gazdag, jellemnélküli alak. Kis értékű törtszám, melynél a számláló — az író érzelmei — hasonlíthatatlanul értékesebb, mint a nevező, az alak jelleme. S az író érzelmei? Kétségtelenül költői lélekből, mély, philosophiai kedélyből fakadnak; csakhogy az író még a «Sturm und Drang» korszakát éli; az öreg társadalommal nagyon fiatal ember áll szemben, kiből a költő még fiatalabb, a philosophus pedig legfiatalabb.

Jellemző e tekintetben, hogy a regény hőse nem is bír az igazi tapasztalásra organummal. Gusztáv tulajdonkép nem is a társadalom bajain, az élet viszontagságain török meg, hanem egyénisége egy belső hiányán. Bár mennyiszor méri is ki a lélek körét, bár hogyan kutatja is ki az emberi kedély zege-zúgát, nem veszi észre, hogy csonka lelke van. Organismusából hiányzik a leglényegesebb alkotó rész, a legcsodálatosabb, a megváltó erő. Gusztáv örökké csak szenvedni tud és soha sem tud — akarni. S ha valóban az akarat a jellem alapja, az ember gyökere, Gusztáv növény gyökér nélkül, ideg hús nélkül — lehetetlen érzelő. Innen érthető, hogy csak vágyai vannak s nincsenek törekvései; élete nem fejlődik, de hamvad. Gusztáv beteg volt, mielőtt még a társadalom betegé tette volna.

E körülmény jellemző a műre és írójára is. A *Karthausi*-ban főleg a költői ember sentimentalis hajlamai nyilvánulnak. Innen van, hogy az egyén, a világ sorsa e műben egészen és kizáróan az — érzelen problémája lesz. Érzelemmé olvad benne a történet, a tudomány, az erkölcs; érzelemmé sűrűsödik benne minden gondolat. Krónikus szívbajban szenved a könyv; az író pedig ép általa menekszik e bajtól. Az akarat önossága és ereje, a célra feszülő törekvés, mely nagy bűnöket s nagy sikereket, a szerencse csodálatos változásait teremti, a *Karthausi* világában nem létezik. Kizáróan az érzelen önossága a hős baja, a könyv talánya; ez pedig passiv állapottal, édes-keserű hangulattal jár, melyben szenvedővé lesz minden, az erény, a bűn, az élet s végre az olvasó, midőn az ötszáz lapnyi vallo-másokon áthatolt.

Innen a könyv egyhangúsága a jellemzés modorában ép úgy, mint stylusában. Az érzelem gyöngye alakító és soha sem művész. A rövidítéseket nem szereti s a jellemek körvonalait sem tudja biztosan megrajzolni. Rosszúl is ítélt; ha reá bízunk az utolsó szót, néhány fokkal erre vagy arra — eltér az igazságtól. Azután a színek iránt is vak; csak pirosan vagy feketén lát; a legtöbb ember jelleme pedig csodálatosan mérsékelt színvegyületben mutatkozik. S mivel az érzelmek inkább intensive gazdagok, mint kiterjedésben változatosak, az alakok gyakran az unalomig hasonlók lesznek, mint akár angol utazók spleenje. A *Karthausi* alakjai is kódós típusok s nem egyének. Csont nélkül születtek; mintegy csálva csalódók, bűnös erényesek, erényes bűnösök. Oly dolgokon, hol jellemek megtörnek, fönn sem akadnak és sópáncodnak ott, hol gyermek eligazodhatik. Az emberi «puhányok» fajához tartoznak. — Mert nincsenek határozott körvonalaik, egyike a másikba gyűrűdik. Gusztáv átnyúlik Armandba, Armand Arthurba, Arthur újra Gusztávba. Egy a készletök, egy a vérök, egy az erejük. Mint a tengeri medusáknál tapasztalható, ugyanazon egy szervezetnek egymáshoz kapcsolt, egymással növekvő s mégis különálló részei.

A milyen rossz rajzoló az érzelem, olyan rossz elbeszélő is. Folytonos rezgése végre monotonná válik, mint akár a litániát lemorzsoló álmos pap hangja. Érzelmes áradozás, halk sirás, hangos zokogás — ez beszéde minden változata.

A bánatos érzelgésnek az is nagy hibája, hogy semmit sem hagy meg természetes helyén; annyira nem tud objectiv lenni, hogy mindent magába, könnyekké olvaszt. Ha az ember a «Karthausi-hangulat»-ban ábécze-könyvet vesz kezébe, az többé nem az ábécze tudománya, hanem a bánatos sors, a Sybilla könyve lesz. A betűzni való szók, mint: csillag, éj, hajnal, lepke stb. titkos rovásokká válnak, melyekből az érzelmes lapozgató azonnal philosophiát olvas. Az örökké panaszos megfordított kiadása az Űrama száraz szolgáinak, kiknek minden szava csak «Jehova, Jehova». Ha az ily ember kavicsba botlik, azonnal eszébe jut ama nagy szirt, melyen a mindenség hajótörést szenvedhet, midőn pedig szirtekhez ér, könnyen megeshetik, hogy meg sem látja. A folytonos önkényes hasonlítás, méregetés, le- és fölhangoltság szükségképen a mérték hiányára vezet.

E veszély annál nagyobb, minél inkább segíti terjengését

eleven képzelem játéka. Ilyenkor kicsiny-nél-nagynál egyaránt csak úgy dől a sok hasonlat s körmondatokba fogódzik, mintha az egész világ a «valamint» és a «ha» kerekain forogna. A képzelem kovászán így dagad az érzelemmel a stylus is, míg végre elfogy érzéki ereje s virágos halottá lesz.*) Utóbb, a körmondatok hálójában még az olvasó is elveszti lassankint szabadságát s elméje a sok virágillattól mintegy megszibbad. Hogy is lehetne másként? Majdnem minden lapon ismételten előfordul mint nagy körmondatok alanya a «szív» szó, fölékitve bús virággal, mint a régiek áldozati állata.

De nemcsak a stylus körmondatos külformája, a rokon hasonlatok, az érzelem folytonos feszülése hoz a könyvbe egyhangúságot: a gondolat monotóniája is bánt még. Mert bármily tág legyen a gondolat köre, a szempont, melyből az érzelmi ember a világot tekinti, mégis nagyon korlátolt. A boldogság, boldogtalanság, a múlandóság, az öröm, a bánat — ime az érzelem gondolati kategóriái. A világ semmi tárgyának nem marad meg előtte önállósága, nyugodt plastikája; a vallás, tudomány, művészet, az állam, a társadalom, a természet áldozatul esik eudemonismusának; addig lágyulnak az érzelemben, míg a főnebbi kategóriák valamelyikébe be nem illenek. Újra bebizonyúl, hogy az érzelem hangja, ha a lyrai költészetten kívül stylus méltóságára emeljük, az élet tárgyaival szemben gyakran hamis hang. A gyöngye egyén az érzelem vitorláján a pompás világ fölé emelkedik, rámondja, hogy útott rom és saját nyögését szebbnek, mélyebb értelműnek hiszi, mint annak óriás harcokból keletkező harmoniáját. Ez hosszú regényen át tűrhetetlen; még akkor is tűrhetetlen, ha a munka irányzata az utolsó könyvben épen e szempont ellen fordul. Mert az ethikai igazság ugyan helyre áll, de a puffadt egyén elkerüli æsthetikai büntetését: a satírárt.

Már említettük, hogy az érzelmi stylusban az elbeszélés mindig a rövidebbet húzza. Egyes szakaszai mintegy szigetc-

*) A természetből vett, lépten nyomon ismétlődő, általános hasonlóságon alapuló képek a *Karthausi* stylusának minden melegsége, emelkedettsége daczára, némi conventionalis színt adnak. Eötvös néhol saját stylusának lesz manieristája. Az olyan mondatok, hol mintegy tetten kapjuk a gondolatot, a mint valami érzéki képből kifejlődik, nagyon ritkák. Ilyen például: «Az ember láthatja az alávalóságot, melylyel a sokaság minden új jövevényre, ki közöttük föltűnik, elébb követ emel s ha látja, hogy az nálánál erősebb, tiszteletnek magyarázza a maga lehajlását..

kéket képeznek a reflexió árjában; folyton hullámokat kell szelnünk, s alig hogy talpalatnyi földet érünk, hupp! újra a tengerben vagyunk. Gyakran a szárazföldet is elborítják a hullámok s ott hányódnak közöttük elmosott darabjai. S mintha az alakok is ködben úsznának. Az érzelmi pathos Gusztávót egészen felhőkbe takarja, szemét homálylyal fődí; úgy hogy az se helyzetét, se a vele érintkezőket nem tudja helyesen fölismerni. Milyen félszeg a viszonya Júliával! Soha ily szerelmet, soha ily szerelmest! Csupa érzélgésből ideje sincs rá, hogy viszonyuk természete felől tájékozódhassék. Először az avignoni templomban látja Júliát egy idegen férfúval tété-a-tété-ben. De ő hallgat e felől, s már szerelemtől árad. Későbbben a véletlen szerencséje következtében megtudja, hogy Júlia Páris egy elhagyott negyedében újra találkozott titokban az avignoni idegennel. Midőn azonban Júlia szemébe néz, feled minden gyanút s szerelemtől árad. Később azt is észre veszi, hogy Júlia titokban levelez. Beáll levélhordónak és újra csak szerelemtől árad. S ne érdemelné meg Gusztáv, hogy csalódjék? Csakhogy maga-magával, nem pedig a világgal, a sorssal kel-lene megokolnia csalódását.

Végre beüt a válság: Gusztáv orrát menthetetlenül a valóságba üti. Megtudja, hogy Júlia mást imádott, s megtudja épen akkor, midőn a nő Dufey-vel együtt szökni akar. S mit tesz Gusztáv? Gusztáv egy modern Des Grieux, ki Manonját nem hagyhatja. Semmi férfias büszkeség nem ébred a nyálkás emberben, a harag megváltó erejét nem ösmeri; marad mi volt, érzékeny báb. Megbocsátjuk, hogy sir. De azután ajkához szorítja Júlia remegő ujjait, midőn az «meghatva» kezét nyújtja; tekintetét a nő szemei sötét mélyébe meríti, annak könnyein ellágyul, s az esemény, a nagy csapás egész facit-ja gyanánt azt érezi, hogy a fájdalomnak is vannak keserűen édes gyönyörei. Gusztáv javíthatatlan ember, mindig ilyen mellék-ízék után indul. Hogy e keserű édesség — a hős tette képtelensége mellett — hova tovább morális eczetté válik, nem csodálható.

És későbbben, midőn eszményét, mint egy herczeg fizetett kedvesét találja meg! A hogy egymást meglátják, azonnal kezdődik az érzelmi symphonia a cseppről, mely sárrá lett, holott virágon gyémántként tündöklött volna, — az élet boldogtalanságáról, titkos sejdítésekről, földre hullott falevélről. Az érzelmi mámorban újra benfullad a jellem, a tények értelme. A két

ember érzelmi virágbokkrétával ajándékozta meg egymást emlékül, — ez az egész.

Neha megtörténik az is, hogy a pathos nem halad együtt, hanem rikitó ellentétbe jö a pathetikus személy tetteivel. Armand gentlemannek lehetetlen dolgot követ el. Hát mögött, jótévője, barátja érdekeit pénzért elárúlja, és segíti Júliát szökésében. S midőn ezt Gusztáv megtudja, mégis Armand kerekedik fölül, mert pathosában tette értelmét egészen elcsavarja. Mennyi az ilyen érzelmi ügyvédkedésben önámítás, mennyi akaratos csalás — ki tudná megmondani? Legkevesebb az érzelem embere.

A pathetikus stylus mintegy úszó hólyaggal fogja körül a lelket, s bármily mélyen süllyedjen is, különben az egyén, a pathos pillanataiban mindig fölszínre kerül. Minél jobban megfeneklik a jellem vedre, annál magasabbra pattan az érzelemé. Júlia szerelmét ígérheti Gusztávnak, míg háta mögött egy parvenu-t «igazán» szerethet, azután courtesane válhatik belőle, majd ájtatos bűnbánó, — ő mindig Júlia, a romantikus, a nemes érzelmű, el nem durvult, el nem salakosodott, imádásra méltó Júlia marad. Csak úgy ömlik az alakokba a nemes-ség, ha a pathos kezében van a fűjtató. Ilyenféle alakok hús helyett érzelmi csomókból rakódnak össze. Az ily érzelmi csomók kölcsönös vonzásából s taszításából áll a *Karthausi* elete. — Itt az ideje, hogy közelebbről szemügyre vegyük.

A kivitel teréről át kell csapnunk az író alapgondolatára.

Azonnal észreveszszük, hogy bizonyos ellentét létezik az alapgondolat s a kivitel között.

Az író nem nyálkás alakokat akart teremteni, hanem mély érzelműeket; nem ingatag, jellemtelen embereket, hanem csak szerencsétleneket, nem a hős elmállásából akarta a katharsist származtatni, hanem annak erkölcsi gyógyulásából.

De akkor nem kellett volna oly világból venni alakjait, hol az akaratot, a jellemet csak névleg ismerik s a czélt tűző cselekvés idejét elérzelgik. Az érzelges útja se a tapasztalásnak, se az erkölcsi tisztulásnak nem az útja. Előbb láttuk a *Karthausi* stylusbeli hibáit; most a könyv tervének pszichológiai hiánya is szemünkbe ötlük.

Az író érzelő hevében feledte, hogy őt magát is nem sentimentalis hajlamai, hanem eredeti nemessége, philosophiai gondolkodása s fárasztó munka emelték azon álláspontra, melyet könyvében kijelöl.

Ez álláspont: az önösség megvetése. Ez álláspont evangéliuma: a szeretet. Ne magadnak, kicsinyes terveidnek élj, hanem családodnak, hazádnak, az emberiségnek! Mert annál tökéletesebb vagy, minél nagyobb a kör, melyet szerelmed átölel. Csak az önös boldogtalan!

S e könyvről mondták, hogy pessimistikus! Akár azt mondhatnák, hogy a legszélsőbb optimizmus rejlik mögötte. Egy nemes optimista bánatos idegláza nyilatkozik a könyvben, meleg kedély fájdalmas összehúzódnása a hideg világ érintésére, — de nem pessimizmus. A panasz, mely a szeretetnek ki nem elégített, de a kielégítést folyton kereső vágyából fakad, a reményét nem vesztett szenvedő sóhaja — még nem világgyűlölés.

Ép ezért nem is lesz nehéz felelnünk egy különben élesen bonczoló elme kérdésére. «Kik egy kezdő író ábrándjainál többet nem fedeznek föl a *Karthusiban*, mit mondanak ama nagyszerű világfájdalomhoz, mely többek közt Byron költeményein vörös fonálként vonúl végig?» Csak azt, hogy a két dolog összemérhetetlen, a különbségek egész világa fekszik közöttük.

A *Karthusi* csak az érzelő hangulat betege, *Manfred*-nél a pessimizmus a jellem tövéből fakad. Az békülést keres, ez gúnyolja azt. Az humánus, ez démoni. Annak lelke viszhang után eseng, *Manfred* pedig e tragikus szavakat mondja: «My spirit walk'd not with the sauls of men». — Ez a mondás a karthusi lelkét metszené keresztül. Nem, pessimizmust nem is vethetünk szemére, csak azzal vádoljuk, hogy népszerűvé teszi — az érzelgest.

Ha azonban tisztán a könyv alapeszméjét tekintjük, azt fogjuk találni, hogy benne az egyén viszonya a világhoz tisztább megoldást nyert, mint a sentimentalizmus vagy világfájdalom akármily más művében. Werther egyáltalán nem sokat törődik a világgal; *Manfred* minden társadalmon kívül áll; Chateaubriand pedig a René ruhájában még Európából el is utazik s elmegy az indiánok közé francia Homérnak. Az egyén e művekben mindenütt szakít a társadalommal; fájdalmai árán vett függetlenségét nem áldozza föl, s örökös marad ellentétök. A kevesebb költői következetességgel fölnyúló karthusi azonban meghajlik, kibékül a sorssal, az emberiséggel. Ha nem érezné halálát, nyugodt boldogsággal Armand barátjához hasonlón, még a földet is mívelné. Véghez

vitte a legnagyobb munkát: legyőzte önösségét. Egy ponton van az ideje betelt Fausttal. Azon elveket hirdeti, melyeket Faust. Mondanunk sem kell, hogy ez elvek csak félig meddig az alak fejleménye; inkább az író meggyőződése.

De e meggyőződés legalább öszinte vonást ad a könyvnek s ily tekintetben igaza van Pap Endrének: «nincs benne egy szó költemény». S nem csodálatos kezdet-e a *Karthausi* egy fiatal író részéről, ki államférfiúnak is készül? A legnagyobb idealismussal az önösség halálát hirdeti, midőn azon pályára lép, hol a tömeg az egoismusnak annyiszor arany oltárt emel. S még csodálatosabb, hogy ez idealismusa győzedelmeskedik a valóság ölmos botjai ellenében. Nagyon erősnek kelle lennie; minden esetre hamar kinőtt a *Karthausi* lágy sentimentalismusából. Még meg fogjuk ösmerni gyevereit.

Most még csak egy dolgot említek föl. A *Karthausi*ban az egyéni boldogság kérdése van fölvetve s az érzelem szempontjából költőileg megoldva. Eötvös irodalmi pályája vége felé újra az egyén jelentőségére fordítja figyelmét. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása a társadalomra tulajdonképp annak vizsgálatával foglalkozik, hogy mily befolyással vannak korunk vezéreszméi a társadalom fejlődésére, mely alapjában az egyén szabad kifejlődésén nyugszik. A költő első problémája így válik az állam-philosoph utolsó és legfontosabb kérdésévé.

II.

A képzelem gyöngéi és sajátságai Eötvösnél. Eötvös a „szív” embere. — A szeredélyek rajza. Lőrincz pap. Az interdictum kihirdetése a keresztetek táborában. — A szeredélyes alakok. A „Nővérek” és a „Wahlverwandschaften”. — A népies alakok. Dózsa György.

Kissé tovább időztünk a *Karthausi*nál, mint talán dolgozatom kiterjedése megengedné. De mentsen ki azon körülmény, hogy a *Karthausi*t a nagy közönség Eötvös művei közül leginkább olvassa s nagyon egyoldalúan ítéli meg. Róla veszi hiányos mértékét a «popularis» Eötvös alakjához. Nem is tudja, mennyire igazságtalan íranta. A sentimentalis lágyság, mely a *Karthausi*t egészen áthatja, csak kicsiny töredékét teszi Eötvös lényének; úgy aránylik az egész emberhez, mint költeményei összes irodalmi működéséhez. A sentimentalis elem hasonlít

nála ama finom mellékhangokhoz, melyek az alaphanggal együtt rezegnek, azt árnyalják, de se mélységét, se erejét meg nem határozzák. Gyöngeségből kellene magyaráznunk az erőt, ha Eötvös egyéniségének nyitját a sentimentalismusban keresnők.

Pedig sokan hiszik, hogy végeztek Eötvössel, ha őt a «szív emberének» nevezik. Nem tűzte-e ki ő maga jeligéül anyja szavait: «Ne higgy oly gondolatban, melynek szíved ellent mond»? Ezek elméssége egy fokon áll amaz útszéli politikusokéval, kik Eötvös mély belátása ellen azzal védekeztek, hogy poéta nem lehet «gyakorlati» ember. Új példája annak, hogy a felényi igazság a legneveltségesebb igazságtalanság. — Eötvös nem csak a szív, hanem a beható értelem embere is. S ez a helyes. A két ítélet között nincsen antagonizmus; egyik a másiknak próbája. Eötvös azok közé tartozott, kik azt tisztán át is értik, a mit érzelmök átölel, s mert nagy esze volt, volt nagy szíve is. Ezért oly meggyőző az érzelme s oly megnyugtató, oly őszinte a dialektikája. Minél mélyebb amaz, ez annál magabíróbb, könnyedébb, világosabb, meggyőzőbb. S ha Eötvös nem is hitt volna oly gondolatban, melynek szíve ellenmondott, szíve sem tágult soha a «gondolat» rovására.

Újabban a kiváló egyéneket s műveiket amazok egyes, uralkodó tehetségéből (la faculté maitresse) szokták «lefejtetni». Shakespeare költészetét a költő határtalan képzelmeiből, Byronét az író titáni ösztöneiből. A tehetség az alap, a többi szükségszerű következmény. Byron írja költeményeit, mint a méh mézet rak. Eötvös alkalomszerűen több ízben tiltakozik az ilyes magyarázatok ellen; támadást lát bennök az egyén szabadsága, szabad fejlődése ellen. — E tiltakozása könnyen megfeythető. Egyéniségéből hiányzott egyes tehetség túlszárnyaló ereje, fatumszerű uralma a többiek fölött. Nem ösmerte annak se kényszerítő hatalmát, se nyűgét. Belsőleg bizonyos tekintetben az egyezkedés, a «compromissum» embere volt, a legnemesebb szellemi «juste milieu»-höz tartozott. A metaphisikát és a rideg számítást ép oly kevéssé szerette, mint a phantastikus túlcsapongást vagy zord magában évdést. Lelkében nem maradt csomó, melyet esze meg ne oldott, vagy szíve el ne simított volna; ha támadtak is sebei, végre behegedtek, mert mindegyikök számára volt érzelmeinek írja, eszének megnyugtató gondolata. S ha társai közül, Kemény

Zsigmondot például, a szükségesség komor képzele fogva tartotta, Eötvös a világot a szabadság illúziójával tekinté. Szóval Eötvös ama szeretetre méltó, nemes optimismus képviselője, mely kiváltságos egyénekben lelki tehetségeik természetes, mesterkéletlen összehangzásából ered.

E harmonia Eötvösben az ember alapvonása; ez teszi előttünk becsessé a költőt is, bár az utóbbiban az ethikai és philosophiai elem túlnyomó volta a képzelem alakító erejét észrevehetően csorbitja. Eötvös, mint költő is, mindig általános eszmék, érzelmek révén ereszkedik viszonyba tárgyával; első sorban nem is ennek formája, hanem csak az a visszahatás érdekli, melyet a tárgy az elme világára gyakorol. Mintha képzelme nem is volna autochton; az egészen a generalisáló hajlamok és érzelmek talaján fakad; nem egyéb, mint ezek kapcsa, engedelmes képelője. Innen magyarázható azon sajátosságos tünemény is, hogy Eötvös, bár a nagy költők ihletével bír, mégis ezekkel hasonlítva a költői teremtető erő hiájával van.

Képzelme különösen két oldalról határolt: nem tudja rajzolni se a szenvedélyt, se a naiv-ot. Minden igazán költő pedig — itt vagy ott — a rajznak mestere. Azután a karakteristikus iránt egyáltalán nincs meg Eötvösben a kellő művészi kíváncsiság. Ha észreveszi is, néha épen a forduló-pontokon csekélyre fogja. Az egyént szereti kivetköztetni bőréből; azonnal általánosabb vonatkozásaira, magasabb pszichologiai szempontokra vezeti vissza; nem annyira látni, mint érteni, átérzeni akarja. Inkább arra gondol, mit jelent az egyén, mint arra, hogyan mutatkozik. Szóval, képzelme a plastika hiájával van. Eötvös háromszorta többet magyaráz, mint rajzol. Innen van, hogy színei gyakran összefolynak, alakjai pedig határozottan színfoltok benyomását teszik. Értem itt különösen komoly alakjait, az ideálra törőket, az érzelmeseket, szenvedélyeseket.

Már említém, hogy a szenvedélyt költőileg jeleníteni tulajdonképen nem is tudja. Ösztönszerű tartózkodást kelt Eötvösben a szenvedély érzéki tüze, ereje, vaksága és vakmerősége. Egyaránt sérti érzelmét és értelmét. A költő nála ép úgy elfordul egyoldalú szenvedélyek művészi rajzától, mint az államférfi a forradalomtól. Mindkét dologban van valami démoni, megfoghatatlan, kimagyarázhatatlan. Eötvös pedig szeret «humanisálni», lágyítani, békíteni, érteni, magyarázni. Különben a szenvedély szaggatott volta, ideges plastikája nem felel meg

Eötvös nyelvezetének sem. A szenvedély egyenetlen lüktetésű; most néma, mint az éj, majd tombol, mint a vihar. De egyik esetben sem tűri a körmondat lánczait. Eötvös gondolatainak pedig a körmondat majdnem természetes formája. Azonkívül a szenvedély soha sincsen jellemző mozdulatok nélkül. Csak akkor él, ha az arcz izmaira, az egész testre átragad. A gerjedt arcz előtt pedig Eötvös szemet húny. A szenvedély legtöbbször csak szónokivá teszi alakjait — tovább nem terjed. Lőrincz, a czeglédi pap fényes rhetorikával fejtí föl Bakács, Orbán deák, Dózsa, illetőleg az olvasó előtt mindazon okokat, melyek őt a lázadásba sodorták; de szenvedélyére legfőlebb következtethetünk; az szemléletünkbe nem esik. Csak egy példát idézek a sok helyett. Lőrincz Bakács előtt áll, a szegény plébános a hatalmas primás előtt, ki, mint amaz, jobbagyok gyermeke. Mily ellentét! Mennyi alkalom a legkülönbözőbb szenvedélyek kifejezésére! Különösen, hogy most az igénytelen pap mögött a keresztesek tábora áll; e pillanatban majdnem ő a hatalmasabb. S az egész jelenet mégis csak colloquium hatását teszi; a primás az aggódva kérdező, Lőrincz a szónokias felelő. Oly gonddal használja a kérdő, fölkiáltó mondatokat, oly jelesen csoportosítja érveit, oly kitűnően adja elő a lázadás okait, hogy akár Livius szónokai tanulhatnának tőle.

«Honnan ily rögtön a gyűlölség az úri rend ellen?» — kérde Bakács bámúlva. Következik erre gondos kérdő formában az argumentum ad hominem. «S ezt tőlem azon férfi kérdi, ki nem úri palotában, hanem parasztház szalmafedele alatt született?» — mondá Lőrincz keserűen — «ki a népet saját szüleiben látta szenvedni? Eminencziád talán elfeledte gyermekségét? vagy ha néha e korára visszatekint, ha álmaiban ismét az erdődi jobbagylakban képzei magát, melyből a Drágfiak az egész családot, ha nekik úgy tetszik, elűzhették volna s a szolgaságon kívül nem vala biztos semmi: eminencziád fölébredve, nem borzad-e el? s mégis másoknak édes visszatekinteni gyermekéveikre! uraktól hallám, hogy boldogítóbb érzés nem létezik; s eminencziád kérdi, honnan e gyűlölség az úri rend ellen?»

Most következnek az általánosabb okok; egész enumeratio poëtica. Mintha egy középkori Tiberius Gracchus beszélne a feudalismus kinövéséi ellen. *Plutarchos*ban legalább az öregebbik Gracchus hasonlókép szónokol. «Honnan e gyűlölség?

— folytatja Lőrincz. «A ház, melyet a jobbágy épít, nem az övé, ura elkergetheti lakából, s ő földönfutó lesz; a mező, melyet homloka izzadságával fölszántott s bevetett, nem neki termi gyümölcseit; gyermekei nem az ő örömeire nőnek fel; ha a kegyes ég leányainak szépséget ad, remegnie kell, nehogy buja földesura rimájának fogadja gyermekeit; ha fiai bátrak s erősek, el fognak ragadtatni apai keblétől, hogy mint csatlósok s huszárok a büszke báró udvarának fényét növeljék s csatáiban vérezenek. Övé semmi a világon, számára nincs biztosság! Ha reményeit arra szorítaná, hogy faluja temetőjében majdan elődei között fog pihenni: ő még erre sem számíthat; urának ellenségei eljönnek s őt családjával és szomszédjaival elhajtják marhaként, hogy mérföldekre ősi lakától, más urak földjét művelje. Ha ilyenkor ellen nem áll, s ha előbbi urának birtokába visszakerül, nincs kegyetlenség, melyet a szökevény jobbágyon el ne követnének; ha ellenáll s küzdés között agyonüttetik: ura huszonöt forint készpénzt kap, melyet néha kegyességében a hátra hagyott családnak ajándékoz, hogy az elveszett apa s fiú helyett a gazdaság folytatására egy pár lovat vagy tinót vehessen magának. Tőle még a vallás vigasztalása is megtagadtatik, papjának, kinél azt kereshetné, a patronus gyermekeket, tudatlanokat, erkölcsteleneket nevez ki, sok helyt a lelkipásztorság a gazdasági tisztséggel köttetik össze, hogy a jobbágy még Isten oltárához se tekinthessen föl a nélkül, hogy zsarnokával ne találkozhassek szeme. S eminenciád kérdi, honnan e gyűlölség?» S most egy jegyzet következik, mely latin idézettel bizonyítja Lőrincz állításai némelyikét. Csakugyan az agitator szavai legtöbbször történeti codexben állhatnának; magyar *Livius*ba illenének. Csak nem a szenvedély, nem az agitator szavai!

Eötvösnek épen a parasztlázadást tárgyzó regénye, a melyben pedig nagyon sok színt, sok genreszerűt alkalmaz, mutatja, hogy képzelme jellemrajzoló erő nélkül szűkölködik. Majdnem mindenütt látni lehet azt a finom vonalat, hol a történet adata megszűnik s a szabad alakítás kezdődik. A nagyobb rész rendesen a történeté, nem a képzelemé. Az utóbbi nem olvasztja be elemebe a történetet s alakjait, inkább csak magyarázza, rendezi. A mint az alakok szenvedélyes kifakadásai gyakran csak az író gyűjtötte adatok szónokias elmondásából állanak, úgy maga az egész alak rajza is — például Ulászlóé,

Bakácsé, Telegdyé — az ilyen egymáshoz illesztő modor eredménye. Legjobb esetben tompa színű fali szőnyegek hatását teszi, melyeken sok az öltés és a fölfejtett szál. — Az alakok legnagyobb baja az, hogy csak kevéssé cselekvő személyek; ritkán kapjuk őket tetten, ritkán látjuk mozgásban. Inkább csak nyugosznak, tanácskoznak, eszmélkednek és — leíratnak.

Ha Eötvös képzelme nem tudja az egyéniséget gyökerén kifejtetni, ép oly kevéssé tünteti föl kellően azt az irracionális s mégis ellenállhatatlan hatalmat, mely a tömegeket hajtja s kormányozza. Csak egy példát hozok föl, mely azonban annyira jellemző, hogy minden kétséget kizár. Bakács küldöttei az interdictumot készülnek kihirdetni a keresztesek pesti táborában mindazok fölött, kik a fegyvert le nem teszik s haza nem térnek. Hogyan akadályozhatni meg az interdictum hatását a különben már lázongó tömegre? — ez a kérdés merül föl Lőrincz pap előtt. S mint a tanuló a kétszer-kettőt, kiszámítja, hogy itt csoda kell, valami intő égi jel. Egy német krónika meséli el a csoda alapjául szolgálóényt. Midőn a bíbornok követe a hadak eloszlásátok mellett megparancsolta, a keresztesek vezérei két oszlopot jelöltek ki a Rákos terén; az egyiknél azok csoportosúljának, kik a fegyvert lerakni, — a másiknál kik maradni akarnak. Mindkét oszlop fölé keresztet erősítettek. Egyszerre csak a haza kívánczók oszlopáról földre bukik a kereszt. Újra fölvonják, de másodszor, harmadszor is porba hull. A nép most iszonyodva hagyja oda az oszlopot, Isten ujját látja az eseményben, s Dózsa köré csoportosul.

A krónika nem magyaráz; adja naivúl a tényt. Véletlenül, szélvészttől sodorva vagy az ég közvetlen behatása által dőlt-e le a kereszt, — a krónika nem kutatja. Eötvös az egészet Lőrincz p.p. és Villibald szerzetes közt előre megszűrt «szükséges» csalásból származtatja. Oda minden költői hatás! Szabad-e költőnek a legprózaibb magyarázathoz fordulnia? Képzelmének ily olcsó pragmatismuson megpihennie? A népmozgalom ereje növesztésére ilyféle színházi gépezetet alkalmaznia? Eötvös itt a naiv krónikával, a tömegek s vezetőik psychológiájával szemben szakasztott ugyanazon álláspontot foglalja el, mint a XVIII. század vagy a rationalis theologia a szent könyvekkel, a vallási mythosok keletkezésével szemben. Reimarus szerint Mózeszt a Sinai hegyén csakugyan vakító fényesség övezte; csakhogy ennek oka abban rejlett, hogy

Mózes, ha a magnesium-világítást nem is ösmerte, a villamosági tüneményeket jobban föl tudta használni, mint a korabeliek. Az ilyen magyarázat a nevetségesig józan s minden csak igaz, csak költői nem. Lőrincz pap, vagy Eötvös egészen úgy cselekszik, mintha Reimarusnál járt volna iskolába. — Különben senki sem fogja tagadni, hogy a keresztes had s annak néhány genre-alakja történeti színezésű s találó vonásokban gazdag. De ha az író képzelme épen a fordulónál ily csodákat tervelő rationalista lesz s ily kétes értékű «machinához» folyamodik, ez mégis azt mutatja, hogy más téren otthonosabb. *)

Ha Eötvös nem tudja a szenvedélyt, mint karaktert rajzolni, sem annak erőszakos egyoldalúságát, kérlelhetetlen, végletekre vivő logikáját: annál szívesebben ecseteli hajlékony, könnyen hevülő képzelme annak logikátlan oldalát, ide-oda hullámlását, az érzelmek ingatagságát; nem a szenvedélyt, hanem a szenvedélyességet. — Ennek föl-föllobbanását azután nem a jellemrajzoló erejével, de a finom észlelő ügyességével olvassztja egy alakba össze. Innen származik szenvedélyes jellegei egysége. Nem magukból merítik, hanem az író által nyerik. Lassankint észre vesszük, hogy alanyiságuk nyitját az íróban kell keresnünk, ki amannak örökös megvilágítója, magyarázója, kifejtője. Innen van az is, hogy habár Eötvös szerelmesei, kérkedői, szenvedélyesei a nevetségesig állhatatlanok, ingadozók, benyomásról benyomásra szökők, **) benyomást benyomás után feledők s folyton sarkukon fordulnak, — a hold nem változik annyit, mint ők — mégis szinte feledjük, hogy nem is jellemek, nem is élnek. Annyira igazak az általános reflexiók, pszichologiai megjegyzések, melyeket az író chorusként hátuk mögött az olvasónak elmond. A *Karthaustól a Nővérekig*, *Ártándy Páltól Káldory grófig* egész gyűjteményét lehetne összeállítanunk az ilyen születésüktől ingó lábbon álló alakoknak, melyeket csak a gazdag reflexiók kapcsa fűz egybe.

*) A különbség szembeszökő, ha például azon rajzra emlékezünk, melyet báró Kemény Zsigmond ad a szombatosok növekedő fanatizmusáról.

**) Eötvös mondja a *Gondolatokban*: «Lehet-e életünkben két nőt valóban szeretni, nem tudom; két hazát bizonyosan nem.» Eötvös szerelmesei rendesen két nő között ingadoznak. Ép oly kevésbé tudják-e kérdést megoldani, mint szerzőjük.

Már ezen egy körülmény mutatja, hogy Eötvösnél nem az alakító erő nagy, mint inkább azon leleményesség kiváló, melylyel képzelme érzelmekhez simúl, eszmékhez közelít. S ép e sajátsága ad erős subjectiv színezetet regényeinek; de értékeket is e sajátság adja meg. Minden egyes műve mögött az egész ember áll, ki ép oly melegen érez az egyén, mint az emberiség mellett s egyaránt nemesen gondolkodik mindkettő czélja felől.

Az alakító phantasia gyöngéjét, az író eszmélkedő irányát nagyon élénken feltünteti Eötvös utolsó regénye: a *Nővérek*. Bocsánat az alantas hasonlatért, itt Eötvös egészen a maga konyháján főz. Képzelme csak kevés színt kölcsönöz a külső viszonyoktól; majdnem egészen magából merít. Nincsen segítségére se a jelennek satirára kihívó, széles rajzra ingerlő felszege, se a festői múlt. A történeti háttért csak épen kiinduló pontúl használja, hogy hozzá köthesse az esemény szárait. De az esemény maga is mellékes s a mi még rosszabb, magok az alakok is mellékesek. A regényben tisztán csak az a félig társadalmi, félig pszichologiai problema áll, melyet az író benne következményeivel együtt kifejtetni akar. Ez egyben következetes az író, ha alakjai következetlenek is; ez egyben világos, ha alakjai nehezen érthetők is. S ez természetes. A terv logikáját mintegy rájuk erőszakolja, annak javára összeközléseket kelt föl lelkökben, melyek ugyanazon emberben, hacsak viaszból nincs, egy időben, hasonló körülmények között, hasonló indokokból aligha megférnek. Látszik: Eötvös nem a jellemből fejti ki a problémát, hanem a problema szerint rajzolja az embert, előbb csinálja meg annak sorsát, aztán keresi jellemét; képzelme nem önerejéből alkot, hanem csak azt magyarázza, mihez a tervet az író reflexioja már megadta. — Talán innen is van, hogy Eötvös annyira szereti regényeiben a hajlékony jellemeket; a gondolat örömet dolgozik lágy anyagban s ha meg nem törheti a merevet, inkább fut előle.

Eötvös képzelmenek művészi hiánya s ezzel ellentétben a forma hatalma még élesebben szembe ötlük, ha például a *Nővérek*et Goethe *Wahlverwandschaften* című regénye mellé állítjuk. Ha az utóbbi nem volt is Eötvös képzelmére közvetlen hatással, a két regény közt elvitázhatatlanul van némi rokonság. E rokonság azonban — alig szükséges mondanom — nem az alapeszmére vonatkozik. Míg Goethenél az utóbbi

tisztán pszichologiai, részben a lélek «természetrájzába» vágó: a *Nővérek* irányzata társadalmi színezésű s erősen demokratikus. Eötvös, Gyulai szerint, e regényében azt akarta kimutatni, hogy az igaz boldogságot nem társadalmunk finomabb, aristokratikus köreiből, hanem az egyszerű, romlatlan, naivabb, de tisztább érzelmű nép között kell keresnünk. Ezért lesz szerencsétlen Margit, s Julis boldog; ezért nem fődözi fel kilétét Ormosy grófné elveszettnek hitt leánya előtt, midőn azt egy derék telkes gazda nejében újra fölleli. — Hasonlítást Goethe regényével a *Nővérekben* csak az aristokratikus világ lélektani zavarai engednek. Mindkét regény foglalkozik ama csodálatosan keletkező rokonszenv-tüneményeivel, melyet néha a véletlen kelt föl és többé semmi meg nem szüntethet, — másrészt rajzolja azon elidegenülést, mely hasonlóképp gyermekes okból keletkezhetik s mégis csaknem legyőzhetetlenné válik; mintha fekete pont képződne a kedély láthatárán, mely lassankint mindent elborító sötét felhővé sűrűsödik. Egyetlen egy gyöngédtelen szó, türelmetlen mozdulat, melylyel Ormosy gróf nejének anyai érzelmeit sérti, például elég arra, hogy a két ember egymáshoz való bizalmát, kölcsönös boldogságukat megsemmisítse. Ama parányi indulatosság benyomása ezentúl érintkezésök minden alkalmával, mint be nem hegedő seb fájdalma, mindig megújul s lehetetlenné tesz minden bizalmas, bocsánat-adó közeledést. Mint az elidegenülés, parányi tények eredménye lehet a nagy rokonszenv is. Valójában e lelki mozgalmak alapja az egyes természetek ellentétessége, mely a kicsiny tényeken rögtön, váratlanul, villám gyorsaságával napfényre jön.

Mi ilyenkor a költő föladata, melyet Goethe oly mesterien megoldott? Hogyan teszi megfoghatóvá a lélek változásait, a rokon-, vagy ellenszenv hullámzásait, a kicsiny okok sorozatának nagy következéseit? Ha azt adja, mi belőlük — hogy úgy mondjam — érzékeink alá esik. Művészi nyugalommal kirajzolja ama kicsiny tényeket, hol a keletkező érzelem vagy nagy szenvedély mintegy lopva nyilatkozik, azokat művészi fokozással egymáshoz sorolja, míg végre az olvasóban e tények alapján a pszichologiai kényszerűség illuzióját kelti föl. Ez illuzio fölkeltésétől függ a rajz igazsága s a költői hatás. S mennyire értett Goethe ennek titkához! Eötvös képzelme azonban fut a fejlődés föltüntetése elől; nincs hozzá érzéki ereje, nyugalma.

S ez annál nagyobb hiba, minél belsőbb, intimebb, gyöngédebb a pszichológiai problema. Ezért sehol sem érezzük annyira a képzelőmunkát megkapó részletek hiányát, mint a *Nővérekben*. Ezért oly ingadozók, majdnem érthetetlenek alakjai. S ha mégis értjük őket, értelmöket nem költői valóságuktól nyerik, hanem azon elmélkedésektől, megjegyzésektől, reflexióktól, melyeket vagy saját nevében közöl az író az olvasóval, vagy pedig alakjai ajkára ad. Ha ezeket s velők a könyvnek bizonyára nagyon becses részét elnyesnők, a jellemző részleteket csoportosítanók, az átmeneteket élénkebben árnyalnók, a *Nővérek* megszűnnének lenni egy gazdag szellem gyöngé regénye, s lehetnének egy különben közepszerű író érdekes novellája. Egyébiránt azt hiszem, a *Nővérek* tárgya már magában is inkább novella-tárgy.

Alkalmoszerűen itt néhány szóval megemlékezhetünk Eötvös reflexióiról is. Különösen pszichológiai megjegyzései szépek, igazak, s tanúskodnak ama mélyre ható sympathiáról, melyvel Eötvös a lélek minden gyöngéd érzelme, nemes gerjedelme iránt viselkedett. De ha szabad mondani, nem töröl metszettek. Regényíróink közül Kemény Zsigmond is gazdag megjegyzésekben. De míg Eötvöseit majdnem mindig előre gyaníthatjuk, Keményei meglepők, váratlanok. Eötvös nagyobbára generalisál; Keményei pedig folyton az alkalmoszerűség zamatával bírnak. Az olvasó érezi, hogy az íróból most nem az »általános ember» beszél; megjegyzésein rajta van mindig a különös lelki állapot bélyege, érezni rajtuk a meglepetést, melyet magának az írónak okoztak, a mint különös helyzetek, vagy jellemek szemléleténél agyába ugrottak. De ezt érezni könnyebb, mint körülírni.

Eötvös képzelmének csekély plastikája, az író visszatartthatatlan eszmébősége, érzelmekben szíves-örömet elmerülő volta nehézzé, majdnem lehetetlenné tette előtte — mint már említők — a naiv alakok rajzolását. Pedig Eötvös szívesen tér a nép közé; beszélykéiben, regényeiben nem egyszer előszeretettel rajzolt népies alakokra bukkanunk. Azonban szinte akarattal, vagy jobban mondva, szíve sugalmából velők szemben nem a művész, hanem az emberbarát, a nemes értelemben vett irány álláspontjára helyezkedik. Violában és Zsuzsiban például első sorban az ember szenvedését akarja rajzolni, s keveset törődik vele, ha a paraszt néma fájdalmát, szótlán

dühét, vagy erőteljes kitörését a művelt osztályok ezer gondolatával értelmezi. A jobbágyban is az ember sorsa iránt akarja érdekelni a boldogabb közönséget. S tudta, hogy ezt leg hamarabb azzal éri el, ha ennek sentimentalis hajlamaira hivatkozik.

E pontnál különben nem szükséges tovább időznünk. Mi, kik Petőfi klasszikus juhászát ösmerjük, s Arany népiességében gyönyörködünk, igazságosak sem lehetnénk Eötvös ez alakjai iránt. Egy megjegyzést azonban még sem hallgathatok el. Maris, a gazdag molnár leánya, szerelemből vízbe ugrott. Epen most temették el s Eötvös szerint «a falu minden lakói meghatva kísérték ki a hölgyet végső nyughelyére». A «hölgy» szó itt egész naivul elárulja a hamis sublimatiót, melyen a paraszt lelke Eötvös képzelmeiben átesik.

Egyszer azonban mégis sikerült Eötvösnek eltalálnia a «nép fiát» a parasztlázadás vezére képében. Dózsa György különben csak félig paraszt, félig inkább vitézi alak. Oda sorakozik regényirodalmunk legsikerültebb alakításai közé. Annyi erőt, következetességet, annyi színt Eötvös egy hősében sem találunk. Oly kitűnő művészi oeconomiciával készült, rajza oly egyszerű s mégis találó, hogy a regényben csakugyan történeti alak magaslatára emelkedik. Csodálatosan megtartja mindvégig származása bélyegét; kevés szavú, szenvedélyes, féktelen szívű, erőszakos s van benne mégis bizonyos népies méltóság, mely soha hamis idealismusba át nem csap. Néha lehetne rá a *Toldi* hasonlatait alkalmazni a «rettenetes gyerekről, a komor bikáról». Mintha Eötvös meg akarta volna mutatni, hogy tisztán művészi alakításra is képes, s hogy kitűnő stílszerű festő is lehetne, ha nem akarna regényeiben is inkább eszmék zászlóvivője lenni. — De hát szelleme törvényeinek ellen nem állhat senki sem. És szerencsés körülmény, hogy a lázadók szellemi mozgatója Lőrincz pap; így Dózsa György a vezetésben csak az érzeki erőt személyesíti; az írónak tehát szükségpen húsból és vérből kellett megalkotnia.

III.

A falu jegyzője. A regényíró feladata Eötvös szerint. Irányregény. A „Falu jegyzője” jelentősége. — A megyerendszer s Eötvös. A „Reform”. — Eötvös humora, satyrája. Kifogások. A helyes szempont. — Befejezés. A „XIX. század uralkodó eszméi”.

De helytelen dolog volna Eötvöst pusztán az alakító képzelem szempontjából megítélni. A ki benne a forma erejét keresi csak, az szeme elől téveszti Eötvösben a legnagyobbat, az egész embert s egyoldalú mértéket alkalmaz arra, ki épen a költői hajlamok, az elmélkedő természet s gondolati szigorúság harmoniája által válik ki irodalmunk nagy alakjai közül.

Jellemezzék saját szavai, hogyan fogta fel ő a szépíró föladatát. «Van az írónak egy magasabb föladata, — írja a *Falu jegyzőjében* — mint hogy bizonyos mennyiségű fehér papírt fekete karczolóval töltsön be, s ki ezt érzi, azt egy pár kedvező bírálat vagy azon művészi élvezet, melyet művei alkotásában talál, ki nem elégíthetik. A költészet kedves játékká aljasúl, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. S ki az Istentől nyert tehetségeit a helyett, hogy velők embertársai legszentebb érdekeiért küzdene, a művészi forma mélyébe ássa, csakhogy valamikép csorbát ne szenvedjen; ki magas Helikonáról, félistennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi studiumok tárgyát látja, s míg a föld vérben áll s az egész emberi nem vajúdások között új életnek indul, virágokról és lágy esti szellőről énekel, azt bámulhatjuk hideg magasságában, irigyelhetjük — tiszteletünket s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedését megérthesse. De, ha a költőről, ki nemes emberi cél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznak legdrágább, műve szépségét is föláldozza — tiszteletünket meg nem tagadhatjuk, ha bámuljuk az önmegtagadást, melylyel ő, ki keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földét, mert érezé, hogy e munkával öndicsőségére kevesebbet, de embertársainak hasznára többet tehet, ha az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szívesen megbocsátjuk s meg-

feledkezünk gyöngeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a kritikus kifogásokat tehetne, azt az embernek bámulni kell, hogy a könyvben nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk: mit mondjunk a mázolókról stb.»

E szavak ellenében sok megjegyzést lehetne tenni s az antithesisben is van némi igazságtalanság. A szép mű s a «szép» emberi tett nem zárja ki egymást. Nagy költők mindig tükröt tartanak koruk elé s e tükrözés azert oly fényes, oly tiszta, mert az illetők æsthetikai ereje nagy. *Wilhelm Meister* még soká megmarad a »Schöne Menschlichkeit» evangeliumának, s leghatásosabb részében az első betűtől az utolsóig a legtisztább formaérzék kifolyása: olvasni páratlan gyönyörűség. És a legnagyobb költő Shakespeare — minden kommentár daczára — nem akart lenni se erkölcsök hirdetője, se eszmék agitatora, — hanem első sorban költő-király a képzelem birodalmában.

De azért a fönnebbi sorok, mennyiben Eötvöst jellemzik, teljesen igazak. Ő mindig többet nyújtott, mint pusztán regényt; mindig eszméknek csinált propagandát s a nemzet közvéleményére törekedett hatni, akár röpiraton dolgozott, akár regényt írt.

Eötvös elbeszélő művei e szerint amolyan irányregények? A mint vesszük. Irányregények, mennyiben themájok ugyanaz, melynek megoldásán az egész nemzet is dolgozott; irányregények, mennyiben egy vajúdó kor eszméit világítják meg; irányregények, mennyiben a múltban a jövőt, a jelenben pedig a rút visszamaradást rajzolják. Tehát nem philosophiai nézeteknek, vagy az iskola gondolatainak a költészetbe való csempészéséről van itt szó. Eötvös regényei mögött egész nemzete törekvése áll, forrongó élet, történeti válság. Ilyen irányregények Eötvös regényei!

Különösen Eötvös genialis könyvéről a *Falu jegyzőjéről* áll megjegyzés. A *Magyarország 1514-ben* szabályosabb regény; de meg lehet írni többször. A *Falu jegyzője* azonban »páratlan» marad. Ez a regény Eötvös egyik legnagyobb írói dicsősége. Késő idők belőle s a *Reformból* fogják alkotmányunk régi »bástyaíit» ösmerni tanulni. A *Reformból* megértik a »municipális rendszer» mechanismusát, hibáit; a *Falu jegyzője* meg az a magikai tükrözés, melyben annak képét láthatják.

E regény különben is kivételes állást foglal el irodalmunkban. »Nincs egyetlen szépirodalmi mű, mely oly közel

hozta az irodalmat az élethez, mint a *Falu jegyzője* — mondja Csengery. — Csakugyan! Az eszmék embere szinte söprűvel megy neki a magyar társadalom kinövéseinek; annyira harcز kedvében van, hogy még széles ecsetével is a hány vonást fest, annyi ütleget osztogat. Olyan, mint valami satirikus szent György lovag, ki a megyei szörny ellen az ihlet hevével, az irónia metsző fegyverével küzd. A dolgot csak érdekesebbé teszi, hogy lovagunk máskor tulajdonképen a satirát inkább kerüli, mint keresi. Szereti füszernek, de nem ételnek.

De annyi körülmény jött egybe, hogy végre Eötvösre nézve is a legnehezebb dolog lett volna — satirát nem írni. Képzeljük csak el, hogy Eötvös az elméletben már rég készen volt tárgyával, évek óta fejtegette a municipális rendszer tartóhatatlanságát a modern társadalommal szemben; világosan látta, hogy benne fekszik minden reform akadályá s meg volt győződve, hogy a nemzet politikai középkorából az új korba át nem léphet, a míg az alkotmányos «garantiákat» csak a «vis inertia»-ben keresi s új út építése helyett örökké csak az «alkotmány sánczai» közé zárkózik. — Támadására el kellett volna nemúlni elleneinek, ha egyszersmind positiv javaslatokkal is elő nem lép. E körülményt ügyes taktikával használták föl a megyerendszer hívei. «Te a municipalismus hibáit ostromlod; legyen! Mily emberi intézménynek nincsenek hibái? Támadásaidnak tehát megvan a jogosultsága. De te tovább indúlsz. A parlamentarismust ajánlod szívünkkel táplált, annyi vihart megállt rendszerünk helyett. Ez szörnyű ugrás, a doctrinair agyafúrtsága, a poéta képzelgése! Támadásaidból csak egy világos: hibáinkat orvosolnunk kell. Te azonban — a német közmondás szerint — «fürdőjével a gyereket is kiöntöd». — Váltig erősíté Eötvös és hiába bizonyítá be matematikai pontossággal, hogy e hibák nem a véletlen termékei, hanem a megyerendszer lényegében gyökereznek, — az ilyen «körmönfont» beszédnek alig akadt hívője. S csatarendbe állottak ellene először a «tudósok», kiknek oraculum a Rotteck és Welcker *Lexicon*a volt, s kik az ott méltatott s földicsért administratív autonómiát megyéink politikai autonómiájával zavarták össze s annak előnyeit ennek javára írták. Azután fölvonúltak a nemzeti «genius» apostolai, kik közül a legtöbb azt hitte, hogy a magyart Isten is megyés táblabírónak terem-tette. Majd a «historikusok» következtek hatalmas érvökkel:

hogy a jövőben is az véd meg legjobban, mi a múltban legjobban megvédett. Legvégül mint «nép és katonaság» feltűnt a háttérben az elvadult nemesi proletariatus, mely a «tett» mezején ölmos botokat forgatott súlyos argumentum gyanánt. A megyeházák termei hangzottak a zajtól. Keleti vérünk soha nemesebb hevületre nem pezsdült s a nemzet geniusa gőzerővel működött. Ötvenkét melegágyon vadon növeszté megyegyűlésről megyegyűlésre az államférfiakat s szónokokat.

S most képzeljük Dávidunkat a megyei Goliáthok közt!

Ha soká küzdünk mély meggyőződéssel, tiszta értelemmel homályos ösztönök, homályos agy ellen, a logika fegyverével sallangok, önzetlen odaadással üres lelkesedés és az önérték sugalmái ellen; kedélyünkben oly biztosan kifejlődik az ironia hangulata, mint jó földben a mag. Az illető egyénisége, tehetsége választja meg, hogy e hangulat nyugodt ironia marad-e, vagy pedig szűrő satyrába, megváltó humorba csap-e át?

S e tekintetben Eötvösnél fokozatot találunk.

Míg az elméleti vitatkozás terén állott, inkább meggyőzni akart, mint sújtani. — Végre cikkeit *Reformjában* összefoglalta. Itt már döntő harczot vívott. Az elmélet terén elmondta utolsó szavát. Szinte sajnálom, hogy most körömon kívül esik e munka tárgyalása, mely Eötvösben nemcsak a politikust, de az embert is fényesen jellemzi. Talán nem létezik röpirat, melyet több hérvél és kevesebb hevességgel, mélyebb meggyőződéssel s csekélyebb szenvedélyességgel írtak volna meg. Szeretném azon kívül feltüntetni azt a mesteri logikai hálózatot, melylyel ellenfeleit körülfogja, hogy minden menekülés lehetetlenné válik! S mennyi elevenség különösen a könyv első részében! A mennyit csak fölhozhattak, mind sorra veszi benne Eötvös az okokat, nehogy a legcsekélyebbje is czáfolatlanul maradjon. Ha a nemesi alkotmány védői szerették a megyét sáncznak nevezni, rettenetesebb ostromlójuk nem akadhatott volna. — Körültekintő s óvatos volt, mint valami nagy hadvezér s gyors, mint Napoleon katonái! Egyik rejtekből a másikba kergette s nem nyugodott, míg az utolsó rejtekből is ki nem verte az ellenséget. Különösen a könyv első része, melyben Eötvös a nemzet akkori politikai helyzetét is rajzolja, több tekintetben igazán történeti documentum, melyet tanulmányozni kell mindenkinek, ki eleven képzetet akar nyerni

nemcsak a megyei intézményről, de a hangulatról, a szellemről is, melylyel ez intézményt védelmezték. A sorok közt olvasni tudó bizonyos tekintetben a magyar művelődési történet egy fontos fejezetét fogja benne megtalálni. A *Reform* csakugyan a legjelesebb röpiratok egyike, melyet politikai discussio valaha létrehozott. — Lépésről lépésre jobban kirajzolódik előttünk a nemzet, mely ott áll Európa népei közt, mint az «inertiának Herculese»; látjuk, mint vetik neki vállalkat az alkotmány védői — támaszúl s mint dönti porba Eötvös könnyed érintéssel az agyaglábu óriást.

Természetesen az elmélet mezején! Az életben Eötvös is csak lassú halálát akarta. Előbb a felelősség elvét kívánta meghonosítani törvényhozásunkban. Ennek módjáról szól könyve második része. Ezt azonban a történet újra s másként írta meg. Valósította Eötvös eszméit, de nem azon úton, melyen ő akarta. — A könyv első és második része közt a forradalom árnya áll!

De a *Reform* itt bennünket csak mint a *Falu jegyzőjének* szükséges előzménye érdekel. A könyvben az okok pánczélos lovagja mögött már ott rejlik a *Falu jegyzője* írója. Az elmélet embere benne egyszersmind a költő számára is elkészíti mindazon furcsa dolgok inventáriumát, melyeknek az majdan hasznát veheti. — A regény satirája is ki-kibukkan a könyvből; szinte érezzük, hogyan fékezi az író, mert most még ellenfeleivel szemben «ildomos» *) akar lenni; emlitém, nem haragítani, hanem hódítani, meggyőzni szándéka.

De azért a könyv rejtett ironiája nem kevésbé erős. Az a komolyság, melylyel a nevetséges érveket is czáfolja, a concret viszonyokból vett találó hasonlatok, a pár soros, de csipős genre-kepek mutatják, hogy veszélyes emberrel van dolgunk, ki más fegyvert is tud forgatni, mint a minőkkel most harczol.

Már itt beszél Eötvös a megyegyűlésekről, mint «nagy taktikai műteteiről», mintha mondaná, majd képét adom; a megye Demostheneseiről, mintha szólna, majd lerajzolom. Az se rossz, midőn táblabíráink egyikéhez elvezet, hogy kérdést tegyen nála a municipális szerkezet előnyei felől. — Bizonyosak lehetünk arról, hogy emberünket szobájában találjuk a corpus juris mellett, vagy a debreczeni kalendáriumot

*) Eötvös kedves szava.

forгатva, vagy talán a kandallónál pipázva, vagy épen, ha sétakedve van, lelegelt mezőjén, a midőn a mezei rendőrségi törvények áldása fölött ábrándozik. Az pedig szinte mulattató, a mit Eötvös Ciceroink jellemzésére fölhoz. Majdnem kifogy a hasonlatokból, annyira nehéz a megyei szónoklatot, az emberi elmének hasonlatokban leggazdagabb termékét kellő világításba helyeznie. Most görög dithyrambosnak, majd mexicói képírásnak nevezi. E tekintetben mi maiak mégis javúltunk. Vagy nem? Nem Demosthenesek-e vezérczikkezőink? S nem kívánjuk-e néha, inkább mexicói képírás volna czikkök, legalább nem értenők? Úgy vagyunk e dologgal is, mint az ólmos botokkal; ezek is eltűntek, hanem azért — hogy Eötvös egy észrevételét idézzem — a politikában a lelki vakok ma is bottal járnak körül.

A *Reformban* szunnyadó ironia a *Falu jegyzőjében* maró satira lett. Miután a vita az elmélet terén befejeztetett, Eötvösben az érzelem és phantasia erői is megkívánták teljes részöket. Eddig az utócsapatot képezték, most ők rohantak első sorban harcz tüzébe. E hosszas fékezés, e gyors előrenyomulás csak erejüket fokozta; az érzelmet hevesebbé, a phantasiát merészebbé tette. — Mert a rendes körülmények közt Eötvös nem satirikus; megvannak benne a satirához az elemek, de a lélek egy külön hőfoka, egészen kivételes körülmények kellenek hozzá, hogy ez elemek benne a satira tehetségévé sűrűdjének. Eötvös a szó teljes értelmében az alkalom satirikusa. Satirája csak a pillanatot eszköze, nem pedig szellemének természetes fegyvere. — Ép oly kevéssé eredetileg humorista Eötvös.

«Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas» — e francia mondás a humor mozgását, legalább egyik irányában találóan jellemzi. A humor tulajdonképen nem egyéb, mint ezen folytonos «egy» lépés a nagyról a kicsinyre, a magasztosról a nevetségesre és viszont. Csakhogy ez ide-oda rezgés gyorsabb, mint a villám; azt hihetnők, a végletek közt nincsen távolság; csaknem öllelkezni látszanak.

Eötvös azonban eredetileg higgadt, érzelmességében komoly lélek. A fönséges szentély előtt, melyet a kicsiny számára meg nem nyit. Komolyságát még képzelmében sem tagadja meg. Az eszmével nem tréfál — még humorista módjára sem. Csak egy esetben hozza az eszmét a visszájával, a nagyot a kicsiny nyel viszonyba, — ha távolságukat méri.

A humor pedig éppen azért játszik, hogy e távolságot pillanatra fedtesse.

De másrészt éppen ily kedélyhangulatból származhatik a satira. Minél nagyobb bennünk az érzelem nemessége, heve, annál bántóbb hatású minden olyas, mi azt sértheti. Így származhatik bennünk harag, fájdalom, megvetés a tárgy szerint, a melylyet szemben állunk. Ha a mély érzellemmel beható értelem is párosul, az érzelmeinktől eltaszított tárgy értelmünk ítélőszéke elé kerül. Ha ez csekélynek, hitványnak, magában ellenmondónak ítéli: beáll a satira lehetősége. Az eleven képzelem azután meg is teremti a satirát. Megnyugtatta érzelmeinket, mert a tárgyat újból rajzolja és pedig nem a mint közvetlenül érzelmeinkre hatott, hanem a nevetség színével az értelem ujjsmutatása szerint. Egymásután kell feltűntetnem azt, mi a lélekben egy és ugyanazon cselekmény; de azt hiszem, Eötvös ironiája megértéséhez a helyes irányban indúltunk. Nem eredeti talentumból magyaráztuk, mint azt egy Swiftnél lehetne; inkább azt mutattuk meg, hogy eredetileg harmonikus és folyton harmoniára törő kedély mily körülmények közt válhatik satirikussá.

Így Eötvös satirájának több sajátsága is világossá lesz előttünk. Mert mély erkölcsi alaphól indul ki, soha se személyeskedő, csak az általános érdekeknek szolgál; túloz, de nem hamisít s bármennyire csapong, a keserű igazságtól el nem tér. A mit talán genialitásban vesz, ethikai ereje által visszanyeri. Néha érzelmességgel párosul, mit ilyenkor hibásan mondanak Eötvösben humornak. De azért néha könnyed és van mosolya is. Szinte látni, mennyire érzi az író a gúnyolt állapotok tarthatatlanságát.

Ez az érzet bizonyos tekintetben alakjai rajzán is tükröződik s a humornak némi csillámlását veti rájuk. Nagy részökben van valami Falstaff jovialis gazemberségéből. Nyúzóra például lehetetlen haragudni. Rosszaságánál még nagyobb mulattató tehetetlensége. Tengelyinek végre még se árthat s Viola is kisíklík kezei közül. De mily kitünő ivó, jóízű kártyás? Garacsi zöld oszlopú pitvarán, félig zsindelyes nemesi portáján úgy él, mint valami Calibanná varázsolt mesebeli herceg!

A satira nagyító üvegén Eötvös a jellemelek külsőségeit egyáltalán jól megkülönböztette s a durvább vonásokat nagy könnyűséggel rajzolta le. A rajz tisztaságára nagy előnnyel

volt, hogy ez esetben az író alakjaitól a végtelenség választotta el. Mindent az élethől, kívülről kellett kölcsönöznie; saját lelkéből mit sem adhatott nekik. A művész mögött igaz, az irány embere állt; ennek azonban csak az volt eredménye, hogy az előbbi még szélesebbre fogta ecsetjét.

De Eötvös satirája nemcsak részletező, hanem kimerítő is akart lenni. Már említém, hogy a *Reform*ban a megyerendszer, s akkori társadalmunk hibáinak inventariumát találhatjuk. A regény ez inventarium képes kiadása. Az a jegyzék, ez az album. Rajzolva vannak benne a szolgabírói «justitia», egyáltalán a hivatalnokok önkénykedése, jobbágynyomora, a kegyetlen «executio», a csodálatos megyei pártélet, korteskedés, tisztújítás, zsidóüldözés, főispáni fogadás, statorialis bíróság, azután a megyei reformerek és szónokok, pénzügyi capacitasok és hülye angoloskodók, majd a megyei nepotismus, hivatalnokok megvesztegethetősége, a börtönrendszer, a polgári s büntető törvénykezés minden csodái. Szóval nincs társadalmi hitványság, politikai bambaság, közigazgatási visszaélés, melyet Eötvös regényéből kifeledne. Olvasóm! ebben a teljességben gyilkos kegyetlenség rejlik. Van benne valami Swift modorából, ki ellenségét nemcsak szíven találta, hanem annak minden egyes tagját is megsebezte, mintha mindegyiknek külön élete volna.

S Swift modorát találjuk néha Eötvös stilusában is. Gyakran játszik tárgyával, mint macska az egérrel. Például nevetséges visszaélések, szembeszökő igazságtalanságok mellett látszólagos okokat hoz föl, melyeket néha sértő bonhommiával hosszasan fejteget. «A külföld gúnyosan szól alkotmányunkról! Nemességünk adómentességét említik! Mintha bizony minden polgárosodott népnél nem lenne szokásban, hogy az elaggott katonák közkölségen tartatnak, s mintha nem volna természetes, ha a magyar nemzet is nagy rokkantját, ki századok előtt érte küzdött, szintén ingyen tartja, s vajon a nemzet elvénült rokkantja nem nemességünk-e?» Ez a tétel a *Reform*ban Verböczy néperől tudományosan be van bizonyítva. A regényben satirikus kérdés alakjában szerepel. A gúnynak ma éle törött, de a modor kegyetlen. — Egy másik példa. «Főképen választásunk módja az, miben rendszerünk páratlan. Nálunk nem számszerinti többség határoz. A nagy szám csalódik, reá bízni a nemzetet, mi több, egy megye sorsát, nem lehet.

A közbizalom nem oly valami, mit levonás vagy összeadás által kiszámíthatni. Nálunk nem a szám, hanem az választ, mi egyenesen a kebelből jó, nem szavazatok többsége, mely bármit mondjunk, csak anyagi, állati erő, hanem ép az, mi az embert az állatvilágban megkülönbözteti — a szó. Nálunk a kebel nemcsak megindít, valóságosan uralkodik.» A regény minden lapján találni hasonló példákat. Azt hiszem, ezerszerte türhetőbb a nyílt támadás, mint a satírának e hadi csele.

Más tekintetben is nagy ereje van a *Falu jegyzője* stílusának. Hasonlatai nagyobbára «alkalmiak», csupa «tényeket» tartalmaznak. Például: «Soha a világ legnagyobb szónokának beszéde ily hatást nem tön még, mint Porváron Nyúzó ez egyszerű szavai. Midőn egy év előtt a nagy rablás után, mely a porvári vásáron elkövettek, kisült, hogy az csupa nemesek által vitetett végbe, sőt az orgazdák közt két tekintetes úr is találtatik: az egész megye csodálkozott. A táblabíró sereget bámulat lepte meg az utolsó törvényszéknél is, midőn egy földesúr harminczéves pörében halálos ítéletet akarván mondani, a főügyész panaszkodva jelenté, hogy az alperes tavál meghalt; de így Porváron nem csodálkoztak még akkor sem, midőn Karvaly a győri ütközet hírét negyven mérföldnyiről másodnap meghozta.» E körmondat magában foglalja a taksonymegyei «cronique scandaleuse» egy részét. S Eötvös hasonlatai, mondatai tömvek ily kellemetlen vonatkozásokkal. Ha minden adatunk elveszett volna, a mellékes megjegyzésekből, a periodusok utó- vagy előmondataiból a megyerendszer összes hiányait ismerni tanúlnák. Már az is mutatja, hogy soha író nem volt jobban eltelve tárgyával, mint Eötvös, midőn a *Falu jegyzőjét* írta.

És most szívesen megengedem, hogy a regénynek hiányai vannak. Szerkezete kifogásolható, fejlesztése mesterkelt. Némely helyén elavult; érzelmes részei is inkább unalmat, mint megilletődést keltenek. Az öreg Tengelyi Ézsaiás idyllje zamatját vesztette, különösen olyanok előtt, kik angol regények ilyféle genrékepeit ismerik. Azt is elhiszem, hogy a czímszerinti regényhős dróton mozog, az író nemes érzelmeinek, demokratikus irányának fogasa. Csak azért él, mert az írónak rajta kell bizonyítania, hogy európai ember, a művelt demokratia híve, kinek meggyőződése van, a megye globusán helyet nem találhat. Ezért megy annyi kínon keresz-

tül. Mintegy hívataltól issza meg azt a keserű poharat, melytől az író nemzetét meg akarta kímélni. Azért készült, hogy szenvedjen.

De hát kifogás mellett is — Taksony megye klasszikus megye marad: oly harcok színtere, melyek a nemzet művelődési történetében is fordulóra esnek. La Mancha sokkal híresebb hely; a magyar embernek azonban nem szabad felednie Porvárt és Garacsot, hol az emberiség jogai, a demokratia elvei nevében a satira fegyverével sújtották le a haladás ellenségeit.

Épen azért a *Falu jegyzőjét* egyéni ízlésünknel magasabbszempontból kell tekintenünk.

Legyen szabad e részben egy általános törvényre hivatkoznunk.

Midőn vallások hanyatlanak, intézmények avulnak, a régi rend, melyet az új viszonyok fejlődése erejőktől megfosztott, az ész félszegnek bizonyított, nem csak az életben szenved vereséget, hanem a költészetben is a gúny vagy humor tárgya lesz. A görög vallás hanyatlásakor föllépnek a sophisták; végül Aristophanes jelenik meg isteneket támadó humorával. E törvény kisebb-nagyobb mérvben ismétlődik minden történeti haldoklás alkalmával. S nem volt-e a Verbőczyanus szemében a megye kis mennyország? Nem volt-e démon a szolgabíró, kit a jobbágy rettegett, s félisten, kit választói pénzért, jó szóért, mindenekelőtt pedig hazafiságból bálványoztak? S a municipalismus nem képezte-e alkotmányos hitvallását a corpus juris híveinek?

Végre ütött órája.

Eötvös és társai fosztották meg az avitikus rendszert elméleti támaszaitól, s újra Eötvös az, ki most a nemzet érzelmét kelti föl ellene, s a «megyés» társadalmat a nemzet képzeletében is tönkre teszi. Milyen földadatot oldott meg Eötvös! Ritka egyén az, kiből mély elméleti belátással a költő heve párosul; meg ritkább, ki hazájának a válság pillanataiban gazdag tehetségei mindegyikével egyaránt kiváló szolgálatot tehet. Arra pedig keresni kell a példát, hogy azon egyén, ki intézmények megdöntésénél az okokkal küzdők első sorában áll, egyszersmind a történet ítéletének költői végrehajtója is lehessen.

Ez álláspontról legjobban megítélhetni Eötvös történeti

fontosságát s ritka helyzetét nemzetünk politikai és társadalmi átalakulásával szemben.

* * *

A fönnebbi sorokban azon iparkodtam, hogy a regények mögött néhány vonással legalább az író, az embert is jellemezzem. Hogy Eötvösben a politikust is föltűntethessük, végezetül vessünk futó pillantást utolsó nagy művére, melynek címe *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása a társadalomra*.

Eötvöst sokan doctrinairnek nevezik. S miért? Mert soha a napi politika kérdéseiben egészen föl nem olvadt, mert a pillanat szükségait is általános szempontból tekintette; mert csak abban hitt, a mi mögött eszme áll s mert a politikában a tudományt ép úgy szövétnekül fogadta, mint az úgynevezett «practikus» belátást. Pedig Eötvösben van egy lényeges vonás, mely őt a doctrinairtól élesen megkülönbözteti. A doctrinair a politikában tulajdonkép az agy embere, ki elfoglalt álláspontjához a logikai fanatizmus egy nemével ragaszkodik, melyből ki nem gyógyítja se tapasztalás, se szenvedett vereség. A tényekre mindig elvei logikáját erőszakolja; s ha baj esik, a tények a hibások, nem a logika. Így nézve, Eötvös a doctrinairnek egyenes ellentéte. Eötvös hitt az eszmék erejében, következetességében, győzhetetlenségében, de nem volt soha abstract logikus, még kevésbbé az, kit a német «Principienreiternek» nevez, egyáltalán doctrinair oly értelemben, melylyel gáncsot köthetnénk egybe. De másrészt pártvezér sem lehetett volna, épen azért, mert eszmék vezére volt. Szerette a nagy perspectivákat és a tények mérlegeléséhez is akkor értett legjobban, ha széles látkör nyílt mögöttük.

Ilyen széles történetphilosophiai háttére van Eötvös *Uralkodó eszméinek* is. Okoskodásai részben azon ellentét megfigyelésén alapulnak, mely az ó-kor állameszméje és a keresztény polgárosodás alapelve: az egyéni szabadság között fönnáll. Politikai pártjaink, forradalmaink ez ellentétnek nincsenek tudatában; a szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméit az ó-kor szempontjából tekintik; tulajdonképen az állam mindenhatóságát s az egyén szolgátságát akarják; e tekintetben a socialisták csak a legkövetkezetesebbek, kik az egyenlőség alatt az egyének

egyenlő megkötöttségét, a szabadság alatt az egyének egyenlő jogtalanságát értik az állam hatalmával szemben. A szabadság, egyenlőség gondolata azonban egészen másként él az emberiség ösztönszerű tudatában. S csakugyan, az államtudományoknak föladata, nem mint eddig, jobbára utópiákat kergetni, hanem a század eszméit, művelődésünk alapelvével az egyéni szabadsággal összehangzásba hozni. Lehetséges-e ez, mily módon s mi lesz akkor az állam, mi az egyén jogköre? erre felel meg a történeti észleletekben, eredeti szempontokban gazdag könyv.

Csak néhány megjegyzésre szorítkozunk. Eötvös azt állítja, hogy Bacon módszerét követi könyvében; s a bevezetésben a dilettans melegével fejtegeti annak legáltalánosabb törvényeit. Megtámadja azokat, kik az államtudományokban deductive járnak el, mintha a módszer volna Rousseau vagy a socialisták utópiáinak oka. S maga mit tesz? Első sorban küldi a történeti analógiákat, a történet példáit, de alapjában csak olyan deductiv, mint akár Hegel, ki államtanában hasonlóképen a szabadság eszméjéből indul ki, csak hogy végül az állam mindenhatóságához, az ó-kor statuseszméjéhez ér. Hogy különböző eredményre jutnak, annak nem ott rejlik oka, hogy az egyik inducál, a másik pedig deducál, hanem abban, hogy az egyiknél még minden kutatás előtt az abstract eszme, a másiknál pedig az egyéniség concret fogalma van nagyobb tekintélyben. Végül is az állam fogalma mindig azon cél szerint alakul, melyet neki tulajdonítunk s e tekintetben a módszerek különfélesége csak csekély eredménynyel lesz. Egy deductiv Richelieu s egy inductiv Bismarck e tekintetben nem fognának különbözni.

Eötvösnél különben a deductio egyes lépcsői is láthatók. Mert az egyéni szabadság az elv, az állam természetesen megszűnik önczel lenni. Tehát csak mint az egyéni szabadság biztosítéka szerepel. — Hogy e célnak megfelelően, korlátlan hatalommal kell bírnia az egyéni szabadság megvédésére. De viszont következik, hogy az egyéni szabadság érdekében meg kell szorítanunk a kört, melyen belül az állam a korlátlan hatalmat gyakorolja. Tehát az önkormányzat elvét kell alkalmaznunk mind abban, mi az államot, mint egészt, nem érdekli. A természetes körére szorított centralisatio és az egyének szabadságát, erejük kifejlését biztosító autonomia — ime Eöt-

vös államának két sarkköve. Az egyéni szabadság eszméje pedig annak éltető eleme.

Az ilyen államban — Eötvös szerint — megszűnnék az antagonizmus, mely ma az állam és társadalom között fönáll; tehát nem volna forradalom s az emberiség erői nem egymást emésztve, hanem egymást fejlesztve működnének. A politikai önkény csábjá többé az egyéni szabadság eszméjén erőt nem venne s a keresztyén művelődés föladatát megoldotta volna.

Milyen inductio vezet e nézethez? Milyen tapasztalás mutatja, hogy az állam és a társadalom közötti antagonizmus megszűnik, megszűnhetik? Legalább vannak éleselméjű írók, kik ez antagonizmust öröknek mondják, a dolgok természetében gyökerezőnek. Kinek higyek? Az erők harmoniája végre is ép oly utopia lehet, mint a socialisták, vagy Rousseau államtani eszméi, melyek tarthatatlanságát Eötvös gyakran metsző rövideggel és bámulatos történeti ismerettel mutatta ki.

De azért Eötvös könyvének mégis reformatori hivatása van az államtudományok körében. Nem agitator, pártvezér, nem abstractiókat hajhászó professor írta, hanem egy ember, kit az élet eleven erői érdekelnek. Soha államtudományi író melegebben, behatóbban nem védte az egyén jogát, mint báró Eötvös József. — S e szempontnak erős hangsúlyozásában fekszik a könyvnek el nem évülő jelentősége.

Újra alkalmunk van arra a nagy összhangra rámutatni, mely Eötvös lényében nyilvánul. Az egyén s egyéni szabadság foglalkoztatja Eötvösben az államférfiút, a költőt, a philosophust. Utolsó művében az író újra visszatér a problémához, melyet már első regényében fölvetett.

Honnan e tartós érdek?

Onnan, mivel Eötvös az egyént az «istenség edényének» tekinté, annak az eleven erőnek, mely az emberiség, a haladás céljait valósítja. Eötvös az egyénben az egész emberiséget öleli át. Azért tiszteli amazzt, mert az emberiségért lelkesedik. Az egyén ily szempontból megszűnik önző lény lenni, hanem lesz az, mi Eötvös volt, az «eszmék eszköze».

S most érteni fogjuk Eötvösben a «demokratát» is. Mert a haladás eszméiért lelkesedik, tiszteli az egyént, mint az eszmék munkását, nemes érzelmek tolmácsát; s mivel a demo-

kraftiában hiszi az egyéni szabadság elvét leginkább megvalósíthatónak, ezért demokrata.

Soha a tömeg előtt érthetlenebb indokból demokratává nem lehetünk. Eötvös szívével is az volt, és pedig ép ez érthetlen indokból.

PÉTERFY JENŐ.

STANLEY ÁFRIKAI ÚTAZÁSA.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

IX.

ÁFRIKA SZIVÉBEN A STANLEY-VIZESÉSEKIG.

Nyangve a kereskedelem legvégső pontja Bel-Áfrikában. Fekszik a déli szélesség $4^{\circ} 15'$ s a keleti hosszúság $26^{\circ} 16'$ alatt egy a Luelába fölött negyven lábra emelkedő fensíkon, honnan roppant tágas kilátás nyílik arra nyugat felé, hova eddig Stanleyt kívül európai lábát még be nem tette. A város két részből áll: éjszaki fele Miuni Dugumbi és barátai által van lakva, kik 1868-ban telepedtek ide. Déli részében Abed bin Salim az úr, kihez nem rég Mohamed bin Sayad is csatlakozott. — E két városrészt bevetett rizsföldek választják el, mintegy jelképezve kölcsönös féltékenységeket. Dugumbi negyedében lakik Mtaganoyo, ez a szívtelen ember, ki csupa szeszélyből öldösi a védtelen nőket és gyermekeket. Mindezek buzgó muzulmán létökre a legsötétebb babonákban tévelyegnek, s ugyancsak tele beszéltek az expeditio tagjainak fülét mesés historiákkal, különösen a rettenthetetlen törpékről, kiknél roppant sok elefántesont található. Tippu Tib később telepedett Nyangvéba, de kénytelen volt onnan ismét kiköltözni mostani lakóhelyére Movana Mambe faluba, annyi mindenféle ármánnyal, boszantással keseríté meg a két előbb oda telepedett főnök.

Nyangve vásárai szintoly híresek, mint Udsidsié. Ebben is megtartják a paritást: egyik nap Abednél, másik nap Du-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 47. és 48-ik füzetében.

gumbi háza előtt lévén a piac. Találni itt aztán közönséges cserépfazéktól Sambi, Marera, Ukusu legszebb leányáig mindenfelét. De, hogy bővebb képzetünk legyen egy bel-áfrikai vásártér árúczikkeiről, lássuk, miket jegyzett föl onnan Stanley. Édes krumpli, yamsgyökér, kukoricza, sesam, köles, bab, ugorka, dinnye, cassava, földi mogoró, banyana, czukornád, bors, fűszer, vad gyümölcs, pálma-vaj, olaj-pálma, dió, ananász, tojás, méz, toll, fekete malacz, kecske, juh, papagály, pálmabor (malofu), pombesör, kagylók, hattyú fogines (anodonta cygnæ), friss és szárított hal, pozsárfélék, szárított csiga, só, fehér hangya, sáska, dohány, pipa, háló, mindenféle kosár, assave liszt és kenyér, réz karperecz, vassodrony, vasszög, horog, dárda, íjj, nyilvessző, pálmabot, szék, fazékárú, porrá tört vörös fa (baphia nitida), fű- és gyékény-szövet, tüzelő anyag, elefántcsont, rabszolga.

Pénznemek: kauricsiga, üveggyöngy, réz és vas sodrony, lembás vagy a raphia vinifera pálma rostozatából vágott kockák.

Az arabok érdeme, hogy a keleti partok terményei is meglehetősen képviselve vannak errefelé, s hovatovább mindjobban terjednek. De Stanleyt az üzleti adatoknál sokkal inkább érdekelte a város alatt kanyargó folyó: Úrsa. Érdeklődve kérdezte tehát mindenkitől, merre foly az? éjszakra, volt a válasz. És aztán? ismét éjszakra s harmadszor is mindig éjszakra ismételték a benszüllöttek; és midőn azt kérde, merre esik a tenger? «Allah yaltem», Isten tudja, volt a felelet.

November ötödikén pitymallatkor kelt útra a fölfrissült és százötvennégyre kiegészült csapat. — Nem messze egy füvel borított halomról, útjuk irányában öserdők sötét tömege tünt föl, mintegy elzárva előlük Manyemát, Uzurát s azt a kilencszázötvenhat mérföldnyi vonalat, melyet e kisdéd elszánt csapat az ismeretlenség homályából kiemelni vala hívatva. Minden göröngy, melyre lépésök nehezedett, érintetlenül állott még, mert egy Livingstone vaserélye sem bírta ledönteni itt a rejtélyek sorompóit. A Luelába, vagy Stanleyvel szólva már Livingstone eltűnik a rengeteg vadon rejtekeiben, s útazóink a helyett, hogy a rövidebb nyugati irányt követnék, kénytelenek kanyargásait éjszakra követni, nehogy elszalaszszák valamelyik mellék-folyóját, vagy a Muta Nzigé felé fordúlva oda hagyja őket. Erre félig meddig kényszerülve is voltak, mert csónakokat

nem kapván, addig kellett menniök, míg olyan népre akadnak, mely kisegítse őket a szükséges járművekkel. Hogy pedig esetleg ők is építhessenek, ellátták itt magokat mindenféle bárdal, ácsoló szerszámmal, fejszével jó bőven, nehogy úgy járjanak, mint Livingstone és Cameron, kik a legerősebb elhatározásuk daczára, kénytelenek voltak visszatérni.

Tippu Tib az eredetileg megszabott létszámnál jóval népesebb, hétszáz főből álló kíséretet hozott magával, mert embereinek egyrészt éjszakeletre szándékozott bocsátani, üzleti célokból. E nagy tömeg a rengeteg keskeny ösvényen tömérdek veszélyességgel hatolhatott csak elé. Stanley és kísérete az utócsapatban mindúntalan kénytelen volt várakozni, hogy néhány lépés után a fegyelmezetlen tömeg ismét föltartóztassa őket. Oly roppant sűrűségbe mélyedtek, hogy a lombornyön keresztül nem láthatták a delelő napot sem, s csak tapogatózva tájékozhaták magokat. A gazdag pára- és harmatképződés kövér cseppekben potyogott folyvást nyakukba, pedig minden lépten-nyomon vízárokba kelle alászállniok, hogy ismét a szó szoros értelmében négykézláb kapaszkodhassanak ki a sikos oldalokon. A mellett folyvást gőzfürdői izzadás gyötörte őket s a fől szálló köd sűrű gomolyaiban még csak üde levegőt sem találhattak. Stanley ruhái annyira átáztak, hogy alig bírta tagjait vonzolni, s a szegény hordárok csak úgy nyögtek iszonyú terhek alatt. Már november kilencedikéről ezeket kénytelen naplójába följegyezni: «Az expeditio nem halad zárt oszlopokban többé, mire eddig oly büszke valék. Minden rend fölbomlott, s mindenki úgy megy a vadonon át, a mint könnyebbnek találja; útunk az agyagos talaj miatt oly sikos, hogy minden mozdulatnál teljes izomerőnkre van szükségünk. Lábujjunkkal a földbe kapaszkodunk, fejünkön viszzük terhünket, kezünk a cserjéket tartja két felé, míg karunkkal az ágakat kell elhárítanunk. Tegnap a hordárok panasza miatt kénytelen valék a vezetőket útaszszolgálatra alkalmazni, kik fejszével nyitottak ösvényt nekünk. Széles útról szó sincs, sőt ezt a keskeny nyomdékot is ágas-bogas fatörzsek fekszik keresztül, úgy hogy nagy kerülőkben vagyunk kénytelenek miattok a bozótot kiírtani, csak hogy tovább mehessünk. Hordáraim teljesen ki vannak merülve». E miatt már november tízedikét nyugalomra kelle fordítaniok az ureggai vadon melyében. Köröskörül alig hozzáférhető sűrűségben rejtőzködnek

a Uaregga faluk. Mindenikben egy sor ház áll olyan formán, hogy ötven—kétszáz-hetvenöt méter hosszúságban össze vannak nagyvárosi módra ragasztva. Kifelé néző homlokzatukon fél méter magasba vágott ablakszerű nyílások pótolják az ajtót. A tetőzet alá rakják edényeiket, tüzelő anyagukat s bűbajos szereiket; ott teregetik ki a kecske, menyét, vadmacska, majom és leopárd bőrét, kagylóházakat stb. Házi eszközeik közül még a kanalak sem hiányoznak. Lakásuknak legfeltűnőbb pontjára helyezik a papagájtollakból készült harszék, dob, lándzsákat, sőt nádból csinos kerevetekkel s hajlott rubiaceahasábokból négy-öt láb hosszú padokkal is el vannak látva, azon kívül, hogy mint Kelet-Áfrikában szokásos, minden családtag külön ülőszékkel bír. E székek némelyike csak villás faág, melyet nyelével a földbe erősítenek meg.

A férfiaknál igen kedvelt viselet a sapka, kecske- s főleg leopárdbőrből, melynek sajátosságát még növeli az a szokás, hogy a leopárd farkat bojtként meghagyják. Nőknel vas és réz ékszerek járvák leginkább. Egyik, hihetőleg magas rangja jeléül, több mint tizenkét font vas és öt font réz gyűrűt aggatott egy csomó achatina monotoria csigán kívül karjára, lábára. Mindebből arra a következtetésre jutunk, hogy a niam-niam nép szomszédaival, a monbultukkal, kikről Schweinfurth értesített először bennünket, szoros rokonságban állanak a vareggák, s voltaképen a niam-niam és az Ogorve melletti fan vagy ofeheba törzs közt foglalnak helyet.

Országuk, Uregga, éjszakkeletről délnyugat felé irányuló földszalag s lakosai a közlekedési nehézségek miatt alig bíjnak ki rejtekeikből, de csak valami hat nemzedékkel ez előtt telepedtek oda éjszakáról.

A fárasztó lassú utazás békétlenné tévé Stanley kísérőit, sőt Tippi Tib vállalkozási kedve is elveszett s egy reggel követelte a szerződés fölbontását. Ha emberileg kivihető földadatot tűz elém, mondá ő, végrehajtom; de itt mindnyájan elveszünk. Hosszas rábeszéléssel sikerült csak rábírnunk, hogy kövesse őket bár a míg átkelhetnek a túlsó partra, mert ott egyenletes sík föld mutatkozott. Húsz napi menetért pedig éppen kétezershatszáz dollárral kecsgettették, mi elvégre szép kis összeg arra nézve, hogy ha valaki életét idáig kockáztatta, még azt az egynéhány napot kibírja.

A válság damoclesi kardja tehát újból elhárult az expe-

ditio feje fölül s e pokoli országba ismét beljebb hatolhattak, sőt a kezdet meglehetősen kecsegtető is vala, mert Wane, Kirumba főnöke a legbarátságosabban fogadta őket, s midőn kecskéinek dardbjáért 5—10 kauri csigát kapott, örömeben ugrálni kezdett. Wane népe szigorúan elkülöníté magát a szomszédságtól, mégis ügyes kovácsok, fegyvercsiszárok akadnak közöttök. A főnebbi faluban pláne a kohászathoz is értenek, s egy kis kemenczében négy kézi fúvóval, fáradságosan bár, de vasat állítottak elő. A fúvó száját cseréppel rakják ki belül, mi által egyenletesen hatol be a légáramlat a két láb átmerőjű s ugyanolyan mély izzító térbe. Az így nyert vasat rögtön földolgozzák (kalapács, balta, lándzsavég, kés, sodrony, golyó, nyílvég, kez-láb-gyűrűk, gombok, gyöngyök stb.), s ha tekintetbe vesszük elzárkózottságukat, valóban bámulnunk kell, hogy mekkora kézi ügyességök van mindezek előállításában. Ruházkodásukban annál hátramaradottabbak, mert a nők például csupán egy kis kötényt hordanak; a férfiak petymeg- és majom-bőrből viselik ugyanazt, s miután az állat farkát sem vágják le, a velök futólágosan érintkező néger utazók bátran elhihették róluk, hogy valóságos farkuk van. Innen keletkezhetett tehát az Áfrika különböző részeiben közszájon forgó hiedelem a farkas emberekről. Halottaikat meggyászolják, minek jeléül arcukat faszén-oldattal mázolják be. Özvegy nők banana-levélből még szarvacskákat is hordanak a gyász ideje alatt, mely harmad-fél évre terjed.

Kampunza faluban az utcza két szélén bizonyos távol-ságban félig beásott koponyasor lepte meg Stanleyt. A főnök bevallása szerint szoko-majom koponyák, miket nyama (hús) végett öltek le, csakhogy a Stanley által elhozott két koponyát Huxley tanár emberi koponyáknak nyilvánítá, minek következtében kétségtelenül emberevők a wawinciak; s egyébként is minden koponyán ki lehetett venni az erőszakos vágások nyomait is. Ugyanitt csinos koczkatáblákat s fogakkal ékesített székeket használnak. Nyílvesszőiket nem látják el vashegygyel, csak bemérgezik, és így még veszélyesebbek, úgy hogy egy kis karczolás a legerősebb életének is véget vet.

Nyangvétól alig tíz geographiai mérföldre a déli szélesség $3^{\circ} 35'$ és keleti hosszúság $25^{\circ} 49'$ alatt a Luelába ismét új nevet kap, s miután ez minden nagyobb folyó torkolatánál ismétlődik, innen kezdve Livingstone név alatt említi Stanley.

Mialatt egy ponton táborát ütötték, s a tova suhanó habokat nézve Stanley felig ébren, félig alva, vállalatának további menetéről s az átélt viszontagságokról elmélkedett, belátta, hogy a vízi út e végnélküli rengetegnél kevésbé veszélyes volna rájuk nézve.

Rögtön értekezletre gyűjteté embereit s harmincz bátor vangvana bele is egyezett azonnal tervébe, de kilenczvenöt makacs hallgatással oszlott el. E közben a túlparton is föltűnt két hajós, rögtön át akarták hívni, de azok ezer darab kagylót követeltek fejenként minden átszállítandó emberért, s csúfolódva kiáltozták: rosszak vagytok wasambyé (körülmetéltek). Térjeteek vissza. Majd fülbántó vad hangon ilyen féle üvöltés hangzott: Ooh-ha, ooh-hu-hu-hu! Mit a távolból száz meg száz hang félreismerhetetlen fenyegetődzések közt ismételt.

Stanley a Lady Alicet vízre bocsátva, kémszemlét tartott a vadak fölött, sőt beszédet próbált velök kezdeni. A válasz az volt, hogy másnap menjen a fehér ember tíz ember kíséretében egy szigetre, hol főnökük ugyanannyival megjelenik. Stanley elővigyázatból a hű Katzetzet még húsz emberrel elrejteté a bokrok közt, maga pedig csónakjából figyelemmel kísérte a történendőket, hogy ha szükséges, a követségbe indított Frank segélyére siessen. Ez óvatosság nem vala fölösleges, mert a vadak számosan jelentek meg, s Frank nagy veszélybe jut, ha a tartalek idején elő nem ugrál. Stanley is rögtön ott termett, mire szépen elillantak a fölsült vadak. De, mert az élelem fogytán volt, mielőtt elmérgesednék a viszály, tanácsos vala nyomukban lenni, s Stanley azonnal átszállott a megfutamodott benszülöttekhez, felszólítva őket, hogy ellenségeskedés helyett szállítsák át jó bérért kíséretét. Együttal néhány gyöngyöt szórt közéjük, mi a hatást legott megtette s ekkorra már az egész expeditio a balparton a wenyák országában ütötte föl tanyáját.

De minő nagy vala meglepetésük, mikor reggelre kelve az egész falut üresen találták. Habár minden szükségletüket bőven kielégíthették volna, Stanley megtiltotta a harácsolást, s táborát szárazon és vizen szándékozott mindaddig tovább vinni, valamíg barátságos csereviszonyba léphetnek a bennszülöttekkel. Ő maga vizen evezett lefelé harminczhat főnyi kíséretével. Minden falunál ismétlődött az előbbi jelenet, míg nem egy gyermek kiáltozásából megtudták, hogy őket a rab-

szolgakereskedő Mtagamoyo kegyetlen wasambyeivel tévesztik össze. De borzalommal kelle szemlélniök mindenütt ez emberek (bakusa törzs) vad emberevési szenvedélyének nyomait is. A leölt áldozatok csontjai útczahosszat halmokban fehérlenek, sőt némi keresett csinnal sziklacsoportokat utánoznak velük. Tippu Tib, ki csónakok hiányában szárazon követte hajósainkat, a sűrű bozótban eltévedt s egy fogoly segélyével igazult megint jó irányba. Így a Ruiki mellékfolyó torkolata előtt mindnyájan csatlakoztak, de ha teljesen éhínségre nem akarták magokat kárhoztatni: kénytelenek valának igénybe venni a bőven kínálkozó bamana-ligeteket és élelmi tárákat.

Míg Stanley a hydrographiai észleletek miatt távol kalandozott, rendesen a «kis mester», Frank vitte a parancsnokságot. Egyszer tilalom ellenére őt embernek megengedé, hogy a betegek részére fentartott csónakkal kirándulást tegyenek. Stanley kevés vártatva visszaérkezvén, a mint értesült e tilalomszegésről, rögtön keresésre indítá embereit, mert el volt készülve rá, hogy a gondatlanságnak jó vége nem lesz. Sejtelve nem csalta meg; a benszülöttek hirtelen meglepték a kirándulókat s azok már fölfordult csónakjokra kapaszkodva a legnagyobb veszélyben forogtak, mikor a segítség megérkezett. Hogy örömdetes megmenekülésük örömére szigorú büntetésben részesültek, magától érthető, mert kedvét kelle szegni mindenkinek a hasonló vállalkozásoktól.

Stanley még most sem mondott le a reményről, hogy a benszülöttekkel közelebbi érintkezésbe léphessen. Elővette tehát régi taktikáját, s egy pár vadat kézre kerítettett, azokat jól megvendégeltette s a legnyájasabb bánásmód után ismét szabadon ereszteté. De czélt így sem ért; bamba képpel megbámultak mindent s különösen a dobjátékokat, de azért egy árva lélek se közeledett önkényt. Mit volt mit tenni tehát, mentek tovább, bárha az arabok nem mutattak csepp kedvet sem e veszélyes vállalat folytatásához. Bensőleg Stanleyt is lehangolta ez az engesztelhetetlen gyűlölség, főleg mikor még olyan helységet is üresen talált, minő Ikundu, melynek kiterjedése után ítélve, legalább kétezer lakója lehet. Pedig a panicum-szálakból rácsozatosan épített kunyhók barátságos külseje különben szint úgy vonzza a vándort magához. Két-két falu között látni a királyi sírokat phrynium ramosissimum (a canaceák családjából) levelekkel befödve.

A folytonos nélkülözések és fárasztó menetek ijesztő mérvben fölszaporíták a betegek számát is. Fekete himlő, tüdőlob, vérhas és egyéb bajok sok derék telerhordót tettek munkaképtelenné. Szerencsére egy elhagyott csónakra akadtak, s azt kitataroztatva a betegek részére berendezhették. E munka közben véletlenül elfogtak egy kémkedő benszülöttet, kinek magassága 1·38 métert tett. Ez a «vatovu» törpe néphez tartozott, kik mérgezett fegyvert hordanak. Hazájuk délre van. Ennél is kaptak ilyen nyílvégeket, s ugyancsak jajveszékelt, mikor Stanley tétette magát, hogy meg akarja szűrni egy ilyen nyílvelszővel.

Ukuma törpei (nyugati Lumaniban) állítólag még alacsonyabbak s nagy bajuszok és hosszú szakálluk által sajátos arczkifejezést nyertek. A régi görögöknek a pygmæusokról táplált hite némi reális alappal mégis bírhat, mert egész Áfrikában mindenütt emlegetik a törpéket, s mert a Zambeszen tett gőzhajói kirándulása alkalmával Teteben egy rabszolga Livingstonenak is beszélte, hogy a földrész belsejében három láb magasságú emberek nagy városokat alapítottak, mindenféle élelmiszerekkel bővelkednek és fejükön szarvakat hordanak. De ha e regényes elbeszélésnek tán nem is adhatnánk hitelt, ott van Schweinfurth, ki az akkák törzsében a törpe népet fölfedezte, és ott van még előbb a hatvanas évek derekáról Du Chaillu Pál, francia utazó, kinél szintén gyakran olvasunk a törpékről.

E kis vargabetű után folyónkhoz térve vissza, a Lira beszakadásán alúl ismét egy terjedelmes, majdnem egész mérföldnyi területű város, Unya Nzinge fekszik, mely előtt egész szabályszerűséggel új vasangorameus csapat zárta el az utat. Hiába magyarázták nekik kilétüket, békés céljaikat, az eszeveszett nép csak ordítózott folyvást s dárdáival már-már veszélyessé válik, ha néhány jól alkalmazott lövés értésükre nem adja, hogy jó lesz az idegenek előtt az «ő vizüket» megnyitni.

Ilyen fogadtatás mellett nyugodt megfigyelésekre igen természetesen, se idő, se alkalom nem volt, mindamellett itt is észrevette Stanley éles szeme, hogy a piscia stratiotes hamujából nyerik a sót, alább meg egy egész szigetet talált, melynek összes népségét agyonsújtá a «Firi Niambi» (isten) nyila.

A Mpika szigeténél ismét csatárláncban fogadták a

lakosok és Stanley itt is, mint sok másutt, foglyokat próbált ejteni, hogy embereit kímélhesse s az időt is megnyerje. A fogás pompásan sikerült, s mikor vad uraimék néhány bajtársuk hurokra kerülését látták, kérésre fogták a dolgot s olyan jó barátságba jöttek, hogy mind «Moeuhe Kivuke vuke»-t (béke veletek) kiáltoztak a távozók után.

Bizony jól is fogott volna elgyötört, éjjel nappal szünet szüntelen zaklatott vándorainknak a béke nyugalma; de hát az istenadta vadjainak különösen fáj a foguk még lesorvadt tagjaikra is és egész kéjjel üvöltözték már néhány mérfölddel odább fülökbe: nyama nyama ah nyama (hús). S hogy a beszédnek foganata is legyen, omlott a nyíl és sívított a dárda csónakjaikra, mintha csak méhrajzás lett volna. Pedig Tippu Tib osztálya a szárazföldön vánszorgott jó messze elmaradva, s a harmincz főnyi hajóesapat a személyes küzdelem mellett még torlaszmunkára s éjjeli őrállásra is el kellett hogy jusson. Stanley tudta, hogy az éj leple alatt még bátrabbak lesznek az erejük túlsúlyában egyébként is elbizakodott vadak, tehát Uledit s más hű embereit vizes edényekkel oda állítá a legaluszakonyabbak mellé, hogy azok tartsák talpon az egész csapatot, nehogy egy véletlen támadás készületlenül találja őket. Elővigyázata valóban helyén is volt, mert éjfél táján négy fekete, kígyó módjára oda kúszott táborukhoz. Uledi egy perc alatt nyakon csípte az egyiket, de az lármájával fölriasztá a lesben állókat s iszonyú zaj, z sivaj közt megindult ismét a küzdelem, miközben a szegény betegek, nők és gyermekek kétségbeesésükben még borzasztóbb sírást, rívást vittek véghez. A vadak látván, hogy várt vendégek voltak, ismét visszahúzódtak rejtekeikbe, Stanley meg kora reggel szép lassan csónakokba pakolózott s egyenesen Vinya Ndschara városba szállott ki, hol egyik utcát keményen eltorlaszolták, szenvedő betegeiket pedig legalább földel alá rejtheték. Itt jól meg sem nyugodtak, már megújult a küzdelem, és pedig a víz felől s az útca két sarkán. Az expeditio minden tagja oroszlánként állta meg helyét, mert jól tudta, hogy irgalmat ettől a vérszopó hordától nem remélhet, s minden bizodalnok személyes bátorságukban lehet. Stanley maga mindenfelé eljuttatá parancsszavát, s a közben revolverével, löfegyvereivel gyilkos tüzet szórt a támadók közé; de minden erőfeszítésük, hősiességük daczára oda-vesznek, ha harmadnap hátvédjük meg nem érkezik. Az elriasz-

tott vadak ekkor is olyan megvető mozdulatok közt távoztak, mi-ből nyilván ki lehetett venni, hogy másnapra elől kezdik az ostromot. Stanley tehát Pocockal akkor éjjel átlópódozott a szigethez, hol ellenei táboroztak, s azok csónakait szépen mind átszállították magokhoz, hogy reggel a kannibáloknak nem volt mivel fogatatosítani fenhéjázó tervüket s huszonhárom csónakjuk átengetésével még ők kérelmezték a békekötést. E csónakokat európai módon elkeresztelve, rögtön átrakodott az expeditio, s így meglehetősen vidám hangulatban folyt le az 1876-iki karácsony, habár Tippu Tib épen a legutóbbi események hatása alatt fölmondta a szerződést. Deczember huszonhatodikán kedélyesen megültek a búcsulakomát s huszonnyolczadikán ködös, borongós időben még egyszer föleveztek az arabok táborához, hogy örökre búcsút vegyenek azoktól. Nagy megerőltetésébe került Stanleynak is egy rövidke búcsúbeszéddel elleplezni benső megindultságát. Még egyszer fölharsant az üdvriadó s vízmentére ereszték a kicsiny hajóhadat, melyen száznegyvenkilencz ember indult egy ismeretlen világ fölfedezésére.

Szóltan némaságban eveztek egész nap. Maga Stanley is aggódva kérdezé magától: vajon ez-e a Congo, a mint gyanítja, vagy annak csak mellékfolyója, avagy épen a Nilusba vezet? Ezer-hatszáz-ötven méternyi széles mederben terpeszkedik itt a rejtélyes folyam, partjain a növény- és állat-ország óriásaival pompázó őserdők rejtekeiben a sok csinos helység, melynek lakossága üstdobokkal, mélyhangú elefántesont kürtökkel csődíti egymást össze az «ő folyójuk» védelmezésére. A harczy kiáltások gyorsan váltakoznak, de egyik félelmesebb a másiknál. Így a Luavala kerületben újjongva kiáltoztak: hús, hús! Ah, ah, ma vadiva-húst eszünk! Bo-bo-bo-bo, bo-bo-bo-bo-o-o! Ha tehát nem akartak a vadak asztalára kerülni, kénytelenek valának védeni magokat. Csakhogy egyik veszedelemből a másikba menekültek. Este Viua Kya faluval szemben a meredek part sűrűje alatt meg akartak telepedni, midőn új támadó csapat zavarta meg nyugalmaikat. Akkor este ugyan elmentek Stanley két kannibál tolnácsának rábeszélése következtében, de megígérték, hogy másnap lefejezik mindannyit s aztán nyárson fogják kisütni, mert nekik hús, hús, nyama, nyama kell. Ehhez ugyan csepp kedve sem vala az expeditio tagjainak, s már hajnal hasadta előtt siettek mozgásba hozni evezőiket. Az nap meg sem álltak a Lovva mellékfolyó torkolatáig, mely nagy hihe-

tősséggel a Muta Nzige tava közelében ered s az eddig érintett Luama, Léra és Urindi mellékfolyónál mind szélesebb. Úgy látszik a Tanganyikától nyugatra emelkedő hegyláncz jó messze fölhatol éjszakra s az táplálja e gazdag vízereket. Hanem a vadak helyett most az eső és vihar fogta elő útasainkat. Irgamba előtt e miatt két csónakjuk el is süllyedt s ugyanannyi emberélet mellett az oly nagy becsben tartott fegyverek néhányja is odaveszett. Stanley attól tartott, hogy e szerencsétlenség újabb lázadásra szolgáltat majd okot, hanem nagy megnyugtatóására, végzetszerűnek találták két társuk elvesztét emberei s még a pessimisták sem merték a visszatérést emlegetni. Sylvester napján szintén megújult a küzdelem. A vadak két oldalról rohantak rájuk, hanem ekkor sikerült békés szavaikkal megengesztelni azokat s baj nélkül evezhettek odább.

Így virradtak föl a déli szélesség $1^{\circ} 10'$ alatt az 1877-iki új évre. Újévi üdvözlétül és ajándék fejében nyílzápor fogadta minden irányból. Leginkább eszély és bátorság segítette ki őket; hogy tehát némi respectust kelthessenek magok iránt, megerősíték a vadakat azon hitőkben, hogy ők vadsívák (nap fiai) s fegyverök kibongeh (villám). Hanem azért napjában háromszor is útjokat állták s mindannyiszor azzal a leplezetlen czéllal dobálták rájuk a vadak dárdáikat, hogy sültté aprítsák mindannyit. Foglyaiktól nem sok vigasztalót hallottak, mert azok szerint bajaik tetézésére vízesések következnek s a mvana utaba és vavinra törzs körmei közül elevenen kimenekülni merő lehetetlenség.

Alább barátságosabb törzsekre (Kaukore) akadtak, kik jóleső seu-neu-neh (béke) kiáltással lepték meg, sőt tapssal és görcsös nevetéssel fogadták az átnyújtott ajándékokat. Itt kelle észre venni, hogy a béke szó hatása a panaszos nyújtott hangsúlyozástól függ. Egyszersmind arról is értesültek, hogy a most hátrahagyott amu-nyam törzs kannibalismusát itt nem gyakorlják s Stanleyék békés szándékát úgy puhatolták ki, hogy egy gyümölcsös csónakot küldöttek elejökbe, s mert nem bántották a rajta ülő nőket, most szíves vendégszeretetet lett a jutalom. A törpék hazájáról újra sokat hallottak, s állítólag délnyugatra esik.

X.

A STANLEY-VÍZESÉSEKTŐL A LIVINGSTONE-ZUHATAGOKIG.

A nyugalom napjait heves harcok válták föl ismét s most annyival kétségbeejtőbb vala helyzetök, mert a víz hatalmával is küzdeniök kelle. Alig eveztek el a Lajos folyó előtt (a belgák királyáról), a Luelába kavarogni, szűkülni kezdett s az első vízesés moraja hangzott fülökbe. De annak morajánál is rettenetesebb a vad mvamautab törzs üvöltözése. Iszonyú hosszú csónakjaikat (huszonhat méter) nyilsebességgel hajtják a sáte- és papyrus-ligetek között s ugyancsak nagy nehezen sikerült visszaverni őket. Nevezetes körülménynek találjuk ezeknél azt, hogy nemcsak csónakjaik kormányzásában utánozzák a krokodilt, hanem tőlük kitelhető művészettel annak képét is odavésik.

Hihetetlen kitartás és erőfeszítés kelle hozzá, hogy az összes készletet, csónakokat e járhatatlan vadonban, a benszülöttek hiúz ébersége daczára, lehurczolhassák s ahhoz való utat nyissanak magoknak. A zuhatagon alul számos ágra oszlik a Livingstone; ezek között oly gyorsan eveztek, a mint lehetett, csakhogy minél előbb túl legyenek e vérengző nép határán, melynél rettenetesebbet nem is képzelhetek magoknak. Pedig a megpróbáltatások sanyarú napjai még hátra voltak ám! A második vízesés még messzebbre s még borzasztóbban hangzik mint az első és ráadásul ott találták a kegyetlen bakumu kannibálokat is, kik elől egyelőre egy szigeten kerestek menedéket. Onnan mindenki megugrott egy öregasszony kivételével, kit lábbaja ágyához kötött. Azzal sem tudtak jól értekezni, mert a tájzolások Bel-Afrikában majdnem mérfoldről mérfoldre változnak s az odavaló tolmácsokkal sem lehet pár napi járóra többé boldogulni. Egyébként jó módú nép lehet ez, miután különféle házi eszközöket látni náluk vasból, bőrből, fából, palmarostból bőviben s apró fétisek, pipák, szobrocskák fából, agyagból nem ritkák, sőt baromcsengőinknek mását is megtaláljuk készleteikben.

Hosszú tanakodás után tanácsosabb vala a balparton megkísérteni a szabadulást. Mindenekelőtt áteveztek oda s míg

néhányan elsánczolt táborn építettek; az alatt a többi az egyesült basva és bakumu csapatot üzte késő estig. Akkor aztán fejszét ragadtak mindnyájan s pálmagaly-fáklyáknál, egyik kezükben fegyvereket tartva, másikkal egész éjjel irtották a sűrű vadont. Másnap a megnyitott úton, minden pihenés nélkül előre költöztek, bárha a kannibálok újra sarkukban voltak. Négy napig tartott e hurezolkodás, miközben Zaidi nevű kormányost elragadta csónakjával a vízár. Már veszve hitték mindnyájan, midőn egy csodás véletlen odahajtá ahhoz a sziklához, mely az örületes sebességgel kavargó árt kétfelé osztja. Egy pillanat alatt darabokra zúzódtott a csónak, és Zaidi egy darabkával a szikla csúcsán találta magát. Uledi, a bátor hajós, egy társával az első fölhívásra kész volt csónakba ülni, és saját életök kockáztatásával egy szigetre vitték át a halál biztos torkában lebegő embert, honnan egy izgalmas éj után, átdobott köteleken nagy bajjal mindhármukat kiszabadíták. Egy emberüket azonban a legnagyobb gondosság daczára, elsodorta a szédítő gyorsasággal rohanó áradat. Alább Azama sziget kannibáljai új csatára készítették az expeditiót, mi, mint rendesen, elűzetésekkel és békekötéssel végződött s így végére jutottak a tizenhárom mérföldnyi kerülőnek.

E fáradságos átkelés január 12-től 18-ig tartott, és pedig csak most kezdődött meg javában a vadak merész támadása. Az ötödik vizesés alatt egy éjjel, a szó szoros értelmében, hálót fontak az expedíció köré s künn leskelődtek, hogy az első kilépőt dárdaikkal elejthessék. Idáig a folyó iránya ÉÉK., és ÉKK.. úgy hogy már-már teljesedésbe ment Livingstone föltevése, ki szerint a Luelába táplálja a Nilust. A déli szélesség $0^{\circ} 23'$ alatt 1630' (496.8 méter) tengerföldről magasságot mutat a meder s óránként öt fonálnyi sebességgel halad s így Ritter nézete, mely szerint Afrika nem egyéb, mint terraszszerűen emelkedő földképződmény, mely utoljára magas fönsikban végződik: már idáig is teljesen igazolva van, sőt igazolva találjuk azt a föltevést is, hogy ott hatalmas állóvizek, tavak állanak. A hatodik vizesés táján a közet általában palás, miért is annak jobb ága inkább lépcsőzetes lejtő s a víz vékony fátvolán át a chlorit-pala zöld színe tündérien csillog keresztül. E ponton már négy angol mérfölddel éjszakra állottak az egyenlítő-től. Utikaranál egy darabig elkanyarodik a meder, de alább több sziget terjengössé teszi ismét s a balra menő ág külön

vízesést képez. A hetedik vízesés még jóval távolabb esik s mint egyebütt, úgy itt is, a lakosság harci lármájával egyszerre hallák meg a félelmes zuhogást, mert a vízesésnek mentében mindenfelé lakott táj terül el, mely körülmény szintén egy régibb gyanítást erősít meg, hogy t. i. Afrika belseje nemcsak lakott föld, de sűrűen be van népesítve. Íme a venye törzs faluiban is a lehető legnagyobb népesség honol s ez nem is valami tudatlan, éllhetetlen népség, hanem saját ipari termékeket produkál és családi kincseit, annak rendje módja szerint, «leveses ládákban» őrzi, mint saját népeink. E mellett ügyes hajósok, kitünő halászok, kik a vízzuhatag két oldalára oszlopokat vertek be, hová hálóikat elhelyezik s a mint Stanley emberei kísérletkép megpróbálták, jókora nagyságú csuka- és pontyfélék jönnek ezekben fogásra.

Egész útjuk alatt együttvéve sem állottak ki több izgalmat, veszélyt, mint e huszonkét nap (január 6—28) lefolyása közben, míg az emberevő kannibálok szakadatlan ostroma alatt szárazon és vízen átjutottak a beláfrikai fensíkről levezető vízeséseken, melyeket rettenthetetlen fölfedezőjükről méltán nevez a geographia Stanley-vízeséseknek.

Mintha a folyam is ki akarta volna pihenni haragos háborgásait: alig észrevehető lassúsággal folytatta útját, jó szélesre terpeszkedve lankás partjai között, miközben észrevehetően nyugotra kanyarodik. Lassankint fölvidultak útasaink is, mert már nem kelle legalább az elemekkel többé küzdeniök. Éjjeli tanyahelyüket tehát egész bátran egy helység mellett választották ki, hol egy szakállas bálványalakra akadtak. Nagy tiszteletben tarthatják a benszülöttek, mert kilencz elefánt-agyarból állványt készítettek melléje s nádfödelet raktak védelmére. De az első nap zavartalan nyugalmit kemény küzdelmek követték ismét, melyekben Stanley jó hasznát vette a zsákmányúl ejtett ajtónyi fapaizsoknak. A hol lehetett elfogtak néhány kannibált, mert akkor zavartalanúl tovább bocsáták őket; tanyákúl lakatlan szigetek sűrűjét választák, mert a legbarátságosabb kézmozdulatok és ígérek daczára se lehetett e nép hajthatatlan ellenszenvét megengyhítni, mely állati vad-sággal ordítóza mindenütt: «húst, húst, húst akarunk». Így aztán rövid két hó alatt 1876 deczembertől 1877 január végéig nem kevesebb mint huszonnyolcz csatát kelle végig harcolniök! Legkönnyebben kikerülhették volna éjjelenként az örökös

védelmi harczt, de ki merészelne az óriás víztömeg sellőivel, rohanataival s lehető eséseivel ilyenkor szembe szállni. Szerencsére, már három ezer méter szélesre terült ki, minélfogva lavirozhattak egyik parttól a másikig, mikor itt vagy ott föltartóztatták. De a szélesség növekedtével törpültek a partok is, hova gödröket ásnak a kannibálok, hogy áradás idején a halakat annál könnyebben elfoghassák. Egyáltalán a lakosság nagy ügyességet árul el a halászatban s a legveszélyesebb forgások, örvények közt, naponta ott himbálódzik minden valamire való férfi, kis lélekvesztőjével a hullámokon. Útasainkat a veszélyek folytonos ismétlődése annyira megedzette, de azért még ők is, kik a vérkeresztséget majdnem naponta kiállották, rémülettel állottak meg az Aruváni torkolatánál, hol egész váratlanul ötvennégy óriás csónakon rohantak rájuk a kannibálok. Már első tekintetre látszott, hogy nem mindennapi néppel van itt dolguk, mert a vezér csónakjában csak evezős legény negyven állott, kik ügyesen kezelték a kétsoros evezők elefántcsont fogantyúit. A harcosok fejét phantastikus ékitmény, papagáj és másféle tollak lengték körül. Evezőik mozgását vad harci dalokkal kísérték, miközben fülhasító dobpergés, kúrtharsogás vegyült frenetikus üvöltéseik közé. Ki ne ijedt volna meg e borzadalmas csapat láttára! Bár ha meg annyi Heros vala már az expedíció legutolsó tagja is, mégse állhatták ki izgalom nélkül a látványt s néhány csónak később volt elillanni. De Stanley rettenthetetlen jellemsszilárdsága itt sem tagadta meg magát. A százszoros ellenség dárdazáporát nyugodtan fogták föl ébenfa paizsaik alatt, s gyors elszánt tüzelésükkel megriaszták a darázs-ként nyüzsgő hajóhadat. Mint rendesen, most is ők maradtak a tér urai, s mert a vangovák különösen elefánt-agyarakra áhítoztak, jutalom fejében meg lett engedve nekik, hogy a mit csak kapnak, összegyűjthetik. Így szerelték le a bálvány meszkíti, «pembe» elefántcsont kincseit s tömérdek vas és fa eszközözt gyűjtöttek össze, a miből nyilván kitetszett, hogy a nép emberevő tulajdona mellett is nagyobb testi és lelki képességekkel bír, mint Afrika többi népei s különösen művészi ügyessége a faragászatban, ékitményekben máris meglepő. Az Aruváni jókora (1800 méter) széles víztömeggel gazdagítja a Livingstonet, eredete állítólag Nyangvától éjszakra esik és délnyugati irányban haladva, éri el a Livingstonet. Torkolata Koruru állam Isangi kerületébe esik, melylyel szemben a bal-

parton Jambarri vagy Vambari terjed el. Stanley Schweinfurth Uelleját vélte fölismerni e folyóban, de állítása ellen Schweinfurth már egy újabb művében határozottan kikelt. «Ha Stanley csakugyan elérte volna is az éjszaki szélesség 2° -át, — írja Schweinfurth, — még mindig kétszáz angol mérföld távolságban fekszik az a pont, hol én és Miani az Uellát találtuk, mely közepén elégséges egy önálló folyó befogadására.» Tehát a földrajz nyílt kérdése marad továbbra is: vajon a Csád tóba szakadó Sárihoz tartozó külön folyó-e az Uella, vagy Stanleynek van igaza.

A Livingstone vízárját egész sziget lánczolat osztja innen kezdve el, miből bizvást tudhatták embereink, hogy zuhatagoktól félniök nem kelle többé. Hanem a benszülötték engesztelhetetlen vadsága csak nem akart szűnni. Minden kanyarulatnál új ellenséggel állottak szemben. Bemberi szigetnél például mérföldekig üldözték, prédavágyó vérese módjára, vihogva «nyama, nyama» (hús). Mikor azután látták, hogy vissza kelle térniök, a sajnálkozás félreismerhetetlen nyilvánulását mindannyiszor észre lehetett rajtok venni, hogy a biztosnak hitt «hús» kisiklik kezeik közül.

A lehető legközepső folyamágon evezett ezután az expedíció lefelé, hol a tropikus növényzet egész gazdagságát föltárja a természet. Körülök bókóló pálmák és illatos cserjék s a tropikus égöv színpompájában ragyogó növények myriádjai, feledtették az utóbbi napok izgalmaikat. Stanley ugyan nem nevezhető professionatus botanikusnak, a minthogy egy utazó az eléje táruló tenyészet minden ágában specialista nem is lehet; mindazonáltal annyi általános tájékozottsággal bír, hogyha herbariumoknál használt catalogust nem állíthat is össze, megfelelő képzetet nyújthat az olvasónak az általa szemlélt szerves világ nagyszerűségéről. Téák és gyapotfák, hyphæne, borassus-pálma (legyező), datolya és guineai olajpálma (*Eelis guinensis*), a magasra fölfutó, kigyódzó rotang, a cserjés ágas-bogas mangvéfa, a kupdad gummi és vajfák sárgás bogyoikkal, a *ficus Kotschyana*, *tamariscus indica*, mind a legvirulóbb tavaszi pompában díszeltek a partokon és szigeteken. A partok hajlásaiban buján tenyésző *arundo phragmites* leveleit lágyan ringatja a roppant víztömeg párázata által fölébresztett gyöngé fuvalom; itt is ott is papyrus antiquorum, *æschynomon* és egy-egy természetes *edemone mirabilis*

töltik ki a sekélyes közöket. A mocsáros kiöntések langyos iszapjában különféle nymphæak, széles levelű vallisneria és rózsaforma pistia stratiotes virít a legváltozatosabb sáfrányfélékkel szegélyezve.

Hol nagy fák nem nőnek, amoinák veszik hatalmukba a tért, carminpiros szőlőtermésükkel kedvelt csemegét szolgáltatva; odább phrynium ramosissimum széles levelei kínálkoznak a partlakónak, ki azokkal házát födi, ételneműit betakar-gatja. Másutt strelitia regina, dracæna draco, encephastos Aldeusteinii, különféle verbéneák, elefántesontpálma (phythe-lephas), semicarpus anacardium díszlenek, mely utóbbinak malaccadió nevű termése tartós tinta anyagot rejt magában. A Braziliában fernambuko vagy piros fát szolgáltató cæsal-pinea sem lehet ritkaság, mert Stanley gyakran emleget festő faféléket. A hánytató-szerű alkalmazott Jatropha purgans mellett a legszebb loranthus és liliomfélék gazdagítják a virányt, melynek alak és színváltozata nemcsak a botanicust hozhatná elragadtatásba, hanem a laicust is ígézetbe ejti s a közvagyonosodásnak kimeríthetetlen forrásait rejtegeti. Zavartalan per-czeikben az expeditio tagjai is teljes élvezettel merültek el a paradicsomi tenyészet szemléletébe, míg evezőcsapásaik egy-egy szunyadozó krokodilt ugraszt be a parti sziklákról, hol henye tétlenségben sütkéreznek, s megzavartatva ravasz kanyargással buknak mély rejtekükbe alá. Odább egy megriadt hypopotamus amphibius ordít, hogy csak úgy viszhangzik bele az erdő, s ijedt nyivákolással menekülnek a pávianok, kajdácok s a vízi szárnyasok megszámlálhatlan tömegei.

De mintha a természet is megbánta volna e pár napi önfeledtséget, ezután üldözésükre esküdött az is, s időnként ellentétes légáramok útjába vezette őket, melyek egymást keringő harcban egyenlítőn ki, víztölcséreké korbácsolták a hullámokat, egész záport ontva a bolygó hollandi módjára szüntelen veszélyek közt hánykódó hajósokra. És az egészben az vala a legkeservesebb, hogy sehol ki nem köthettek, s csupán végső szükség idején, de akkor is állig fölfegyverkezve kísértették meg az élelemszerek beszerzését.

E közben az éjszaki szélesség 2° megközelíték s a folyó nagy kerülökkel nyugatnak vette folyását, úgy hogy Stanley már attól tartott, hogy éjszakra a Holdhegységet a Dsebel Kumrot érik el, mely esetben Gondokoroba készült magát átküzdeni.

Ekkor jó szerencséjére békés természetű emberekhez jutottak ismét, kiknek nyelvén ugyan a velük hozott tolmácsok sem tudtak beszélni, de azért a kézzel-lábbal folytatott értekezéssel annyit mégis ki tudtak venni, hogy a folyó «Ikutu ya Kongo». Tehát Stanley sejtelve nem volt alaptalan; a százados rejtély gordiusi csomója kezébe jutott s a nyugati parton nagy kérdőjelként kiszakadó Kongo csakugyan a Luelába!

E barátságos nép bevezette őket városába Rubungába is és tiszteletükre ugyancsak volt dolga a sok ládaforma doboknak. Fegyverzetük sokkal díszesebb minden eddiginél s a hajfodrozás, tétovirozás műveletet szintén kitünő tökélyre vitték. E czélra nem használnak festéket, csak valami izgató szert és levegőt fűnek a hámbőr alá, úgy hogy tojásnagyságú dudorodások támadnak, főleg a nyak táján, de állkapcsukat rózsás szírom-rajzokkal, arcukat csinos vonalhálózattal ékíteni különösen szeretik. Mi ugyan undorral szemlélnők mindezt, de ők képesek vipera-bőrt, gorilla, ember s krokodil-fogakat aggatni nyakukra egyéb fel sem sorolható állati termékek között. És jóllehet az eddiegieknél minden tekintetben békésebb hajlamot árulnak el, még barátkozásuk is elárulja egykori kannibalismusokat, mert egész mohósággal szívják ki a szokásos véreresztésnél egymás kar-sebét.

Hanem semmi sem örvendeztette itt meg Stanley embereit annyira, mint az a néhány rozszant kova-puska, melyhez cserekereskedés útján jutnak itt az emberek, s mi még világosabb adat a nyugati part közeledésére. Hej! pedig még csak ekkor voltak igazában Afrika szívében s a megpróbáltatások kemény napjai most következtek be teljes szigorúsággal.

A szomszéd Urangu lakói eleinte szintén békés indulatot tanúsítottak, de később szokott vadságukba estek vissza. Jó szerencse, hogy akkor nem tették ezt, mikor Stanley egy erdő mélyén egész barátságos közelségbe összevegyült velük, mit sem aggodva a sok éles kés és lándzsa látásán, s nem igen törődve azzal, hogy a barátság leple alatt tolvajlásokat is megengedtek magoknak. De a következő éjjel már jól lehetett hallani, mily féktelen zajjal tombolnak a vadak, közbe-közbe vígán durrogtatták kovás puskáikat, majd néma csend keletkezett, mialatt tisztán fölhangzott egy férfi hangja, ki valószínűleg hirdetett valamit. Mindez furcsán vette ki magát az előző est barátságos jelenetei után, ép azért a legnagyobb

óvatossággal indultak meg másnap reggel. Alig tettek azonban néhány evező-csapást, előbbi barátaik is a lehető legleplezetelebb ellenségeskedési szándékkal sarkukban voltak. Még akkor sem tartá szükségesnek Stanley őket rendre útasítani, hanem hirtelen puska-lövés dördült el s egy ember halálosan megsebesülve mutatott a túlsó oldalon fölszálló füstre. A türelemnek tehát nem volt többé helye és kénytelenek voltak ők is tüzelve visszaüzni az alávaló népet. Az Mpakiavana lakosait is segítségül vevé, de a folyam szerencsére ismét kezdett elágazni, s középső csatornáján útasaink hátra hagyhatták ravasz üldözőiket.

E mozgalmas útazás alatt sem mulasztá el Stanley a nap állásából eszközölt szélességi meghatározásokat. Nyugodt óráiban a szigetek szárnyasait is tanulmányozta, mert marabu, gólya, baleári gém, rövidlábú balænceps rex, flamingo, lúd, vadkacsa, bűvár, fehér és fekete ibis, különféle szalonkák, kocsag, gödény stb. roppant csapatokban fészkelnek a buja növényzet közt. Egyik szigeten óriás elefánt legelt, másikon egész csorda vörös bivaly hűsölt, de bármennyire elért volna készletükben egy kis pecsenye, nem volt tanácsos lövések által a figyelmet magukra vonni. Tehát lassú óvatossággal siklottak alá, a miben ez a folyam épen nem akadályozza a hajóst, mert elég sajátságosan, nem találni benne eliszapolt lappangó fatörzseket, mint a Mississippiben s Amerika többi folyam-óriásaiban.

Hanem a legnagyobb óvatosság mellett sem játszhatták ki a vadak figyelmét egészen, pár nyugodt nap után a legfeketlenebb kannibálok közt találták újra magukat, kik Swift mesés népeinek honyhynym kiáltására emlékeztető «Yahaha»-val fogadták őket. Stanley, mint rendesen, most is legelől menvén, csak azon vette észre magát, hogy három ellenséges csónak áll előtte s kilencz fényes fegyvercsövet irányítanak mellének. Szerencsére a fehér ember váratlan megjelenése mindenütt félelmet támaszt s akár hányszor a perdülni készülő nyilat, a hajításra emelt dardát elvetik egy fehér arcz váratlan föltünésére. E varázsló benyomásnak köszönhető most is megszabadulását, mert a vadak (morundsa törzs) megdöbbenve ereszték le a fölvont fegyvert, s néma csendben a fölött látszottak mintegy tünödni, mi tevők legyenek e csodálatos lény-nyel. Stanley is merev mozdulatlanságban vala kénytelen jó

darabig ülni, mert a legesekélyebb mozdulattal megtörte volna a varázslatot és saját életét kockáztatja. Utoljára mégis lelőtték egy emberét s a csetepaté kikerülhetetlen volt. Alig haladtak e baj után két órát, az óriás harczi dobok mennydörgéshez hasonló bummogása újabb veszélyre figyelmezteté szegény fejöket. Ez alkalommal a vad bangálákkal gyűlt meg a bajuk, kik löfegyvereken kívül bőven el vannak látva réz, bronz, vas-ékszerekkel, gyöngyökkel, sőt vászon fővegeket is hordoznak.

Stanley békélési közvetítésének majdnem áldozata is lett, mert a bangálák egészen melléje hatoltak s míg ő mindenféle pantomimikával piros posztót, gyöngyöket ígért nekik: reá tüzeltek s három emberét megsebesíték.

Szintígy járt Franck is; a diplomatiának e szerint véget kelle vetni; s paizsaikat maguk elé emelve, védelmi állásba helyezék magokat.

A harc annál kétségesebb volt, mert nemcsak a támadók száma múlta fölül hatvanhárom csónakon az eddigieket, hanem valami háromszáz-tizenöt kovás puská ellen kelle küzdeniök, a hegyes dárdák és nyilak záporát ide nem véve is, Stanley negyvennégy fegyveresének. Éles ólom és vasdarabokat szórtak e fegyverekből utazóinkra, kiknek teljes lélekjelenlétét igénybe vevé a véres küzdelem. Különösen kitűnt egy fiatal bangálafőnök merészsége, ki ötven méterig hajtotta járművét, s midőn végre sebet kapott, egész hideg vérrel elővette kötelekét s önmagát bekötve nyugodtan hátra vonult. Stanleynek annyira megtetszett e nemes férfias magatartás, hogy békében engedé menekülni, jöllehet annak vakmerő példája tüzelte föl leginkább a vadakat. Alkonyatig iszonyú elkeseredéssel folyt a tűz s a Yaha-ha-ha, Ya Bangala! Ya Bangala! Yaha-ha-ha! kiáltások szakadatlanúl tartottak, mert a bangálák óráról órára friss csapatokat kaptak s újult erővel támadtak. De az említett vezér félrevonulása mégis elbátortalanítá az ördögi hordát s alkonyatkor Stanley fellelegzett, mert lassanként meghátráltak dühös ellenfelei. Már harczolási módjukból kitetszik, hogy a bangálák a legkitünőbb testi lelki tulajdonokkal bírnak Bel-Áfrika vadjai között. Stanley a Livingstone asantiinek nevezi őket, mert még szomszédaikat sem kímélik, s midőn elefántárúkért fölfelé eveznek, csirke módra lövöldözik a parti halászokat. Országuk ugyan keskeny partszalag, de sűrűn van be-

telepítve, s a kereskedelemből nem mindennapi vagyonosságra tettek szert.

Épen ez országban az éjszaki szélesség $1^{\circ} 36'$ alatt vesz határozottan délnyugoti irányt a tengeri árrá szélesedett méltóságos folyam, tömérdek buja gazdagságú szigetekskét ölelve körül. Útasainknak e körülmény annyiban hasznukra volt, hogy a keskeny folyamcsatornákon nem tarthattak se a megtámadtatástól, se a naponta reggeli nyolcz órától délutáni háromig tartó éjszaki szélről. A hőmérséklet napingadozása azt tanúsítja, hogy a tenger felől keletkező széláramot a nyugoti hegység jelentékenyen lehűti. Ugyanis reggelenként 14.2 fok R., délelőtti tíz és délutáni négy órakor árnyékban $19-23.5^{\circ}$, s alkonyatkor $17.5-21.50^{\circ}$ R. volt a légkör hőmérséklete. Eső-felhők sem juthatnak át ama hegységen a száraz évszakban, és ezért január tizenkettedikétől márczius ötödikéig egyetlen esős nap sem mutatkozott. Egészség dolgában sehol se érezték jobban magokat, jóllehet ugyancsak igénybe volt véve lelki éberségök s testi erejük és az örökös munka s a terhes fáradoalmak által szükségessé lett rendes élelmezés épenséggel hiányzott. De hát hosszú megszokás következtében már acclimatisalódott az expeditio, s az égalji eltérések iránt többé nem lehetett oly érzékeny, mint korábban.

Február tizennyolczadikán másodszor lépték át az æquatort, hol egyideig ismét jó indulatú népek közt vezette őket a hatalmas folyó. Így az Ikelembe torkolatánál Bvena és Ikengo népe megvendégelte őket banana, pisang-gyümölcsessel, s árúczikkekért útra valót is adott. A két főnökön első látogatás alkalmával észre vehető vala a pálma-bor hatása, de azért a tisztesség minden nemével elhalmozák őket. Az emberekkel sem volt nehéz boldogulni, csak azért mordultak kissé föl, miért nem adja nekik Stanley jegyzőkönyvét a «taratora»-t. Egészen úgy kell eljárni velök, mint valami szégyes gyermekhaddal, s akkor ajkukat, eleségtárukat készségesen fölnyitják, mely utóbbi körülményt elképzelhető mohósággal siettek vándoraink kihasználni, hisz február tizedike óta csak lopva szerezhettek maguknak valami enni valót.

Hanem azért a küzdelmek vége nem érkezett el, és sok derék hajós élete árán tárta még fel további titkait a Livingstone. A táj paradicsomi mindenfelé; a gyakori szigetek sűrűje biztos menedékkül szolgált a netaláni meglepetések ellen. De

távolról új hegység, a Bolofo tűnt fel s Stanley szíve aggodalmasan dobbant meg, mert új vizesésektől s azzal együtt az átélt szenvedések ismétlődésétől kezdett remegni. Pár halászcsonakból Yaha-ha-ha-val is förmedtek rájuk, de azért összetűzésre nem került a dolog. A vadak királya Csumbéri teljes pompával s nagy számú suitejével kegyeskedett leereszkedni a jövevények látogatására. Ő felségét legtalálóbban egy kéményseprővel hasonlíthatjuk össze, mert bal vállán elefánt-farkból sertecsomó ágaskodik föl, s kardkötője a seprő abroncsnyelére emlékeztet. Fővege azonban az örmény szertartású püspökök cilinderét juttatja eszünkbe; karjain posztószeletekből s más anyagból mindenféle varázsló szer csüng; végre egy burnót-szelencze s egy köteg dohány egészíti ki a királyi díszet. A társalgás pipa-szó mellett folyt, egy hosszú szárú bojtos pipából pőfékelvén ő fölsége. Pár szippantás után kézről kézre tovább járt a pipa, mint az indiánoknál szokás. Stanleyt különös megelégedéssel tölté el e látogatás, és sietett azt viszonzni rögtön. Csumbéri udvarhölgyeivel is szerencséje vala ekkor találkozni, kik kellemes teremtések volnának, ha nem görnyesztené meg természetük huszonöt, egész harmincz fontos sárga-réz nyakék, s hajukat merő divatból fölkunkorodó szarvakká nem kellene befonniok. Az ifjak két finom hajfonatot «hunczutká»-vá kunkorítanak homlokukon, a többit meg össze-vissza kuszálják.

Az ország neve Uyanzi, lakói vijanzik. Velök átellenben a jobb parton Bateke országa terül, éjszakra a vanfuninga kannibálok laknak. Mindezek nyelve kevert dialectus, és csak tanulmány után érthetik meg a távolabb lakók őket.

Egy heti nyugalom után elváltak a jó szívű királytól, kit Stanley, mert a kialakult élelmet elég impertinens volt ő fölsége vendéglátás díjában visszatartani, mégis Afrika leggonoszabb lelkének nevez.

A déli szélesség $3^{\circ}14'4''$ alatt délnyugatról az Ibari (folyó), Nkutu, a portugallok Karangoja szakad be, mely a Zambezi választójáról ered s már Livingstone is érintette loandai útjában 1854-ben. Nem messze innen épen reggeli főzésnél egy kalandor tömeg ismét rájuk ütött és tizennégy emberüket megsebesíté. Ez vala a harminczkettedik, s valahára utolsó csatájok a Livingstone mentében; de most ismét a folyam szegődött ellenséggé. Előbb öbölformán kiszélesedett, azután meg meredek sziklák közé furakodva a Livingstoneról elnevezett

harminczkét zuhatag elsejével útját vágta hajósainknak. A két part urai, Mankoneh s különösen Icsi Ntamoból, a legbarát-ságosabb indulattal segíték az exped tiót nehéz átkelésében, s jutalmúl Icsi csak azt a vastag fekete kecskét kérte, melyet Ureggából hoztak magokkal. Hiába igyekeztek árucikkekkel kárpótolni, neki ez «óriás» állat bírása volt minden vágya, s végre is át kelle engedni, mert a ravasz Csumbéri az előre kifizetett élelmi szereket alávaló módon visszatartá s öt nap óta nagy nélkülözésektől szenvedtek.

XI.

LIVINGSTONE VÍZESÉSEI.

Minthogy az első Livingstone-zuhatag több mérföldre kiterjedő örvények, forgatagok sorozata, szó sem lehetett a csónakok lebecsátásáról. A benszülöttek szerint «gyermek», «anya» és «apa» nevű hármas zuhatag következik egymás után. Legveszélyesebb az «apa»; mintha az Oceánból négy mérföldnyi szalagot a legborzasztóbb orkán kavarna föl, olyanná képzelhetjük e tomboló haragos vízjátékot. A megmérhetetlen víztömeg egy medenczébe omlik alá, honnan hirtelen hullám-hegygyé tornyosúl, hogy ismételje az előbbi jelenetet, mialatt menydörgéshez hasonló morajjal tölti be a környéket, s a légköri nyomás óriás páraoszlopokat támaszt. Másodpercenként 3·5 méter sebességgel üzik egymást hullámai, s így óránként harmincz angol mérföldet futnak be. A csónakokat Gordon-Bennett mellékfolyóig sziklákon vontatták át és ott hengereken vízre bocsáták ismét. E nehéz vállalat baleset nélkül a legnagyobb vigyázat daczára sem eshetett meg, sőt maga Stanley is súlyos zúzódásokat szenvedett egy bukás következtében. Az óriási folyam szilaj hullámverésével nem bírtak a vontató emberek, minek következtében több csónak elszabadult, s ezek egyikén, a Crocodilon, Kalulu is nyolcz társával együtt a zuhatag örvényeibe veszett. Sundi nevű ifjú azonban ritka lélekjelenléttel úgy bele kapaszkodott csónakjába, hogy a legféktelenebb örvénylés sem sodorhatta le, s késő este partra menekült. Alig érzett azonban száraz földet lábai alatt, két benszülött nyakon csípte s behurcolta a faluba. Ott szerencséjére akadt

egy ember, ki őt Ntamoból ismerte s mivel állítása szerint a fehér embernek fegyvere egész nap mind lő, a vadak tanácsosabbnak látták foglyukat szabadon bocsátani. Sundo azután összetalálkozott még két menekült társával s másnap az expedícióra rátalált. Márczius tizenhatszadikától ápril harmadikáig tartott a keserves útazás, mi közben csak tizenhárom csónakjuk maradt meg. Ápril harmadikán egy csónakot egész elefántcsont és gyöngyarakodmányával együtt szintén elragadt az ár, s a rajta levő hajósokat csak Uledi ügyessége menté meg. E napon Stanley is majdnem oda veszett, mert folyvást ingóbingó csónakjáról beleszédült a folyóba, honnan lábainál fogva húzták ki.

A sellők és rohanatok veszélyessége miatt majdnem naponként kétfelé kelle válniok. A nők, gyermekek, gyengélkedők Frank fölügyelete alatt az árúczikkékkel előre mentek; Stanley meg a csónakok átczipelését vezette. Emberei iránti gondosságában nem igen kímélte magát; ott volt a legveszélyesebb ponton mindenütt, s ennek kell tulajdonítanunk, hogy a Lady Alice zuhanóban ismét csak az isteni gondviselés óvta meg életét. A csónakokat kötélén akarta lebocsátatni, míg ő heted magával beült, hogy a kormányt személyesen vezényelhesse egész a zuhanóig. De a zuhogó ár iszonyú fészereje elragadta a köteleket s ők a tomboló hullámok lapdjává váltak, mely szédítő gyorsasággal röpitte csónakjokat a Mova vízesés felé. Igazán csodának kell neveznünk, hogy a Nkenke folyó torkolata előtt egészen az örvény széléről megmenekültek. Hanem a többi csónak lebocsátása négy napig tartott, daczára, hogy az önkénytelen kísérlet szerint csak tizenöt perczet igényel a hosszú sziklaszorosba ékelt víz-zuhatag; és éber gondjaik mellett is naponta újabb balesetek adták elő magokat. Nem egy életet mentett itt meg Stanley éles parancsoló hangjának jó alkalmazásával, mert valóban igaz, hogy a határozott parancsszó fölvilanyozza az ingadozó kötelességérzetet, s egész azt a szerepet gyakorolja néptömegekre, mint a löpor a golyóra.

Még jó darabig tart a szoros s a magaslatról Basessé lakói ámulva szálltak le, kíváncsi tekintettel kérde mintegy, hogyan eveznek át a jövevények az ott levő Inkisi (varázsló) vízesésen. Sajátságos, minő sokat képzel még a vad ember is magáról, s mily kicsinylő véleménynyel fogadja az idegeneket, hogy közelebbi ismerkedés után a bálványozásig menő csodálat

vegletébe essék. Nem is tudtak a vízi úton kívül más módot képzelni, s midőn hallották, hogy a fehér ember hajóit a hegyen átviszi: minden felkelhetőikkel siettek menekülni e csodás «repülés» elől. Mikor pedig látták, hogy minden csodálatos dolog nélkül fentermettek vendégeik a hegytetőn; bámulatuk jeléül pálmabort és cassava gyümölcsöt hordtak ajándékba s hajlandóknak ígérkeztek a csónakok vontatására is. Ez pedig nehéz föladat volt, mert néhány teakfa csónak három tonnát is nyomott s úgy kellett a hegyre kötelekkel fölvontatni.

A lakosság szeltében használja erre felé már az angol ipar termékeit. Fegyver nélkül ép férfi nem jár, azonkívül angol fazekasművek, vasárúk szintén gyakoriak. Mindezt az egyes járások közt föllállított vásár-tereken szerzik be. Például minden kedden az Inhisi vizesesen felül van vásár; pénteken Umvillinga, Lemba és Nsangu határán gyűlnek össze; csőtörtőkön meg a basessek földjére mennek, hol az európai cikkeket terményekért cserélik be. Ilyen formán karavánok nélkül is elláthatják magukat a szükségesekkel, mert kézzől kézzel, vásárról vásárra elvándorol a portéka Ntamo, Nkunda és Nsazáig; ezek meg csónakon viszik Ibaga, Misongo, Csumburi és Bolobo lakóihoz, kik továbbítják Upotoig, a nyugati kereskedelem legvégső pontjáig. Onnan aztán kézzől kézzel visszafelé indulnak a belföldi termények; de hogy mindez mily csigalassúsággal eshetik meg, arra nézve példaképen fölemlítjük, hogy Bangalába egy hordócska löpor öt év alatt jut csak be, s bár már Diogo Cao vitt fegyvereket a Congo torkolatához 1485-ben, Rubunga és Nganza lakói csak háromszáz év múlva jutottak azok használatának ismeretéhez.

Stanley azt hitte, hogy a «Turkey zuhatag»-ot látják maguk előtt, mert a Jellale vizesésig egyenes vonalban rajzolják carthographjaink a Congot. Annál keservesebben esett tehát csalódása, mert már a kávé, thea és cukor mind elfogyott és egyéb élelmi készletekben is nagy hiányt szenvedtek. Kénytelenek voltak tehát cassava, mamok szeleteket, tapioka levest főzetni. Ehhez vett a maga asztalára ötven földi mogyorót (*arachis hypogæa*), három *dioscorea alata* gyümölcsöt, szeletekre vágva, majd egy kanál földi mogyoró-olajjal meg pálmalajjal (*eleis guinensis*) fölöntötte, s végre egy kis sóval, spanyol borssal megadta savát-borsát az egésznek. Most mindezt együvé

süttette s a gyógyszerládán irigylésre méltó étvágygyal elfogyasztá a lucullusi lakomát, melynek cassava pudding volt a koronája.

De meg is látszott a silány élelem és kimerültség mindnyájukon, mert az egészségesek is csak úgy lézengtek, a betegek száma pedig nem akart apadni sehogy. A mellett sodorke féreg-félék és legyek bántalmazása miatt sokan, köztük Frank is, lábdaganatokban szenvedtek.

Míg Nzabihoz áthurezolták a szállítmányt, elveszett csónakjai helyett két újat készíttetett Stanley tubani (benszüültt név) és teakfából. A hasznos foglalkoztatás nagyon helyén volt, mert embereit a pihenés rögtön rendbontásra csábította, s a benszüülttektől mindjárt elkezdettek egyet-mást csenni. Egyiköket úgy kelle jó drágán megváltani, bárha portékájuk is aggasztólag apadt. Tehát ötvenedszer is ki kelle hirdetni, hogy irgalom nélkül sorsára hagyják, a ki lopás miatt a benszüülttek kezére kerül.

Az esős évszak beállta bajaik forrását újjal szaporitá. 1876 november tizenötödiktől 1877 január tizenhatodikáig csak harminczkét esőzési nap volt; január tizenhatodika és február huszonegyediké között pedig szünetelt esőzés; de ettől kezdve május huszonegyedikéig harminczkilencz napon át hullott a zápor iszonyú menydörgés és villámlás közt. A szoros sziklafalazat egész ágyüdörejszerűvé sokszorozta e hangot, a villámlás pedig vakító tüzi-játékhoz hasonlított. Az esőzési arányok világos áttekintése végett tekintsük meg a február huszonegyedik és május huszonegyediké közötti adatokat:

1877. február 24.	rövid esőzés.	1877. ápril 11—19.	délutántól éjjelig tartó zápor.
" " 27.	" "	" " 19—23.	éjjeli esőzés.
" " 28.	" "	" " 25—28.	erős zápor.
" márczius 2.	" "	" május 1.	reggeli esőzés.
" " 5.	erős zápor.	" " 3—4.	egész napi eső.
" " 7.	" "	" " 10.	ötórai eső.
" " 8.	nyolczórai zápor.	" " 15.	déli eső.
" " 9.	négórai "	" " 16—17.	délutáni esőzés.
" ápril 3.	2—6 órai	" " 19—20.	éjjeli "
" " 4.	záporok, több-	" " 21.	délelőtti "
" " 5.	nyire kora		
" " 6.	reggel.		
" " 7.			

E nagymérvű esőzés a folyam vizét is jelentékenyen földagasztá. Ápril 30-tól május 16-ig 3·435 méter volt az emel-

kedés; attól kezdve május 22-ig 1282 méter. És ezen idő alatt a nagy Masika szél is folyvást uralkodék.

Alig érkeztek meg Nzabibe, a Move szorost kelle kikerülniök. Csónakjaikat ezen is levontatták s csak az árúczikkeket vitték át a vulkánikus képződvényű sziklaháton. A Lady Alice, annyi viszontagság után, Frank tapasztalatlansága miatt, itt sérült meg először, a mi Stanleyt majdnem a sírásig elszomorítá. A nyomorúság azonban ügyes ácsokká idomítá a hajósokat s a sérelmet hamar kijavíták. Itt Ulediről kell egy olyan eseményt fölemlitenünk, a mit róla, mint az expedio leghívebb és legderekabbb tagjáról, alig tehetünk volna föl. Ő, a ki életét mindenkiért kész volt föláldozni, s tizenhárom társát szabadítá ki a halál torkából, a ki háromért dolgozott, s rettenthetetlen bátorságával példát adott mindenkinek, — egy önfeledt perczében nem átglopni az expeditio föntartására szánt gyöngykészletet. E miatt szigorú ítéletet tartottak fölötte, és mindenki hibásnak találta, bár a büntetés elengedését kérték, sőt ketten ajánlkoztak annak elhordozására. Töredelmes fogadkozások után tehát kegyelmet nyert Uledi.

Mova állam két kerületre oszlik, s egyik főnöke Kintu nevet visel, a mi valóban meglepő, mert Ugandától idáig itt fordul ismét elő. A nép barátságos, csakhogy eleinte félelmet keltő rossz szokása, hogy fogait mindegyre összecsatogtatja. Babvende és Bakongo lakossága gyakorolja még e kellemetlen szokást. Bárha kereskedést űznek, sajnálatos babonában süllyednek folyvást. Egyszer Stanley jegyezgetni kezdte szavaikat, elnevezéseiket, s ezen úgy fölindultak, hogy haza futva, fegyveresen tértek vissza, mert ők nem érdemlik, hogy a fehér ember (mundele) titkos jeleivel vészt hozzon rájuk; kecskéiket, banana fáikat elpusztítsa, nőikre sorvasztó betegséget hozzon. A «mundele» égesse el tehát előttük a «tara tarát», különben vége a barátságnak. Kívánságukat teljesíteni kellett, hanem annyi becses jegyzetet, rajzot, vázlatot még sem áldozhatott föl szeszélyüknek, s egy egészen jegyzőkönyv alakú Shakespeare kötetet hozott Stanley a jó egyetértés áldozatául. Azt is neki kelle elégetni, mert ilyen boszorkányos dolgot világért meg nem érintettek volna. Szent lett tehát a béke újra, s ujjongó örömmel hordtak össze barátságuk jeléül mindent. Így viaszt a többek közt, melyet a mieinknél felszerzte rövidebb, zömöktestű barna méhek készítenek a sziklaodúkbán; azután hoztak

gummit, kopallakkot, myrrhát s más kereskedelmi növényanyagot.

Vastag babonájukat az említett körülmény is eléggé mutatja, ép azért magános utazó élete soha sincs köztük biztosítva. Akármilyen véletlen adja elő magát, rögtön az idegennek tudják be. Az expeditionnak egy tagja még Nzabiból javítóba vitt néhány fejszét egy kovácshoz. Munka közben az ott játszó gyermekek egyikére pattant egy vasforgács. A kovács dühében ütni kezdte nagy dobját, s ha a főnök véletlenül arra nem jő, porul jár a szegény küldött, mert mindenki szentül hitte, hogy ördögössége miatt érte az ártatlan gyermeket szerencsétlenség. Halottaikat meggyászolják, s puska-lövésekkel jelzik a gyászesetet. Azok számától mindenki tudja az elhunyt nemét és korát is, mert hat lövés gyermek, tíz nő és tizenöt férfi halálát jelenti.

Június 3-án a Massissa vizesésen alúl vett tanyát Stanley, Frankot pedig a zuhatag mögött hagyta azzal a határozott útasítással, hogy várja be a függő ágyat, mert lábbaja miatt már gyalog nem jöhetett. Frank azonban a tilalom ellenére sietett le a táborhelyhez, s bár Ulediék emlékezteték a «mester» parancsára, a Jason csónakkal akart levezni. A forgón minden baj nélkül áteveztek, de Uledi a zuhatagon sehogy sem tartá tanácsosnak leereszkedni, s kikötött, hogy jobban meggyőződ-hessék a körülmények felől. Megfigyelése után még kevésbé tartá eszéyesnek a vízi utat; hasonló véleményben voltak társai is, de Frank a betegek türelmetlenségével visszaútasíta minden ellenvetést, s gyáváknak gúnyolá őket. Az ember csak egyszer él és egyszer hal meg, mondák a vangvanok, s eloldák csónakjokat. Stanley éppen távesövével szemlélé a víz folyását, mikor a Massissan egy fekete gomoly tűnt föl, s azután úszó alakokat pillantott meg, a Jasont meg lábai előtt a Zinga zuhanóba lökte a háborgó áradat. Jól lehet a legnagyobb aggodalom fogta el e látványra, még se gondolta volna, hogy az ő derék Frank barátja is ott legyen a szerencsétlenek között. Fájdalom, a legborzasztóbb valóságról kelle rövid vártatva értesülnie, Frank egyszer fölvetette magát s azután nyomtalanul eltűnt. A derék életerős ifjú, ki még megelőző este lábsebe daczára vidáman dalolt, kit egész Stanley szívéhez kötöttek a közösen átélt veszedelmek: többé nem volt. Villámcsapásként terjedt el a gyász hír, s mindenkit a legnagyobb fájdalom

és csüggedés töltött el. Hiába reménykedtek, hogy mint kitünő úszó tán megmenekedik valahogy. Nyolcz nap múlva egy benszülött halász jelenté, hogy a Kilenga öbölben egy fehér hulla rémíté meg, de babonás borzalommal távozott onnan, s mert többé senki meg nem találhatá, mindössze sem tehettek többet érte, mint hogy kegyeletök jeléül Pocoek medenczének neveztek el a catastrophá színhelyét. Zsibbasztó egykedvűség fogta el a következő napon az expeditio tagjait. Egyik csapat kereken fölmondta az engedelmességet, hisz lassanként úgy is oda vesznének mind. A munka csak immel-ámmal folyt, s így csak június 12-én jutottak az aránylag közel fekvő Zinga zuhanóhoz. Stanley is kezdett csüggedni; ez az örökös izgalom, mindennapi hiob hírek roppantúl megviselték, s ideges türelmetlenséggel kérdé nem egyszer, mikor szűnik meg már e rettenetes sellők és zuhatagok sora? Már egy hónapja vesztegeltek e helyen, alig téve három angol mérföldet, hogyne csüggedtek volna tehát el. A reménytelenség annyira fájult, hogy néhányan megszöktek, s csak a barátságos főnökök segélyével sikerült őket három nap múlva visszaterelni. Pedig a halál angyala újabb áldozatokat követelt mindúntalan, s hogy hangulatuk még rosszabbra forduljon, az első ácsmester is belefűlt a Zinga zuhanóba. Épen saját készítményét vontatták föl a hegyen, de a kötelekek elszakadtak és a nehéz jármű hanyat-homlok alázuhant. Ő szegény, fölkapaszkodott, mintha egyedül visszatarthatta volna kedvencz művét, s mert úszni nem tudott, hasztalan próbálta Uledi kimenteni. Mindenki kikerülhetetlennek tartá a végpusztulást, és szorongva számlálgatták, hányukra vár még a biztos halál. Hogy tehát e nagy izgultságot valamennyire eltompíthassa Stanley, szüntelenül zenéltetett, s a pálma-borral egyáltalán nem volt fukar. Így sikerült némi tevékenységre izgatni őket. Megindultak tehát a Mbelo zuhataghoz, hol az ő élete újra csak egy hajszálon maradt meg. Ismétlődött a Lady Alice zuhogóbeli jelenet, sőt most a hullámok haragos háborgása mellett még iszonyú sziklatömbök is növelték a veszélyt. «A minek meg kell történni, hadd történjék» mondák tompa fásúltsággal hajósai, s midőn a kavargó örvények és veszélyes szirtek játékából őrző angyaluk partra vezeté mindannyit, megható gyöngédséggel rimáinkodtak neki, kímélje bár ő életét, hisz mi lesz belőlök nélküle. Ez a csodálatos megmenekülés fölírta a kissé szunnyadozó közszellemet,

s önbizalmukat kezdték visszanyerni, mert látták, hogy nem vette le kezét egészen még sem róluk az isteni gondviselés. «Elérjük a tengert, ha isten akarja» kiáltozák örvendezve; mester, ime isten ujjá! Újult erővel teljesíté mindenki kötelességét s mégis július 6-án érték csak el Mpakambendit, ama szoros végső pontját, mely Noamonál (a Kerlulu zuhanón fölül) kezdődik, s hol százharminczhat nap előtt állomásoztak, holott az egész távolság kilenczvenöt geographiai (huszonhárom és háromnegyed) mérföld. Innentől kezdve a mély sziklaágy kissé tágulni kezd; a rovátkos megszaggatott szirtfalak hullámos hegyhátaknak engednek helyet, de a zuhanóknak vége még sem szakad. A víztükör már nem láborgó huilámhegyek láncozolata, közbe-közbe megpihen s apróbb gyűrűzetekre oszolva rohan lefelé. Partlakói a babvende négerek barátságtalanabb és zárkózottabb törzs az eddigieknél. A «mundele»-től rémülve szaladnak el, mert annak nyomát mindenütt pusztulás követi. Ez idegenkedés az emberi természetben rejlő conservatismusnál nem egyéb; nem fél-e saját népünk is az újításoktól, s nem hallunk-e elég balhiedelmet oláh és ruthén parasztjainknál a német és angol ember felől? De Stanley kitünőleg érti, hogyan kell fölvilágosítani az elfogúlt embereket. Kitől kapják a ruhát, gyöngyöt, löport, sodronyt stb.? kérdé tőlük. A partról (mputu) vagyis a fehér embertől, felelték egyhangúlag. Káros-e tehát rátok a fehér ember? Nem, volt az egyhangú válasz ismét. És így oda vitte a dolgot, hogy egészen háttérbe szorultak azon vén morosus fraterék, kik előbb befolyásukkal ellene hangolták a népet. Hasonló eszélyvel járt el a harcziás kakongo népnél, kik még kalauzokkal is ellátták a veszélyes «udsali-utombo-mataka» zuhatagokhoz. E hosszú név onnan van, mert mindkét parton másképp nevezik el a vízeséseket, s itt a nép mindkettőt együtt említi. Stanley nem győzi eléggé magasztalni különösen a ntombo mataka nép jószívűségét, előzékeny modorát. Hasonló szívességre sehol sem talált Áfrikában. Ez emberek megjelenésében sok szellem van, bárha felső ajkukat, orrukat rézkarikákkal aggatják tele, mint többi szomszédaik. Most az előbb félrekanyarúlt hegyek ismét közeledtek, jól összeszorítva a Livingstonet, s Stanley végre olyan néphez jutott, mely a Yellala vízesésről tudomással bírt, a «Tuckey» nevet nem ismerte ugyan, hanem Sangalla helyett Isangila-t említett.

A tenyészet köröskörül akármely európaít képes volna elragadni változatos alakjaival, üde szépségével, de a hiányos élelmezés miatt alig élvezhették a folyvást váltakozó tájképeket. Kilolónál odaig ment a kényszerűség, hogy erőszakosan requiráltak ennivalót, mert Ntombo-Matakán alul ismét idegenkedő népek laknak. Itt akadtak rá Tuckey kapitány Covinda öblére es második «Sangalla» zuhatagjára. Tuckey kapitány és Smith 1816-ban járták be e területet s valóban föltűnő, hogy a legnagyobb vízesést a Nsongo-Yelalat mégsem említik. Tehát a földirők rég vitatott problémája a Luelába miben léte meg volt fejtve s Livingstone fölteveése, hogy az éjszakra indul: valónak bizonyult. Nem csoda egyébként, ha a korábbi utazók ily hosszúfutásu folyam-mal tisztába nem jöhettek, mert mindun talan más nevet adnak a partlakók s Stanley futóan is következőket sorolja elé: Lualana, Ruvarowa, Lovva, Rumami vagy Lumani, Izangi, Ibari, Ikutuya, Kongo, Bilumbu és Mvana Kibunya. Minthogy három más vízesés és számos «mputu-putu putu» (rohanat) következik itt még s Embommától alig öt napi közelségben állottak: 1877. július 31-én letértek a vízi útról. Csónakjaikat az Isingala szirtjeire emelték ki s ott hagyták a Lady Aliccel együtt. Minden nélkülözhető portékákat élelmiszerral cserélték be; Stanley ezer apró szivességgel igyekezett föl-villanyozni elcsigázott társait, de bőkezűségének alig volt látszatja, mert hitegetésnek vették többnyire azt a biztatást, hogy öt-hat nap alatt európaihoz érnek.

Megkezdtek tehát ismét a szárazí útát. Űtött-kopott egy karaván vala ez. A kiéhezett, beteges vézna alakokban alig ismerte volna föl valaki a nagyfontosságú expeditiót. A jobbparti hegyhátakon vezetett újak s még itt úgyszólván az Óceán mellett sem mehettek békességesen. Innen egy szorosba, majd egy kietlen völgybe szálltak le, honnan alig vonszolták föl tagjaikat a Yangi Yangi csucsára. Ott is elejökbe állott a főnök s rumot követelt, mint egy más előbbi. Hisz Stanley és emberei is ezt nélkülözték már két év és nyolcz hónap óta. Nagy nehezen megértették vele mibenjárásukat s örömmel értesültek, hogy már csak három napra fekszik Boma. De durva, quarzit göresekén kelle odáig botorkálni s a sivár, lehangoló táj még növelte az elcsigázott tömeg kétségbeesését. Megható vala látni hogyan támogatták az ifjak az öregebbeket s a férfiak kisdedeiket fejükre emelve, miként vezették gyöngé nőiket. Teljes ki-

merültségben telepedtek le Nsanda faluba, hanem Embormába két suhancz kalauzolása mellett angol, spanyol és francia nyelven Stanley előre bejelenté siralmas helyzetüket, kérve, hogy küldjenek néhány hordártól némi élelmet, mert itt nem-hogy adnának valamit, hanem a helyett inkább őket sarczolják mindenfelé. Addig is szerteküldött néhány embert a ben-szülöttekhez, de összevissza sem kaptak édesgyökernél egyebet s abból is csak annyit, hogy egyre-egyre három darab jutott. Akármilyen kínosan folytatták tehát útjokat, csakhogy közelebb jussanak a parthoz. Hanem újra egy ingyenélő falusi hatalmassággal kelle összetalálkozniok, ki fegyveresen készült őket megvámolni. Elkeseredésében azt találta mondani Stanley: hogy csak rajta mérjék össze fegyverüket, de arról jót áll, hogy akkor nagy éhségökben minden emberét föl is falják. No lett erre szepegés rögtön, kérlelésre fogták a dolgot s főnökük még áldomást is adott, annyit kérve, hogy egy palaczk rummal emlékezzék meg majd róla is, ha egyszer Bomában lesznek. E nép már kereskedelmet üz s ipari, gazdasági növényeket termel. Halottaikat valamely pálma alá ássák el s az elhunynak kedvenz edényeit odarakják a sírra, úgy, hogy egész raktár keletkezik fazekasművekből, üvegedényekből, palaczkokból stb. Az egész terület neve Mbina és meglehetősen sűrűen lakják.

Teljesen elcsigázva, kiéhezve, már nem tudtak egy huzamban nagyobb távolra menni s mindegyre letelepedtek. Egy ilyen pihenőn találta őket Uledi, ki földadatát most is derekasan megoldá s bár az ösvényt elveszítette, késő éjjel is bekopogtatott az első embomai agentiára. Ott épen Hatton és Cookson angol kereskedőház ügynöke lakott, ki a lehető legnagyobb gyorsasággal bepakolt minden ennivalót s útnak indítá. Látni kellett volna a halálra éhezett emberek örömét, mily hamar megelevenültek s hogyan gyújtottak rá egy hálálkodó dalra. Hát még mikor kikerekedett a zsákok rejtekéből a sok rég nem ízelt európai ételnemű, bor, champagner, thea, kávé, cukor, szárított gyümölcs stb. «Hála a Mindenhatónak, vége az éhhalál küzdelemnek, elmúltak a gyötrelmek szorongatása, mindnyájan bőségben élünk» — így kiált föl maga Stanley is, midőn a Hatton és Cookson czég bőkezű küldemenyét maga előtt látá.

XII.

SZERENCSES KIÉRKEZÉS A POLGÁROSODOTT VILÁGBA.

1877 augusztus 9-én 999 napi utazás után fogadta az expeditio Borma előtt a tizenhat tagú európai gyarmat üdvözlését. Leírhatatlan öröm és lelkesedés tört ki a találkozásnál mindkét részről. Stanley bevallja, hogy rá is varázserővel hatott a fehér arcz első megpillantása s elnyúlt ruháival kezdetben bizonytalanul találta magát a kifogástalan öltözkéztársaságban. De mennyire megváltozott a hosszú távollét után. Mint életerőtől duzzadozó viruló ifjú indult el s harminczöt életéve daczára kész öreg ember most. Járása téveteg, haja megöszült, arczán az átélt izgalmak redőivel.

A tisztelgő európaiak nem is engedték gyalog menni, hanem minden vonakodása daczára, hordszéken vitték a polgárosodott világ első állomására. Boma az Óceántól hetven mérföldre fekszik az itt hét mérföldre kiterülő Congo mellett. Idáig 11·519 kilométert vagy 155 mérföldet utazott az expedíció Zanzibárból. A telepen valami féltuczat boronából összehúzólt kereskedelmi épület áll angol, franczia, portugál ügynökségekkel. Különben Tuckey kapitány 1816-ki rajza ma is illik reá. Mai is csak azok a szokások, a benszülöttek idegen gyűlölete, rumkedvelése, tunyasága, az élelemhiány stb., ma is ugyanaz mint akkor volt. «Alatta a Livingstone oly szélesen, büszke méltósággal terül el, mintha nem is rabolta volna el egy barátomat és annyi hű társamat s nem hallottuk volna midőn tajtékzó haragjában . . . a mennydörgést is pokoli módon túlharsogta.» Hogy örömük annál teljesebb legyen, már a megérkezés napján behajtott egy könnyű járatú gőzös, melyen néhány napi ünnepélyesség és elképzelhető szíves vendégszeretet után Kabendába utazott az expeditio.

Néhány óra még s az Óceán széles kapuján siklik ki hajójok. «Midőn búcsúpillantást vettem a hatalmas folyamra: tiszteletteljesen és szeliden hajta az hullámain a tenger mérhetetlen tükre felé, melyhez viszonyítva rettegett ereje és borzasztó haragja daczára csak egy cseppnek tűnik föl. E perczen valódi mély hálaérzet tölté mégis lelkemet, mert

kegyelmének köszönhetjük, hogy az ismeretlen világrészen át keletről nyugotra áthatolhatunk.»

Jóllehet Kabendában minden lehetővel el voltak látva emberei, mégis fásúlt egykedvűségbe sülyedtek s többen a melancholiába bele is haltak. Nem képzelhették, hogy Zanzibárt még valaha meglássák; de azért egyetlen szónyi zúgolódás nem röppent el ajkokról: «Mesterünket a nagy tengerhez hoztuk, látja már fehér testvéreit la il Allah, il Allah nincs rajta kívül lsten.» «Ez volt a haldoklók utolsó fohásza. Szemeim könnybe lábadnak, midőn visszaemlékszem, mily nagy becsű szolgálatokat tettek az elhunytak nekem. Ezernyi vész, kaland és megpróbáltatás között, vitézséget és rettenthetetlenséget tanúsítottak mindig, kívánságaimat lelkesülten teljesíték s a legnagyobb szenvedés közt is spártai hősiességgel és önmegtadadással helyt állottak.»

Ez odaadó hűség legmúltóbb jutalma Stanley részéről az vala, hogy személyesen visszakísérte őket hazájokba. Jellemének egyik legszebb vonása e gondosság, mikor a déli szélesség 5° alul oly hívogató közelségben integetett feléje a polgárosodott világ minden kényelme, a rég nélkülözött baráti és írói kör s ő mégis kész volt Afrika tulsó partjára kerülni előbb, csak hogy kedves feketéit megnyugtassa. St.-Paul de Loandó és Capstadt érintésével, valódi diadal-útnban érkeztek Zanzibárba. Egy percz alatt oda tolúlt mindenki a kikötőbe, hadd lássa szemével, kiket rég elveszetteknek képzeltek. A fájdalom és öröm leghevesebb kitöréseinek vala Stanley tanuja, mert száztizennégyen veszték el a magával vitt zanzibáriakból s az összes vesztesség Tipputib segedesapataival s a többivel együtt százhetvenháromra megy, ebből ötvennyolcz fegyver alatt csatákban, negyvenöt hólyagos himlőben, huszonegy vérhasban, tizennégy vízbefulás következtében lelte halálát, kilencz éhhalált szenvedett, ötöt a benszülöttek lopásért fogtak el. A többiek opiumkenderélvezés, végelgyengülés, láz, typhus stb. miatt haltak meg, sőt egy, a Victoria Nyanza körülutazásában nagy szolgálatokat tett kormányos, megőrült.

Csak száznyolczan (nyolczvannolcz férfi, tizennégy nő, hat gyermek) látták meg ismét az édes hazai földet, de ezek elbeszéléseiből nemzedékről nemzedékre fönmarad Zanzibárban a rettenthetetlen fehér ember emléke, ki az ismeretlen világrész szívében, maroknyi kíséretével diadalmasan keresztül

tudott hatolni, s ha, a mint előre föltehetjük, fényes sikerei további kutatásokra készítetik Stanleyt: szolgálatkész hű követőkre számíthat mostani bajtársaiban. És előttünk, a művelt Európa lakói előtt, annival nagyobb e vállalat értéke, mert általa sok nagy rejtély és függő kérdés megoldást nyert s az emberi kitartásnak, lankadatlan tetterőnek és hősi bátorságnak olyan mérveit tárja föl, melyek lelkesítő például fognak lebegni minden időben a földirat bajnokai előtt. Ez útazás által föl van derítve, hogy Afrika három nagy folyó rendszere: a Nilus, Congo (Livingstone) és Zambeszi, egymástól élesen elkülönített vízkörnyékre támaszkodnak; ki van mutatva a Victoria Nyanza területén kívül az is, hogy ez, valamint az Albert tó a Nilus rendszeréhez tartozik, a Tanganyika zárt medenceze, s hogy a Livingstone által fölfedezett Bangveolo vagy Bembe, úgyszintén a Mvéru és Kikonda tavak a Livingstoneba (Lueleba) szűrődnek le, mely folyó e szerint a déli szélesség 10° , a keleti hosszúság $31^{\circ} 30'$ -tól a nyugati partig igazán Afrika kellősközepén hőmpolygeti végig iszonyú víztömegét.

Stanley nemcsak azon szellemi képességgel rendelkezik, mely nélkül a természeti viszonyok, földrajzi szélesség, hosszúság, folyók, tavak, hegyek helyzete, iránya senki által föl nem deríthető s az útazás tudományos érdeket és becsét nem nyerhet: ezen felül teljesen otthonos a térképezés, tájképrajz, photographia technikájában is; nyelve csodálatos gördülékenységgel hajlik a legbajosabb áfrikai szavakra, úgy hogy majdnem mindenütt személyesen értekezhetett a vadakkal, s így érve nyesítheté bámulatos emberismeretét, tapintatát, imponáló tekintetét, melyekkel annyi véres összeütközést előzött meg s mely tulajdonai a legszilajabb benszülöttnél is ritkán téveszték el hatásukat. A mellett vas szervezete éhséget, szomjúságot, hideget, hőséget egyaránt megbír; míg társait veszélyes lázak, betegségek, sebek sújtották le: ő maga mindannyinak ápolója tudott lenni s annyi izgalom, gyötrődés közepett az expeditio összes vezényletét ritka szervező képességgel végig kezeiben tartá, egy perczig sem feledkezve meg útazásának tudományos céljairól és kísérői iránt tartozó kötelezettségeiről. Bátran kimondhatjuk, hogy csak egy Stanley hajthatta végre ez óriás föladatot; Livingstone az ő túlzó gyöngédségével sohasem járhatta volna be a bangála kannibálok országát

s hasonló leleményesség, gyors elhatározás, csüggedetlen erély nélkül a legmélyebb tudományos készültséggel is hasztalan indul neki bárki Bel-Áfrikának. Csak egy Stanley vala képes, mint Hunfalvy János a földrajzi társulat idei közgyűlésén kiemelé «zanzibari vargvarokból, arabokból és vegyes vérűekből ama gyermekies természetű, műveletlen és ingadozó emberekből — minden veszélylyel és nélkülözéssel bátran szembe szálló, gazdájokhoz és vezetőjükhöz utolsó lehelletig ragaszkodó és hűséges hősöket teremteni, hogy velők Afrika legtitokszerűbb, legveszélyesebb vidékein át a nagy útat sikerülhetett megtennie.»

Maga dr. Petermann, kinek az áfrikai kutatások általános felkarolását voltaképen köszönhetjük, s ki valódi souverain hatalomként működött egy negyedszázadon keresztül az utazók által beszolgáltatott adatok birodalmában s gothai magányából dictatori tekintélyvel útasítást és tanácsot adott minden vállalkozónak, így nyilatkozik a *Geographische Mittheilungen* 1877. évfolyam 466. lap, mindjárt a Bomából érkezett első közlemények vétele után Stanley érdemeiről: «A földrajzi fölfedezések történelmében ehhez fogható vállalat egyetlen egy sínes több. Stanley egyedül többet tett, mint az utóbbi harmincz év alatt végrehajtott összes vállalatok; egyedül többet vívott ki, mint a mennyire az európaiak nyolczvan év óta, az arabok ezer éven keresztül haladtak». Pedig elismerésünk teljes mérvével csak akkor adózhatunk nagy érdemeinek, ha nem csupán a térképen kísérjük végig fáradságos útazását s nem egyedül azt a tért mérlegeljük, melylyel a bel-áfrikai «fehér folt» ele nyésztetéséhez járult; hanem írói sikereit is tekintetbe vesszük és saját művéből lessük el, minő finom érzékkel tudja összeválogatni a népisme, földirat, kereskedelem, climatologia stb. szempontjából hasznosítható még olyan jelentéktelen adatokat is. És jöllehet, előadásában a külső hatás eszközeit egyáltalán föl sem használja, sőt némi keresetlen egyszerűséggel kezeli tárgyát: könyve épen e kedves közvetlenségnél fogva mégis annyira leköti figyelmünket, hogy el sem tudunk attól válni, míg teljesen végig nem olvastuk. Ő nem csupán a szaktudós rideg bonczolgotó értelmével tekinti az érintett országokat s azok népeleti viszonyait, hanem mindenütt érvényesülve találjuk ítéleteiben, következtetéseiben az emberbaráti nemes érzület vonásait is s mérhetetlen gondja és baja közepett is valódi

keresztyéni lelkesedéssel igyekszik a pogányság vak sötétjét a vallásos hit szövétnekével eloszlatni.

Nem csekélyebb tanulmányt és gondot szentel a polgárosítás lehető módjainak és eszközeinek megállapítására is s e tekintetben újmutatásainak idehártrább nagy hasznát veheti az emberiség. Szerinte keleten hittérítés, nyugaton a kereskedelem vezetnek legkönnyebben célhoz, mert amott több milliónyi lelket számláló nagy birodalmak terülnek el, melyeknek zsarnoki kényúrárt a hittérítő kevés furfanggal és ügyességgel megnyerheti; míg a Tanganyikától nyugatra apróbb kerületek sorakoznak egymás mellé s a kapzsi törzsfők mindenikében mutatkozik már is fogékonyság a természet ingyen jóvoltából nyert tömérdek termény elárusításából keletkező előnyök iránt. Nagy idő múlva kerülhet ugyan sorba e tapasztalatok értékesítése, főleg a Livingstone gyakori vízúthatagjai miatt, de a megjelölt irányban erős elhatározás és szívós kitartás előbb hátrább kiterjeszti a polgárosodás áldásait s a bejárt vidékeket máris az angol fáradhatatlan gyarmatosítás előjegyzett területként vehetjük.

De bármekkora elismeréssel telik is be lelkünk Stanley személyes érdemei, kiváló képességei és küldöinek nagylelkűsége iránt: örömmel kell megjegyeznünk, hogy a szerencse kegyeit is nagyobb mértékben bírja, mint elődei bármelyike. A sors különös kedvezése nélkül a borzalmak és veszélyek ama tömkelegéből ki nem szabadul soha, Afrika mérges lehelletével meg nem birkózhatik. És mert Stanley a szó szoros értelmében prædestinált áfrikai utazónak bizonyult be, nem válhatunk meg abbeli hő óhajunk kifejezése nélkül könyvétől: vajha a Gondviselés sokáig kedvezne még drága életének, hogy jeles tulajdonait, széleskörű tapasztalatait egy harmadik és több ezután következő vállalatban hasznosíthassa még a polgárosodás és földirati tudomány javára.*)

TEGLÁS GÁBOR.

*) Ohajunk azóta megvalósult, mert a Brüsszelben székelő nemzetközi Afrika-Társaság, melynek céljaira saját Afrika-Társaságunk Fülöp, szász coburg-gothai herczeg és dr. Haynald Lajos, kalocsai érsek, áldozatkészségéből szintén jelentékeny összeggel járult, a múlt év folya-

mában a Congo vidékének további tanulmányozására három expedíciót szervezett. Kettő keletről hatolt a Tanganyikáig, a harmadik nyugotról hatolt Afrika szívébe, hogy a Congon valahol találkozzék a két előbbi expedícióval. Ez utóbbi társaság vezetésére éppen Stanleyt sikerült megnyerni s el lehetünk készülvé, hogyha a benszülöttek vadsága s a sorvasztó égalj életének kedveznek: két előbbi útjával szerzett babérait újabbakkal fogja rövid időn gyarapítani.

AZ AMERIKAI VERSENY ÉS JELENTŐSÉGE. *)

Európa mezőgazdái, sőt nemzetgazdái is egy pár év óta fokozódó aggodalomba ejté Amerika nyersterméneinek versenye az európai piacokon. Mind mélyebbre hatol be Európába és mind több cikkre terjed ki Amerika versenyképessége. Most már nemcsak kőolaja, varrógépei, gazdasági gépei állják ki a versenyt, illetőleg lettek nélkülözhetetlenek Európára nézve; gabonája is folyton növekedő mennyiségben jelen meg nemcsak az angol és francia piacokon, hanem Németországon is, sőt Triesztben, Pontiban is megjelent már; zsírja pedig Budapestig, Nagy-Váradig hatolt. Egyszerre csak fontos kérdéssé nőtte ki magát reánk nézve is az, hogy mekkora Amerika versenyképessége; mik annak tényezői; de különösen az, hogy mik határai? A ki ezzel tüzetesebben nem foglalkozik, az vagy a gondatlan semmittevés, vagy a tétlen kétségbeesés karjaiba veti magát, és hogy mindkét fele ez alternatívának veszedelmes, azt úgy hiszem, fejtegetni sem kell. A kormányok figyelmét, a tudomány érdeklődését is felköltötte az amerikai verseny. Az angol kormány két parlamenti tagot: Sewel Read-ot és Albert Pell-t küldte ki a múlt évben az amerikai termelési viszonyok tanulmányozására. Ezek jelentése már megjelent. A francia kormány Ronna-t küldte ki, a ki egy vastag kötetben adta elő észleleteit. Németországban a tanulmányok és hírlapcikkek egész sora jelent meg e tárgyban; és az európai nemzetgazdák legjelesbjei (Cairn Angliában; Leroy-Beaulieu, Laveleye Franciaországban; Max Wirth Németországban) hozzá szólottak e kérdéshez. Hogy pedig a német és francia vám-

*) E közlemény 1880. augusztusban íratott.

törvényhozásban mutatkozó reactióra is befolyása volt annak, az is köztudomású dolog.

Tehát érdekünk, gyakorlati és tudományos szempontból e gyaránt, azt parancsolja, hogy mi is foglalkozzunk az amerikai verseny jelentőségével, mert ha csak annak nagyságát, természetét, tényezőit, és legalább nagyjában határait ismerjük is meg, már akkor is sokat nyertünk, mert az ismeretlentől való felelem helyét a tudás bizonyossága foglalja el, és csak ez képes tájékozást, ha kell, tanácsot is adni.

Rövid értekezésem célja a kérdést lehető tárgyilagosan megismertetni és annak körvonalait megvonni; ha a tárgy előadása közben bátorságot veszek magamnak néhány következtetést is levonni, ezt nem kétségtelen igazságok föllállítása, de benyomásaim, észleleteim őszinte visszaadása végett teszem. Vezérfonalúl Ronna érdekes művét*) használok ugyan (melyet sokan használnak, kevesen idéznek), de adatait, sőt észleleteit is több kútforrásból egészítém ki. Így igen érdekes adatokat szolgáltat Fontpertuis rendes amerikai szemléje: *Le mouvement économique aux Etats-Unis*, a *L'économiste français*ban; érdekes az amerikai Atkinson tanulmánya: *The Railroads of the United States*, a *Fortnightly Review* folyó évi július elsei számában; a forgalom összes képét Neumann Spallart *Uebersichten über Production, Verkehr und Handel* adja; a szállítási költségeket *Poor Railroad Manualja* szolgáltatja; több londoni és herlini pénzügyi közlöny adatait is használtam, de részletes fölsorolásukkal az olvasót úntatni nem akarom.

Minden félreértés kikerülése végett előre bocsátom még azt, hogy csak a gabonaversenynyel foglalkozom, bár legújabbán fontossá lett a hús-szállítás is Amerikából; de ez még minket nem fenyeget annyira, mint a gabonaverseny, Angliában pedig most már az ausztráliai szállítás által is erélyesen van ellensúlyozva, de különben is, e tekintetben még nehezebbek Amerikára nézve a versenyképesség föltételei, úgy hogy ha megismerkedünk az amerikai gabonatermelés és szállítás, valamint (ezek következtében) versenyképesség föltételeivel és határaival; ezt (az adatok egyszerű megváltoztatásával) kiterjeszthetjük a zsír- és hús-versenyre is.

*) *Le Blé aux États-Unis d'Amérique. Production, Transports. Commerce. Par. A. Ronna.*

A mi Amerikában mindennek előtt meglep, az a terület nagysága. Mert az amerikai éghajlat éppen nem kedvező a gabonatermelésre; és a köztársaság 141,197 □ földrajzi mérföldnyi területéből kihagyva a tavakat és Alaskát, csak az atlanti államok nyugoti felétől éjszakknak a nagy tavakig, részben a canadai száraz határáig és délen a gyapot-termelő államokig terjed a gabonát termelő terület. Hanem hát ez is 35,523 mérföldet tesz ki; tehát a mi monarchiánk egész területét háromszorosan haladja meg. De ezen a területen is a nagy fagyok, a forró nyár és igen nedves, sőt vízáradásos tavaszok sok nehézséget képeznek a gabonatermelésre nézve, úgy hogy ha mégis roppant emelkedést mutat föl úgy a gabonatermelés, mint általában az állam vagyoniassága és népessége Amerikában, ez a nagy mennyiségű szűz föld első fölhasználásának, a bevándorlásnak és a forgalom legmagasabb fokú tökélyének tulajdonítandó, de éppen nem egyéb termelési viszonyok kedvező voltának. És ha azt látjuk, hogy :

	1850-ben.	1860-ban.	1870-ben.
A lakosság száma :	23.267,498	31.445,080	38.335,153
A művelt terület :	46 millió hektár.	66 millió hektár.	110 millió hektár.
Gazdaság száma :	1.450,000	2.045,000	2.660,000
Földm. készlet értéke :	792 millió frank.	1275 millió frank.	1685 millió frank.
Marha és lóérték :	2800 „	5643 „	7625 „
Gabona termés :	36.5 mil. hektol.	63 mil. hektoliter.	94 millió hektolit.

akkor fogalmat szerzünk ugyan az óriási emelkedésről, de ne felejtjük el, hogy ha a bevándorlás 1790—1870-ig nyolcz millió lakost, tőkével többnyire felszerelve (egy bevándorló átlagos tőkéjét száznegyven forintra, tőke-képzését kétezzer forintra teszik) nem adott volna Amerikának ; ha a terület még ennél is nagyobb mértékben nem szaporodott volna, és a külterjes gazdálkodás a földszerzés legkönnyebb módzatai által elő nem mozdítottatott volna, az átlag kilencz hektoliternyi terméssel, mennyit legkedvezőbb évben az amerikai termelés hektáronként fölmutat: nagy vagyoni és versenyképességre szert tenni nem lehetett volna. — De e rendkívüli körülmények nagy mértékben fokozták a termelést, és fokozni is fogják mindaddig, míg tartanak.

Most már a termelési terület is egészen megváltozott Amerikában. Mikor 1859-ben még csak a 85° 29' hosszúsági fokig terjedt a gabona termelés, annak mennyisége 82 millió

hektoliter volt; 1869-ben már a 88%-ig ment le a földművelés, és a termés 104.452,000 hektoliter volt; 1877-ben 89.6 fokig lőn a szűzföld fölszántva, és a termés 132.529,000 hektoliter volt. És míg 1849—1859 között a gabonatermelés délen nő, éjszakra apad; 1859—1869 közt délen apad és nyomul a közép, éjszaki és a nyugati tartományokba; innen aztán évről évre mindinkább beljebb hatol és 1877-ben már a súlypont a Missisippin túli tartományokba megy át, úgy hogy ha Amerikát három részre osztjuk, a termelési arányokon a következő változásokat tapasztaljuk. A termésből adott:

	1849-ben.	1859-ben.	1869-ben.	1877-ben.
Az atlanti part:	51.4 %-ot.	30.7 %-ot.	20.8 %-ot.	17.6 %-ot.
A közép tartományok:	43.3 "	54.6 "	49 "	40.5 "
A Missisippi-vidék:	5.3 "	14.7 "	31 "	41.9 "
	100	100	100	100

Pedig éppen a Missisippi vidékén nincs valami nagy átlagos termés. Ugyanis Amerikában az átlagos termés volt 1869-ben 12.12 hektoliter; 1878-ban: 11.6 hektoliter; pedig az egész termés ez évben 146 millió hektoliter volt; és ugyanekkor Missisippi, Luizania tartományok 7.4—8.3 hektoliternél többet átlag nem adtak. Ohio, Illinois átlaga nem haladta meg a 10.2—10.6 hektolitert. Minnesota, Nevada adott ugyan 13.5—18.7 hektolitert; de Indiana csak 9.1—9.8 hektolitert. Holott Anglia 28—29 hektolitert, Hollandia 24 hektolitert, Franciaország 16 hektolitert; sőt hazánk is 14 hektolitert állít elő, a mi a versenyképesség egyik tényezőjének, a belterjességnek teljes hiányára mutat és annak másik főtünetezőjére, a területre és egyszersmind a szállítás olcsóságára kényszeríti Amerikát. De ez, természetesen csak nagyjában és egészben áll; mert egyes helyeken a mezőgazdaság legfokozottabb tökélyével találkozunk Amerikában; és ott, hol a külterjességre van is fektetve a gazdaság, a gépek használata, a szállítási eszközök tökélye, legalább az értékesítés minden kedvező esélyét: nagyban, gyors előállítást, olcsó és pontos szállítást, az amerikai mezőgazda rendelkezésére bocsátja.

Az éghajlati viszonyok kedvezőtlen befolyással vannak Amerikában a gabonatermelésre. A nagy tél, a késő és nedves tavaszok miatt, a korán érő gabonafajokat kell művelni; mert a közvetlenül beálló hőnyár különben megrontaná a termést. Így New-York, Pensylvania, Ohio kénytelen a rosszabb fehér

búzát a vörös helyett használni; nyugaton pedig inkább a tavaszi búzát művelik. Georgia és California fensíkja legalkalmasabb a gabnatermelésre és legújabban California nagy jelentőségre is tett szert; de az Óceán partja nedves, Cincinnati, St.-Louisban a vízmosságok ártanak a termésnek és délen már májusban $15-21^{\circ}$ hőség mellett érik a gabona. Virginiában: májusban, júniusban $17^{\circ}20-22^{\circ}20$ között. Tennesseeében: május 26-tól június 10-ig $18^{\circ}30-26^{\circ}60$ fokú melegben. Illinoisban júniusban készül el a gabona és pedig általában 20° hőfokon alúl. Ebből tehát kitűnik, hogy nem áll az, mintha Amerika későn készülne el gabonájával; mert még ha a cséplésre és szállításra szükséges időt tekintetbe vesszük is, mégis piacon lehet akkor, mikor például mi. Azonban mint említém, úgy a gabonafajokban mint minőségekben, nagy hátrányai vannak. Úgy, hogy még Angliával szemben is Howard azon állítását konstatálja, hogy az amerikai búza kalásza rövidebbek, könnyebbek, mint az angoléi, hogy egyharmaddal kevesebbet nyomnak; és Amerika legjobb búzafaja, az őszi tourelle átlag 78 kilogrammot nyom, de ez is kis területen termelhető. Az amerikai kongressusi törvény szerint, vámnál is, a búza 74.85 kilogrammnak számítatik; holott például a budapesti gabnatőzsde szokványa szerint, a búza minimalis súlya 75 kilogramm.

Más felől, mint érintém, az erősebb őszi fajok a terület egy részén nem is termelhetők. Az őszi búza zónát a tavaszitól elválasztja az a vonal, mely Bostonból kiindulva, Massachusetts és Konnecticut délkeleti végén halad, megkerüli a Hussatonic hegyeket; Saratoga szomszédságában halad el és az Ontariótól nyugatra megy; innen felöleli a Michigantól keletre eső egész területet; Indiana egy részét délnyugatra elvágja; nyugatra fordul Missouri állam éjszaki részén, lassan délre fordul Kansasban. Vagyis: az Óceántól a tavakig, éjszaknyugatra és innen délnyugatra a Szikláshegyekig megy e vonal. Az összes termésből negyven százalék tavaszi, és az a főfontosságú hogy Wisconsinban, Minnesottában és Jowaban a tavaszi kizárólagosan termeltetik; Nebraska is egészen, Illinois egy harmadában tavaszt termel, úgy szintén California. Már pedig e tartományok adják a legdúsabb termést és így láthatjuk, hogy a mennyiség a minőség rovására van. Ezen kívül a vetés és így az aratás is, az időjárás szeszélyei szerint annyira különböző, hogy például Californiában több havi időszakra esik. A vetési

idő változása miatt és Amerikában általában, a bevetett terület egyharmaddal, a termés egy ötöddel vagy egy negyeddel változik. De az igaz, hogy a gépek elterjedettségénél fogva, a sorban vetés az őszi vetések 47 százalékánál, a tavasziak 30 százalékánál van szokásban, a mi az 5—21 százalékkal magasabb termést és a vetőmag egy tizedrészének megkímélését teszi lehetővé.

És itt már érintettem Amerika egyik nagy előnyét: a gépeket. Itt a gépek gyártása roppant gyorsasággal halad. Csak gazdasági gép előállítatott 1850-ben 35 millió frank értékben, 1860-ban már 91 és 1870-ben 271 millió frank értékben; ugyanis: 1850-ben volt 1332 gazdasági gépgyár 7220 munkással és 1870-ben már 2076 gyár 25,240 munkással. Ennek köszönhetni aztán azt, hogy például a messzi nyugaton, Dakotában a híres Casselton-telep (a Dalrympe-é), mely négy év előtt még pusztá volt, 30,000 hektárnyi nagy gazdaságot fár elénk, a munkás-állomások közt telephon-összeköttetéssel, 2000 hektáros parcellákban, 115 aratógéppel, 21 cséplőgéppel és 410 kilométer magánvasúttal — az újonnan feltört földön. Ha a gépek nem lennének ily távolságban és ily területen, gazdaságot sikerrel folytatni sem lehetne, daczára annak, hogy itt legalább az átlagos termés (per hektár) 18 hektoliter volt 74 kilogramm súlylyal. Ezt különösen azért emeltem ki, mert felszerelésénél, távolsága daczára kivívott versenyképességénél fogva, ez a telep mint non plus ultra van emlegetve; és mint-hogy a nagy termés, az olcsó szállítás és szűzföld minden előnyeivel bír, jó lesz itt megjegyezni, hogy 1879-ben is, egy hektár művelési költsége 100 frank volt, hogy loco egy hektoliter búzája 6 frankba került, mely Liverpoolba szállítva 15 frank 88 centime költségben állott. De ennek földje más adót, mint hektáronként 1 frank 25 centime iskola-adót, nem fizet és egyszersmind a termelés, felszerelés tekintetében sines egy gazdaság sem kedvezőbb helyzetben, sőt hozzá hasonlóban is kevés. És ez a boldog állapot soká nem tarthat. Pedig rendszeren az európai gazdáknak ezt a példát szokták fölhozni, mint ijesztő rémképet! Atkinson föntebb idézett tanulmányában a legkedvezőbb viszonyok között levő dakotai gazda átlagos bevétele, a szállítás és adó levonása után egy bushel gabna után 90 centre, tehát körülbelül egy forintra teszi, a mit ő elégtelen jutalmazásnak tart, mert ebből földözendő a föld ára és az összes gazdasági költségek.

A másik előnye Amerikának, mit még a gépek előtt kell vala megemlítenem: az olcsó föld. Tudjuk, hogy már 1780-ban kimondá a kongressus, hogy minden uratlan föld az állam tulajdonába megy át. A pénzügyminiszter ellenőrzése alatt van a föld-igazgatóság, az ország kerületekre van fölosztva egy-egy felügyelő alatt; e mellett van egy földmérő hivatal, melyben a fölosztási terveket és aktákat nyilván tartják, e fölosztott területeket 65 hektáros részekben, nyilvános árverésen eladják; a kijelölt területről és az árverésről fölvett jegyzőkönyv három példányban kiállítatik, egyik a vidéki felügyelőnek, másik a hivatali conservatornak, harmadik a washingtoni központi hivatalnak kézbesítetik, ez alapon az elnök aláírásával állítatik ki a tulajdoni oklevél. De a ki két hét alatt, legalább 16 hektáros részben túlad földjén, nem annak, hanem vevőjének részére állítatik ki az okirat. Azonban, hogy egyfelől a fölosztást siettesse, másfelől a speculatiót megakadályozza, különösen pedig, hogy a letelepülést előmozdítsa: az amerikai törvényhozás, 1862-ben az egész eljárást törvényben szabályozta, a híres *Homestead Law* cím alatt. Andrews, ki e törvényt és hatását leírta, annak előnyét különösen abban találta, hogy komoly, munkás kezekbe olcsón juttatá a földet. A területet 16 hektáros darabokra osztja és 3—4 ilyen darabot vehet bárki, a nélkül, hogy 5 dollárnál többet fizetne 16 hektárig, és azonfelül csak 10 dollár foglalót kell hogy adjon. Azonban mégis vannak más költségei is, ugyanis a fölmérés és kiszakítás még 8 dollárba kerül, hanem ennek csak felét fizeti az illető a birtokbavételnél, másik felét a végleges okirat kiállításakor; ezt azonban csak öt év múlva lehet megkapni, miután két tanú bizonyítja, hogy az illető ez idő alatt a megvett területen tartózkodott és azt művelte, és ekkor még két és egy negyed dollár illetéket fizet a tulajdonos. Tehát 64 hektár mindössze 20 dollár és 24 centbe kerül.

Az állami földeken kívül, (melyekből iskolára, kórházra, mindenütt kiszakítják a szükséges területet) a vasút-társulatok is nagy terület fölött rendelkeztek; mert a kongressus határozatából a nyugatra vezető vasútakat építő társulatok, minden kilométer vasútra annak háromszoros négyszög területét kapták, subventióképen az államtól. Ezek aztán ezt szintén földarabolták és átlag 5 dolláron hektárját eladták. Azonban mégis megjegyzi Andrews, hogy körülbelül 250 dollárba egy hektár fölszerelése a legkedvezőbb körülmények közt is bele kerül,

mely eleinte épen nem fizeti ki magát, mert terméke nem eléggé értékesíthető; úgy, hogy Andrew így írja le az első települő helyzetét: «kis zárt terület veszi körül a settler kezdetleges gunyhóját; lehet ugyan már az első évben látni görög- és sárga-dinnyét, kukoriczát és néhány táblában virágot, miket a gondos asszony ültetett el, a szem örül, hogy néhány keleti növényt láthat, többek közt értékes sáfránt és pompás fölfutó borsót, — hanem piacra való még nincs.»

A *Homestead Law*, némileg a római agrarius törvényekre emlékeztet; nem csak a földfelosztás tekintetében, de a maximum megszabásában és azon határozatban is, hogy csak 21 éves ember és így az egyes családnak csak ilyen korú felnőtt fiai szerezhetik meg a kiszabott területet és egy család 260 hektárnál többet nem szerezhet. De ennek biztosítására, a legtöbb állam a letelepült családok birtokát 5000—7500 frank erejéig és a fölszerelést szintén a megfelelő összegig, lefoglalhatatlannak és örökösödési illetéktől mentesnek jelenté ki; a mi még az anyára és gyermekekre is kiterjed. Így akarták nemcsak előmozdítani, de biztosítani is a letelepülést!

A *Homestead Act* alatti üzletet legfényesebben bizonyítják a számok. Eladatott e czímen:

1871-ben	4.600,326	acre.
1872-ben	4.671,332	«
1873-ban	3.793,612	«
1874-ben	3.518,861	«
1875-ben	2.356,057	«
1876-ban	2.875,909	«
1877-ben	2.178,098	«
1878-ban	4.418,344	«
1879-ben	5.260,411	«
1880-ban	6.070,507	«

Ez 40 millió acerenyi eladás tíz év alatt. És ezen kívül készpénzen eladatott:

1871-ben	1.389,982	acre.
1872-ben	1.370,320	«
1873-ban	1.626,266	«
1874-ben	1.041,345	«
1875-ben	745,061	«
1876-ban	640,691	«
1877-ben	740,686	«
1878-ban	877,555	«
1879-ben	622,573	«
1880-ban	1.455,724	«

Ez is tíz millió acre-nyi területnek magán birtokba jutását jelenti. Ennek következménye aztán a búzatermelés óriási emelkedése. Láttuk 1870-ig annak emelkedését; most lássuk tovább. Termelt Amerika :

1870-ben	82.500,000	hektoliter	búzát.
1872-ben	87.100,000	"	"
1874-ben	107.000,000	"	"
1876-ban	101.200,000	"	"
1877-ben	127.400,000	"	"
1878-ban	147.000,000	"	"

Úgy hogy míg 1850-ben egy főre esett 157 liter termelés, 1860-ban 200 literre, 1870-ben 222 literre és 1877-ben 286 literre emelkedett az. Mi egyébiránt azt is bizonyítja, hogy a népesség nem emelkedik most már oly gyorsan, mint például 1860-ig, mert ha az akkori évi három és fél százalek emelkedés megmaradt volna, akkor most az Unio lakossága már ötvenhét millió lenne, holott az idei számlálás előleges eredménye negyvenkilencz milliót állapít meg. Ez egyszersmind arra is figyelmeztet bennünket, hogy a munkás kezek hiánya, és így azok drágasága még sokáig fog tartani Amerikában.

Eljutánk a gazdaság egyik főtényezőjéhez : a munkához. Minthogy a gépek elterjedtsége és tökélye sokat segít az amerikaiakon, a rendes munkás-hiánnyal járó munkadíj-magasság az utóbbi időkben némi csökkenést szenvedett, de minden jel oda mutat, hogy egyfelől ez se általános, se tartós nem lesz; másfelől, hogy nem éri el a mi, sőt általában az európai díj-viszonyok aránylagosan alacsonyabb színvonalát. Ronna részletesen, táblázatosan mutatja ki, hogy a havi napszám délen 66—95 frank, a területekben 124—247 frank, Új-Angliában 132—165 frank, a közép-tartományokban 104—141 frank, nyugaton 100—146 frank, a Csendes-tenger partján 182—231 frank. De egyszersmind azt is kimutatja, hogy 1866—1875 között némi csökkenés állott be. Nyugaton leszállott a munkadíj 161—147 frankról 146—100 frankra, a Csendes-tenger mellékén 237—199 frankról 198—124 frankra; csak délen nőtt több államban; de átlag 137.75 frankról 119.76 frankra szállott le. Hanem ez a hitel- és gazdasági válsággal esik össze; azóta Ohióban, Indianában, Illinoisban, Michiganban, Wisconsinban megmaradt ugyan az áresökkenés; a földmívelési biztos (The United States Commissioner of Agriculture) 1879-iki

jelentése szerint, de éppen a legjelentékenyebb tartományokban, minők Iowa, Minnesota, Kansas, Colorado, Nevada és Nebraska, díjemelkedés állott elő. A minek különben a biztos is azt a magyarázatot adja, hogy a bánya-munkák kiterjedése erős versenyt képez a földművelésnek. Azonban éppen az angol kiküldöttek (Read és Pell) konstatálják azt, hogy a munkás kezek hiánya van lényeges befolyással arra, hogy a nagy gazdaságok terjedjenek, úgyhogy ők Californiában, Minnesotában, Dakotában többnyire nagy gazdaságokat találtak, a mit az amerikai demokratikus sajtó rossz szemmel kísér ugyan, de a mi tagadhatatlanul, éppen a külfölddel szemben a kivitel és tömeges termelés előnyeinel fogva nagyban emeli a versenyképességet.

De a mi leghatalmasabb tényezője Amerika versenyképességének, az kétségtelenül forgalmi hálózata. A vasútak és csatornák egész hálózata a leghatalmasabb és legszerencsésebb kombinációban öleli föl Amerika roppant területét. Vasútja volt:

1835-ben	1,757	kilométer.
1845-ben	7,413	«
1855-ben	29,398	«
1865-ben	56,136	«
1875-ben	119,283	«
1877-ben	127,491	«

Azonban a vasút-hálózat terjedése egymagában véve még nem emelhetette a versenyképességet; ezt a vasútnak egymás közt és a vasútak és csatornák közti hallatlan, csaknem örületes versenye mozdítja elő leginkább, mert ez tette bámulatos olcsóvá a szállítást, a mihez egyébiránt a mezőgazdák szállítási vállalatokra szövetkezése (ez az úgynevezett «granges» főczélja) a raktározási, fölrakodási rendszer nagy mérvű tökéletesítése, sőt a cooperatiónak magára a mezőgazdasági mellékiparágakra sikeres alkalmazása (az úgynevezett «Dairy», például New-Yorkban van már 1139 sajt- és vaj-készítő társulat) és a szerencsés piaci árviszonyok, a mennyiben a közel múlt évek Európának rossz termést nyújtottak, — hathatósan járultak.

Csak azt említem föl a föntebbiek bővebb indokolására, hogy 127 és fél ezer kilométer vasúthoz 1878-ban 7880 kilométer csatorna készen, és 1423 kilométer építés alatt csatlakozik; hogy belhajózásra 4245 hajó 752,000 tonna tartalommal áll készen; hogy Amerikának 1500 mérföldnyi tengerpartja, három millió tonnát bíró tengeri hajóhada és tizenkét kikötője

van, melyek közül hat nyílik az Atlanti-tengerre, kettő a mexikói öbölbe és négy a Csendes-tengerre.

Az egyes vasútak egymással nemcsak tarifával versenyeznek, hanem, például a Central-New-York társulat, hogy az öt chicagói vasúttal (melyek tizennégy vonalon szállítanak) versenyezhesen, tizennégy gőzzel köti össze New-Yorkot Liverpoollal, Hamburggal, Anvers-rel és Havre-ral; elevator és raktározási szolgálatot ingyen teljesít. Gőzzel dolgozó elevatorokat több vasút-társulat állított föl; így az említetten kívül a pensylvanai és Erie-vasútak (New-Jersey-Cityben és Cantonban), a philadelphiai vasút a Delavare partjain, a Chicago-Saint-Paul vasút a milwaukee-i indóházban.

A vasúttakkal fölvevtek a versenyt a csatornák. Így a new-yorki állami csatorna már 1874-ben egy harmaddal szállítá le a viteldíjat, hogy a vasúttól elvonja a forgalmat, és mégis Buffalou-Oswegon át New-Yorknak a szállítás csökkent; ekkor a díjleszállításban még tovább mentek, úgy annyira, hogy 1877-ben már Chicagóból New-Yorkba a szállítási díj ezer kilogramm búza után tizenhat frank hatvan centime volt; holott vasúton 20 frank 80 centime volt; igen, de 2283 kilométernyi csatornán egy frank és hat centimeért szállították az ezer kilogramm terhet; holott 1867-ben még négy frank 37 centime volt ugyanott a viteldíj. Igaz, hogy a csatornának jövedelme sem volt. Mi bizonyítja, hogy ezt soká vinni nem lehet.

A vasútak egymás közti versenyére legyen szabad szintén egy pár példát idéznem. A Baltimoreban és Philadelphiában végződő vasútak versenyeznek azokkal, melyek New-Yorkban és Bostonban végződnek. Még 1875-ben Baltimore és Philadelphia nyolcz frank húsz centime-mal voltak New-Yorkkal és öt frankkal Bostonnal szemben előnyben. Ekkor (1876) kezdődött a harcz; a híres Vanderbilt vette kezébe az ügyet; a Central-New-York minden métermázsza gabna után New-York és Chicago között huszonhárom centime-mal szállítá le a viteldíjt, a többi utána ment, úgy hogy egy tonnának egy kilométerre szállítása (= egy tonna kilométer díja):

Massachusettsben volt	{	1871-ben 0.101 frank.
	{	1876-ban 0.066 "
Ohioiban	"	{
	"	{ 1871-ben 0.059 "
	"	{ 1876-ban 0.036 "
New-Yorkban	"	{
	"	{ 1871-ben 0.057 "
	"	{ 1876-ban 0.038 "

A forgalom követte a legnagyobb leszállítást és fordult Ohio felé, úgy hogy ez idő alatt annak forgalma 18·5 millió tonnáról 26·3 millióra nőtt, míg a massachusettsi forgalom csak 8·9 millióról 11·3 millióra, a new-yorki 14·1 millióról 22·8 millióra emelkedett.

De ennek az örületes versenynek az lett az eredménye, hogy nyolczvanhat vasút-társulat, melynek 22,686 kilométer hálózata volt, 1876-ban megbukott, vagy is az amerikai vasút-hálózat egy ötöde bukott. Igaz, hogy volt 1877-ben még 814 vasút-társulat, melyek közül százhat adott huszonnégyszázalék osztalékot; de épen a nagy gabnatermő területekkel összekötött társulatok nem adtak osztalékot. Így: Vermont, Kansas, Nebraska, Missouri, Dakota, Colorado, Dél-Carolina, Florida, Alabama, Mississippi, Luiziana, Texas, Arkansas, California, Oregon, Newada, Washington vasútjai; összesen 16,000 kilométer vasút nem adott osztalékot; sőt kötvényeit is csak egy néhány kamatoztatta.

Tagadhatatlan, hogy erre befolyt a lakosság gyér volta is, de épen ez bizonyítja azt, hogy a vasútakat nem a valódi szükségnek megfelelő mértékben építék; tehát nemcsak a szállítási költségekben, de a hálózatban is van túlzás. Mert amerikai tapasztalatok szerint egy kilométer vasútra 530 lakónak kell esni, hogy a vasút jövedelmezzen, pedig átlag csak 360 esik; míg Angliában 1181, Franciaországban 1812 ember esik egy kilométernyi vasútra.

Különösen nyugaton állott elő e tekintetben nagy anomalia, mert 1867—1876 között a lakosság harminczkét százalékkal, a vasút hossza pedig 143 százalékkal növekedett. De a legkedvezőtlenebb arányt e tekintetben a Csendes-tenger partján találjuk föl, mert ott a lakosság szaporodott ugyan 96·92 százalékkal, de a vasútak szaporodása 585·37 százalék volt. A miből önkényt folyik az a következtetés, hogy még sokáig kell ott a vasútakra ráfizetni; főleg ha az olesó tarifákat megtartják. És hogy e tekintetben a régi államok, valamint vasúti részvényesek már régen panaszkodnak; követelik a megállást és visszatérést, az ép oly tény, mint másfelől létezik azon áramlat is, mely a kongresszus kezébe akarja a vasút-ügyeket összpontosítani, hogy ez szabja meg a tariffákat és ne legyen az egyes állam vagy társulat befolyása alatt. De ha így vagy

úgy történnék is bár a reform, az tény, hogy a mostani állapot sokáig nem tarthat.

Csakis a mostani rendkívüli viszonyoknak tulajdoníthatjuk azt, hogy 1878-ban a nyugati államok gabnájukat New-Yorkba hozták 0·013 frankért tonna-kilométerenként. Bár ennél még olcsóbban szállítottak ugyan ez évben a tavakon (Buffalón át), mert Chicagóból New-Yorkba (a buffalói átrakodási költséggel együtt) egy hektoliter gabnát egy frank nyolcz centimeért szállítottak; innen a szállítási költség Liverpoolig két frank 20 centime; tehát Chicagoból Liverpoolba ment egy hektoliter gabona három frank huszonnyolcz centimeért (Montrealból még ötvenhárom centime megtakarítható volt), ha ezzel akarnának versenyezni a vasútak, akkor tonna-kilométerenként 0·005 centimera kellene szállítaniok díjtételüket. Ez absurdum! Nem is merték ezt a tételt alkalmazni a vasútak, de épen e verseny nyomása alatt (1879 július) 0·017—0·013 frank díjtételt alkalmaztak tonna-kilométerenként — vesztésre, addig, míg a nyár és így a csatorna-verseny tart.

Mert az megjegyzendő, — a mi különben természetes is — hogy a vasútak, hol csakis a csatornák versenye által vannak kényszerítve tarifájuk leszállítására, ezt leginkább a nyári hónapokban teszik. Így e tekintetben a tarifák fejlődését igen érdekes világitásba helyezi a következő összeállítás. Chicagóból az angol kikötőkbe a gabona-szállítás 1878-ban került:

Januárban	63—64 $\frac{1}{2}$ centbe.
Februárban	63—48 „
Márcziusban	48—40 „
Áprilisban	48—41 „
Májusban	46—42 „
Júniusban	48—41 „
Júliusban	40—38 $\frac{1}{2}$ „
Augusztusban	38—45 „
Szeptemberben	42—47 $\frac{1}{2}$ „
Novemberben	47 $\frac{1}{2}$ —55 „
Décemberben	47—51 „

E táblából — jegyzi meg Fournier de Plaix, ki összeállítá — kettő következik: 1. hogy májustól szeptemberig a csatornán való hajózás versenye a szállítási költségeket ötven százalékkal szállítja le; 2. hogy a többi hónapokban a vasútaknak egymás közti versenye hatvannégy és fél centtől negyven centig menő csökkenést idéz elő.

De legérdekesebb e tekintetben az, hogy az évi átlagos tarifa és a júliusi tételek mint csökkentek évről évre.

1875-ben az évi átlagos tarifa	40 cent.	Júliusban	22 ¹ / ₂ cent.
1876-ban „ „ „	45 „	„	20 „
1877-ben „ „ „	30 „	„	25 „
1878-ban „ „ „	40 „	„	15 „
1879-ben „ „ „	30 „	„	15 „

Különösen az tűnik ki ebből, hogy a nyári verseny miatt mennyire lementek tariffájokban a vasútak, de egyszersmind az is, hogy egész éven át már nem tarthatnak fenn oly átlagos tarifát, mely az utóbbi évek nyári díjsökkenésének megfelelő lehetne, mert pénzügyeiket összerontja az.

Ezért nagyon érdekes a tariffa-versenynek hatását a vasútak pénzügyeire figyelemmel kísérni, mert ebben van egyik korlátja annak, hogy a versenyt ily mértékben ne folytassák az amerikai vasútak, és így az amerikai gabona-kivitel egyik nagy előnyét ne fokozzák, sőt inkább kényszerítve lesznek azt csökkenteni.

Amerika vasútjairól Poor *Rairoad Manual*-jában következő érdekes adatokat találjuk:

A vasútak hálózata:	Tőkéje és adósságai:
1871-ben 44,614 angol mérföld.	2,664,627,645 dollár.
1879-ben 84,233 „ „	4,762,506,010 „

Tehát a hosszúság és befektetés nyolcz év alatt csaknem megkétszereződött. Azonban

	Nyers bevétel:	Tiszta bevétel:	Osztalék:
1871-ben	403.329,208	141.746,404	56.456,681 dollár.
1879-ben	529.012,999	219.916,724	61.681,470 „

Tehát a tiszta bevétel összege csak egy harmaddal szaporodott és az osztalék nem egészen egy tizeddel. Az átlagos osztalék ad két egész és negyvenkilencz század százalékot, a mi 1878-hoz képest (1879-ben) 0.15 százalék emelkedésnek felel meg, de nagyon messze van attól, hogy hasznos beruházásnak lehessen mondani. És ezt is nagy részben a személy-forgalom teszi lehetségessé, mert 1879-ben (Poorszerint) a tizenhárom legfőbb vasút hatvanhét millió tonna terhet szállított; tehát negyvenhét százalékkal többet, mint 1873-ban (= negyvenöt és fél millió tonna), de a teherszállítás után bevételük csak 3.83 százalékkal nőtt, mert egy tonnát egy mérföldre;

1873-ban szállítottak 1·77 centért.

1879-ben " 1·02 "

A mi $\frac{42\cdot3\%}{1\cdot02} = 75$ cent

díjtétel-csökkenésnek felel meg, úgy hogy ha csak az 1873-iki díjtételek lettek volna 1879-ben is az összes amerikai vasútnaknál alkalmazva, akkor az ötszáz milliónyi bevétel helyett kilencz-száz millió bevétel fölött rendelkeztek volna.

Van tehát túlhajtás és szédelgés az amerikai tarifa-politikában, melyet a hálózat rohamos kiterjesztése és különösen a csatorna-rendszer nagymérvű fejlesztése nem hogy orvosolna, még fokoz; és a melynek vagy visszatérés, tariffa-emelés, vagy több bukás lesz eredménye. Mindkét eset lényeges befolyással lesz az amerikai versenyképesség korlátozására. A vasútak közti versenyt már a múlt ősszel több helyen egyezségek (pool) mérséklék, úgy hogy például a New-York, Baltimore és Boston közötti versenyt is a vasútak közötti egyezés és egyforma díjtételek elfogadása, úgy szólván beszünteték; Baltimoremnek és Bostonnak csak a belforgalom tekintetében hagyatott meg természeti előnye (a tavakon át és a kikötővel), de a nemzetközi versenyre nézve le kelle erről mondania. Igaz, hogy Ronna, ki e jelenségre nem reflektál, nem tartja lehetségesnek, hogy a vasútak tarifáikat emeljék, de mikor oly jelenségekkel találkozunk, milyen például van abban, hogy New-York állam már csatornájától is szabadulni akar, mert hiánynyal küzd, azt sem tarthatjuk lehetetlennek.

Azonban tagadhatatlan az, hogy az amerikai vízhálózat és annak mesteri fölhasználása oly előnyt nyújt Amerikának, milyennel más termelő állam nem dicsekedhetik. Éjszak-Amerikában három főmedenceze van. Az atlanti part az Alleghany-hegyekig terjedő vidékkel van vízzel összekötve Susquehanah, Potomac, James, Delavare és Chesapeake hajózható folyók által. Legnevezetesebb a második, a belső medenceze, az Alabama, Sabine, Trinidad folyókkal összekötve a mexikói öböllel és a hatalmas Mississippivel, mely Illinois, Ohio, Wisconsin, Tennessee folyóit keletről, és Minnesotát nyugatról; továbbá Missurit, Arkansast és a Vörös folyót (Redriver) öleli föl. Maga a Mississippi az Ohioval és Missurival tízezer kilométer vízutat ad; Saint-Louis és Új-Orleans között (450 kilométeren át) hatszáz tonnás hajót is elbír. 1876-ban a kongresszus több ezer frankot szavazott meg a parti államoknak partvédelmi és töl-

tési munkálatokra; most a Floridát szabályozzák, hogy a Swannee és Saint-Marie által a Mississippiről az Atlanti-oczeánba lehessen vezetni a hajót; így a tavakon és New-Yorkon át való szállítás költsége épen felére szállíttatik le. Az Illinois folyót csatorna köti össze a Michigannal, és így Saint-Louistól New-Yorkig, dél és éjszak vízzel van összekötve akár a tavakon és a Szent-Lőrincz folyón át, akár a Mississippin és a tengeren át. És itt érintők a harmadik medenczét, ez a Szent-Lőrincz folyóé, mely a felső tótól az Atlanti tengerig képez vízi utat; ezen szállíttatik az Ohio folyótól éjszakra fekvő gabona; itt is 3385 kilométer vízi út van, mert a felső tó összekötve van a Michigannal és a Huron tóval, ez az Erievel, ez az Ontarioval és innen jut a szállítás Szent-Lőrincz öblébe, honnan Liverpool csak háromszáz kilométer; mindez 4137 kilométer vízi út; de ez deczembertől ápril végéig jég által zárva van.

Amerika most nagy gondot fordít vízi útjaira. Egy központi vízépítészeti tanácsot állított föl, mely minden évben különböző városokban összegyűlve, a tervekről, hiányokról jelentést tesz a kongressusnak. A vízi út képezi Amerika versenyképességének főtényezőjét, és a mely állam csak megközelíteni is akarja azt, vízi úthálózatát kell kifejeznie.

Igaz, hogy a tulajdonképeni gabnatermelő tartományokat a «messzi nyugaton» (Farwest) csak vasútak kötik össze a kereskedelmi forgalom központjaival; de a szállításban való verseny csak ezeknél kezdődik. Azonban gondoskodik Amerika arról is, hogy a vasúthálózat ott is tökéletesítve legyen, úgy, hogy míg 1867-ben a nyugati tartományokban csak 24,362 kilométer vasút volt, 1876-ban ennek hossza már 59,288 kilométerre növekedett, a Csendes tengerparti tartományokban pedig 1867-ben csak 690 kilométer vasút volt, 1876-ban már 4786 kilométer. Az «Unio Pacific» vasút létesítésére a kongressus maga kilométerenként 52—156,000 frank subventiót szavazott meg és minden kilométer vasútra 3200 hektár ingyen területet engedélyezett. És most, az Unio és Central pacific után két új vonal van munkában: a «North-Pacific» és az «Atlantic and Pacific»-vonal. A «North-Pacific» a felső tó partjáról Duluthból indul ki, Minnesotán át halad Dakotába, a melynek határán, a St.-Paul-vonallal a Mississippihez csatlakozik. Montanánál át fog menni a Sziklás hegyeken és Oregonban fog végződni, a hol megint a Columbia folyó hajóz-

lató a Csendes tengerbe vezető torkolatáig. Ez a vasút tehát szintén a nagy folyókat és tengereket köti össze és már az 1873-iki «Krach» előtt annak 2900 kilométer hosszából meg volt 1287; most mind a két végén dolgoznak a folytatáson. Az «Atlantic and Pacific» engedélye is már az első Pacific engedélyezési idejéből való és egyszersmind megvan szavazva vele 57 millió acre föld. Ez St.-Louisból indul ki, Missurin, Texason, Új-Mexikón át halad és St.-Jagonál (Dél-California) éri el a Csendes tengert. Ez is már Wichitáig, 585 kilométer hosszan (az indián területen) volt kiépítve, midőn a válság bekövetkezett; de már egy év óta újra dolgoznak rajta és két év alatt elkészül. És még ezeken kívül négy új vonalat terveznek a Csendes tengerrel való összeköttetésre. Ezek közül különösen a «Canadai Pacific» pálya kiemelendő, mert ez egész Éjszak-Amerikát át fogná vágni és 4000 kilométer hosszú lenne. Ez Otabanál (Montreal mellett) kezdődne, a hol az Otaba folyó a St.-Lőrinczbe ömlik, vagyis a hol ez a folyó már tengeri hajókkal is járható; innen a Huron és Erie-tavak hosszában, a Winnipeg-tónál, Fort Alexandernél halad el és azután egy darabig az Arrow folyó mellett megy el, átmegy a Sziklás hegyeken és a Vancouvers öbölnél végződik. Tehát a 46-ik szélességi foktól a 48-ik fokig terjed; ez főleg a Hudsonbay-társulatnak fog ugyan használni, de Canada gabona- és hús-kivitelét is nagyon előmozdítandja, mint Max Wirth helyesen jegyzi meg.)*

Canada kivitele (főleg húsban) csak most kezd jelentőségre vergődni; de Montreal versenyétől már is fél New-York és Boston; és az utóbb említett nagy vasútterv határozottan Canada előnyére fog válni; Canada előnyére szolgál az is, hogy ezen kívül most dolgoznak a canadai csatornák mélyítésén. Ezek állanak először: a Welland-csatornából, mely a Niagarával párhuzamosan haladva, az Erie tót az Ontarióval köti össze és másodsor a Sz-Lőrincz folyó hat mellékesatornájából. Néhány év előtt Canada azt határozta, hogy 30 millió dollárt fordít arra, hogy ezeket a csatornákat (együtt 112 kilométer hosszúság) annyira mélyíti, hogy 3000 tonnás tengeri hajók is járassák azokat. Ez az óriási munka néhány év óta van folyamatban és magán a Welland-csatornán csaknem egészen be van fejezve

*) Lásd e tervekről *Die Entwicklung der Nordamerikanischen Transportmittel*. M. W.

és az egész munkát a jövő (1881) év őszére befejezni vélik. A felső tavakon már is 2—3000 tonnás tengeri hajók fordulnak meg. Minthogy a buffaloi áthelyezés (elevatorokkal) a new-yorki utat megdrágítja: Montreal a mélyített csatornákkal roppant előnyt fog nyerni.

Ezek a tervek sokkal fontosabbak Európára nézve, mint első pillanatra tetszik; mert föntebb láttuk azt, hogy a tariffaversenyben a vasútak még a statusquot sem képesek föntartani; de ha a csatorna-verseny által kényszerítve lesznek erre, akkor az amerikai gabonaverseny még fokozódni vagy legalább is — egy második válságig — tovább tartani fog.

Nem mondható az, hogy a termeléshez arányítva, Amerika sokat vinne ki. Mert Amerika kivitele volt;

	Búzában:	Lisztben:
1825—30-ban összesen	45,190 hektoliter.	4.119,876 métermázsa.
1870—75-ben	80.646,840	14.916,624
1876-ban	19.826,280	3.494,280
1877-ben	14.695,082	2.971,520

1878-ban is csak 21 millió hektoliterre megy a kivitel. Ez nagy mennyiség ugyan, de mikor közepes évben mi is 13 millió hektolitert vagyunk képesek piacra vinni, nem fog igen nagynek és mindent elnyomó mennyiségnek föltűnni. Különösen figyelemre méltó pedig az a körülmény, hogy Amerikában a liszt kivitel folyton csökkenő arányt foglal el a gabonakivitelhez képest. És legújabbán azt a tapasztalást tették, hogy még Anglia is inkább búzát (és pedig az alsóbb fajtákból) hoz be Amerikából, mint lisztet; mert sokat tökéletesíté liszt-iparát — a közönségesebb lisztfajtákra nézve — és jobbat, olcsóbban kap Magyarországból a finomabb fajta lisztből; a mi előnyösebb reá nézve, mintha akár jobb búzát, akár lisztet hozatna Amerikából.

Nem mondom azt, hogy nagy tökélyű liszt-iparunk tehát nyugton alhatik az amerikai lisztversenytől. Mert egyfelől csak finomabb lisztünkre nézve áll fönn régi előnyünk, másfelől: Amerika a magyar műmalmokat már is utánozza; harmadszor tény az, hogy 1877-ben is Amerika lisztjéből Angliába 81,608 tonnát, Franciaországba 12 tonnát, Németországba 966 tonnát, Belgiumba és Hollandiába 1213 tonna lisztet szállított, tehát tényleg piacunkon jelentékeny helyet foglalt el. De e tekintetben versenyképességünk minden kétségen fölül áll és szállítási

tariffánktól függ az, hogy azt tovább és nagyobb mértékben is érvényesítsük. De ha már itt vagyok, megjegyzem azt is, hogy az amerikai liszt-ipar főhelye St.-Louis, mert ez az összes amerikai liszt-kivitel felét állítja elő huszonhét malmában, melyek összes termelőkéessége 220,000 tonna. A budapesti gőzmal-mok két ennyit könnyen előállítanak.

Az amerikai gabna versenyképességének főbb tényezőjét előadtam. A szűzföld, a nagyban termelés, a jó fölszerelés, a nagy tökélyű forgalmi hálózat, a verseny következtében rohamosan csökkenő szállítási díjtételek és különösen a vízi hálózat nagy kiterjedése, legyőzhetetlen versenye. Érintem a vasút-társulatok raktározási és átrakodási előnyeit, az elevatorok segítségével; ki kell emelnem, hogy az európai rossz termések és különösen az angliai magas gabonaárak nagy befolyással voltak az amerikai termelés és versenyképesség fokozására is. Mert ha a búza átlag-ára Albany-N.-Y.-ban (New-York fővárosában) 1794—1854 között, hatvan év alatt, csak ötször érte el és haladta meg a 28 frankot hektoliterenkint, és 17-szer volt 14 frank és alább, kétszer 10 frank; ha 1869-ben is csak 19 frank 52 centime volt; 1877-ben pedig 12 frank 52 centime; igen természetes, hogy ha ugyanezen évben a londoni átlag-ára 25 frankot meghaladta és májusban 20 frank is volt: az magához vonta az amerikai gabonát. Úgy, hogy míg Anglia gabona-beviteléből 1860—1872 közt Oroszország foglalt el 24·7 százalékot és Amerika 28·10 százalékot, 1874-ben Amerika már 53 százalékot foglalt el. De az is bizonyos, hogy a belfogyasztás fejlődése, kedvező évek mellett is, csökkenteni fogja az amerikai kivitel mennyiségét; úgy, hogy ha most a kivitelmaximumát 24 millió hektoliterre becsülik és ha Angliának magának kell (1866—1876) átlag szerint: 29 millió hektoliter gabona; láthatjuk, hogy Amerikának elég lesz az angol piac és csak igen kedvező években (vagyis gabonadrágulás esetén) fog nagyobb mennyiséggel behatolni a kontinensre is.

Nem kell figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az agio is nagyban előmozdította az amerikai kivitelt és ez most teljesen megszűnt. A disagio, a papír pénz értékvesztése következtében, 1864-ben 204·12-re emelkedett és még 1876-ban is volt 111·63; 1877-ben 104·67; 1878-ban 100·96. Már pedig általánosan észlelt jelenség az, hogy a kivitelt emeli az, ha a külföldön az árút értékesebb pénzben fizetik meg és az eladó

az agioban, mint egy második üzletet csinál. Most (természetesen pénz- és hitel-forgalmának nagy előnyére) Amerika ezt a kiviteli előnyét elveszté, mert 1878 január 1-je óta ott a valuta helyre van állítva és így a papír és ezüst közötti disagio megszűnt.

Egyik hathatós előmozdítója a kivitelnek Amerikában, a vasútak czélszerű berendezése — raktárak és elevatorokkal, hol a gabonát negyvenféle számra fölosztják és a megfelelő megrendeléseknek gyorsan, tömegesen tudnak eleget tenni. Sőt nagy szállítási vállalatok is vannak; ilyen például az «Empire-transportation Company», mely 1865 óta, nyugatról — a tengerre közvetíti a szállítást; van külön indóháza, több vontató hajója, rakpartja és számos elevatora, melyek közül egy képes 30,000 hektoliter búzát huszonnégy óra alatt átrakni, megmérni, miután csak a waggonokat mérik és ezek ön-súlyát levonják. Említém, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek (melyek száma már is 18,000) mily nagy vállalkozási szellemet fejtenek ki, hogy még csak a gabonakereskedők közvetítését is mellőzzék. Mellékesen még hozzá tehetem, hogy Michiganban, Illinoisban, Wisconsinban és Jowaban már a mellék gazdasági terményekre is nagyban terjed ki ezek működése. Minek nemcsak az illető czikkek versenyképességére, de a gabonának olcsóbban adhatására (sok költséget fődözven a mellék termékekből nyert haszon) is nagy befolyása van. Ha tudjuk, hogy csak Chicagóból New-Yorkba évenként 100 millió font sajt szállítatik; hogy Amerikában a sajt- és vajkészítésre használt föld- és marha-értéket 1 milliárd 300 millió dollára teszik; hogy 3000 különböző vaj- és sajtgyára van, és hogy az amerikai vaj- és sajtermelés értéke 350.000,000 dollára tétetik, akkor fogalmunk lehet arról, hogy a gabona- és hústermelést mennyire mozdítja elő ez is.

Mindez együttvéve föltüntethető előttünk az amerikai versenyt egész nagyságában és minden tényezőjében; de azt hiszem sikerült, legalább nagyjában, jeleznem azon határokat is, melyek közt az mozog és azon ellenhatású tényeket és körülményeket, melyek azt mérséklék. Láttuk azt is, hogy a «Far-west» csak a vasútak túlhajtott és a csatornák alig tartható versenye; a kedvező európai árviszonyok következtében léphetett föl egész súlyával; de ennek hatását nemcsak az európai mezőgazdák, de a régi amerikai államok vasúttársulatai és ter-

melői is megérezték. Úgy, hogy ha a «messzi nyugat»-nak már is van dicsőítője; mint például Porter (*West and its Prospect* című művében), ki azt jósolja, hogy az éjszaki államoknak nemcsak mezőgazdaságát, de iparát is el fogják nyomni rövid időn a nyugati államok; másfelől az is bizonyos, hogy ez reactiot fog fölkelteni ellene és a verseny túlhajtását meg fogja akadályozni. Bejátszik ebbe egy másik tényező is, és ez az, hogy a népesség épen nyugaton növekszik aránytalanul nagyobb mértékben. Porter kimutatja, hogy a tíz nyugati állam lakossága 1860-tól 1880-ig 9 egyharmad millióról 17 egyharmad millióra, a vagyónérték 2·6 milliárd dollárról 5·4 milliárdra nőtt, és gyárak keletkezésével is kapcsolatban áll, és mindez a nyersanyag földolgozását és drágulását vonja maga után.

De hát azért nem tagadhatni, hogy most és a közel jövőben létezik az amerikai verseny veszélye és nemcsak az angol, francia vagy német mezőgazdákat ejtheti aggodalomba, hanem a mi figyelmünket és előkészületeinket is teljes mértékben fölkeltheti. Ha az angol parlament már egy pár év óta ismételten foglalkozik ez eszmével; ha a francia nemzetgazdasági enquette figyelmét kiválóan föl hívta; ha mindenütt (még Angliában is) védvamos mozgalmat idézett elő; sőt Franciaországban, Németországon tényleg annak érvényesülésére is befolyással volt; ha a német pénzügyminiszterek, részben e miatt gyűltek össze Coburgban, hogy a föld-adó könnyítése fölött tanácskozzanak (illetőleg a német birodalmi adókat egészen közvetett adórendszerre fektessék), ha még Franciaországban is, még Leon Say is, a senatus elnöke (1880 júl. 29-én Melunben) hangsúlyozta az amerikai versenynyel szemben, a föld terheinek könnyítését, a forgalom olcsóbbá tételét, — lehetetlen nekünk is tétlenül maradni. Minthogy pedig minden szakértő és ezek élén Ronna is, csak a terhek könnyítését, a gazdaság intensitását, felszerelését, nagyban üzését, a szállítás olcsóbbá tételét, a víziútak fejlesztését és az üzleti szellem érvényesülését ajánlják ellenszerűl az amerikai verseny ellenében; így én sem tudok egyebet mondani, és czéломat értem, ha a dolgot a maga valóságában föltárva, annak kellő elfogulatlansággal való megítélését és az előkészület szükségességének belátását fölkeltem.

HEGEDÜS SÁNDOR.

POE ALLAN EDGAR.

INGRAM H. JÁNOS-TÓL. *)

Taine és mások többen Poe-t ugyanegy fokra helyezték Musset-vel, Byronnal, Heineval, mint egyik költői főképviselőjét a világfájdalomnak. Legnagyobb a hasonlatossága Musset-vel; utolsó éveiben ő is a szorgalmas munka helyett szeszest, vagy jobban mondva szellemölő italoknak adta magát, azon különbséggel, hogy nem feledkezett meg magáról annyira, mint híres párisi collegája, s élete nem volt oly gazdag izgalmakban. Élettörténete általában kevésbé, vagy legföljebb azon téves versióban ismeretes, mely — Griswold, első életírója által forgalomba hozatván — még csak néhány évvel ezelőtt is osztatlan hitelre talált. Legyen szabad tehát nekünk a legújabb nyomozások alapján rövid vonásokban vázolni, s a mennyire eddig egyáltalán sikerülhetett, megvilágítani. Egyes részletek még ezután is sötét homályba burkolva maradnak.

Poe Edgar, a genialis amerikai költő Bostonban, 1809-ik évi január 10-én született, s már két évvel utóbb, pár hét alatt elveszté atyját és anyját. Szülői nem hagyván vagyont hátra, egy gazdag barátjuk megkönyörült a kis árván s fiául fogadta.

*) Ingram Poe legkiválóbb ismerője, s a költő összes művei nagy, edinburgi kiadásának intézője. Londonban most jelent meg nagy munkája Poe életéről és műveiről. A fönnebbi vázlatot ő volt szíves rendelkezésünkre bocsátani. Ingram Petőfi műveinek is legalaposb ismerője Angliában. Petőfi költeményeiért tanulta meg a magyar nyelvet; az új Petőfi-kiadványokról többször írt a londoni lapokba (nevezetesen az *Athenaeumba*), s önálló munka gyanánt terjedelmes Petőfi-életrajzt készül kiadni.

A szerk.

Tőle vette Poe második családi nevét, az «Allan»-t. A gyermeknek korán érett szelleme és szépsége mindenkinek csodálatát költé föl. Hat éves korában már élénken kifejlett emlékező tehetsége volt, a ház vendégeit angol klasszikusok könyv nélkül megtanúlt költeményeinek hatásos elszavalásával tudta lebilincselni. Midőn elérte hetedik évét, Allan magával hozta Európába s a most Londonhoz tartozó Stoke Newington egyik iskolájába adta be. Itt maradt Poe teljes öt évig, s — mint maga megjegyzi — *William Wilson*ban hű rajzát adta az ez intézetbeli életnek. Gyámszülőit nem látta ez idő alatt, s kétségtelen, hogy a számos alkotásában uralkodó komorság részben azon örömtelenségre, az idegenségnek azon érzelmére vezethető vissza, a mely Stoke Newington komor helyiségei, romladozó épületei közt erőt vett rajta. Kedélye már akkor oly betegesen érzékeny volt, hogy — Taine-nel szólva — ily környezet alig maradhatott hatás nélkül reá. Más felől az amerikai fiú Angliából vitte magával azon klasszikus, sajátyszerű nyelv alapját, mely műveinek egyik fő báját képezi.

1827-ben tért vissza. Az Allan-család házi ügyei éppen nem valának alkalmasok a gyöngéd érzésű, de büszke gyermek kielégítésére. Egész életén át igen fogékony maradt a barátság iránt. Ha az emberektől eltaszítottnak érezte magát, a rokonszenv e szüksége arra indítá, hogy néma lények társaságát keresse föl. Egy ízben így nyilatkozott erre nézve: «Bizonyos valami az állat önzéstelen, önfeláldozó szeretetében közvetlenül a szívhez szól, midőn gyakori alkalmunk volt tapasztalni az emberi hűségnek semmiségét s az emberi barátságnak szegényes voltát». Csakhamar középiskolába — Amerikában úgy nevezett «akadémiá»-ba — ment Richmondban (Virginia). A mint első ízben kísérte haza egyik pajtását, ennek anyja, S. Ilona asszony kezet nyújtott neki, s oly barátságosan, annyi jó akarattal szólt hozzá, hogy szavai az árvának érzékeny lelkét addig nem is sejtett gyönyörrel tölték el; alig tudott szóhoz jutni, s az elfogultságtól egy ideig magán kívül volt. Álmodozva haza térvén, csak azt az egy benső vágyat érezé, hogy S. asszony szíves hangját ismét hallhassa. E hölgy attól kezdve meghittjévé lett gyermeki gondjainak és aggályainak, s elsimító befolyással volt gyermekévének viharos izgalmaira. S. asszonyt magát is azonban sok bánat érte s kevéssel utóbb meg is halt. Az ifjú költő, kinek anyai szavára annyi szüksége vala, alig

tudta elviselni a gondolatot, hogy nemes barátnője elhagyatva, hideg sírban nyugodjék. Hónapokon át kijárt a temetőbe, utolsó nyughelyén kisírni magát s megkönnyíteni szívét. Meghatottság fog el, midőn olvassuk, hogy akkor maradt ott legtovább, akkor távozott legnehezebben, midőn legrosszabb volt az időjárás, s a szél üvöltve ostromozta a zuhogó esőt. A visszaemlékezés ez első, igaz barátnőjére évekig uralkodott gondolkozása fölött, s mélabússá tette őt. Még sok év múlva is annyira élt lelkében, hogy legszebb költeményére lelkesíthet. Már előbb szentelt neki egy más költeményt, a *The Paeasst* vagy *Leonorát*, s fiataalkori dalaiban az Ilona név föltűnően gyakran fordul elő. E még kevésbé ismert részlet, melyet most Whitman beszélt először el, az ő egészen helyes nézete szerint «kulcsot nyújt a költő későbbi életének sok különösségéhez és szabálytalanságához». S valóban, ha Poe-t lélektani szempontból akarjuk megítélni, nagy figyelemben kell részesítenünk ama magános temetői barangolást, s az avval összekötött gondolatmenetet. A képzelem, mely a halál érzését rémítő phasisaiban úgy ecsetelheté, mint Poe az elragadó *Párbeszéd*ben Monos és Una között tévé, oly férfiúnak képzelme, ki gyakran megkísérelheté kiragadni a holtak hajlékából annak titkait.

1826 február havától decemberig a charlottesvillei egyetemnek hallgatója volt Poe. Ez időben, tizenhét éves korában, csodás véralkat, föltűnő szépség, rögtönző elbeszélésre való nagy tehetség s a bő ismeretek által tűnt ki, melyeket a számtanban, modern nyelvekben s a természettudományokban szerzett. Bármily rövid volt egyetemi pályafutása, oly kedvező nyomokat hagyott mégis vissza, hogy az «alma mater»-t képpessé tévé — a mint meg is történt — a tanuló Poe ellen Griswold és társai által elterjesztett gyanúsítások helyreigazítására. Nyugodt, rendes, mértékletes magaviselete és szorgalma megszereztek számára a tanárok s főiskolai hatóságok jó indulatát. Midőn a tanárok egyike szóba hozta, hogy az ifjak angol versekbe átültethetnék Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-nek egy részét, egyedül Poe valósítá meg a fölvetett eszmét. Griswolddal szemben szükséges kiemelni, hogy az egyetem jegyzőkönyveiben határozottan föl van említve, miként Poe egyetlen egyszer sem szolgáltatott okot a megrovásra. De nemcsak előljárói, hanem megnyerő modora s athletai ügyessége miatt iskolatársai is kedvelték. Legmerészebb cselekedeteinek

egyike volt egy csaknem hat angol mérföldnyi távolság átúszása erős árammal szemben. Úgy vélte, hogy szép időben a La Manche csatornát is Calaistól Doverig átúszhatná, a mi tudvalevőleg 1875-ben sikerült először Webb és Boyton kapitányoknak. Ezen fölül ügyes rajzoló volt — hálószobája falait szénrajz-vázlatokkal borítá el, — nemkülönben fáradhatatlan hegymászó s gyűléseken jeles vitatkozó. Voltak azonban árnyoldalai is. Beteges érzékenysége s büszke önérzete nem egyszer meggon-dolatlanságokra ragadtaták és szerencsétlenné tették. Merész vállalkozásai nem sikerültek mindig annyira, mint ama fogadás következtében történt úszás. Szenvedélye a kártyajáték iránt több pénzbe került, mintsem Allannak kedvére volt. Kétezer dollárnyi játékadósságot csinált, mire haza hívták. Nem volt maradása; alig néhány hónap múlva elhatározá, hogy lord Byron példájára Görögországba megy, részt veendő a törökök elleni szabadságharczában. Csakugyan elhagyta hazáját; de hogy hova ment, s egy teljes éven át mit csinált, arról hallgat a krónika, azt senki nem tudja. Nem hiányoznak ugyan a legendák, mely szerint éltenek e szakát Oroszországban, Londonban stb. töltötte volna el, de Poe maga makacsul hallgatott erről s az egymásnak ellent mondó verziók egyike sem bírhatá rá a nyilatkozásra.

Midőn 1829 márczius havában egyszerre ismét föltűnt Richmondban, fogadó atyja nem a legbarátságosb fogadásban részesíté. Allan asszonyt épen egy nappal előbb tették sirba. Ifjúnk azon óhajást nyilvánítá, hogy a katonai pályára szeretne lépni. Valószínűleg hogy lerázza nyakáról, cadeti helyet szerzett neki Allan a west-pointi katonai akadémiában. Huszonnyolcz dollárnyi havi fizetése meglehetősen függetlenné tevő őt fogadó atyjától. Ugyanazon évben — tehát körülbelül egyide-jűleg Musset Alfréd első költemény-gyűjteményével — meg-jelent első költői kísérlete, egy kötetke e cím alatt: *Al-Aaraaf, Tamerlan* és kisebb költemények. Mint több bírálójának meg-jegyzéseiből kitűnik, már két évvel előbb is tett ugyan közzé egy versfüzetet, de ismeretlen okból megsemmisíté azt, legalább ma már lehetetlen egy példánynak is nyomára akadni. Midőn 1830 július elsején új pályájára lépett, azonnal hozzá látott 1829-iki versgyűjteményének bővített kiadásához. A körülmény, hogy a «cadet»-eknek ajánlá azt, gúnyolódását vonta magára társainak, kik közül egy később mondani szokta: «E versek,

melyet nevetséges férczelménynek tartottunk, sok anyagot nyújtottak nekünk, fiúknak a tréfára; szerzőjükről úgy vélekedtünk, hogy megbolondult». A költő szerencsére nem sokat gondolt a «fiúk» ítéletével, s élte végeig folytatta a versírást. Igaz ugyan, hogy ama kötet nem ér föl a Musset-féle *Contes d'Espagne et d'Italie*vel, és sok gyermekesség van benne; de irodalomtörténetileg igen érdekes, mert módot nyújt Poe geniusa haladásának megfigyelésére, s bizonyosságot tesz szerénységéről s a szigorú kritikáról, melyet maga irányában gyakorolt, nagy részét a benne foglaltaknak minden későbbi kiadásból elhagyván. Nem volt oly hiú, mint számos más író, kik még éretlen korukból is minden sort föntartani törekszenek az utókor számára.

Katonai terveivel nem a legjobban járt. Eleinte ifjú eréllyel vetette ugyan rá magát új kötelességeinek teljesítésére, de csakhamar rájött, hogy a szigorú fegyelem s az egyhangú, akadémiai élet nem neki való. Előbbi rendetlen, kalandos élete a szabadságnak s önálló cselekvésnek hosszas megszokása után lehetetlennek látszott előtte az alávetés és vak engedelmesség. A gyakorlatokban való rendes résztvevést fölötte alkalmatlannak találta. Szelleme igen abstract, kedélye igen költői volt az ily életmódra; hiába, a Pegasus nem tűri el a jármot. S a katasztrófa nem soká váratott magára. Alig félévvel belépése után hadi törvényszék elé állították Poe-t; kötelességeinek többnemű elhanyagolásában s a szabályok iránti engedetlenségben vétkesnek mondták ki s 1831 márczius havában elbocsátották az államszolgálatból. Visszatért Richmondba s egyelőre ismét Mr. Allannál maradt. Kevéssel utóbb szerelemre gyúladt egy Royster kisasszony iránt s jegyet váltott vele. Fogadó atyja azonban ellene volt e frigynek s miután beleegyezése nélkül nem is gondolhatott a házasságra, nem lett semmi a dologból. Miss Royster egy gazdag emberhez ment nőül, s Poe oly hevesen összetűzött Allannal, hogy haragban váltak el, többé soha nem találkozendók egymással. Az öreg ember dühében fiatal nőt vett, hogy megghiúsítsa fogadott fiának minden örökségi reményét. Cél és jövedelem nélkül, kevésbé irigylésre méltó helyzetben volt Edgar. Állítólag Lengyelországba készült, följánlani szolgálatait a fölkelőknek; azonban nem hagyta el Amerikát, valószínűleg mert értesült Varsónak időközben történt elfoglaltatásáról. Merre fordult s mit tett a következő két

év alatt, nincs tudva; csak annyit tudunk, hogy 1833-ban Baltimoreban volt. Kétséget nem szenved, hogy irodalmi munkásságból tartotta fenn magát. Egy baltimorei hetilap tulajdonosa díjakat tűzvé ki a legjobb költeményre s a legjobb prózai elbeszélésre, Poe hat «folio club-elbeszélés»-t s a *Coliseumot* küldte be. A pályabírák egyhangúan neki ítélték oda mindkét díjat. Egyikök, Mr. Kennedy, Amerikában igen kedvelt író, annyira érdeklődött a még csaknem teljesen ismeretlen ifjú iránt, hogy levélben felhívta őt meglátogatására. A válasz mutatja, mennyire sanyarú lehetett Poe helyzete. «Az ön meghívása» — írta — «fájdalmasan érint engem. Nem tehetek annak eleget. Okaim megalázó természetűek, külső megjelenésemet illetik. Elgondolhatja ön, hogy nem kellemes dolog kényszerítve lennem ily vallomás tételére». A nemes gondolkodású Kennedy maga ment erre a szerencsétlen ifjuhoz, kit, mint elbeszélte, félig kiéhezve talált. Fölsimerte tehetségét s följárlotta részére barátságát. Griswold ellenében nyomtatékosan utalnunk kell arra, hogy Kennedy a költő halála után önkényt jelenté ki, miként soha a legcsekélyebbet sem követte el, a mi méltatlanná tette volna barátságára. Általában Poenak oly sok ismerője emeli ki jószívűségét, hogy a hálátlanságáról Griswold által közrebocsátott dolgoknak mi hitelt sem lehet adni.

Kennedy tevékenyen fölkarolta Edgar ügyét s szeretett rokonaként bánt vele. Naplójában olvassuk: «Ruhákat adtam neki, szabad helyet engedtem asztalomnál, szóval kiragadtam őt a fenyegető kétségbeesésből». Mr. Allan — idő közben fia születén — elhunyt végredelet hátra hagyásával, melyben fogadott fiáról még említés sem történt. Szorgalmasan kellett dolgoznia, hogy megkeresse mindennapi kenyerét, s Kennedy és más irodalmi emberek támogatása nélkül ez is aligha sikerült volna neki. Elvégre az ő csillaga is feltűnendő volt. Kennedy 1835 elején egy új lappal, a Richmondban megjelenő *Literary Messengerrel* hozta őt összeköttetésbe. Ebben jelent meg *Berenice* és *Hans Pfall*, mely művek által úgy Poe, mint a lap oly kedveltségre tett szert, hogy ennek tulajdonosa őt néhány hónappal utóbb mint segédszerkesztőt s főmunkatársat szerződteté, természetesen nem valami fényes díjazással (520 dollár). A level, melyet néhány nappal Baltimoreból Richmondba történt átköltözése után Kennedyhez intézett, szomorú képét adja a rémitő melancholiának, melyben igen gyakran

s különösen akkor szenvedett, s a melyet, nem tekintve nélkülözéseit, csalódásait és gyötrelmeit, bizonyára átöröklött. Ime néhány helye a levélnek: «... Az állás több tekintetben kedvemre való; de fájdalom, látom, hogy mi se okoz nekem örömet, mi se nyújtja a legcsekélyebb kielégítést. Bocsásson meg, ha összefüggés nélkülinek találja leveletem. Érzéseim ez idő szerint valóban fölötte száanalomra méltók. A kedélynek oly levertségében szenvedek, a minőt soha sem ismertem. Hiában küzdtem e melancholia befolyása ellen; higye el, helyzetem tetemes megjavulása daczára még mindig nyomorútnak érzem magamat... Föltártam ön előtt szívemet; ha érdemes a fáradságra, olvasni benne, tegye azt. Szerencsétlen hangulatban vagyok, a nélkül, hogy tudnám, miért. Vigasztaljon meg, — ön képes arra; de ne késsen sokáig, különben késő lehetne. Írjon azonnal; győzzön meg, hogy érdemes fáradságra vagy egyáltalában szükséges élni, s valódi barátságot tanúsít irántam... Oh, ne szánjon engem! Hiszem, hogy szavaimban nincs összefüggés, de igyekezni fogok felüldülni. Ha még soká tart ez állapotom, tönkre jutok. Írjon tehát gyorsan, s mutasson rá a helyes útra. Szavainak nagyobb súlyok van előtttem, mint másokéinak, mert ön barátom vala oly időben, midőn senki sem volt az. Ha ad valamit kedélyem nyugalomára, ne késsék.»

A kétségbe esés e szomorú följajdulására ezeket válaszolta Kennedy: «Az ön állapotot elszomorít. Különös, hogy a «kék ördögök» éppen most látogatják meg önt, midőn mindenki dicséri s a szerencse mosolyogni látszik önre. De kora s véralakata mellett alig lehet csodálkozni rajta. Legyen róla meggyőződve, hogy egy kissé több elhatározottsággal örökre megszabadulhatni az ellenségtől. Ezentúl jó dolga lesz, mert anyagi helyzete javúlni fog s irodalmi neve mindenütt emelkedőben van.»

A «kék ördögök» daczára csodákat művelt az új szerkesztő lapjával, melyet irodalmilag s anyagi tekintetben is fényes vállalatná alakított. Az eladott példányok száma egy év alatt hétszázról ötezerre emelkedett. A siker főtenyezői Poenek eredeti, megkapó elbeszélései s bátor, metsző kritikái valának. Se hízélgés, se gyalázás nem bírhatta őt rá személyes tekintetekre. A keze ügyébe került közepszerű művek szerzőit kegyetlenül lekasabolta s irgalom nélkül szétbonczolá. Ez által

felelmissé tette tollát egész Éjszak-Amerikában, s egy sereg kiengesztelhetetlen ellenséget szerzett magának. Ezekből származhatott a sok rágalmazó mende-monda, melyet idők folytán Poe-ról forgalomba hoztak.

1836 elején, alig félévvel a *Messenger* szerkesztőségébe lépése után, a lelki nyugalomnak egy reménysugara derült föléje. Megszerette cousinejét, Miss Clemm-et s nőül vevé, noha átöröklött hajlandósága volt az aszkórra. Nem tekintve azt, hogy a fiatal nő minden tekintetben illett hozzá, e házasságnak Poe-re nézve azon előnye is volt, hogy nagynénjének s anyósának valóban megható gondozásában részesítette őt. Már a következő januárban elhagyta helyét, hogy New-Yorkba költözzék, hova — a *New-York Quarterly Review* mellé — jövedelmezőbb állásra hívták meg. A *Messenger* tulajdonosa nem örömet látta távozását, a lapban hízelgően emlékezett meg ügyes szerkesztői tevékenységéről, s bejelenté, hogy Poe «magvas, kedvelt tollának termékeit időnként közölni fogja a *Messenger*». Ismételve kiemelte a tulajdonos azt is, hogy Poe azért vált meg a szerkesztéstől, mert jobb alkalmazást talált. S Griswold mégis azt állítá, hogy részeges volta miatt bocsátották el. Hogy akkor még éppen nem szokott inni, kitűnik egyebek közt azon följegyzésekből is, melyeket egy ismert new-yorki könyvkedvelő, a gazdag, különöz, tekintélyes Williams Gowans hagyott hátra. Útalva a Poe jelleméről szállongó hírek alaptalanságára, megjegyzi: «... Több mint nyolcz hónapig (New-Yorkban) egy házban laktam s egy asztalnál étkeztem vele. Ez idő alatt naponként láttam, s igen gyakran beszélgetünk, a nélkül, hogy az ittasságnak vagy más látható bűnnek legcsekélyebb nyomát észlelhettem volna rajta. Egyike volt a legudvariasabb, legértelmesebb s legerkölcösebb társalgóknak mindazok közt, a kikkel utazásaim alatt különböző világrészekben találkoztam. Volt is rá különös oka, hogy jó ember s jó férj legyen, mert kifogástalan szépségű s kedvességű neje volt, a ki éppen annyira vonzódni látszott hozzá, mint egy fiatal anya első szülöttjéhez.»

Poe folytatta New-Yorkban éles kritikai munkásságát, s számos elbeszélést írt, köztük *Gordon Pym Arthur elbeszélését* a mely mű Angliában is nagy föltűnést keltett (1838-ban), bárminő hazugságokat írt is felőle Griswold. Alig két évi tartózkodás után New-Yorkban, átköltözött költőnk (1838 végén)

mint a *Gentlemen's Magazine* szerkesztője Philadelphiába. Jövedelme csak tíz dollár volt ugyan hetenként, de viszont csakis két órát kellett naponként az irodában töltenie, s így elég ideje maradt egyéb munkákra is. Úgy látszik, anyagilag elég jó helyzetben volt akkor. 1839 végén két kötetben kiadta válogatott — különböző lapokban megjelent — elbeszéléseit *Tales of the Grotesque and the Arabesque* cím alatt, rendkívül fokozván vele hírnevét. Az elbeszélések egyikében, az *Usher-ház bukásában* előforduló — *Kisértetek palotája* című — költemény az eszme tulajdon jogát illető összeütközésre adott alkalmat. Griswold ugyanis azt állítja, hogy Poe e jeles költemény gondolatát Longfellownak *Ostromlott városából* vette, s hozzá tevé, hogy az ő (Poe) állítása szerint az eszmét Longfellow köszönheti neki. Nem hiszszük, hogy Poe ezt állította volna, de tény, hogy Poe költeménye nem — mint Griswold véli — néhány héttel később, hanem több hónappal előbb jelent meg Longfellowénél. Egyéb iránt már máshol utaltunk arra, hogy Tennyson ugyanazon eszmét már 1830-ban földolgozta *Elhagyott házában*. A két amerikai költeményének hasonló volta alkalmasint a véletlennek műve. A sokoldalú Poe nem érte be elbeszélői, bírálói és szerkesztői tevékenységével, hanem, hogy szaporítsa jövedelmét, több természettudományi munkát is írt, köztük egy kézi könyvet a csigákról. Természettudományi ismeretei általában igen széles körűek valának.

Hősünk két évig vezeté a *Gentlemen's Magazine*-t, mire a folyóirat Graham R. G. tulajdonába ment át, ki azt *Casket*-jével *Graham's Magazine* címen új szemlévé olvasztá össze. Graham örült, hogy megtarthatta a jeles szerkesztőt, ki az új vállalat kiadását pár év alatt ötvenkétezer példányig vitte föl. E siker részben a tulajdonos által munkatársai irányában tanúsított bőkezűségnek, részben pedig a szerkesztő számos gyönyörű elbeszélésének, kíméletlen bírálatainak s elemző tanulmányainak tulajdonítható. A szigorúság által, melylyel silány könyvek életét megrövidíté, s főleg az «autográphiáról» írt cikkeivel itt is egész seregét az ellenségeknek zúdítá maga ellen. Nagy ellenmondást keltettek a «titkos írás»-ra vonatkozó munkái, melyekben azon tételt állítá föl, hogy az emberi éles elme nem gondolhat ki oly nehéz titkos írást, melyet ugyanesak az emberi éles elme képes ne lenne megoldani. S midőn néhány kétkedő rendkívül nehéz próbákat terjesztett eléje, megvizsgálta, s csak-

ugyan megfejtette valamennyit. 1841-ben jelent meg a *Morgue-útczai gyilkosságok*, elseje az elbeszélések azon sorozatának, melyek Poet minutusos lélekbúvárnak s szellemes physiolognak tüntetik föl. Poenak e munkája lett először ismeretessé Franciaországban, s első alapját vetette meg szerzője későbbi kedveltségének a francziáknál. Beaudelaire kitünő fordításainak nem kis részök van benne, hogy Poe elbeszélései Franciaországban a klasszikus műveknek — s valóban azok — tekintélyére emelkedtek; sőt tudomásunk szerint az oly kevésbé cosmopolita galloknál Poe az egyedüli valóban jól ismert és szívesen olvasott amerikai író. Ugyanezt mondhatni Spanyolországról is, — ha nem tekintjük Prescottnak, Motleynek és Washington Irvingnek ez országra vonatkozó műveit, — a holazonban sokkal előbb vált ismeretessé. Csak Németországban — s ide járúl Ausztria és Magyarország is, — sikerült az Unio újabb költőinek, főleg Longfellownak, Bret Hartenak, Mark Twainnek stb, Poet háttérbe szorítani, természetesen csak ideiglenesen, s koránt sem qualitativ szempontból.

1842-ben jelent meg a *Leszállás a Maeláram örvényébe*, a világ ítélete s Poe saját nézete szerint is egyike legcsodásabb elbeszéléseinek. Griswold, ki Poe gáncsolásának egyetlen alkalmat sem szalasztá el, azt állította, — s vele utánpótlói, — hogy költőnk éleselműsége a titkok megoldásában pusztán látszólagos, mert hisz a megoldott hálókat maga a költő fonta. A *Maeláram örvénye* azonban, s több más elbeszélés azt mutatja, hogy nincs így. Poe nem mesterséges rejtélyeket, hanem a természet titkait leplezi le. Megfigyelte a természettörvényt, hogy az örvénybe jutott hengerded testet a sodró ár nehezebben ragadja meg s vonja le, mint a más alakú testeket; de vajon ő gondolta-e ki e törvényt? Fölfedezte a matematikai viszonyt, melyben az abéczé némely betűi minden angol iratban ismétlődnek: de vajon ő gondolta-e ki e viszonyt? Épen oly kevésbé, mint *Roget Mária titkát*. Csak a titokszerűt távolítá el s a valót hozta napfényre. Először észlelte s írta le — a nélkül, hogy maga gondolta volna ki — az emberi szellem bizonyos ritka érzési sajátosságait is. Olvassuk el csak például a *Morgue-útczai gyilkosságokat*, az *Elidegenített levelet*, a *megrontottak sarjadékát*, s meglepetéssel fogjuk látni, mennyire uralkodik szerző lényünknek szellemi kerekéi s egész gépezete fölött.

Már 1842 végén megvált Mr. Graham melletti állásától.

Okai ismeretlenek maradtak ; Griswold természetesen részeges voltát hozza föl, de ez állítást Graham maga eléggé megczáfolta. Meglehet, már akkor megvalósítani szándékozott régi tervét, külön lapnak megindítását. Valóbbbszínű azonban, hogy az ideges nyugtalanság, melybe időnkint esett, s a mely egy helyről a másikra reményei bizonytalan Eldoradójának keresésére hajtá, ismét erőt vett rajta. Mint Byron, Poe is szerette mystifikálni azokat, kik életrajzi adatokért fordultak hozzá ; innen lehet, hogy Grahamtól való megvalásának okai nem jöttek tudomásra. Utódja a szerkesztésben Griswold lett, kivel kevéssel kilépése előtt volt szerencsétlensége megismerkedni. Griswold gyűlölete Poe ellen *Memoir*jának minden lapján oly kézzelfoghatóan nyilatkozik, miként alig lett volna szükség az azóta napfényre került bő helyreigazításokra, hogy e könyv valódi értékére leszállíttassék. Nem csodálhatjuk eléggé, miként volt lehetséges, hogy ily gúnyíratot évtizedeken át mindenütt Poe-életrajznak tarthattak. Griswold ellenséges indulata az éles bírálatokból támadt, melyekkel a költő az ő irodalmi fogatkozásait elítelte.

Miután Poe 1843-ban számos elbeszélést írt, köztök az *Arany bogarat*, mely titkos írási elméletét tiszta világításba helyezé, s a melylyel a *Dollár Hírlap* által kitűzött díjat nyerte meg, a következő évben ismét New-Yorkba költözködött, hol előbb egy havi folyóiratot, aztán a *Mirror* napilapot szerkeszté. A lap tulajdonosok egyike azt írta tizenöt évvel utóbb : «Poe hirtelen jött hozzánk, a nélkül, hogy előbb ismertük volna, soha nem mosolyogván, lekötelező vagy kérő szót soha nem ejtvén ki, bizonyára nem részrehajlás vagy szeszély nyert meg bennünket az ő részére. . . . Minden ajánlatot készséggel s jókedvvel fogadott, kívánságunk teljesítésében pontos, szorgalmas, megbízható volt. Munkáját buzgóan és lélekjelenléttel végezé, holott megbocsáthatólag figyelmetlen és szórakozott lehetett volna. . . . Kivétel nélkül szorgalmas és pontos volt, s naponként reggeli kilencz órától az esti lapnak sajtó alá adásáig íróasztalánál ült. «Ez időtájban írta néhány legszebb s leggenialisabb költeményét, köztök a leghíresebbet s legnagyobb szerűbbet, a *Hollót*, melynek eredetileg álnéven s csakhamar saját neve alatt történt nyilvánosságra hozatala után (1845 február hó) nagy arányokban emelkedett dicsősége. Számos utánzás és paródia követé e költemény megjelenését. Barret-Browning

Erzsébet, a híres költőnő megírta neki, hogy a *Holló* Angliában nagy föltűnést keltett. Csak hat hónapig maradt a *Mirror*nál; aztán két más hírlapíróval megosztotta az újonnan alapított *Broadway Journal* vezetésében. További négy hó múlva egyedüli szerkesztőjévé s negyedévvél utóbb tulajdonosává is lett e hetilapnak. E tulajdon, fájdalom, nem juttatá vagyonhoz; ellenkezően nem lévén semmi üzleti tőkéje, pénzzavarokba jutott. Nem díjazhatott munkatársakat, s így az egész lapot magának kellett megtöltenie. Ezen felül, hogy megélhessen, más lapoknak is írnia kellett s fölolvadásokat tartania, — a melyeket, mellesleg megjegyezve, lelkesedéssel fogadtak. Ehhez járulván laptulajdonosi és szerkesztői teendői, munkaerejét valóban a legmagasb fokra kellett feszítenie. Ezen kívül válogatott költeményeinek gyűjteményét is kiadta, Browning Erzsébetnek ajánlván azt. Régi hő vágya volt, hogy saját lapja legyen, melyben üzleti tekintetek által nem befolyásolva, szabadon fejezhette ki véleményeit; most már beteljesült e vágya, — s mi volt az eredmény? Szegénység, túlfeszítés, világismeret hiánya, nejének betegsége — minden közreműködött, hogy lesújtsa. Bármennyire erőlködött, nem tarthatta fenn a lapot; kénytelen volt 1846 elején megszüntetni, miután csak három hónapig volt tulajdonosa.

Két ponthoz értünk, melyekre nézve a semmiféle hazugságtól vissza nem rettenő Griswold megszólásai Poe emlékének érzékenyen ártottak, de a melyek könnyen helyreigazíthatók. 1845—46 telén a szerencsétlen költő szép, ifjú nejével olykor irodalmi esti társaságokat látogatott meg. Mrs. Whitman írja könyvében Poe-ról: «Neje ritkán vett részt a társalgásban; de ha gyöngéd, leányos tekintetere gondolunk, mely mindig életteljes és élénk volt, vissza kell utasítanunk a később (Griswold s mások által) elterjesztett kegyetlen s meggondolatlan állítást, hogy férje elhanyagolásának s barátságtalanságának áldozataként halt meg, a kiről azt mondták, szándékosan idézte elő halálát, hogy aztán emlékére halhatatlan költeményeket írhasson.» Gilfillan kijelenté — de azóta magán úton sajnálatát közlé velünk elhamarkodása fölött — miként Poe azért okozta neje halálát, hogy *Hollója* számára alkalmas mintaképet nyelhessen. Mit szólhatunk ily gyanúsításokhoz, ha meggondoljuk, hogy a *Holló* több mint két évvel Poe nejének halála előtt jelent meg? A ki őt ismerte, kivétel nélkül csodálattal nyilat-

kozik a költőnek neje iránti változatlan jóságáról s szeretetéről. «Íranta való szerelme, írja előbbi laptulajdonosa, Graham, egy neme volt a lelkesült tiszteletnek. Betegségében ágya mellett ült s azon fiatal anyának szorgalmát s gondozását tanúsítá, a kinek első szülöttje betegedett meg. Legcsekélyebb köhögési rohama megremegteté s mintegy szíven szúrta. Veszteségének előérzete szomorúsággal, aggodalommal tölté el s komor színt adott halhatatlan költeményeinek.» Az ő kedvéért hagyta el a várost s költözött át Fordhambe.

A második pont egy irodalmi ügyet illet. 1846 május havában *Godey's Lady's Book*, egy havi folyóirat, cikksorozatot hozott *New-York irodalmi embereiről*. A siker nagyszerű volt; de a maróan gúnyos hang, melyben a cikkek tartva voltak, följajdulásra indított valamennyi közészerűséget s egy mást követte a sok névtelen gúnylevél. Bizonyos Dunn-English tovább ment; Poe-nek reá vonatkozó bírálatára választ írt s kiadta azt az *Evening Mirrorban*. Annyira rágalmazó volt, hogy a megtámadott pört indított ellene s csakugyan jelentékeny kártalanítást ítéltek meg részére. S mit szól erről Griswold? Elbeszéli, hogy Dunn-English, a kritikus igazságtalansága miatti megbotrántkozásának kifejezést adandó, jobbnak látta «egy képet tenni közzé, melyben Poe életének és jellemének gyöngye oldalait erős színekkel ecsetelte». Úgy vélekedett továbbá, hogy Poe-nek Dunnt illető bírálata hamisan adta elő a tényeket, s hogy e vádat megerősítse, idézte ama bírálatot, de nem átalította számos oly személyi vonatkozást csúsztatni bele, melyeket állítólag Poe használt volna ama bírálatban, de a melyek tényleg épen nem fordulnak benne elő, miről a *Godey's Lady's Bookba* vetett egyetlen pillantás bárkit meggyőzhet. S még itt sincs vége. Griswold azt is elbeszéli, hogy «Godey vonakodván kiadni a *Lady's Bookban* Poe válaszát Dunn-English ellen, ebből kellemetlen civódás támadt, minek következtében idő előtt megszakadt a *New-York irodalmi embereiről*. szóló cikksorozat s Poe általában megszűnt írni e szemlébe». Mindebből egy szó sem igaz. Poe nem vezett össze Godey-al, hanem folytatta a cikksorozatot, s csak négy hóval amaz eset után fejezte be; továbbá csaknem haláláig állandó dolgozótársa maradt a *Lady's Booknak*. Ezenfelül Godey az ismert *Knickerbockerben* jóval utóbb levelet tett közzé, melyben Poe becsületes s kifogástalan magaviseletét dicséri és védelme alá veszi.

Nejének 1847-ben történt elvesztése hetekig tartó melancholikus kábultságba ejtette Poe-t. Majd visszavonult anyósával s csöndes remete-életet élt Fordhamben. Ott írta egyebek közt a megragadó *Ulalumet*, mely költeménye lényegében, mint maga megjegyze, önéletrajz féle, több más költeményéhez hasonlóan. Ideje legnagyobb részét utolsó és legérettebb alkotása, az *Eureka*, költemény prózában, tervének elkészítésére fordítá, mely 1848 végén könyvalakban meg is valósult, — nemes, méltó befejezése szerencsétlen, rövid életpályájának. 1848 elején egy új havi folyóirat alapításának eszméjével foglalkozott; hogy megszerezze a szükséges eszközöket, különböző városokban fölolvasásokat akart tartani, barátait, régi ismerőseit s egykori iskolatársait fölkeresni s megnyerni a lap támogatására. Az útiköltséget a *Világegyetemről* tartandó fölolvasással remélte beszerezhetőnek. E fölolvasás a mindenség kosmogoniáját ölelte föl s magvát képezte az *Eurekanak*. A jelenvoltak egyike, M. B. Field írta utóbb: «Rendkívül csillogó rhapsodia volt. Lelkesedése a hallgatókat csaknem fájdalmasan érinté. Szemei fényleni látszottak, mint saját *Hollójáé* s harmadfél órán át elragadtatásban lebilincselve tartott bennünket». A lelkesedéssel egymagára azonban nem sokra ment a költő, s a csak hatvan személy által látogatott fölolvasás sokkal kevesebb pénzt hozott be, hogysem tervének kiviteléhez foghatott volna. Csalódva kellett haza térnie, hogy továbbra is nyugalmas szemlélődésben foglalkozzék a teremtés problémáival. A különböző oldalról följánlott támogatás daczára sem sikerült a *Szemlét* megvalósítania.

Ez időtájban ismerkedett meg Poe közelebbről a legkiválóbb amerikai költőnővel, a szép Mrs. Whitmannal, ki akkor már özvegy volt. Komolyan beleszeretett, neki ajánlá *Ilonához* címzett gyönyörű költeményét s szeptember hóban jegyet váltott vele, de már decemberben fölbomlott az eljegyzés. Okát nem tudjuk. Griswold természetesen így vélekedik: «Poe ittás volt s jegyesének házában oly botrányosan viselte magát, hogy előhívott rendőrökkel kellett őt kidobatni». E gyalázatos, Poe minden eddigi életrajzában előforduló állítás, méltó ugyan Griswoldhoz, de merőben ellenkezik a valósággal. Midőn az érdekelt személyek Griswold gyanúsítását olvasták, Pabodie, az ismert ügyvéd a *New-York Tribune* 1852 június 7-diki számában tiltakozást tett közzé, melyben egyebek közt e szavak

állanak: «Bátran elmondhatom, hogy az egész történetből egy betű sem igaz; följogosít erre nemcsak saját tudomásom a tényállásról, hanem mindazon személyek nyilatkozata, kik az ügybe beavatvák. . . . Jól ismertem Poe-t s akkor naponkint együtt voltam vele. Be voltam avatva eljegyzésének részleteibe s ismerem a viszony fölbomlásának okait.» Fölszólítá végül a levél írója a hazúg életrajzíró, «tegyen meg minden lehető, hogy megtisztítsa a halott emléket e meg nem érdemlett bélyegtől». A helyett, hogy eleget tett volna e fölhívásnak, goromba levelet írt Griswold Pabodiehoz, s állításainak visszavonását követelte, vonakodás esetében rémítő leleplezésekkel fenyegetőzven. Pabodie azonban visszavonás helyett Griswold életrajzi hamisításainak újabb példáival állott elő, mire a szájhős eszélyesen elhallgatott.

Eközben Poe folytatta tanulmányait. Néhány bírálaton s «margináliák»-on kívül mitsem írt, hanem egész idejét *Eurekája* befejezésére fordítá, melynek nehéz helyeiről a meggyőződés oly hevével s oly ékesszólással szokott beszélni, hogy egészen felvillanyozta hallgatóit. 1849 elején állítólag könyvet írt *Az amerikai irodalom alakulásairól*, s M. A. Daly állítja, hogy annak teljes kéziratát látta, de e munka nem maradt fenn, s nem tudjuk miként vészett el. 1849 nyarán sok évi távollét után ismét meglátogatta a költő Richmondot, három hónapig tartózkodott ott, ez idő alatt két fölolvastatást tartott s egy ottani lapba bírálatokat és szellemes «glossá»-kat írt. Mr. Thompson, a *Messenger* tulajdonosa, kinek megvolt a maga véleménye Poe jelleméről, négy évvel halála után Browning angol költőpárral folytatott hosszas párbeszédről tett jelentést, melyben ezek azon élénk óhajtásuknak adtak kifejezést, hogy Poe emléke a rágalmazásoktól megóvassék. Csakhogy sajnos, a rágalmak gyorsabban elterjednek, mint a tiltakozások s helyreigazítások.

Richmondban híre járt, hogy Poe első szerelmével Mrs. Sheltonnal az egykori Royster kisasszonynyal, ki időközben özvegygé lett, jegyet váltott. Ő maga nem beszélt arról, de a hírnek igaznak kellett lennie, mert az özvegy, midőn nem-sokára haláláról értesült, gyászruhát öltött. Október 4-én hagyta el Poe Richmondot azon szándékkal, hogy anyósát magával hozza. Elindulása előtt borzongásról, kimerültségről, általános rosszullétről panaszkodott. Baltimoreban megszakítá útját.

Néhány órával azután, hogy a vasúti vonatot elhagyta, egyik utczában eszmélet nélkül feküve, haldokló állapotban találták. Már 7-én kiadta lelkét s a Westminster-templom sirkertjében, nagyatyja Poe Dávid tábornok mellé temettetett. Hogy mi történt vele a megtalálását megelőzőt órákban, senki sem tudja; minthogy azonban a kórisme «agyvelő-gyulladás»-t állapított meg, föltehető, hogy zsebmetzők kezeibe jutott, a kik veszélyes italokkal elbódíták, visszaéltek helyzetével s aztán segítség nélkül cserben hagyták. Mily rettentő vége a szerencsétlen ifjú életnek!

Ha nem akarunk azon hibába esni, melyet de Musset Pál elkövetett *de Musset Alfréd életrajzában*: a részegessége iránti vakságnak hibájába tudniillik, fájdalom, mielőtt végeznénk, rá kell mutatnunk arra, a mit már bevezető sorainkban megemlítünk, hogy Poe szomorú életpályájának vége felé bánat és gondok által arra engedé magát csábíttatni, hogy szeszes italokban keressen szórakozást és enyhülést. «Kevésbbé gyöngéd szervezet, jegyzé meg barátainak egyike, legcsekélyebb baj nélkül elviselhette volna, a mi nála elég volt érzékeinek elvesztésére.» Ő maga írta néhány hóval halála előtt: «Nincs semmi gyönyörűségem az erős italokban, melyekben olykor annyira bolondul kéjelgek. . . . Nem a gyönyörűségért veszélyeztettem életet, becsületet és elmét, hanem hogy szabaduljak a gyötrő emlékektől, a szenvedett méltatlanság, igazságtalanságok s haminis vádak emlékeitől s hogy kiragadjam magamat a magányosságnak s az elmezavartól való félelemnek elviselhetetlen érzéséből.»

De a míg Musset s más lángelmék ily tévedéseik által nemcsak magoknak, hanem másoknak is ártalmára voltak, Poe mellett enyhítő körülményül hozható föl, hogy egyedül bűnhődött végzetes hibájáért. S míg mások iránt elnézők voltak és szellemét takaróul vagy kárpótlásul elfogadták, Poe-t a legszigorúbb rágalmazások alakjában rémitő büntetés sújtotta. Vegyük tehát tekintetbe az enyhítő körülményeket, ha nem menthetjük is őt egészen föl, s reméljük, hogy jelleme nem sokára egészen meg leend tisztítva a koholt salaktól, mely a közönség könnyen hívő szemeiben még reá tapad; mert Poe nemcsak nagy költő, hanem nemes keblű ember is volt!

A HÍR-NÉV.

Beszély.

Nagyogó és víg nap volt München városában. A bajor nyár kezdete volt, a nagy térség, mint egy fű-tenger s rajta a hullámok vad virágokból; a tiroli és vorarlbergi havasok tisztán látszottak az üdítő, meleg és kristály-tiszta légen keresztül.

A folyam kanyargó útain lefelé a nyír- és bükkfa-bokrok a levél teljes pompájában állottak; a vízi malmok fekete boronáival ellentétesen a vízi liliomok árasztották fehér szépségöket; az ódon utcák sajátságos és régi térein a kinyúló ereszek és gerendák alatt bazsilikomos cserepek, zöld borsó-fűzerek, illatos szegfűk és más ó divatú virágok kosarai virultak, a hol csak volt fölöttök egy tenyérnyi kék ég és mögöttök egy leány-kéz; míg a bástyák, és tornyok, a székes egyház zengő-bongó harangjai és a Frauenkirche dinnyeidomú tetőzete s valamenyny kupola, torony és minaret fölött, melyekkel e város bővelkodik, a galambok repültek bukázva, kerengve reggel öt órától este hétig, mint annyi szürke, kék, fekete, fehér felhőcskék, oly boldogan, a minők madarak, még pedig csak oly madarak lehetnek, a minők Velence és München galambjai, melyeknek a város minden tűzhelye, háza magtáruk, a nap pedig és a fellegek királyi pompájok.

A széles utcájú, unalmas új városban por honolt és hőség; a nagy terek üresen állottak s túlczifrának látszottak; a freskók az épületek falain, cziczomásak és helyökhöz nem illők, a portikók és oszlopos tornácok, meztelenek és meredezők voltak, érezték annak híját, a mi hozzájuk tartozik Olaszországban. A mély és sötét árnyekok, a rekkenő lég, a megmérhetetlen tér és végetlen fény érzete, a félmeztelen és oly kecseljes alakok, mint a kukoricza virágja, a meszszi-re kiálló

ereszek, a szökő kútak, a napfény széles ösvényén elhaladó mezítlábos barna szalmafonó, az a kapu, mely keretbe fogja az amethiszt látterű és ezüstös olajfás etheri tájképet — mind-ezek hiányzanak ezeken az olaszországi klasszikus portikókon és ablakok, ajtók fölötti díszítéseken, s úgy esik az embernek, mintha az össze nem illés és öszhanghiány öntudatával merednének a német légbe. De az ó városban van még szépség, a gerendás házhomlokzatokban, a faragványos keretű rácsos ablakokban, a hatalmas hegyes födelekben, az aranyzott és festett czégekben, a napbarnított falakban, a szürke templomokban, a szűcs-boltokban, a festői útszélekben, a gyermek-játékárosok műhelyeiben, a dűledező erődítményekben; ott a Minnesingerek, a kőműves-mesterek, polgárok és burschok, a Schefflertanz és karácsonyi vásár ó Münchenében. Az ó München magának tartja mindezt, akár a tél hava legyen ereszein, akár a nyár lombozata ablakrácsain; itt a leányok fejükön még színes kendőt, lábaikon kopogós cipőket viselnek; itt a diákok még ó balladákhöz készített megannyi karczolatok (Radirung), vállaikon lebegő hosszú hajjal s hetykén hordott szürke köpenynyel; itt lebeg még némi illata a középkornak, mint azon a kiszínezett régi pergamenen, a mely elfeledve sokáig hevert egy szekrényben, hervadt rózsaszirmok között egy arczképecskével, melynek nincs neve.

Az építő Lajos király Münchené kétségkívül nagy, de unalmas és teljességgel nincs a maga helyén, márvány és gránit hegyeivel, holdakra nyúló inkább és kevésbbé isteni olajfestményeivel, széles utczáival, melyeken az ember sírva fakad a fáradtság miatt, freskós falaival, melyeken a meztelen nők mintha reszketnének a havasi csípős szélben; nagy biz' az kétségkívül, de súlyosan kellemetlen, mint az a bronz Bavaria, a mely elnéz a térség fölött, s melynek fejében elfér hat ember, de szemébe tüzet, ajkaira kifejezést soha sem kaphat — léven maga egy iromba Athenæ-Artemis.

Az új München, mely iparkodik Róma vagy Athenæ lenni, egyhangú és fárasztó; de az ó München sajátos és alázatos, történelmi és regényes, lábaink alatt fa-burkolatával, s fejünk fölött galamb-felhőivel; igazán annyi saját szépsége van, mint egy kiszínezett ódon missale, vagy egy középkori arany kehelynek, csaknem hihetetlennek látszik, hogy lehetett valakinek annyi lelke, hogy kőművesek csákányait küldje ellene s kopasz

gipsz-falakat emeljen helyébe. Az ó Münchenben bolyongva — fájdalom, már nem sok van belőle — mintha Oroszlán Henrikről vagy Miksa császárról olvasnánk balladákat; vannak benne sötét zugok, útca-sarkok, fényesen sugárzó üvegfestvények, merész erkélyes ablakok, faragott czímerek, földött tornáczok és boltozatok, tornyok és tornyocskák fény és árnyék, összhang és szabálytalanság; szóval van benne minden, a mi régi városokban, s a többi fölött a régi német városokban megvan; mikor a Metzgersprung teljes lázadásban van a Marienplatz körül, vagy Úr-napján, mikor a király, az udvar, a papság, a czéhek, a senatus, a tanács valamennyien födetlen fővel mennek a virággal hintett utcákon, könnyen elfeledjük a jelent s azt képzeljük, hogy még a régi világban vagyunk azokkal, kikről kapta nevét e város: a szerzetesekkel (Monachus) és a kik nyugodtan ülnek műhelyeikben, míg körülöttök az egész országban mindenütt a harez zajong.

Most Úr-napja volt Münchenben, és az egész város, az új és az ó földiszította magát, festvényekkel, örökzölddel, lobo-gókkal, drapériákkal és szőnyegekkel; az ünnepi nagy menet templomról templomra eljárta körútját, az érsek megáldotta a népet, a király lefödté szép fejét a napnak és a szentléleknek; mindennek vége volt arra az évre, a nép elégült, boldog és bizonyos vala abban, hogy az Isten vele van és városukkal; főleg az ó városrészek népsége, mely leginkább szerette és ragaszkodott a szertartásokhoz; ezek istenfélő, dolgos, tisztességesen élő és egészséges eledellel táplálkozó, amolyan csendes jókedvű és ártatlan modorban vígadó jó családok — nagy részben olyan szabású emberek, mint őseik voltak előttök, azon időben, mikor Gusztáv-Adolf városukat arany nyeregnek nevezte a sovány lovon.

Az a sovány ló, mely alatt a király azt a terméketlen rónát értette, a mely szénán kívül egyebet nem igen ad, dús a délutáni nap kellemes fényében, mikor a nyár közepe megjöttével ünnep- vagy vasárnapokon az egész népség: férfiak, nők, gyermekek mohón özönlenek ki a város kapuin egyszerű lakomáikra a folyam mentén levő kék és fehér káveházak cseresznyefái alá; ekkor virít a babvirág is. Az ó városból könnyű kijutni a köfalon kívül gyorsan rohanó Isar havasi szürke vizéhez, mely most nem piroslik vértől, mint a hohlenlinden-i csata után, hanem mindig csillogó és lármás; mosónők hajla-

doznak fölibe meztelen karjaikkal, kutyák gázolnak benne, a hol gát vagy bozót megtöri rohanását, partján pedig az övig érő virágos fűben diákok kergetőznek a leányokkal, miközben a szél elhozza koronkint a gitár hangjait, melyek most szaporák és vígák, majd lassúk és szomorúak, a zenélő szívének állapotja szerint. Ebben az időnyben Bavaria kizöldül és minden üde és ragyogó. A városon kívül az egész környék cseresznye- és vadvirág-tenger. Az éger-fák alatt éjjel nappal zörögnek a szekerek tele mulatókkal a legelők közötti tánczoló helyekre, vagy Sommerfrischen végett falusi jó embereikhez. A kinek csak van egy krajczár költő pénze, annak kell egy ital sör és egy szippantás az orgonavirág-illatos légből; az öregek leülnek kedvencz Gasthofjuk eresze alá s ott dohányoznak festett pipáikból, az ifjak szeretőikkel kószálnak az Aulagen árnyai alatt, vagy messzibb a Grosshesslohe magas bükkjei alatt.

E napon így tett ifjú és öreg sokkal inkább, mint más napokon. Úr-napja volt, a melyen nem mulatni, nem menni ki a szabadba, nem lenni más élő lélek társaságában annyi volt, mint különböznek, saját nemünkhöz nem hasonlónak, annyi volt, mint a népes és sürgő világban egyedül lenni.

Winter Keresztély egyedül volt.

Ott állott padlás-szobájának ablakrácsa mellett s lenézett a siető és boldog tolongásra, távol tőlük, mint volt a boldogságtól egész életében. Winter ifjúsága napjaira gondolt.

A padlás-szoba, melyben lakott, a város szélén állott az Isar-kapun kívül, padlásán egy magas ócska faháznak, mely több családdal volt tele, mint a galambbúg galambbal; valamennyi lakó, mind szegény. A ház mögött hosszú kert nyúlt el tele burjánnal, rég óta nem termő vén almafákkal s egy két vadgesztenyével. A ház előtt haladt az országút zöld fáival, az úton túl a háborgó, mindig szép és miként a tenger, szürkés zöld folyó.

Winter Keresztély ablaka fapárkányára dőlt s nézte az alant elvonuló városi népet és éhes volt, de meg nem vallotta volna, aztán kopott kabátja alatt nem volt inge, mert széles e világon egyetlen inget mondhatott magáénak, az pedig a mosó teknőben hevert. Winter szép és magos szál öreg volt. Feje hófehér, sas-arczéle finom és nemes körvonalú, színe barna. Nagyban meg volt görbülve, mert gyakran gyöngélkedett a

a vénség és a miatt, hogy nem volt elég eledele, melylyel táplálja a kifáradt izmokat és kórtól megviselt szöveteket. E kívül nagyon sovány volt, oly sovány, hogyha napra tartotta, át lehetett látni a kezén. De mind e mellett mégis szép öreg volt; ha nem lesz olyan büszke, tán még szerezhethet volna pénzt a műtermekben, mint mint a Belizárhoz a kapuban, akár Learhez a viharban, vagy Calashoz a vérpadon.

De Winter büszke volt és mind ez ideig festőnek tartotta magát, noha a világ végzett vele, soha sem akart tudni róla, sőt még arról sem, hogy élt valaha. Miért? Azt Winter nem tudta megmondani. A hírnévnek megvannak a maga szeszélyei, adományait gyakran megvonja vagy megadja, oly csodás konoksággal és kegyetlenséggel, mintha kinevetné az embereket; véletlen események, alkalom hiánya, önbizalmatlanság, jó barátok nem léte, vagy tán éppen képtelenség a siker kiküzdésére. — Mindezek egyike vagy másika, vagy tán mindnyája Wintert ismeretlenné, elhanyagoltá, névtelenné tették; de ő mégis festő volt s magányos évein keresztül soha sem bírta arra erőltetni magát, hogy egyéb lehessen.

Ma ott álltában nézve, miként özönlik a mások életének víg folyama a havasi vizet szegélyező zöld fák alatt, saját életére gondolt. Mindig az volt a sorsa, hogy így állott és nézte maga mellett elhőmpölyögni a világ hullámain, mint hőmpölyögnek most az ünnepies sokaság és a szürke Isar hullámai. Gondolt ifjúságára, mohó, nyugtalan és álmokkal teljes ifjúságára, a mely álmok csalékony szépségét még Jena vagy Wagram ágyúinak tompa bömbölése sem volt képes megtörni. Ő csak egy szegény fiú, egy rézműves fia volt innen Münchenből; egy a sok közül, a kit otthon gyakran vertek, szidtak, hogy míg mások keményen dolgoznak, ő hóbortokkal álmadozik. De Winter nem vette számba se a szidást, se az ütleget. Mindig azt mondogatta magában: «festő vagyok!» Míg a mezők vértől áztak s harezi riadóktól viszhangoztak, ő csak a művészet isteni mosolyát látta. Elment Olaszországba mezítláb, csupán a művészet iránti szeretetből, ott tanult, csodált, dolgozott és teljes volt a nagyratörékvés lázától s elégtől az öntudatos erő magasztos békéjében. Hitt önmagában, a mi sok, de nem minden. Évek multán, mikor az emberek világa nem akart hinni benne, ez a nemes önbizalma kifáradt és elkeseredett. Egy árny mászta

meg vele együtt a hosszú évek hegyeit s volt folytonosan oldala mellett; ez állandó útítársa a megbukás volt.

A hírnév nagyon szeszélyes, de a megbukás ritkán állhatatlan. A kibe egyszer belecsimpajkózik, annál aztán megmarad.

Miért bukott meg? Miért nem vette őt a nemzet soha számba? Miért szürkültek meg vásznai a meg nem bolygatott pókhálóktól, mivel senki sem ügyelt rájuk, senki sem akart egy tekintetet vetni rájuk? Azt Winter nem tudta megmondani. Talán mert nagyon büszke volt. Talán mert soha sem tudta azt a mesterséget, hogy a porban térden csúszva kell mászni magosra. Talán, mert mindig csalatkozott magába vetett hitében s utóvégre sem volt geniusa? Ki tudná megmondani? Ő nem tudta.

Winter ez Úr-napján hetvenöt éves volt. Oly rég, oly igen rég volt, mikor atyja házatól elindult egy darab kenyérrel s néhány garassal batyujában; mégis az óta az egész idő alatt soha, egyetlen egyszer sem volt az emberek ajkain a Winter Keresztély neve.

Lelkét kitette képeiben, és senki sem vetett ügyet reájok. Terhes volt élete, szenvedett hideget, éhséget, kint, élt a férfi vigalmai, a nő gyöngédsége nélkül, fölálodozta nappalát, éjjelét, férfikorát a művészetnek, a világ még sem tudott róla semmit is. Rajzolt rézre képárusok számára, a mindennapi kenyérért s még ily munkát sem tudott sokat szerezni, mert a művészet alsóbb fokain voltak fiatalabb, vagy szerencsésebb, többre becsült egyének. Modora hideg és kemény volt az örökös bal-szerencse következtében, s ez sokat visszataszított; vagy legalább ezt állították. Ő nem tagadta; tudta hogy meg lehet így van. Mikor folytonosan fú az éjszaki szél, megolvadhatnak-e akkor a jégmezők, ha szinte akarnának is.

Van egy rémséges karczolat (Radirung) Chiffard Ferencztől, a művészet állami bárkájáról, egy rakás holt és fuldokló emberrel a hajó orra alatt; Winter Keresztély egyike volt azoknak, a kik soha sem tudnak eljutni a hajó beszálló oldalához; mindig a mély vizekben volt, csak hogy bennök soha sem merült el teljesen; a víz mindent elkövetett, hogy megfulasz-sza, de ő soha sem adta ki lelkét.

Most azonban ki volt fáradva, nagyon ki volt fáradva; hetvenöt éves, egyetlen jó barát nélkül, dolgoznia kellett mindennapi keserű kenyéréért.

Egykoron azt esküdte volt, hogy a Winter Keresztély nevének arany betűkkel kell fölírva lenni szülő városa kapujára; de az emberek, vagy a végzet erősebb volt mint ő, s ha fölírják valahova a Winter Keresztély nevét, csak egy fekete táblára írják egy szegény sirja fölött, ha csakugyan fölírják, a mi alig hihető.

Nem magán bánkódott, azokat a látomásokat sajnálta, melyek elhálnak vele együtt, azokat a keces és szeretett alakokat, melyeket mindig láttak az ő szemei, de a melyeket — hogy számukra lefesse — az emberek soha sem nyújtottak neki alkalmat.

Alant özönlött a víg sokaság; a lég tele volt nevetéssel, zenével, a kutyák víg ugatásaival és a gyermekek kurjantásaival. Winter ott állott padlásszobájában s lenézett reájok; több órája nem evett volt, hetek óta nem vette őt igénybe egy képviselő is s utolsó pénzét ezelőtt több nappal elköltötte.

Volt ott, az igaz, több olaj- és vízfestmény, mert Winter harmincz évig lakott e padlásszobában, s gyakran megvonta magától a kenyeret és a húst, hogy festéket és olajt vehessen. De ezeket — egy ismeretlen vén ember hóbotjait — senki sem vette meg, hisz oly értéktelenek voltak, mint azok a pókok, melyek beszótték hálóiikkal. Sőt szintannyi év óta, a mióta e padlásszobában lakott, képeit senkinek sem kínálta. Miért is tette volna?

Merész és álmokban gazdag ifjúságban s ferfi korának erejében és termékenységeben a világ meg- és visszavetette; magános venségeben igen büszke volt arra, hogy fölkiáltson: «elfeledtek!»

Persze, hogy elfeledték, mint elfeledi a sárga levelet a siető láb, mely rátapodott, és soha sem tudta, hogy a levél ott hever a porban.

A mint ott állott padlásszobája ablakában s lenézett, a Winter komoly arcán mosoly lebbent s elenyészett oly gyorsan, mint az a napsugár, mely kibukkan a téli reggelen, mikor hóval tele a lég. Mosolyt látott egy leány égre-emelt boldog és ártatlan arcán. Ez a leány, egy fehér és aranyos csinos alak, ott alant a sokaságban haladt, mellén egy csomó rózsával s oldala mellett fiatal szeretőjével. A leányka a házhoz tartozott, nagyon szegény volt, mint valamennyi e földél alatt; de élénk, üde és víg; ártatlan gyöngéd teremtés, egész nap dalolt, mint

a madár, akár benn fonókereke és házi dolga mellett, akár kinn a régi kert fehér liliomai között.

Mikor Winter e leánykát meglátta, mosolygott; látására egy fél évszázad pördült vissza s arra a leányra gondolt, a ki most, sok év óta — oly sok év óta, hogy Winter még számát sem tudta — ott fekszik a földben egy ódon templom barna fala mellett. Lili föltekintett és nevetett, rendszerint félt az öreg Wintertől, de ez Úr-napján oly boldog volt és oly bátor, mint egy nő-oroszlán. Berthold vele volt, az ő szép, derék és nagyravágyó Bertholdja, a ki jegyese leend, ha elnyeri a jutalmat — abban pedig bizonyos volt, hogy elnyeri — azon versenyen, melyet a király új freskói számára nyitottak minden tehetségesebb és magasabb állású bajor művész előtt; abban pedig mindenki megegyezett, hogy a Lili Bertholdja ilyen.

Berthold voltaképen csak tanuló volt, de unokaöccse egy nürnbergi jeles üvegfestőnek, és megvoltak benne azok a tulajdonok, melyek híressé tehetik az embert, a város ezt modta róla; a Lili apja és nagybátyja beleegyezett, hogyha Berthold elnyeri a király megrendelését, legyen övé fehérpiros kedvese is. Így aztán Berthold, Lili és előttök az ifju barna nagy kutya ez Úr-napján együtt mentek a fasorok alatt, lapdázni a virágos réten és este hallgatni *Siegfriedet* a miben minden igaz bajor örömét leli és egyszersmind hazafias kötelessége teljesítését véli.

Berthold és Lili olyan boldogok voltak, mint az ösvényük fölött röpkedő galambok; Winter Keresztély pedig meggörcbült vállain hetvenöt évvel és belsőjében farkaskint maró éhséggel nézett le reájok. De Winterben nem támadt keserű érzelem az ifjak boldogságán — ő benne emelkedett lélek lakozott; csak azt gondolta magában: «miért oly rövid az ifjúság s miért oly hosszú a vénség?»

Ezután elfordult az ablaktól, mintha fájna látni a vidám sokaságot a délután fényében, leült s megtörte böjtjét e napon első ízben. Hazajövet talált volt az utcán egy eldobott darab kenyeret, s fölvette, miután semmi lény, még csak egy kutya sem követelte magának. Penészes volt és dohos, de kenyér volt. Winter megette, miközben azon csodálkozott, hogy miért él ő — ő míg naponkint oly sokat visznek ki a temetőbe — halvány kis gyermekeket mellökön virágokkal, leányokat, ifjú

asszonyokat, legjobb korukban elhalt férfiakat — kiknek mindnyáját szeretete volna megtartani a világ.

A fény elenyészett, a nap eltelt, a vizeket az alkony pirosló gyöngé fénye borította. A Winter padlásszobája sötét lett még az est beállta előtt. Az öreg csendesesen ült s hagyá az árnyakat összefolyini maga körül, hisz egész életét árnyékban töltötte. Nagy lihetőséggel nem sokára elhozza az ő utolsó óráját is — az éhség; az az esély, hogy megint talál egy darab kenyeret, úgy állott, mint egy az ezerhez, pénze pedig nem volt, és alamizsnát nem fogad el.

Az ő hibája volt-e ez?

Winter alázatos volt Istene előtt lelkiismeretében, de az emberekkel szemben büszke; azt mondta magában, hogy a hibának mégis léteznie kell valahol. Talán mindig csalatkozott s a világnak volt igaza, neki nem; talán nem volt geniusa.

Az est gyorsan borúlt, a folyón lebegett még némi kis fény; még mindig hallszott a nevetgélő sokaság moraja és a távoli zene. Winter egyedül ült a sötétben.

Kopogtak ajtaján. Vontatva mondá: «szabad». Ide nem jött senki, csak az az asszony, a ki a Winter ingét mosta, hogy nyaggassa a neki tartozó krajezárokért. Az ajtó lassan nyílt meg, mintha remegő kéz tolná be. A kis Lili volt úrnapi pompájában, mellén egy bokréta júniusi rózsával. Kezében egy kis tálczát tartott, néhány szelet fehér kenyérrel, sonkával és egy pohár fehér sörrel.

«Winter úr!» szólta Lili nagyon félénken, «mi ott alant vacsoránál ülünk s olyan boldogok vagyunk, aztán azt gondoltuk, hogy talán ön — ön egészen egyedül van, és ön soha sem veszi magának azt a fáradságot, hogy rendeljen valamit, és én — én —»

Elakadt és skarlát-piros lett s a tálczát felve tolt a fenyőasztal szögletére. Lili jól tudta, hogy Winter éhezik, s el akarta titkolni, hogy tudja; de csak tizenhét éves és a tetteésben nem volt nagyon ügyes.

Winter Keresztély is elpirult, szégyenletében és haragjában, fonnyadt halvány bőrén keresztül. Egész életében sok mindent szenvedett, de soha sem panaszkodott; se nem nyert, se nem kért könyörületességet. A tálczát nem durván — mert leány hozta — de határozottan eltaszította.

«Ön szívességből teszi», szölt röviden; «de köszönöm, édes kisasszony, vacsoráltam.»

A lányka kék szemei megteltek könnyekkel.

«Ön neheztel!»

«Nem, édesem, ön jó szívű, de nekem semmi sem kell.»

«Hogy lehet ön olyan barátságtalan és olyan büszke?» mondá félénken, de egyszersmind duzzogva. «Az egész oly csekélység s nekem oly jól esnék.»

Winter Keresztély egy kissé elmosolyodott; ő a házban lakott e leány születésekor, látta felnőni csinos, vigkedvű, becsületes kis leánynnyá, a ki szerette a játékot, a tánczot a cseresznyefák alatt és estéit az operaházban; de szeretett fonni és kötni is a kályha mellett és gondoskodni apja kényelméről.

«Nekem jól esnék, ha visszavinné», monda Winter sokkal szelidebben. «Ön, édes Lili, jó kis leány, remélem, hogy kedvese is méltó lesz önhöz. Jó éjtszakát.»

Ezzel a szobából Lilit tálczástól együtt kivezette, de nem durván s az ajtót betette magára és a sötétségre.

«Pedig tudom, hogy éhes!» zokogá a kis leány magában, a mint a lépcsőkön haladt a konyhába, a hol minden fénylett, tündöklött és vidám volt; a lámpák alatt zöld gallyak függöttek és az ő Bertholdja énekelt a czitera szelid hangja mellett.

A világ számítása szerint mindnyájan elég szegények voltak; de Lilinek úgy tetszett, hogy ahhoz a hallgatag, éhezö elszigetelt öreghez mérve amott a sötét padlásszobában a csillogok felé, gazdagok mind abban, a mit a világ adhat.

«Oh édes Bertholdom, ha valaha te is olyan sorsra jutnál!» suttogetta a kis leány. «Ő is festő volt.»

Berthold, az izmos, tiszta szemű szép ifju, mosolygott, őt mindig a müncheni iskolák legügyesebb és higgadtabb tanulói közé számították.

Berthold ifjúságának megvető elbizakodottságával mosolygott. «Attól nincs mit tartani», mondá. Az ifjúság mély megvetésével nézett a megbukottra. Azt hitte, hogy az emberek ajkán fog élni-halni, mint Kaulbach. Huszonhárom éves volt, ügyes és szerelmes. Az életet olybá nézte, mint egy szép kedvest, a ki hozzá soha sem lehet hűtlen. Berthold nagyon szegény volt, de azzal nem sokat törődött; tíz év múlva — úgy mondá — szörnyű gazdag lesz. Azt hitte, hogy megnyeri a király megrendelését azon új kapu freskóira, melynek Tann-

häuser lesz a neve; a ki pedig elnyeri ezt a kitüntetést, az híres lesz.

A kartonok megrajzolására egy évi határidő volt kitűzve. A verseny nyitva állott minden bajor alattvalónak. Bertholdtól nagy merészség volt megkísérteni, mert több már hírneves bajor festő szándékozott versenyezni, de azért nyerhetett az is, a ki még csak tanuló volt, csak műve legyen arra érdemes. Az év néhány hét múlva kitelendő vala. A Berthold rajzai keszen állottak, iszonyú nagy kartonok fehérben és feketében, eltakarták csúrszerű padlásszobájának mind a négy oldalát. Berthold hitt bennök vérmérséke természetéből kifolyó vérmes bizonyossággal. E rajzokat senkinek sem volt szabad látni, kivéve Lilit, a kis fehér-pirosat, a ki természetesen hasonlóan hitt bennök, sőt magánál a festőnél sokkal bensőbbben és nagyobb elragadtatással — meg a Lili apját, a ki semmit sem értett az effélékhez.

A tanuló, mikor közöttök elterjedt a híre, hogy Berthold pályázni szándékozik, nagy merényletnek tartották, de azt mondták: kitelik tőle. Berthold nyugodtan és másokat lenézve bízott saját képességébe, és ez rendszerint kicsikarja az óhajtott sikert. Nagyon ügyesen rajzolt s könnyedén nyert jutalmakat az iskolában. Hogy itt megbukjék, azt lehetetlennek tartotta. Egész lelkéből neki feküdt és hitt.

Nagy kár volt benne a hiúság, de ez csaknem egyetlen hibája volt. Különben derék, egyenes és nemes lelkű fiatal volt; tisztességes szülőktől származott, egy bajor zöld erdő szívében s bölcsőjétől fogva megszokta a sanyarú életet; apja vadász volt a nagy erdőben, a sasokkal halálos küzdelemben vesztette el életét: egyikök, a melyiknek fiokáját elrabolta, kivágta a szemét. De Berthold hiú volt, nem szépségére, sem izmos természetére, sem kitartó szorgalmára, melylyel tört utat magának müncheni tanulói életében, hanem festői geniusára.

«Elhozhatom-e az öreget, ha rábírhatnám, hogy megnézze a te nagy tanulmányaidat?» kérdé azon este a kis Lili, és Berthold nevetett.

«Az öreget? Azt, a ki amott fönn koplal s még sem akarta elfogadni étkeidet? Ugyan mit tudhat ő, mit érhetnek az ő eszméi? Egész életében mindig megbukott. Soha senki sem hallott róla. Egész életében csak kinlódott.»

«Szép dolgok vannak padlásszobájában», mondá Lili

félénken, mert egy kis se remegett mesteries és nagyravágyó szeretőjétől.

«Képzelem, tele pókhálóval?» nevetett Berthold.

«Úgy van, a pókhálók vastagon befogták, mert nincs ki leporozza;» mondá Lili, a ki nem értette el a tréfát.

Lili mindig félt attól a búskomoly, hallgatag, magas szál embertől, a ki mindig oly vénnek tetszett neki, — oly vénnek még akkor is, mikor ő még anyja karján ülő kis gyermek volt. De ragaszkodott hozzá megszokásból és szánakozásból is, épen mint ahhoz a mogorva szürke ör-ebhez, a mely szintúgy a házhoz tartozott a leányka kiskorától fogva.

Berthold nevetett, megcsókolta Lilit, s megpendítette gitarrját.

«Az én teremtményeimet nem fogja be a pókháló; azt ígérhetem neked!» mondá hegyke biztossággal jövőjében — ugyanazon biztossággal, a minőt érzett volt Winter Keresztely ezelőtt fél évszázaddal.

Lili nem tudott nevetni. Annak a sötét, magános, barátságtalan szobának emléke amott a földél alatt, elszomorította és borzadással töltötte el.

Landsee Berthold azon este tíz órakor elment a szeretőjétől, a Lili apja nem engedte, hogy nála sokáig fennüljenek; gyönyörű egy éj volt, az egész város a csillagok alatt időzött. Lili lefeküdt kis ágyába, de Berthold bár nagyon szerette, nem oly ember volt, hogy Lilije kedvéért a csillagokat bámulja. Mikor a hold sugarai a szép Fischbrunnen vizein tánczoltak, találkozott néhány tanuló társával, ezek vigadtak s Berthold is hozzájuk csatlakozott. Addig tánczoltak, míg a hold halványulni kezdett a hajnal tiszta aranyában. Ebben nem volt semmi rossz, az egész csak a bajor jókedv egyszerű kitörése, olyasmi volt, a miért Lilinek — ha tudta volna, sem lett volna oka nehezeltetni. De a táncz végével, fényes napkeltekor, némelyek izgágáskodni kezdettek; összekocczantak s utóljára összeverekedtek; egyik tanuló szájba vágta Bertholdot, Berthold legyűrte a földre; ezután a tánczter egyik zugába vonultak, hol az orgonabokrok legtömöttebbek s karddal vívtak dühös és diákos modorban. Napkeltekor Berthold haldoklott, aludt vér csapozta szöke fürteit s merész szemei bódultságban csukódtak le.

A nap kelte Winter Keresztélyt azon fenyőasztal mellett találta, a mely mellett ült egész éjjel. Nem feküdt volt le; ha-

nem ott ült elmerülve gondolataiban és a sötéttségben, ott lepte meg a nehéz és kínos álom, abban a kényelmetlen összezsugorodott helyzetben. Fölebredtekor az alkony pírja helyett a kora reggelé ült az Isar vizén s amott lent a kertben a Lili madarai kezdték dalaikat. Winter fölállott megdermedve és fázva; a le nem csillapított éhség mardosta belsőjét, csontjaiban a vénség nyilaldosott. Miért van ő életben? Mert természeténél fogva nagyon türelmes volt, és mert — az ő gyermekies egyszerű módja szerint — ez az Istentől elfeledett ember bízott az Istenben.

El nem vette volna saját életét, noha annak minden lehellete egy-egy nyilallás volt.

Winter fölállott s remegve gondolt a napra — az éhségtől kínzott magános hosszú napra, mely előtte úgy terült el, mint kifáradt útas előtt a sivatag végtelenje; de hogy a halál által hozzon könnyebbülést, az szintoly kevéssé jutott eszébe, mint a hű örnek elhagyni helyét, legyen az éj bármily hosszú, az örködés bármily terhes.

Fölkelt, megmosdott, foszlányokká kopott öltözködarabjait összegombolta ingetlen mellén s lassú, erőtlen léptekkel lement a szabad levegőre. Körül akarta még egyszer járni a várost, megkísérteni hátha talál valakit, a ki adna neki valami munkát, amolyan töle telhetőt. Látása oly tiszta volt, mint ifjú korában és kézvonásai oly finomak, mint erőteljesek.

Kiment és haladott lesütött fővel, nem nagyon szilárd leptekekkel az út hosszában a város felé, az Isar-kapun keresztül, a völgy mentében a Marienplatz felé; ott lakott egyike azoknak az embereknek, a kik alkalomszerűleg munkát adtak neki, olcsó könyvek és képek kiszínezésével bízták meg. Mikor a régi tanácsház ívezete alá érkezett, megállott, hogy szemlélje e tér szépségét a kora reggelen, mikor a sajtóságos ív-tornácokon olyan mély az árnyék s a napsugarak kiemelik a Mária-oszlop dicsőségét és keceit. A Marienplatz mindig oly szép, mint a Rózsa ódon románczának vagy Sangreal legendájának egyik kiszínezett lapja, s szépsége mindig annál mélyebben hatotta meg az öreget, mert itt látta először azt az egyetlen nőt, a kit mindig szeretett — azt a nőt, a ki oly sok év óta halva fekszik a templom barna fala mellett.

Itt alig ébredt volt föl egy-egy ember: az ív-tornácok alatt lakók közül nagyon kevesen nyitogatták ablaktábláikat,

az új tanácsháznál az őrváltás folyt, ennyi volt az egész. De a míg Winter ott időzött, a Schüssel-sikátornak a térre vezető bejárata alól jött néhány ember egy durva hordágygyal, s neki félre kellett húzódnia, hogy maga mellett elbocsássa. A mint ezt tevő, megpillantotta a hordágyon fekvő sebesültnek be nem takart arczát, s látta, hogy az a Landsee Bertholdé.

Az öreg egy perczig tétlenül állott. Az emberek mindig elhaladtak mellette és ő megszokta volt nem érdeklődni irántok; azonban egyszerre felújult lelkében a Lili fehér-piros kis arczának emléke. «Szegény gyermek!» morgá magában s a hordágy után indult.

Berthold a Berggasse egyik omlatag, ócska, magas házában lakott s Winter Keresztély mindjárt ott termett; csaknem egyszerre érkezett meg a hordágy vivőivel.

«Nehéz sebesült-e?» kérdé tőlök, azok azt mondták: oly nehéz, hogy alig van remény életéhez.

Winter fölment a Berthold szobájába. Ez is padlás-szoba volt, mint az övé, de nagyon téres; rácsos ablakai az Alte Hof történelmi födelére néztek. Itt a testhordók letették az öntudatlan ifjat karikás ágyára, mások meg seborvos után futottak.

Winter Keresztély leült az ágy mellé és várt; a hiú és nagyralátó ifjuval nem sokat gondolt, de a szegény kis Liliért fájt a szíve.

Az orvosok mikor eljöttek, komoly képet vágtak. A kard keresztül metszette a koponyát. Berthold most eszméletlen; de ha legott vagy egy óra alatt meg nem hal, agyláz áll be örjüngéssel. A remény csekély.

Ki fogja ápolni? Vig pajtásai nagyon önzők, a háziak pedig nagyon el voltak foglalva; nagybátyja Nürnbergben, édes anyja nagyon messze lakott, az aacheni szorosban.

«Ápolom én», mondá Winter Keresztély hidegen; magában pedig így szólt: «Lilinek ezt nem szabad megtudnia, míg Berthold él».

Winter az aranyhajú fehér-piros kis teremtest csecsemő kora óta látta a ház körül, melyben lakott, s ez a kis leány épen a múlt estén gondolt reá, úgy van, reá az ő éhségére, teljes boldogsága közepette. Az egész világtól ötven év óta elfeledett öregnek ez oly csodásnak tetszett és oly jól esett, hogy áldotta érette a kis leányt. Ha meg tudná menteni szeretőjét, megmentené.

Elküldtek a Lili apja után, el is jött nagy búsan és gyorsan: abban állapodtak meg, hogy míg csak lehet, titokban tartják ezt a borzasztó történetet. Lilinek azt mondják, hogy Bertholdot anyjához hívták az erdőbe. Ha pedig föltűnne, hogy az öreg sincs padlásszobájában, azt mondják a kis leánynak, hogy Winter Keresztély is elútazott Salzburgba munkát keresni.

Ekközben a szép Berthold a körülte történőkről mit sem tudva feküdt; szőke szép fürtai lenyírva, párnája fekete a vértől. Ragyogó nagyravágásai, csapongó hiúságai mind, mind összetiporva; — élete egy biergarteni sületlen czivakodásban ért véget. Körülte nem sokat lehetett tenni, csak örködni kellett fölötte és várni, minden két órában lecsurgatni fogai között egy kis levest s fején a borogatást megújítani. Szemei nem voltak becsukva, meszsziire fölnyitva bámultak, nem ismerve és nem látva. Winter Keresztély mellette ült s megtette a mit tenni kellett.

A hosszú szűnőrákban kezei üresek voltak s nézett, mint a művész szokott nézni, valamely műtárgyra, a Tannhäuser-kapu számára készült kartonokra. Csak reggel vette észre ezeket a kartonokat; ekkor lámpával lassan és egyenkint megvizsgálta vonásról vonásra.

«Nincs lélek bennök», morgá Winter, lámpáját letette s homlokát összeráncolta; a gépiesen sívár művészet annyira bosszantotta, mintha az eget gúnyolná; ezek a rajzok lélektelenek voltak, hibátlan boncztannal jól rajzolva, kitünő árnyalattal és távlatokkal; de ennél nem is volt egyéb érdemök. Rosszabbak voltak, mintha hibásak lettek volna — mert mindennapiasok voltak. A művészetben nincs ennél halálosabb bűn.

Winter Keresztély egész éjjel fönnült, nézte e rajzokat s meglepetéssel és lelki fájdalommal boszankodott miattok. Hát az ifjúság minden örökölt kincsével, erejével s vérmes tehetségeivel nem tud-e jobbat alkotni? «Ha nem volna az a gyermek a ki téged szeret, jobb volna meghalnod», gondolá az eszmélet nélküli Berthold arczára tekintve, de mégis sajnálta az ifjat, mert ezeket a kartonokat soha sem fogják kitüntetni a german nép becsületére.

Soha! Winter Keresztély, a ki egész életében tanulmányozta mindazt, a mi az ő művészetében legmagasztosabb, és legnagyobb; jól tudta, hogy ezeknek a rajzoknak semmi érté-

kök sincs abban a versenyben, a melybe azért küldik, hogy győzzenek.

«Soha míg a világ, nem nyernek; semmi sincs bennök, a mi sikert vivhatna ki vagy fölkelhetné a nép érzeményeit», mondá magában s tudta, hogy Berthold, ha valaha öntudatra ébred, hiúságát az általa kigúnyolt megbukással szemközt találándja.

Elmúlt egy nap és egy éj s meg egy másik nap; a Berthold állapota nem változott. Orvosa azt mondta, hogy a változás, mikor beáll, örvöngés lesz vagy halál. E közben, míg ott örködött a magányban és sötétben, a Winter Keresztély agyában egy gondolat támadt.

Az öregben a művész ösztönei pezsegetek, mint harczy vén paripában a harczok emlékei. A rajzok sértették, dühbe hozták; hisz semmi sem volt bennök, a mi szót érdemelne. Gépiesen tökéletesek voltak talán, de hát aztán? Nem volt bennök semmi eredetiség, semmi költészet; nem volt semmi értelmök; hanem bamba, hallgatag és gépies ismétlések voltak, mint megannyi olajnyomatok. A kísértés Winternek szerfölött nagy lett. Volt ott több négyszög méternyi szürke papír, mert Berthold díjakat nyervén az iskolában, tehette hogy ne fukarkadjék munkájához az anyaggal. Winter, a ki egyedül volt e magosban álló szobában, az anyagok pedig kezénél készen, többé nem bírt ellentállani.

Mikor kellett a beteg ágyához ment s gyöngéden elvégezte a teendőket, ha jött valaki, eltakarta művét. Minden régi kedvencz szokásai, a művészet parancsoló uralma erőt vettek rajta. Évek óta nem volt módja élvezni a képzelődés és végrehajtás fényűzését. Nagyon rég óta nem volt anyija, hogy megvehesse azt, a mi egy nagyobb műhöz szükségeltetett. Ezen fölül szíve nagyon szomorú volt és kifáradt. De most a hosszason elfojtott erők és képzelmekek, melyeket a vénség és nélkülözés beléje börtönözött, de soha meg nem fagyalt, kitértek, mint kitor tavasszal a jégmező zajló patakká.

Ezelőtt fél évszázzal — sokkal régebben mint sem Wagner mindenki számára adta — a Tannhäuser története kedvence volt Winternek. Ifju- és férfikorában gyakran vett themákat azon műveihez, melyeket a világ már megvetett. E történet reszletei úgy fejlődtek most az ő kezei alatt, mint a zöld tavasz világa nő ki a hó alól. Nappal és éjjel, nappal és éjjel dolgozott

azon munkában, a mely édesebb és nagyobb az örömnél s mint az öröm, elragadó.

Ritkán háborgatták. Az orvos jött reggel és este; olykor olykor egy tanuló kopogtatott be. Berthold csendesen és némán feküdt, mint a levágott élőfa és semmit sem tudott. Winter két hét alatt többet végzett, mint Berthold egy év alatt. Újból teremtetette s be is végezte a hat kartont a freskók számára; az alakok életnagyságban voltak, a fekete és fehér pedig megadta nekik mind azt az erőt, a mit az árny és fény, a mit a színezés, szóval a mit csak egy mester keze önthet beléjük. A tizenötödik napon megszemlélte művét s tudta, hogy jó.

Ezekben volt lélek.

Winter ott állt égő lámpájánál, egyedül a szobában. kivéve az alacsony ágyon alig lihegő alakot, és nézte saját teremtményeit. Ámbár az emberek mind e hosszú évek alatt nem akartak hinni benne, most még egyszer fölázadt ítéletök ellen és hitt önmagában.

A lámpát letette s a diadal fénye letűnt komor, halvány homlokáról.

«Mig e fiú haldoklik, én addig megraboljam őt!» gondolá.

Bezárná-e hosszú életét oly győzelemmel, a mely gyalázzat volna?

A holnapi nap volt határnapja a kartonok beadásának.

Winter leült a Berthold ágya mellé s a lámpa fénye az ifju meredt, lélektelen szemeire és elsoványkozott halvány arczára vetődött; ama nap a fiatal festőre nézve kedvezőtlenül fog lefolyni — férfi korának fényében, erejében tehetetlen vala.

A padlásszoba teljesen csendes volt; a város zaja megszűrődve tompán hatott föl. Az ajtón egy kéz kopogtatott. A Lili apjának keze.

«Hogy van?» kérdé suttogva.

Winter Keresztély fölkelt, ajkait a kulcs lyukához illesztette, «mind egyformán».

«Oh Istenem! S az én Lilim őt mindig az aacheni szorosan hiszi! De most már nyugtalankodni kezd. Holnap van a kartonok benyújtásának napja. Beküldi-e ön helyette? Itt vannak készen, s minden bizonynyal elnyeri a jutalmat.»

«Igen is beküldöm helyette.»

«Jól van, megmondom Lilinek, hogy barátjai eligazítják. Ha változás áll be, megizeni úgy-e? Jó éjtszakát.»

«Jó éjtszakát.»

Nehéz léptek haladtak le a nyikorgó lépesökön. Winter Keresztély ismét egyedül volt; egyedül a kísértés azon hatalmával, melyet az emberek a sátánnal jelképeznek.

Hajnalhasadtakor Winter saját kartonjai előtt állott és szemlélgette, és sós könnyük szivárogtak le azon férfi arczán, a ki sem barát sem ellenség, sem éhség sem kín miatt nem sirt soha.

Kartonjai fenségesen szépek voltak, s az öreg ezt jól tudta. A kegyetlen körülmények, mint varázs-álmom nyomása alatt oly hosszasan alvó nagy Genius, most teljes fegyverzetben pattant elő és méltóságtejes hatalmas föllépéseivel érvényt küzdött ki magának. A kísértő nő keblén alvó szeretőtől, azon magános alakig, a mely égtől, földtől megvetve szalad a havon az örök kárhozatba, a Winter teremtményei mind nagyszerűek voltak, s ezt tudta is teremtetők.

Hosszasan nézte kartonjait, miközben a hajnal gyöngye fénye özönlött be a padlásszobába, azután megcsókolta, mint a nagyapa csókolná halálos ágyán unokáit.

Valamivel később izmos hordárokat szólított föl a padlásszobába s arra kérte, hogy a kartonokat vigyék biztosan a Maximilianeumba, a hol ítéletet fognak tartani fölöttök. Hogy Bertholdot fölébresztik, attól nem lehetett félni; ő semmit sem tudott a körülötte történőkről, ha ágyút sütöttek volna el füle mellett, az elbénúlt agyat még sem ébresztették volna föl az élet öntudatára.

Winter Keresztély saját és az ifju kartonjait gondosan felszerelte különböző jegyekkel és számokkal, mind a kettőt elküldte bepecsételt két levéllel együtt, melyek külön-külön ugyanazon számokkal és jegyekkel voltak címezve.

Mikor elhangzottak a hordárok léptei és azon szekér zörge is, melyet a nagy rajzok számára hoztak volt, lehaladt a Berg-Gassén, az öreg térdre esett s arczát elfödte kezeivel.

Ő maga választotta vértanúságát.

Másnap Berthold örjögött. A bódultság az örjögésnek adott helyet; az orvos azt mondta, hogy erős és ezért hihető, de nem valószínű, hogy meglábolja. Winter Keresztély gyöngéden és ügyesen ápolta. Mikor a lázas agy az elveszett emlékek után kapkodott a sötétben, az ifjut kartonjairól — a versenyről — a jutalomról beszéltette, az öreg gyöngéden a beteg

égő homlokára tette kezét s csillapítólag mormola : «Úgy, úgy, jutalom tied, ne félj».

Ez a felelet Bertholdot, legalább egy kis időre, mindig elcsöndesítette; noha az orvos azt erősítette, hogy arról a beteg semmit sem tudhat. De ki tudja?

Az őrzöngés olyan mint a halál — nap és csillag nélküli sivatag.

A kartonok a középületben számokra rendelt szobákban voltak bezárva tíz napig. Ez idő alatt a Kunstverein-től választott bírák vizsgálgatták a rajzokat. A tíz nap elteltével ítéletet kelle mondani és a Maximilianeum nagy terme föltáratván a közönség számára, a kiválasztott rajzokat ki kelle állítani, mielőtt azokról az új város-kapu freskói festéséhez kezdenének.

A tizedik nap estéjén a Kunstverein egyik hivatalnoka levelet hozott a Berthold padlásszobájába.

Winter elvette a levelet és mosolygott — különös egy mosoly, gondolá magában a levél hozója.

Winter Keresztély egy pillantást vetett a levél borítékára, melyen a város czimere és a királyi korona vala.

Egyet kiválasztottak, s az öreg tudta, hogy melyiket.

A világosság öszszefolyt szemei előtt, s az ajtó párkányaiba kapaszkodott, hogy el ne essék.

A küldöncz benne csak egy gyöngé és vaknak látszó öreget látott.

«Landsee Berthold, a tanuló beteg», mondá Winter a levél hozójának. «De én jó barátja vagyok — átvehetem a levelet.»

«Ön? S ő semmit sem fog tudni nyert dicsőségéről? Oh ez nagyon kegyetlen sors!» mondá a levél hozója.

«Tudni fogja mikor meggyógyúl», szóló nyugodtan az öreg; s megszólított egy fiúcskát, a ki a házhoz tartozott és a lépcsőzeten játszott. «Fuss gyorsan az Isar-kapuhoz», mondá a gyermeknek. «Eredj, mondd még Lilinek és az apjának, hogy Berthold elnyerte a jutalmat!»

A fiúcska futott, sapkáját földobta a légbe diadallal és örömmel, hogy anyjának egyik lakója oly nagy ember.

Az ifjú ágyán hanykolódott, vergődött, kezeit fejéhez csapdosta és össze nem függő mondatokat morgott.

Winter Keresztély, kinek arca oly fehér volt, mint tél-

ben a róna, az ifjuhoz ment s kezét a fejére tette azzal a megszokott taglejtéssel, a mely mindig elcsöndesítette a beteget.

«Légy nyugodt Berthold: nyertél.»

Egy fénysugár lövelt az égő és eszmélet nélküli szemekbe; a kábult agy fölfogta e szavak némi értelmét, s iparkodott még többet is fölfogni; a beteg ajkai megnyíltak.

«Nyertem?» lihegő és felülni próbált, folyvást elvakulva és csodálkozva.

«Te nyertél», mondá ismét Winter.

Az ifjú nagyot sohajtott; feje viszszahanyatlott a párnára, szája körül egy kis mosoly játszott.

Az orvos, mikor eljött, aludva találta.

«Most már a házi asszonynyal hagyhatom egy fél órára», mondá Winter Keresztély. «Most már élni fog, nekem pedig ki kell mennem.»

«Menjen békével», mondá az orvos. «Ő élni fog.»

Winter Keresztély a lépcsőkön le- és kiment az utcára, útját a Maximilianeum felé vette. A nap augusztusi fényben ragyogott, mert Úr-napja óta több eltelt volt egy hónapnál. Délután négy óra volt; az utcák tele emberekkel. A fák zöld levelei a nap fényében rezegtek; a Maximilian-útca nemes épületei föl voltak díszítve szőnyegekkel, lobogókkal és címerpaizsokkal, mert a következő nap a fiatal király születésnapja volt, s ő maga azon reggel a városba érkezett a Roseninselről. De a néptömeg akkor nem a királyra gondolt; valamennyien a Maximilianeum felé siettek.

«A kartonok!» kiáltá egyik a másiknak. «A Tannhäuser-kartonok.»

A népség izgatott, kíváncsi és szenvedélyes volt, minő csak egy művészi város lakossága lehet valamely művészi földadat irányában. Senki sem vetett ügyet arra a magas szál, halvány öregre sápadt arczával és lesütött fejével, a ki gyakran megtaszigálva és hátra nyomva haladt velök együtt fölfelé, oda hol a nagy épület trónolt a Gasteinhöhen a nap teljes fényében és fölötte a nyári kék ég.

Már tömegek töltötték meg a lépcsőzetet és a külső termeket, s mindnyájan egy nevet, a Landsee Berthold nevét emlegették.

«Bajor születésű! Második Kaulbach!»

Ezt kiáltozták; és szájról-szájra ment a suttogás, hogy a

művész megsebesülve eszmelet nélkül fekszik halálos betegen, megeshetik, soha sem fog tudni diadaláról; és a sokaságot átrezegte az a gyöngéd, elenyésző, őszinte és sekélyes részvet, melylyel a tömeg egyik perczen bálványa lábait csókolja, a másokban pedig szemébe köp.

«Ifjú! nagyon ifjú, úgy mondják, s mégis oly nagy!» kiáltá egy nő, a mint Winter elhaladt mellette. Winter könnyedén mosolygott, a mint mosolygott volt, mikor a küldönczöt látta az ajtóhoz jöni.

Az öreg haladott a tömeggel, a mely csöndesfűlni s magát egy kissé megkezdé húzni, a mint ahhoz a helyhez közeledtek, a melyen a katona-örök voltak fölállítva, hogy visszatartsák a tolongást attól a teremtől, melyben a kardonok függtek. A terem bemenetenél Winter megállt s nézett az emberek feje fölött; mert bár görbült, de nem közönséges természetű volt. Látta, a mint tudta, hogy látni fogja, saját kezével rajzolt kardonait.

Körülötte a szöszatok mind csak ezt mormolták egymásnak: «Landsee Berthold! Landsee Berthold!»

Winter megállott és nézett, mint a többi és semmit sem szólott; de szemei előtt köd borongott.

Egy férfi állott mellette s ezt morgá: «A mű nagyszerű! Új próféta támadt közöttünk. Ezeket rajzolni elég a hírnevre!»

A beszélő Kaulbach Vilmos volt.

Winter meg sem szólott semmit, hanem ott hagyta a kardonokat függeni a napsugarak teljes fényében, és el- és lement a tolongásba, észrevétlenül.

E kardonok az ő életének eleje valának; de hát aztán? Másnak adta.

A széles lépcsőzet aljában egy fehér-piros leányka födetlen fövel, felig ájultan, kinyújtott felénk kis kezeivel próbált utat törni magának. A mint Wintert meglátta, a leányka sóhajtott és az öreg mellére borúlt.

«Oh igaz-e? igaz-e?» kiálta. «Meggyilkolták-e Bertholdomat; pedig ezek itt őt magasztalják, őt koszorúzzák, őt koszorúzzák! — ő pedig meg van halva? Igaz-e?»

Winter Keresztély fölemelte Lilit, s kivonszolta a tolongó sokasághól.

«Az ön Bertholdja el — kapott volt egy kis sebet, de

rövid időn semmi baja sem lesz. Úgy van, Bertholdot itt megkoszorúzták. Berthold diadalmaskodott.»

«Igaz-e?» kérte a leányka és megrémült fehér arczát az öreg melléhez nyomta.

Winter Keresztély olyan mosolylyal nézett le a leánykára, mint az a gyöngé fény, a mely fellobban, mielőtt elenyész-nék a sötétben.

«Megmondjam-e önnek az igazat? Berthold élni fog és ezek itt neki adják a győzelmet. De Lili — hallgasson meg — s ne feledje — hogy Bertholdnak két rendbeli rajza volt; én mind a kettőt beküldtem. Az egyiket — azt a melyet ön látott — elvetették; a másikat — a melyiket ön soha sem látott — ezt a másikat választották. Berthold a fején kapott seb miatt semmit sem tudott a világról és sok mindent elfeledett. Mondja meg neki, mielőtt fölgögyül, hogy noha elfeledte, de ő rajzolta azokat a kartonokat, melyek nézésére tolong amott a nép. Csak ennyit ne feledjen el, édesem; hosszas őrvjögés után az ember — bámulatosképen — el szokta feledni mit tett. Ennyi az egész. Isten önnel és szeretőjével.»

Ezután Lilit az apjához vezette, a kit a lépcsőzetén föl-zúduló tolongás elszakasztott volt leányától, és visszaindult egyedül a Maximilian-útca aranyos fényében.

Winter nem ment Bertholdhoz, hanem haza — haza a magános ágyhoz — az üres tálhoz — az elfeledett egyhangú élethez.

Leült; arczán ugyanazon mosoly ült.

«Ez hát, utóvégre, a hírnév!» monda és szeméből lassan nagy könnyek hömpölyögtek. Becsukta szemét s alunni próbált.

Mikor azon este későn szobájába mentek, Winter székében ült és meg volt halva.

* * *

Landsee Berthold soha sem tudta fölfogni, miként feledkezhett meg lázában azokról a csodás kartonokról. Föl-fölcsillámlott olykor agyában az igazság némi fénye, de irtózott e gondolatától s eltemette a halottal együtt. Landsee nagy férfi, noha némelyek azt erősítik, hogy nem felelt meg ifjúkora ígéreteinek.

Az Isar vize mellett egy kis temetőben egy igénytelen síron e nevet olvashatni: «Winter Keresztély.» Lili ide eljárogat ápolni a sír rózsáit.

Lili egyedül jár a sírhoz, mert szeretője mihelyt híressé lett, megszűnt hű lenni.

Ennyi az egész.

OUIDA után angolból

CSURGÓ GYÖRGY.

SZÉP ÖREG ASSZONY.

Szép öreg asszony, hetvenöt éves;
S fűrtin az ősznek ezüst dere bár:
Arcza piros még, mosolya édes,
És szemein még ifju sugár.
Még szive telve a hű szeretettel,
Mit ki nem olthata kései kor:
Bércz, a melyet hó leple fedett el,
De belseiben még ős tüze forr.

Szép öreg asszony . . . Sok bu is érte:
Egyszerre öreg lett, még fiatalon!
Mikor szive szentjét sirba kísérte,
S keblére zuhant az a szörnyű halom.
Bár halni óhajta: de élnie kelle,
Az ő neveért, kis gyermekiért . . .
S az özvegyi fátyolt azóta viselve,
Áldást felülről csak övéire kért.

Isten meg is áldá *bennök*, meg is, őt!
S ég záporain, nap déli hevéen,
Magasra a szép sarj kihajta, kinőtt,
S elbokrosodott a vén fa tövén.
El is takará már zöld koszorúja
— Villám a hol érte — a régi sebet.
S a szép öreg asszony, boldogan újra,
Térdén heverő unokákra nevet.

Te jó öreg asszony, sok szép unokához
Hajolj le — s az égtől több jót te ne kérj :
Hálát te csak adj, többért ne imádkozz',
Van érted az Istent ki kérje, ne félj !
Mert gyermek-imát meghallgat az ég is,
S áldás van a szív őszinte szaván :
— Éretted, előtted, gyermek vagyok én is,
Oh szép öreg asszony, édes anyám !

SZÁSZ KÁROLY.

A FOGOLY KATONA.

Ó-szekely ballada.

Leszállott a páva
Tengernek partjára,
Tengernek partjáról
Nagy török császárnak
Deli udvarába.
Onnét szálla páva,
— Kényes pávamadár,
Tömlecz ablakára ;
Ottan fúdogálá
Szomoru énekit
Szomoru fogságban —
Egy szekely katona :
«Hej páva, hej páva !
Császárné pávája ! . . .
Ha én páva volnék,
Jó reggel felkelnék,
Folyóvizre mennék,
Folyóvizet innám,
Szárnyim csattogtatnám,
Tollamat hullatnám.
Fényes tollaimat

Szép leány fölszedné,
Az ő édesinek
Kalapjába tenné,
Bokrétaiba kötné.»

Hát ott üldögéle
Czifra ablakába,
Császár szép leánya,
Gyöngé violája.
Ahajt meghallotta
Szomoru éneket
Székely katonának.
„Nyits ajtót, nyits ajtót,
Fegyveres istrázza!
Császár szép leánya,
Gyöngé violája,
Tőled azt kívánja. —
Ki vagy te, ki vagy te,
Énekes katona?”
„Nem látod : rab vagyok,
Tergyig vasba’ vagyok.
Székely fiu voltam,
Bátor fiu voltam ;
Most semmi sem vagyok
S mégis a strázsának
Számolni kell rólam.»
„Velem jössz te mostan
Énekes katona !”
„Hova menjek én el,
Császár szép leánya ?”
„Czifra palotámba,
Éjjeli szállásra.”
„Nem látod : rab vagyok ?
Tergyig vasba’ vagyok.»
Ottan levéteté
Nehéz vasat róla
Fegyveres strázsával ;
Ottan átölelé
Szegény székely legényt
Két gyenge karjával.

Onnét elvezeté
Czifra palotába,
Ottan lefekteté
Puha selyem-ágyba.
,Enyém vagy te mostan
Szép fogoly katona!'
«Van nekem szeretöm,
Császár szép leánya!»
Ajtón hallgatózék
A nagy török császár.
«Nyits ajtót egyszerre,
Beste-lélek lánya!»
Jaj, nem nyitá ajtót,
Berugá a császár,
A nagy török császár.
Székely katonának
Ott fejét elvette,
Testét a tengerbe
Belé is vetette.
«Hát te beste lelek!
Három halál közül
Melyiket választod?
Vizbe vettesselek?
Megégettessenek?
Vagy halálíg tartó
Tömleczre vessenek?»

Jaj hiába kéri
Császár szép leánya,
— Gyöngé violája —
A nagy török császárt.
Vizbe nem vetteté,
Tűzbe nem vetteté,
Záratá toronyba,
Szomorú fogságba.
Onnét siratozá
Szép fogoly katonát,
Onnét fűdögálá
Szomorú énekit
Székely katonának.

Szomoru énektől
Éjjel sem alhaték,
Nappal sem nyughaték
A nagy török császár.

«Hozzátok élembe,
Beste-lélek lányát!»
Eleibe vitték.
«Hát te mit énekelsz,
Beste-lélek lánya!?
Éjjel nem alhatom,
Nappal nem nyughatom.»
,Szomoru énekit
Székely katonának.'
«Egyszerre vigyétek
A tűzbe vessétek»
Egyszeribe vitték,
A tűzbe vetették.
Tűz meg nem égette
Császár szép leányát,
Gyöngé violáját.
«Egyszerre vigyétek,
Tengerbe vessétek,
Beste-lélek lányát!
Székely katonához!»
Egyszeribe vitték,
Tengerbe vetették.
Tenger befogadta,
Szépen eltakarta,
Székely katonával
Egy helyre habarta
Császár szép leányát,
Gyöngé violáját!*)

BENEDEK ELEK és SEBESI JÓB
gyűjteményéből.

*) E ballada, úgy látszik, ugyanazon a mondán alapszik, melyet a Szendrei névtelen is földolgozott 1571-ben (Toldy: *A magyar költészet kézikönyve* I. 45. lap) s más alakban a népköltészet is föntartott. (Kisfaludy-társaság: *Magyar népköltési gyűjtemény*, I. kötet Pest, 1872. 58. lap. Szilágyi és Hajmási). Csak hogy itt a két leventéből egy székely katona lett s a császárleány nem szökhett kedvesével Magyarországra, hanem mindketten szomorú véget értek. Szerk.

A SZÉKELYEK EREDETÉRŐL. *)

Hunfalvy Pál érdemesnek tartotta nevének és tudományának súlyát latba vetni a székelyek hún-scytha eredetiségének tana ellen. Tudvalevőképen ez a tan kísért még a kies Erdély bércei közt. A physikai világ azon törvénye, hogy szigeteken s elzárt hegyes vidékeken megmaradnak a régibb geológiai korszakok emléke gyanánt egyes gyöngébb növény- és állat-fajok, védettebb helyekre vonulva a létért való küzdelem elől, áll úgy látszik az eszmék országára nézve is. Mint a fővész s a zoologus, az ethnographus és a népszokások bűvárja is elzarándokol a bércek közé, melyeknek oltalma alatt tenyészenek még népmaradványok, erkölcsök, miket a rónán már rég elpusztított az újabb, erősebb népek és erkölcsök ellen vívott élesebb küzdelem. Hazánk határin belül kétségen kívül Erdély és ott is első sorban a Székelyföld képez ily természetes és idegenszerűségénél fogva költői múzeumot.

De hisz íme magunk beszélünk a székelyek hún eredetisége mellett. Mert mi természetesebb, mint azt hinni, hogy a Hargita aljában, az Olt és Maros vidékén napjainkig föntartotta magát a hajdan világbíró Etele népének egy csekély számú, de tösgyökeres romja. A nép szava Isten szava, pedig ez tán minden székely credo-jában az első pont. E tünetény nem is állana oly egyedül. A Pyrenäek völgyatlanáiban találjuk a baskok népének maradványait, mely azelőtt messze terjedett el Spanyol- és Franciaországban. Az Alpokban ott vannak a ladinok a felső Inn és a felső Rajna mellékein. A hegyes kis szigetekről övezett Skóczia és Wales bércei föntartották a hajdan fél Európán uralkodó kelták lassú kihalásra szánt ivadekait s Arthus és Ossian dicsőségét. A Kaukasz gerinceinek majd minden szakaszát más meg más törzs telepítette be, a mint a rónából kénytelen volt új hódító nemzetek elől elvonulni. Még a Kárpát sem képez kivételt. Ha nem is tekintjük a székelyeket, ott vannak völgyeikben az oláhok, kik

*) *A székelyek.* Felelet a székelyek scythia-hún eredetiségére. Írta Hunfalvy Pál. Buda-Pest, 1880. 79 lap.

már nemcsak Trajanus, hanem egyenesen Romulus törvényes ivadékaiknak tekintik magokat. Miért képezzen épen a hún kivételt, midőn különben az a szabály, hogy az ily természetes asyllumok föntartják az utókor számára azon törzsek utódjait, kik elől, virágzásuk idején, más meg más népek vonultak a hegyek közé.

Látjuk : a székelyeknek fönmaradása Erdély bércei közt épen nem volna ethnographiai unicum; találkozik reá analogia Európa minden sarkán. És mégis Hunfalvy fejtegetései után azt hiszem lehetetlen lesz tudományos okok előtt meghajló embernek tovább is vitatni a hún eredetűséget és tagadni azt, hogy a székelység nem külön nemzet, hanem magyar gyarmat.

Hunfalvy fejtegetését két részre oszthatjuk. Először előadja a nyelvi okokat, melynél fogva a székely beszéd nem más mint a magyarnak egy aránylag kevésbé eltérő nyelvjárása; másodsor történeti okokkal igyekszik bizonyítani, hogy a székelység nem más, mint magyar telepítés.

Az elsőt illetőleg szerző ítélete, mely különösen Budenz egy értekezésére támaszkodik, az, «hogy a székely beszéd egy tisztán kiejtett magyar nyelv, mely az irodalmi nyelvhez képest se hangtani eredetiség, se a szóalakok épsége tekintetében egy csöppet sem vesztett vagy romlott; de igen is mind hangtani, mind alaktani egyes sajátságok által elváló nyelv.» Ez a nyelv aztán Budenz s Kriza szerint még kisebb nyelvjárásokra oszlik. Nem vagyunk nyelvészek és így a fölhozott adatokat nem bírálhatjuk meg részletesen, de azt megemlíthetjük, hogy a különbség a székely és legalább egy magyar nyelvjárás közt még kisebb, mint a minőnek Hunfalvy föltűnteti.

A különbségek közt, miután az öt, közép ét, a *mondám, mondok, mondok vala* fele alakok és a *fog* segédige eltérő használatát elsorolta, azt is fölveszi (20. lap), hogy «a székely beszéd így ragozza a tárgyas igét :

látom, látod, *lássá ; lássuk, lássátok, lássák ;*

töltöm, töltöd, tölti; *töltsük, töltitek, töltik.»*

Ez alakokat pedig épen úgy használják Somogyban is, és így nem képezik a székely nyelv kizárólagos sajátját.

Arra nézve, hogy a székelyek nem lehettek külön a honfoglalás előtt a magyaroktól, a legfontosabb nyelvi ok mindenestre az, hogy a székely nyelvben megvannak mindazon szláv elemek, melyeket a magyarság csak beköltözése után vehetett

föl. Minden tekintetben oly csekély az eltérés, hogy csak nagyon késő időre tehetjük az elválást. Hunfalvy szerint tisztán nyelvi szempontból lehetséges, hogy az elválás csak a halotti beszéd írásának korában ment végbe. Tegyük föl, hogy az elválás már Etele idejében megy végbe: *ceteris paribus* akkor föl kell tenni, hogy a különbség a két nyelv közt lesz legalább akkora, mint az oláh és olasz, vagy az alsó német és az angol közt, melyek ugyanakkor váltak el. Ezt pedig csak nem fogja elismerni székely. Pedig tudvalevőképen nomád népeknek gyorsabban alakul át nyelvek, mint letelepedett és irodalommal bíró nemzeteknek. Nyelvtudományi kutatásainak eredményét Hunfalvy így fejezi ki: «A nyelvváltozásnak egy és ugyanazon lefolyását tüntetik föl mind a nagy, mind a kicsiny rész; azon egy és azonos lefolyás pedig csak közös nyelvszáron és közös társadalmi viszonyok közt történhetett meg.»

A nyelvi tanúsághoz vonja Hunfalvy a geographiai elnevezéseket is. Szerinte a székely szóban ép úgy mint az Erdély, a híd elve, s a havas-alföld szavakban, meg van az *elv* szó, mi a *transot*, túlt jelenti. Tehát székely szerinte annyi, mint széken, telepítésen túli = *marchia*. Így a név is mutatja, hogy a székelyek határőrök, határvidék lakói voltak.

Hunfalvy e hypothesisét két oknál fogva nem fogadhatjuk el. Az egyik nyelvi. A székely, *székő*, mégis csak más összetétel mint az Erdély, vagy hídelv, miből soha sem lett Erdő vagy hídő. De azután mi szükség a koczkáztatott tételre: hisz azt a helyet, hol a székelyek letelepedtek, nevezik széeknek, nem azt, melyen túl laknak. Még mindig azt hiszszük, hogy a székely szó legegyszerűbben a szék-telepítés-ből származtatható. Hányszor van, hogy igaz alapról, éppen mivel nagyon is biztosan érzi magát, ferde következtetésre engedi magát ragadtatni a kutató. Ez esetben nagyon valószínű az alap: hogy a széke-lyeket azért nevezték úgy, mert túl laktak a magyarokon, és hogy nevők és a szék közt van összeköttetés. Csak az *elv* belejátszása vezet tévútra.

Térjünk át a tisztán történeti okok tárgyalására, úgy is azt vetette szemére egy «hún szittya» a tudós szerzőnek, hogy a történet kissé gyöngé oldala.

E tekintetben két részre oszthatjuk a fejtegetést. Az elsőben szerző bebizonyítja, hogy nem lakhattak ott székelyek a magyarok ide költözése előtt, sőt még Szt.-László idejéig sem;

a másokban a kútfők alapján röviden igyekszik előadni, hogy hogyan ment végbe az a sokat vitatott telepítés.

Azon nezetéről, hogy a székelyek egyenesen és közvetlen a skolotáktól származtak — így nevezték Herodotos szerint a scythák egész népét — (IV. 6.), csak mint kuriozumról emlékezünk meg, hogy még 1879-ben is élt az a szóhasonlóságokon egész mythológiát alkotó naiv szellem, a melyről azt hinnők, hogy a nemzetek gyermekeivel együtt megszűnik. Csak arról kell tüzetesen szólnunk, mely szerint a székelyek Etele húnjainak egyenes és kétségbevonhatatlan törvényességű unokái.

A székelyek között ez mintegy törzs-hit gyanánt ápolt meggyőződés. Heine írja, hogy nagy fejszével járó erdei lakos beszélt el neki a nagy vörös szakállú Fridrik császárról, hogy még most is udvart tart a Kyffhäuser hegy belsejében. Azt teszi hozzá, jaj lett volna az ellenmondónak. Magam se tanácsolnám senkinek a Székelyföldön kétségbevonni a székely hún származásának legitimitását. Pedig az ilyen mythoszon alapuló népszármaztatás nem kizárólagos hazai termény, előfordul az minden népnél, midőn a tudomány, a kételkedés még csak kezdődik, a nemzet azonban már érzi szükségét a visszapillantásnak, a hitnek. A képzelet dönt ott, nem az utánjárás. Századokon át hitte Róma, hogy Aeneasnak köszöni létét: a vallás egy részét képezte e tan. Századokon át hitték, benn volt minden krónikában, hogy a frankok Frankustól, Priamus ivadékától származnak, a brittek Brutustól, a venetok (henetok) Aeneastól; még krónikáink is szent meggyőződéssel adják elő a magyar nemzetnek, a hatalmas Nemrodtól való eredetét. De az, hogy mit hitt a nép őseiről és eredetéről, tudományosan nem volt bebizonyítva, sőt minden egyes esetben kitűnt, hogy az a hit nem igazi népmondán, hanem tudós mythoszon alapul. Mindezt a szép, századokon át vallott véleményt az etymologikus regék körébe számúzta a tudomány. Több létjoga van-e annak a gyönyörű mythosznak, melyhez székelyeink törzsük egész szívósságával és lelkesedésével ragaszkodnak?

De hisz nemcsak a nép hirdeti ezt, ott van Anonymus Belae regis notarius óta a magyar történetírás ősi emlékeiben! A kérdés legfőképp abban áll: krónikáink nyújtanak-e elegendő biztos alapot arra nézve, hogy azt higyük, hogy a székelyekre vonatkozó adatokat a nép általános tudatából vették át, vagy

azt kell-e hinnünk, hogy azt, mit a székelyek genealogiájok felől hisznek: a krónikából merítették?

Mindenekelőtt kiemelendő, hogy krónikáink között a legregibbet, mely a székelyeket említi, sem írták 1150 előtt. Arra nézve tehát, hogy a székelyek Eteletől és Csabától származtak-e, kik hétszáz évvel azelőtt éltek, korántsem megbízható emlékek. Azon egész idő alatt pedig egy árva szó sem hallik a székelyek felől sehol. Még krónikáink sem említik őket, midőn a kunok betöréseiről Magyarországra a XI. század vége felé elég kimerítően szólnak. Pedig ez időről már vannak rendelkezésekre hiteles kútfők és oklevelek. Ellenben a IX. század végéről, mely időről semmi ilyenmű hiteles forrásukat nem mutathatjuk ki, tudjuk azt, hogy a székelyek a Pannoniába bejövő magyarok elé jöttek és őket segítették. Különösen bőven írja ezt Béla király névtelen jegyzője, ki pedig több mint egy századdal később írta még művét, mint a régi krónika-író.

A székelyek e fölemlítését csakis e krónikáknak és különösen az Anonymusnak egy bizonyos iránya magyarázza meg. Az a cél, kimutatni, hogy a magyarok jogosan, örökben bírák az országot Etelétől. Ezt a jogot pedig eleven bizonyítás gyanánt szolgálta, ha volt még az országban a húnok maradéka, mely azt elismerte.

Azt pedig csakugyan kimutathatjuk, hogy Etelének és az öröklő jognak belevonása nem igazi népmondán, a nemzet ősi hagyományain alapúlt, hanem a krónikás szerzetesek tudakosságán.

A mit krónikáink Eteléről és húnjairól beszélnek, azt legnagyobbbrészt a régi latin forrásokból vették, különösen Jornandesből. Magok csak átalakították a vonásokat, hogy közelebb hozzák őket a magyarokhoz. Nevezetesen e tekintetben Etele személyleírásának összehasonlítása Jornandesnél s krónikánkban. A tudós ember, mint Hunfalvy kiemeli, nem kételkedhetett abban, hogy a magyar a húnak ivadéka, hisz a X. és XI. század minden külföldi írója, kit ismert, fölváltva használja a két nevet. Egy országban élt a két nemzet, egyező volt életmódja és mi földolog: egyenlő éles mindkettőnek kardja, egyenlő biztos mindkettőnek nyila, egyenlő lovas, egyenlő pogány mindkettő. Többre pedig egy középkori szerzetes nem igen gondolt. A byzancziak, kik messzebb láttak, nem is húnoknak, hanem turkoknak nevezik a magyarokat.

Így természetes, hogy krónikáink szerint egyenes örököse a magyar a húnnak. Nemcsak ők hitték, hitte azt az egész középkori tudomány.

De nem hitte a krónikák korabeli magyar nép. Ezt maga a krónika mutatja kétségszövevénytelenül.

Nem igen lehetséges e helyen közelebbről kifejteni, hogy az úgynevezett hún-magyar monda krónikáinkba nem a nép ajkáról, hanem külföldi források útján jutott be. Csak egy kivétel van: a Csaba mondája. Ezt az ősi magyar mythosz egy megbecsülhetetlen értékű töredéke gyanánt kell tisztelnünk. *)

A magyar honfoglalásnak ellenben megvan nemzeti, hazai hagyománya. Ki ne ismerné a fehér ló regéjét? A magyarok mondája szerint Pannónia ravaszság és vétel útján került birtokukba. Szükség van-e erre, ha az Etele hagyománya oly világos jogcímet nyújt? Feleljenek erre azok, kik az Anonymusban látják az ősi magyar monda letéteményesét. De választani kell. Vagy az egyiket hitte és regélte a magyar nemzet, vagy a másikat. A kettő együtt nem fér meg. Az Etele-mondának kimutathatjuk külföldi tudakos eredetét. A fehér ló regéje ellenben minden ízében népies: latin alakjából is mindenütt kierzik a magyar szó.

A mit a krónika a székelyekről ír, abból csak az tűnik ki, hogy azok a krónikák szerkesztése korában a magyaroktól már elkülönítve éltek. Hogy mennyi idő óta, annak meghatározására nem nyújtanak semmi alapot. De mivel Sz.-László kún háborúiban még nem szerepelnek, azután pedig nem említetik nagyobb betörés kelet felől, Hunfaly azon nézetben van, hogy ez időtájban telepítették ide a székelyeket, mint a keleti határ

*) Valóban a magyar-hún monda kérdését ily rövid úton el nem dönthetni. Csak részletes összehasonlítás mutathatja ki, hogy mi benne kölcsönzött, átalakított és eredeti. Hogy a magyar-hún monda csak a german Attila-monda magyarosítása, épen oly merész állítás, mint az, hogy mai alakjában nincs benne semmi kölcsönzés. Mi azt hisszük, hogy közből van az igazság. Igen valószínű, hogy Pannónia népei közt nem halt ki Attila emléke s a bejövő magyarok a róla szóló mondákat átvették, kiképezték és saját más nemű mondáikkal összeolvasztották. Ez volt az eredeti alap s ehhez járultak később a bibliai, latin és germán mondái elemek. Bizonyára nemcsak Csaba mondája eredeti, de a legrosszabb esetben is a hún-magyar mondának mind fölfogása, mind költői alapeszméje egészen más, mint a germán mondáé, s megvan benne az átalakítás eredetisége.

őreit. E nézet különben nem olyan új, minőnek némelyek tartják: kifejezték azt már a múlt században Timon és Pray.

Hunfalvy azután nagyon érdekesen és világosan adja elő, hogy nézete szerint hogyan ment végbe a betelepedés. Példákat hoz arra nézve, hogy a Székelyföldön akárhány nyoma kimutatható új telepedésnek. Még a székely rendi fölosztásnak is igyekszik kimutatni eredetét. A primipilusok előjogai, mint nagyon szépen kifejti, valószínűen onnan eredtek, hogy ezek voltak a betelepedőknek vezetői, kik természetesen több kiváltságban részesültek. Nemcsak a soltészekre és kenézekre lehet itt hivatkozni, igen sok analogiát nyújt erre a külföld is. Különösen Lengyelországban voltak a locatorok nagyon hasonló helyzetben. Más részt azt hiszem, nagyon is erőltetett Hunfalvy magyarázata a föld *nyilak* és a *primipilusok* közti összefüggésről. Talán figyelemre méltó, hogy a primipilus már a régi római törvénykönyben is (*Codex Theod.*) határvidéki tisztet jelölt.

A mi pedig a Székelyföld külön alkotmányát és annak századokon át fönnállását illeti, melyben annyi a nyoma az ősi magyar alkotmánynak, azt hiszem azt nem is lehet másképp megmagyarázni, mint abból, hogy a székelység mindenekelőtt határvédő volt.

Minden alkotmány krízise akkor áll be, akkor válik az ősi, szabad és nemzeti rendszerből középkorivá és hűbéressé, midőn a gazdasági viszonyok fejlődésével a nép egyik része tisztán csak a háborút teszi élete föladatává, míg a többi békés foglalkozást keres. Ki nem fegyveres, nem szabad. Így vesztettek el a frankok közszabadságukat N.-Károly, a szászok N.-Ottó, a magyarok II. Endre és a tatárjárás óta. A lovagság csak a régi, általánosan kötelező, védelmi rendszer romjain jöhetett létre. Ott azonban, hol legnagyobb volt a politikai föladat súlya, a határokon Nagy Károly ideje óta szokás volt, az egész közigazgatást hadi lábön tartani. A határgróf mindenekelőtt vezér volt. Az ő érdeke és a királyé egyaránt megkövetelte, hogy a közszabadokat ne nyomja el egyes főurak önkénye, mi a had csökkentését vonta volna maga után. A későbbi német királyok N.-Otto óta minden határon szlávok, dánok, magyarok ellen ily ögrórságokat állítottak föl. Itt pedig mindenütt sokkal tovább tartotta magát fönn a közszabadság, mi az általános hadkötelezettséggel együtt járt, mint az anyaországban.

Tudom, veszélyes fegyver az analogia a történelemben:

csak óvatosan kell hozzá nyúlni. Itt azonban nem a symptomáknak, hanem az alapoknak egyenlősége forog fenn. A határvidékek nagyobb katonai képessége és nagyobb szívóssága a nemzeti intézmények fentartásában, különösen ha műveltségben alantabb álló szomszédokkal érintkeznek, az egész történeten átvonuló törvény. Ez alól a székelység sem képez kivételt.

Hanem a határörökhöz való hasonlítás aligha lesz ínyére székelyeinknek. Nagyon is közel álló, némileg kellemetlen analogiára gondolnak: a katonai határörvidékre. Még olyan is van, ki azt hiszi, hogy modern tudósok csak azért gondolhatnak ott «grancsár»-okra, mert 1764-ben a mádэфalvai nagy vérengzés után a székelység egy részét határörre tették. De van más, sokkal fényesebb analogia is, mi még a székelyek büszkeségének is hízelelget. Németország két hegemon állama: Ausztria és Poroszország két határgrófságból és telepítésből vette eredetét. Italia egyesítését szintén ily határgrófság vitte keresztül. A barcellonai határgrófság és telepítés szintén virágzó birodalomnak kiindulása Spanyolországban.

Nem azt kérdi a tudomány, hízeleg-e eredménye a népnek, hanem csak azt, megfelel-e az igazságnak. Elérkeztünk már oda, hogy hazánk történetét hazánk fiai is bonczolják. Nem kell félnünk, minden bonczolás és kritika után is maradt elég dicsőség. Csakhogy az már bizonyos kincscse válik, mely nincs kitéve annak, hogy minduntalan veszélyeztesse új, pontosabb kutató. A mi pedig a régi néphitből nem áll meg a tudományos meggyőződés előtt, a költészet által nyer új, örök életet.

Hunfalvy egy nagyon sikerült hasonlattal fejezi ki e viszonyt: «A hagyományos mesék, mint pókhálók, tisztátalan, dohos levegőt szeretnek, mi az egészségnek árt. A tisztaságot és jó levegőt kívánó szorgos gazdasszony legelőbb is a csukott ablakokat nyitja föl, s a seprővel irgalmatlanul neki megyen a pókhálóknak, jóllehet ezek magokban igazán csodálatra méltó szövetek. De avval nem gondol, ha szinte az ipar selymet bírna is azokból készíteni. Hasonló irgalmatlansággal kénytelen viseltetni a történelmi tudomány is a hagyományos mesék iránt, habár a költő legszebb himeket, varrhatna is belőlük. Mert más a költemény, más a történelem.»

Jelen értekezés egy nagy lépéssel közelített azon ponthoz,

hol a székelyek történetében elválasztható a költemény a történetitől. Ha egyes következtetéseivel nem érthetünk is egyet, az egészen oly szigorú logika, oly igazán tudományos módszer vonul végig, hogy fő eredményeit a hazai tudomány becses és szilárd alapon nyugvó haladásaként tekinthetjük. Vajha az ősz szerző kutatása még több ily homályos pontját is világosíthatná föl ethnographiánknak.

MAR CZALI H.

ÉRTESÍTŐ.

*A magyar adórendszer külföldiekkel megrilágítva. Irta dr. Joob Lajos.
Buda-Pest, 1880.*

A pénzügyi és különösen az adóügyi kérdések 1867 óta, vagyis a mióta pénzügyeink tekintetében is visszanyertük önállóságunkat, élénken foglalkoztatják úgy a törvényhozást, mint az irodalmat, jobban mondva: a napi sajtót.

1868-ban a törvényhozás, a változott viszonyoknak megfelelő némi módosításokkal, fentartotta ugyan a különböző állami bevételekre nézve érvényben volt osztrák törvényeket; de már 1875-ben elhatározta, hogy hozzáfog adórendszerünk gyökeres átalakításához. Erre nézve az első nagy fontosságú lépés a földadó szabályozása volt, a földadóé, mely — mint azt Széll Kálmán volt pénzügyminiszter egyik körrendeletében írja — méltán nevezhető egész adórendszerünk alapadójának és éppen ezért annak reformálása, mint az egész adórendszer gyökeres megjavításának egyik előfeltétele, méltán az adóreform tényleges kezdeményezéseként volt tekinthető.

Törvényhozásunk működésében azonban az adóügy terén hiába keressük a rendszert és az egyöntetűséget. A parlament az adók nagyobb részére nézve megelégedett azzal, hogy a meglevő rossz és helytelen intézményeket kijavítgatta; munkája jó formán nem állott eddig egyébből, mint toldozás-foldozásból. A novellák egész sorára volt szükség, hogy az egyes adótörvények szembeötlő hiányait legalább némileg eltakarják. Enquête enquête ért, hogy a törvények és fióktörvények tömkelegében eltévedt kormány és törvényhozás a zavarból kibontakozzék. Még a földadó-törvény is, melyhez pedig annyi reményt kötöttünk, a kivitelen csőtörtőközt mondott s az e tárgyban összehívott enquête a közönség nem csekély meglepetésére konstataulta, hogy a kataszteri munkálatok alapjokban el vannak hibázva.

Ily körülmények közt a tudományra kétszeres súlyllyal nehezedik az a kötelesség, hogy megvitatván adórendszerünk hiányait és hibáit, megjelölje azon irányelveket, a melyek szerint az adórendszer reformjának nálunk végre kell hajtatni.

Sehol sem tapasztaljuk annyira a hírlapirodalom ama káros hatását, hogy az erőket elvonja a rendszerebb, tudományos munkától, mint a pénzügyi tudományok terén. A pénzügyi kérdésekre nézve leginkább a hírlapokban adják elő nézeteiket és javaslatukat nemcsak azon egyszerű adófizető polgárok, a kiknek az adóügyi bajokról közvetlen keserves tapasztalatok után van alkalmuk meggyőződést szerezni magoknak, hanem a szakférfiak is. Eszünk ágában sincs kétségbe vonni, hogy ezen hírlapi közlemények egy-némelyikének gyakorlati szempontból hasznát ne lehetne venni; de a mennyiben az adóügy gyakorlati előbbre vitele attól függ, hogy az annak körébe eső, maig megoldatlan vagy hiányosan megoldott kérdések a tudomány által kellőképpen és minden oldalról megvilágítottassanak, s a mennyiben ez a gyorsan és könnyű fegyverzettel dolgozó, az egyes politikai pártok szolgálatában álló napi sajtó útján a dolog természete szerint nem történhetik: a szakférfiaknak egyes monográphiákban kell az adóügy elméletét földolgozniok.

Pénzügyi monográfia-irodalmunk jelenlegi meddőségét tekintve, örömmel kellene üdvözlönnünk az előttünk fekvő, nem régiben megjelent munkát, ha megütné az a kellő mértéket. De már a mint bevezetését elolvastuk, arra a gyanúra kellett jönnünk, hogy szerző nem igen lesz képes igazi sikerrel megoldani azt a különben sem könnyű feladatot, a melynek megoldására vállalkozott. És e föltevésünk valóságos meggyőződéssé érlelődött, mennél inkább belemerültünk a munka olvasásába.

A bevezetésben szerző az adókról ír általánosságban. Őt nem igen mond, az önálló gondolkodásnak jelét is alig adja s a mennyiben mégis egyben-másban saját nézetének ad kifejezést, ebben meg nincs köszönet. A sok közöl csak két eredeti állítását idézem.

Az adóbehajtási eljárás főszabályai — az ő nézete szerint — minden művelt államban egyformák, s azon panaszok, melyek a mi adóbehajtási rendszerünk ellen emeltetnek, «olykor jogosan megrótt, olykor csak az alanyiságból merített érvekkel hibáztatott közigazgatási rendszabályra, legtöbb esetben pedig az ügyviteli nehézkességre és ügyetlenségre vonatkoznak, melyekhez az adórendszernek semmi köze; való értékökre visszavezetve tehát a közönségben hallható panaszokat, azok egyrészt a kezelés hiányosságának, másrészt az adóképesség és a fizetési készség hiányának kifolyásai.»

A ki egy csomó művelt állam adórendszerét áttanulmányozza, s a kinek módjában van e szerint összehasonlítást tenni a nyugat-európai államok és a magyar állam adóbehajtási rendszerei között, az, ha ilyen bevezetéssel látja el a könyvet, melyben tanulmányainak eredményét foglalja össze, nem igen kelthet bizalmat munkája iránt a szakértő közönségben.

Tagadjuk, hogy az adóbehajtási eljárás főszabályai minden művelt államban egyformák lennének. Tessék csak összehasonlítani

például az angol vagy a francia és a magyar adóbehajtás főszabályait. Amazok, midőn a kincstár érdekeit biztosítják, a polgárok adófizetési kedvét és képességét lehetőleg megóvják, ezek ellenben a mellett hogy hallatlanul nehézkesek, a polgárokat, még a pontosabbakat és rendes fizetőket is elkedvetlenítik és adóképeességöket a kincstár világos kárára a szó szoros értelmében tönkre teszik. Nem is említve az adóintézek körül tapasztalható viszásságokat, nem is reflektálva a kézbesítési intézmény kezdetlegességére, csak az adóvégrehajtások tekintetében fennálló rendszabályokat kell szemügyre vennünk, hogy a fennebbiek felől teljesen meggyőződjunk. Nálunk az adóban lefoglalt tárgyak elárverezésével tömérdek polgár jut koldúsbotra, a nélkül hogy a kincstár követelése a legtöbb esetben kielégítettnek; míg Franciaországban a «Hôtel-Drout»-ban, Angolországban az árverési csarnokokban történvén a lefoglalt tárgyak elárverezése, ha egyéb nem, már ez intézkedés is meglehetősen megóvjá az általános adóképeességet.

Az adóbehajtási eljárás nehézkességéhez járúlnak még aztán a rossz ügyvitel és a közegek hiányos képzettsége és megbízhatatlansága. Mindmegannyi ok a panaszra, melyet szerző vagy elfogultságból vagy gyakorlati ismereteinek hézagosságánál fogva, kizáróan az adóképeesség és a fizetési készség hiányának tulajdonít. Az adóképeesség és fizetési készség hiánya csak okozat; a panaszok forrása az adókezelés silánysága.

Hogy pedig magának az adórendszernek semmi köze se lenne az adókezeléshez, ezt csak az állíthatja, a ki nem ismeri a szoros kapcsolatot az elmélet és gyakorlat között, a ki nem tudja és nem tapasztalta, hogy sokszor a legrosszabb törvény is tűrhetővé válik az ügyes és tapintatos alkalmazás által s hogy viszont a legjobb intézményt is tönkre teheti az ügyetlen végrehajtás.

Szerzőnek egy másik, nem kevésbbé különös állítása, hogy a nyers termelési és ipari tevékenység az állam pénzügyeiben többé-kevésbbé majd mindenütt előfordul, de kiválóan régiebb, elmaradt korok maradványa; a hol pedig nagy mértékben dívik, a magán-tevékenység fejletlenségére mutat.

Az állami nyers termelést és ipari tevékenységet egy-ugyanazon kathegóriába helyezni képtelenség. A mi áll amarra, az csak részben és bizonyos megszorítással áll erre. A domaniumok igenis «régiebb, elmaradt korok maradványai», melyeknek elidegenítése és a magán szorgalomra való átruházása magasabb közgazdasági érdekekből kívánatos; de az ipari tevékenységnek számos olyan ága van, melyekkel nemcsak közgazdasági, de pénzügyi szempontból sem hagyhat föl az állam. Hogy egyebet ne említek, figyelemztetem szerzőt a vasúti üzletre. Mai nap mind általánosabbá válik ama fölfogás, mely szerint a vasúti üzletet az államnak kell kezébe venni, s tényleg úgy áll a dolog a legtöbb államban, hogy a milyen mértékben fognak

az állam jövedelmet hajtó tőkái az eladott domaniumokban, ép oly, sőt még nagyobb mértékben szaporodnak az állami tőkék az állam pénzén épült vagy a magán társulatoktól megváltott vasutakban. Példa erre különösen az újabb időben Német- és Olaszország.

Igaz, hogy Angolországban az állam üzleti és mezőgazdasági jövedelme, — a mint azt Voecke is: *Geschichte der Steuern des britischen Reichs* című, szerző által is ugyancsak használt műben, alapos számlítások után kimutatja, — az összes állami jövedelnek nyolcz százalékát sem éri el jelenleg; de Anglia e tekintetben kivétel s már Németországban például annál kiterjedtebb és jövedelmezőbb az állam ipari és mezőgazdasági tevékenysége. Poroszországban teszem föl az üzleti és mezőgazdasági jövedelem az ötven százalékot meghaladja; Bajorországban az 1874—5-iki budgetben előirányzott százhuszonhárom milliónyi összes államjövedelemből hatvanhat millió esett üzleti és mezőgazdasági jövedelemre; Würtembergben pedig az iparüzletekből és fekvő jószágokból ép annyi jövedelmé van az államnak, mint az adókból, már tudni illik a direct adókból.

És azért vajon állíthatja-e az, a ki a németországi társadalmi és nemzetgazdasági viszonyokat csak valamennyire is ismeri, hogy Németországban a magán tevékenység fejletlen? Hiszen abból, hogy például a vasúti, póstai és távírdai üzletet a magánverseny kizárásával az állam veszi kezébe s hogy néhány százezer hold föld művelését nem engedi át magánosoknak, — még egyáltalában nem következik, hogy a magán szorgalom fejlődése megakasztatnék. A magán szorgalom számára fönn van tartva a tér úgy az ipar és kereskedelem ezerféle ágaiban, mint a földművelés terén. S a mennyiben a német fajnak a munka-szeretet egyik fő jellemvonása, elég alkalma van eme jellemvonását érvényesíteni.

De a mint a munka bevezetése elárulja szerző tájékoztatlan-ságát, úgy magán az egész munkán is meglátszik, hogy szerző fölötté liányos készlettel dolgozott.

Forrásai — úgy látszik — kizáróan német és magyar munkák voltak, a minek azután természetes következménye az, hogy ítéletei, nézetei a legnagyobb mértékben egyoldalúak. A francia vagy angol adórendszert nem lehet német pápaszemen át megbírálni, annyival kevésbbé, mert a német írók, különösen államtudományi írók elfogultsága és egyoldalúsága immár közmondásossá kezd válni.

De hagyján, ha szerző legalább a német irodalom újabb termékeit használta volna föl. Forrásai azonban régiiek, és így részben elavultak. Az újabb adóreformokról ennél fogva tudomást sem vesz. És ebben rejlik munkájának legfőbb hátránya; ez teszi munkáját akár mint tankönyvet, akár mint tudományos munkát majdnem hasznavehetetlenné. Valóban csodáljuk, hogy szerző még azon újabb adóintézményeket is figyelmen kívül hagyja, melyek az újságolvasó laikusok figyelmét is alig kerülhették ki.

Ausztriában teszem föl az egész adórendszer gyökeres átalakuláson ment keresztül legközelebb, a miről szerzőnek — úgy látszik — tudomása sincsen.

Franciaországban hasonlóképen igen lényeges változtatásokat tettek az adórendszeren. Így például 1876—7-ben a ház- és földadón. E szerint igen nagy hiba az említett két adót ez újabb törvények tekintetbe vétele nélkül tárgyalni. A többi francia adók újabb reformjai szintén ismeretlenek szerző előtt. Hogy csak néhány példát említek, a pátensadót ő az 1844. és 1850-iki törvények szerint ismereti, holott tudomásom szerint 1872-ben ez az adó hatvan százalékkal emeltetvén, e körülmény lényeges fordulatot idézett elő az ipari és forgalmi viszonyokban. Már pedig, hogy valamely adót teljesen megismerjünk, szükséges annak nemzetgazdasági hatását is ismernünk, s erre nézve tudnunk kell mindenek előtt az adók nagyságát. Szerző szerint továbbá a vasúti adóra nézve az 1855-iki, a sóadóra nézve az 1854-iki törvények vannak érvényben; holott a vasúti adón — csak a mint hirtelen eszünkbe jut — az 1874-iki törvényhozás is lényeges módosításokat tett, melyek közül a legfontosabb az, hogy nemcsak a gyorsárúk és az útazók podgyászaai adóztatandók meg, hanem általában mindennemű vasúti szállítmány után a szállítási díj öt százaléka mint adópótlék fizetendő; a sóadótörvény szintén több rendbeli módosítást szenvedett, így nevezetesen 1874-ben kimondatott, hogy a besózott hús után is száz kilogrammonként négy forint fizetendő mint adóæquivalens a húsban levő adóköteles sóért.

A mi azonban már közel jár a botrányhoz, az, hogy szerző ez 1880-ban megjelent munkájában »porosz« szeszadóról, söradóról, cukoradóról, sóadóról, általában porosz indirect fogyasztási adókról beszél, holott 1871 óta ilyen adók, mint speciális porosz adók nem léteznek. Kétségbe kell esnünk szerző apparátusának szegénységén, midőn — úgy látszik — még az 1871-iki német birodalmi alkotmánynak az adóügyre vonatkozó intézkedéseit sem ismeri. Ha ismerné: nem tárgyalná külön-külön fejezetekben az egyes porosz fogyasztási adókat. Mert hiszen a német birodalmi alkotmány harminczharmadik cikke kimondja, miszerint a birodalom közös vám- és kereskedelmi területet képez; ebből folyóan a birodalom gyakorolja a törvényhozást a vámügy és a következő belföldi fogyasztási cikkek, úgy mint a cukor, só, szesz, sör és dohány megadóztatása tekintetében. Csak Bajorországban, Würtembergben és Badenben tartatott fenn az országos törvényhozás joga a belföldi szesz és sör megadóztatására nézve, természetesen olyan formán, hogy az említett országok aztán a szesz- és söradóból a birodalmi pénztárba befolyó jövedelmen sem osztozkodnak.

Ha már szerző szólni akart az egyes német államok indirect adóiról, tárgyalta volna Bajorország, Würtemberg és Baden indirect

adót; de ne ép azon államéit, a melynek a közvetett adókra nézve külön törvényhozása immár nincsen.

De hogy szerző mennyire nincs tisztában a maga föladatával, azt mutatja azon körülmény is, hogy kizáróan az állami közvetlen és a szoros értelemben vett közvetett adók tárgyalására szorítkozik, s a pénzügyi vámokat, a melyek pedig szintén mint indirect fogyasztási adók tekinthetők, valamint a községi adókat csak egy-két rövid jegyzetben érinti a nélkül, hogy azokról csak fölületes tájékoztatást is nyújtana olvasóinak.

No már hogy a különböző adórendszerekről miképen lehet valakinek csak megközelítően is tiszta fogalmat szereznie a nélkül, hogy a pénzügyi vámokat és a községi adórendszert is vizsgálódási körébe ne vonná, — ezt valóban nem értjük.

A pénzügyi vámok ép úgy érintik a fogyasztási czikkeket, mint a belföldi fogyasztási adók; amazok ép olyan befolyást gyakorolnak a nemzetgazdasági viszonyokra, mint emezek: ennél fogva ha meg akarjuk ismerni a terheltetés fokát és nagyságát, a mely egyik vagy másik fogyasztási cikkre nehezedik, ezt az adók és vámok összehasonlítása alapján tehetjük; azután meg mivel a pénzügyi vám tulajdonképen nem egyéb, mint az adókievetésnek egyik formája, már ennél fogva is a különböző fogyasztási czikkekre nézve fönnálló adókievetési rendszerek közt a pénzügyi vámok mindenestre tárgyalandók.

A községi adók hasonlóképen kiegészítői levén az országos adóknak, az adórendszer keretébe a községi adók is okvetetlenül fölveendők. Különösen ott, a hol, mint nálunk is, a pótdadózás rendszere áll fönn, a községi adók nagy befolyást gyakorolnak az egész adórendszerre. Ha az országos adókat nem kellene a községek szükségleteinek fődözése végett még úgynevezett községi pótlékkal is megtoldani; adótörvényeink, de különösen azoknak hatása és eredménye bizonyosan módosulnának.

Az angol földadórendszert — hogy a legcsattanosabb példát hozzam föl — bajosan érti meg, a ki az angol községi adórendszerrel nincsen tisztában. Az angol földbirtokosoknak az országos adók alól való csaknem teljes mentessége méltán írgységet költhet föl más államok adófizető polgáraiban, ha nem tudják, hogy ennek az adómentességnek busásan megfizetik az angol földtulajdonosok az árát az által, hogy a községi terhek kizáróan az ő vállalkra nekezednek. Maga szerző is, a ki pedig — mint említém — különben a községi adókra nincsen sehol tekintettel, az angol földadónál jónak látja egy szerény jegyzetben megenlíteni, hogy «a községi adók tetemes földadót tartalmaznak». Persze ez nem áll, mert a községi adó kizáróan földadó. De azért ez a hibás jegyzet mégis azt bizonyítja, hogy szerzőnek is sejtelve van a felől, hogy a községi adók szoros összefüggésben vannak a földadóval és általában mindennemű országos

adóval. A föntebbiek mellett e munka többi hibái alárendelt jelentőségűek s nagyobbára csak az említett főhibák következményei. Lásunk a sok közül egy-kettőt.

A francia földadóról szerző azt írja, hogy ez repartitíós adó, melyre nézve az 1791-iki törvény akként intézkedik, hogy az összes nemzeti földbirtok tiszta hozadékát 1200 millió frankban állapítván meg, 240 millió franknyi földadót rendel évenként fizetendőnek. E szerint tehát az összes tiszta hozadék egy ötöd része lenne az adó, holott — a mint ezt Leroy-Beaulien írja — a tiszta hozadékot a Constituante 1440 millió frankra becsülte s ennek egy hatod része, vagyis 240 millió volt fizetendő adó fejében, a mihez azután még az öt centimes pótdadó járulván, a földbirtok évi összes adóterhe 300 millió frankra rúgott.

Hogy Franciaországban a földadóba volna még jelenleg is foglalva a házadó, a mit szerző tisztán állít, ezt nem merjük ugyan egész határozottsággal kétségbe vonni, mert nem juthattunk hirtelenében forráshoz, a melyre támaszkodhatnánk; hanem azt tudjuk, hogy a hetvenes évek közepe táján Say Leo, akkori pénzügyminiszter, egy törvényjavaslatban a föld- és házadó szétválasztását ajánlotta. Ha a miniszter ebbeli ajánlata, a mi valószínű, a törvényhozás által elfogadtatott s a szétválasztás megtörtént: mindaz, a mit szerző a föld- és házadóról ír, elavult s mint ilyen, hasznavehetetlen.

A másik reform, a melyet a földadóra nézve a legújabb francia pénzügyi írók és politikusok csaknem kivétel nélkül sürgetnek, hogy a repartitíós rendszert, mely a katasztert minden előnyétől megfosztja, a hányados (percentualis) rendszer váltsa föl. Ezt ajánlja szerző is. De midőn a fölosztási rendszert — igen helyesen — elveti s annak hiányait felsorolja, elmulasztja megemlíteni azt, a minek pedig a rendszer megítélésénél nagyon is mérvadónak kell lenni s a mi legfőbb befolyással volt eddig arra, hogy az alapjában rossz rendszer oly sok éven keresztül föntartassék, — hogy tudniillik az adófölosztás fogyatkozásai nagy mértékben enyhíthetnek azon törvényes intézkedés által, mely szerint a földadó nem haladhatja meg a föld tiszta hozadékának öt százalékát s a menüiben ez mégis egy vagy más esetben tévedésből megtörténnék, az illető fél fölszólalására, az adó leszállítandó a tiszta hozadék öt százalékára.

A francia házadóval sem látszik szerző egészen tisztában lenni. A házadó-kataszteren ugyanis szerinte igazításokat csak a községek kérelmére lehet tenni, holott egyesek is kérhetik a kiigazítást, ha az adó által túlságosan és igazságtalanul terhelve érzik magokat. E szerint — a mint azt a már egyszer idézett Leroy-Beaulien igen helyesen jegyzi meg — az épületadó nem olyan változhatatlan, mint a földadó, mely utóbbit csak a községi kataszternek teljes átalakításával lehet leszállítani vagy fölemelni. Ha szerző az 1835-diki törvény ez intézkedését ismerné, nem állítaná, hogy a házadónál a

repartitiós adórendszer hátrányai fokozottabb mértékben nyilatkoznak, mint a földadónál. Mert hiszen a törvény említett intézkedése épen ama tapasztalásnak a kifolyása, hogy a házadó tárgyai aránylag sokkal kevésbé állandók és egyenlők, mint a földadóié, s így a repartitiónál, legalább a törvény szerint, — a melyhez szerzőnek, a ki a francia adóviszonyokat közvetlen tapasztalásból aligha ismeri, tartania kell magát, — a depertementek, az arrondissementek és községek adóhányada, a házadó tárgyaiban előforduló változások következtében, szakadatlan változásnak van kitéve, vagy helyesebben: lenne kitéve, ha a törvényt szigorúan megtartanák.

Természetesen szerzőnek a házadóra vonatkozó állítása, valamint e sorok írójának föntebbi megjegyzései is tárgytalanokká válnak, ha a francia ház- és földadó szétválasztása már csakugyan megtörtént.

Egyéb államok adórendszerének ismertetésébe is, főképen a miatt, mert szerző az újabb törvényhozási intézkedéseket nem ismeri, tömérdek hiba csúszott be. Így például azt írja, hogy Angolországban 1784 óta a lókereskedők is fizetnek forgalmi adót, pedig most már nem fizetnek, a mennyiben 1874-ben a budgetben körülbelül hat millióra rúgó többlet mutatkozván, egy esomó adót leszállítottak s néhányat megszüntettek; az utóbbiak között volt a lókereskedők adója is, mint a mely mindössze 480 ezer fontot, tehát aránylag keveset jövedelmezett, de annál több kárt tett a lótenyésztésben. A papirosadót szintén megszüntették 1861-ben.

Az angol income tax-ra (jövedelmi adó) nézve is téved szerző, midőn azt írja, hogy annak fizetése 150 fontnyi jövedelmen túl kezdődik. 1852-ben a 150 fontnyi minimális jövedelem 100 fontra szállított le.

Az Egyesült-Államokban pedig a jövedelemadó megszűnt progressiv adó lenni 1865-ben, a mikor a törvényhozás a jövedelemadóra nézve az adólábat öt százalékban állapította meg, a 600 dollárt meg nem haladó jövedelem továbbra is adómentes maradván.

Különben szerző az Egyesült-Államok direct adói közül egyebet nem is tárgyal, mint a jövedelmi adót; míg ellenben az indirect adóknak külön-külön fejezeteket szentel, a miből a föntebbiek után jogunk van azt következtetni, hogy talán nem is tudja, miszerint 1818-tól kezdve az Egyesült-Államoknak direct adói nem voltak ugyan, de már 1861-ben a hatalmas köztársaság ismét kénytelen volt államháztartásába fölvenni a föld-, jövedelem- és ipari adót, valamint a bélyegilletékeket. A ki a német birodalmi fogyasztási adókról mitsem tud, arról bátran föltehetjük azt is, hogy az Egyesült-Államok háztartásában végbement ama fontos átalakulásról sem szerzett még magának tudomást.

Az indirect fogyasztási adók közül leghiányosabban és legrosszabbul van tárgyalva a cukoradó. Napoleon 1806-iki szárazföldi

zárlata, a mely megteremtője volt az európai répacukor-iparnak és adónak; továbbá a cukoradó-szövetség, mely a répacukor és nádcukor közti versenyt igyekezett — habár eredménytelenül — lehetővé tenni; a Franciaországban a hatvanas és hetvenes években végbement nagyhordejű reformok stb. stb., — mindez és még igen sok fontos intézmény és törvényhozási cselekmény a munkában érintve sincs, pedig ezek nélkül igen bajos a cukoradónak különben is nehéz kérdései körül kellő tájékozást szerezni magunknak.

Bizony többet ért volna, ha szerző e tárgyakkal ismertetni meg olvasóit, a helyett, hogy az angol cukoradóról ír, a mely ma már nincsen. Abban igaza van, hogy «Angliában a nádcukrot kímélték, nehogy az Atlanton túli kereskedést sújtsák». Hiszen még 68-ban is a cukorvámot leszállították, hogy a nádcukor versenye a belföldi cukorral megkönnyíttessék. De a nádcukor dédelgetése csak 1874-ig tartott, a mikor is a belföldi cukortermelők nagy meglegedésére a belföldi cukor adóját eltörölték, hogy a verseny egészen szabad legyen. S a verseny sorompóinak fölnyitása immár pénzügyi szempontból is igen üdvösnek bizonyult, a mennyiben a cukorfogyasztás ettől fogva évről-évre nagy mértékben emelkedik.

A magyarországi cukoradó történetét sem ismeri szerző elég alaposan; mert különben nem álltaná, hogy a cukoradóra vonatkozó 49-diki nyílt parancs intézkedései 1865-ig voltak érvényben. 1850-ben ugyanis a cukoradó lényeges átalakuláson ment át; a többi közt behozatott akkor a nyers répa mennyisége alapján való megváltás rendszere stb.

De nem folytatjuk tovább azon hibák s hiányok elsorolását, melyek a munkában a szó szoros értelmében hemzsegek.

E hibákhoz járul aztán még az, hogy szerző elméleti fejtegetései is meglehetősen gyarlók; az önálló gondolkozásnak még csak nyomait sem igen viselik magokon. Sokszor hallott, részben elavult, részben hamis érvekkel áll elő, midőn egyik vagy másik controvers kérdést megoldani igyekszik; a nehezebb kérdéseken pedig egyszerűen átsiklik.

Azt például, hogy miért vette föl az adók közé az illetékeket s hogy az illetékek mennyiben tartoznak inkább egy adóügyi kézi könyv keretébe, mint a pénzügyi vámok és községi adók, — mely utóbbiakat, mint már fentebb említők, teljesen mellőzi, — elfelejtette megmagyarázni.

A fényűzési adókra vonatkozó elvi álláspontját pedig — hogy éppen azon adó nemet említsük, a melyre nézve a legtöbb controversia forog fönn, — elesévelt s hamis argumentumokkal támogatja. Érvei egyáltalában nem győznek meg bennünket a felől, hogy ezt az adó-nemet az «észszerű» adórendszerekből ki kellene küszöbölni. Olvassa csak el Bilinszki leMBERGI egyetemi tanárnak *Die Luxussteuer als Correctiv der Einkommensteuer* című, 1875-ben megjelent s annak

idején igen nagy és méltó föltünést keltett munkáját: bizonyára nem fog csak amúgy könnyedén pálczát törni a fényűzési adók fölött vagy ha Bilinszki nem győzné is meg s megmaradna előbbi álláspontján, kétségtelenül be fogná látni, hogy ezt az álláspontját, — a melylyel ellentétbe helyezkedik olyan éles eszű írókkal, mint Bilinszki, — érdemes egy kissé talán alaposabban kifejteni.

Föl fog tűnni talán az olvasó előtt, hogy a magyar adórend-szer címét viselő, általunk ezúttal bemutatott munkának épen a magyar adórendszerre vonatkozó részét nem igen méltattuk figyelemre. Ennek oka az, hogy abban a részben föltünőbb hibát nem, de valami figyelemreméltót sem igen találtunk. A magyar adórendszernek sokkal kerekébb és tisztább képét adja Mariska Vilmos a maga pénzügyi törvényisméjében, melyre szerző csodálatosképen egyetlen egyszer sem látja jónak hivatkozni. A mi Joób könyvében e tekintetben új, az a magyar adórendszer egyes intézményeinek többnyire kissé zavaros és hibás összehasonlítása a külföldiekkel. Hogy több helyütt hibásnak kell lenni az összehasonlításnak, az természetes; mert hiszen szerző a külföldi intézményeket, mint föttebb láttuk, nem ismeri elég alaposan. Már pedig ha az összehasonlítás alapja hibás, magának az összehasonlításnak is hibásnak kell lenni.

A föttebbiek eléggé meggyőzhetik az olvasót, hogy Joób munkája se az elmélet se a gyakorlat mai igényeinek nem felel meg. Ha tehát valaki az adóügy elméletével s a jelenleg is érvényben levő tételes adóügyi intézményekkel meg akar ismerkedni, az bizony ennek a munkának nem sok hasznát veheti. Legfőlebb egy kis történeti anyagot fog benne találni, melyet szerző több szorgalommal, mint kritikával gyűjtött össze s melyre ennél fogva egész biztossággal támaszkodni szintén nem lehet.

BALLAGI GÉZA.

Magyartalanságok betürendben. Gyakorlati nyelvkalauz mindazok számára, kik a helytelen vagy idegenszerű kifejezéseket kerülni és a megfelelő magyaros kitételeket elsajátítani akarják. (Helyesen: el akarják sajátítani.) Írta Führer Ignác, gyakorló iskolai tanító és képzőtanár. Buda-Pest, 1880. 42 lap.

A *Nyelvőr* minap e füzetről szólván, azt, Simonyi Zsigmond *Antibarbarus* mellett, fölöslegesnek nyilatkoztatta. Nem épen elfogulatlan nyilatkozat a *Nyelvőr* részéről, melyet maga Simonyi Zsigmond szerkeszt. Egyáltalában helytelen is, mert épen szókönyvekről mondhatni Goethével, hogy oly munkák, melyek voltaképp sohasem készülnek el: minden utód mindig talál pótolni való hézagokat. Führer is betöltötte az *Antibarbarus*nak egyik-másik ürességét,

kimutatván például az *eltekint*, *figyelmeztet* németes használatát, a *mi* és *mely* különbségét, a *jön* közeledő természetét, részletesebben magyarázván az *egy*, *miszerint* és egyéb szokat. S Führer után is marad még egy harmadik, negyedik hibagyűjtőnek is elég följegyezni valója. Például se Simonyi, se Führer nem említik az efféle németességeket: *leir* (*leron* helyett), *előjön nekem*, *mozgásba hoz*, *hangsúlyoz*; egyikök sem rója meg az *egy*, szintén németes használatát, *oly* helyett; egyiknél sem találjuk meg a *hát*, *meg* és *pedig* szók visszahelyezését azon jogaikba, melyeket újabb íróink, a nyugati nyelvek szolgálai utánzatában, mind az *egy* *éssel* bitoroltatnak.

Még helytelenebbnek tűnik föl a *Nyelvrőr* fazekas-gyűlölő nyilatkozata, ha számba vesszük, hogy míg Simonyi inkább csak szokat üldöz, Führer inkább a szólások hibáit kutatja. Már pedig többet szolgál a nyelvnek a ki hibás szólásait irtja, mint a ki egyes szókra puskáz, mert a nyelv szervezetét nem a rossz szók, hanem a rossz szólások dűlják föl. Nyelvünk csupa idegen vagy csupa idegenes szóval is jó egészségben maradhat, magyaros lehet, holott az idegenes szólások okvetlenül elsenyvesztik, magyarságából kiforgatják.

Kisebb baj — sőt nem is baj — ha Simonyi, egy nyelvrőreleg halálra ítélt szóval, *tanár*nak írja magát, mint hogyha, miként akadémiai székfoglalójában, *eltekint* az alaktantól, vagy Schleicherrel a jelentéstan szükségét *hangsúlyoztatja*, vagy elmondja mik *teszik ki* valaminek tartalmát: mind németes szólások.

A *Nyelvrőr* észrevétele csak annyiból alapos, hogy Führer is testestül-lelkestül a *Nyelvrőr* iskolájának a híve s az ő könyvecskéjében ismétlődnek mindazon felszegségek, melyekkel a Simonyié tele van. Egyes bírálók részletesen kimutatták *Nyelvrőr*-Simonyi-Führer számos úgynevezett javításának a képtelenségét, Führernek pedig, czáfolatában, alig sikerült egy-két megtámadott tételét megvédelmeznie. E körülmény fölment bennünket attól, hogy részletekbe bocsátkozzunk, s ez úttal Führer igazításairól, s egyúttal a *Nyelvrőr* egész eljárásáról, csak néhány átalános megjegyzést kívánunk tenni.

Orthologusaink egy-egy hatalomszóval szeretik eldönteni, hogy minő szókhöz minő képzők járulhatnak, kizáróan. Így például kimondották, hogy az *-ász*, *-ész* névképző csak névszókhoz járulhat, ennélfogva efféle szók: *festészet*, *építészet*, *költészet* stb. rosszak és a nyelv létszámából kitörleendőek. Ha e rendelet ellenében az a szerény észrevétel merül föl, hogy a *merész* és *természet* szókban — melyek pedig nem a gyűlöletes neologia szüleményei — az *-ész* névképző szintén ígéhez járúl, tehát a *költészetnek* és társainak meg lehetne kegyelmezni: rögtön készek a felelettel, hogy a *merész* és *természet*

csak kivétel, s egy-két ellenpélda még analogiának nem elég. Hát, ha kivétel: nem szabad-e a *költészetnek* is, kivételkép, megállani? De kivétel voltakép nincs is: a mit annak nézünk, rendszerint valamely elévült szokás, szabály maradványa; s nem szabad-e, nem kell-e a nyelv gyarapítása végett az ősi nyelvtényeket föleleveníteni? Orthologusaink is teszik ezt, és nagyra vannak vele. Ha pedig egy-két példa analogiának nem elég: hát ugyan mennyi kell? Önök határozzák-e meg, vagy az élet, a nyelv élete?

Mi a nyelv élete? Folytonos fejlődése. De önök szerint a nyelv életében csak az helyes, a mit a nép fejt ki belőle: a mit a nép cselekszik, az jó; a mivel az írók gyarapítják a nyelvet, az rossz, legalább is gyanús. Valóságos nyelvész-demagogia. Holott, rendes logika szerint, az író, a költő tüzetesebben foglalkozván a nyelvvel, ez levén a mestersége, *cæteris paribus*, jobban is fog hozzá érteni annál, a ki csak úgy él vele. Az önök logikája szerint ellenben a kenyérsütéshez jobban kell értenie annak, a ki a kenyeret csak eszi, mint a ki süti.

Azért eszünkbe nem jut kétleni, hogy eredetileg a nép, t. i. a beszélők összes száma csinálja, helyesebben mondva: termi a nyelvet, s a nyelv utóbb is az összes beszélők közreműködésével fejlődik tovább; az összes beszélők közé pedig, tehát az egész néphez, a *Nyelvrör* engedelmeivel, mi a tudósokat, írókat, költőket is hozzászámítjuk. Mikor szűnik meg valamely nyelv fejlődni? Ha meghal. De még az úgynevezett holt nyelvek is fejlődnek, a mire világos bizonyosság a latin nyelv, mely azután is, hogy már csak irodalmilag élt, folyvást kopott és gyarapodott. Mert kopás és gyarapodás a nyelv élete: veszt a régi formáiból, szavaiból, szólásaiból, másfelől meg újakat vesz föl, akár önmagából, akár más nyelvekből.

A kényelem elvénél fogva pedig, mely a nyelvben is uralkodik — mert az ember mindennek a könnyebb végét szereti fogni — a beszélők leginkább onnan szedik az új szokat, szólásokat, sőt képzőket is, a hol már készen találják, azaz más nyelvekből, s legföljebb átalakítják, módosítják a magok nyelvéhez. Ez az oka, hogy az idegen szók, képzők és szólások minden nyelvben oly számosak; ez, hogy eredeti tökhöz oly gyakran tapadnak idegen végek, vagy idegen tökhöz eredeti végek. Példa az előbbire: *dorgatorium*, *pipatorium*, *dicséria*, stb.; az utóbbira: *appellál*, *apprehendál*, *capacitál*, *constatál*, *órál*, *perorál*, *reflektál* (a hol különben a megmagyarosított latin *are* infinitivus látszik lappangani), meg az effélék: *blamiroz*, *constatiroz*, *riroz*, *cotiroz*, *engagiroz*, *forceiroz*, *geniroz*, *masiroz*, *morfondiroz*, *pariroz*, *spendiroz*, *szekiroz* és egyebek. Nem akarjuk e szóalkotásokat követésül ajánlani; de tény hogy előfordulnak, s tény hogy inkább

az életben mint az irodalomban termének elő, azaz inkább a népnél mint a tudósoknál. Az élet alakította át a német *er* képzőt *ár*-ra (*bognár, kufár, sáfár*), az élet vett át szlávból is *ár* végű szót, s ez az *ár* aztán önálló képzőként is szerepel, régebben például a *kádár, gombár*, újabban a *tanár, titkár* és hasonló szókban, s s terjedésüket elősegítette az a körülmény is, hogy a más képzésű régi *búvár* és *fűzér* szókkal rokonhangzásuk volt. Ugyancsak az élet alakította át a szláv *nyik* képzőt *-nok, -nek, -nök* képzőre, mint — még a nyelvújítás előtt — a *fegyvernek, tábornok* bizonyítják (az utóbbi szó csak jelentésére nézve új, e szerint félreértés alapján jutott a Führer syllabusába); ugyan ez alapon keletkeztek az ilyen szók: *elnök, ülnök, gondnok*, stb. Különös, hogy a *Nyelvőrék*, a kik annyi szláv szót befogadnak, úgy irtóznak egy pár szláv képzőtől.

A *Nyelvőrék*nek úgy látszik főkép e kettőben telik kedvök: ha régi a szó, rásütni, hogy szláv, ha új, hogy rossz. No, tegyük hát föl, hogy a mi új szó Barczafalvi és Kazinczy óta keletkezett, mind rossz: mi következik belőle? Se több, se kevesebb mint az, hogy rossz szók alkotásától óvakodjunk; de nem az, hogy a bevett új szót kiirtsuk.

Igenis, óvakodjunk rossz szót gyártani, a szükségteleneket se használjuk; de bármennyire iparkodjunk is helyesen képezni új szavainkat: új szók, kisebb-nagyobb számmal, mégis mindig fognak születni törvénytelen ágyból is. Nem tudjuk, a *Nyelvőr* szerencsének tartja-e vagy bajnak, de bizonyos, hogy a törvénytelen szülötteket lehet és szokás is törvényesíteni: a törvénytelen szók nevezetesen — minden irodalom hangos tanúsága szerint — az által válnak törvényesekké, ha az élet és jeles írók adoptálják. A *Nyelvőr* is adoptál számos olyan szót, melyet helytelenül képzettnek hirdet; és csak következetlenségei számát szaporítja, ha el nem fogadja a többit is, tudniillik mindazokat, a — néha csak ő szerinte — rosszul képzett szót, melyeket az élet nélkülözhetetleneknek bizonyított s a Vörszmarttyak és Aranyok szentesítették.

P. .

*Gróf Zrínyi Miklós Szigeti veszedelme és kisebb költeményei. Magyar-
rázó jegyzetekkel kiadja Abafi Lajos. A nemzeti könyvtár kilenczedik
kötete. Buda-Pest, 1879, Aigner Lajos.*

A magyar irodalomnak az az ismerete, melyet mai iskolánk nyújt tanítványainak, minden esetre sokkal alaposabb és gazdagabb annál, melylyel a fiatalságnak régebben be kellett érnie. Klasszikusainkat olvassák és magyarázzák, s a növendéket a magyar szellem

múltjának is elvezetik legalább pitvarába. Ez a buzgalom nemcsak az ifjúság nemzeti irányú fejlődésére s humanisztikai kiképeztségének teljességére van nevezetes befolyással, hanem az irodalom is érzi jótékony hatását. Egész művelődésünk színvonalát jelentékenyen emeli a tárgyias fölfogás és történeti szempontnak nagyobb érvényre juttatásával. Közönségünk nem tekinti többé hiábavaló lomtárnak az egész régi irodalmat. Történetével és embereivel sokan foglalkoznak, s kiválóbb munkái új meg új kiadásokban jelenhetnek meg, sőt a keresettebb könyvek közé tartoznak. Így régi költészetünk első rangú dísze, a *Zrínyiász*, legújabbban is, majdnem egyszerre, három kiadásban látott napvilágot.

Ezeknek egyike Abafié a *Nemzeti Könyvtárban*. E kiadás nem egyszerű lenyomata az 1651-diki bécsi editio princepsnek. Előszavában elmondja a kiadó, hogy az eredeti szöveget a magyar helyesírás szerint adta; a hibás verset és szórendet, a hol könnyű szerrel lehetett, megigazította; néhány latinos kifejezést magyar szóval helyettesített, de mindezt óvatosan és erőszak nélkül. Eljárásának védelmére fölhozza mindazt, a mit irodalomtörténeti kézikönyvekből Zrínyi nyelvéről tanult; ismétli, hogy az darabos s még kortársai igényeit sem elégítheti ki». Azonban mond olyant is, a mit aligha tanult valahol, s a mit nem is kívánatos, hogy tőle valaki eltanuljon: «Némi módosításokra egyenesen följososít maga a szerző, midőn azt vallja, hogy soha meg nem javította művét, noha némely helyen jobban is tudta volna megírni, ha több munkáját nem szánta volna vesztegetni». Sajátságos egy elv, ha aztán ennek alapján klasszikusaink egyik-másik munkájának, melyet szerzője nem dolgozott újra, boldogboldogtalan neki állhatna az ács-plajbászsza. Abafi úr e szerint mintegy Zrínyi képében végzi munkáját, a hős Zrínyi és költő Zrínyi után harmadikúl, könyvkiadó Zrínyi gyanánt. A fő kérdés egyébiránt az, hogy mikép végzi.

Az *Obsidio Szigetiana* átdolgozására, javíttatására elejétől fogva sokkal több gondot és munkát fordítottak, mint, Toldyt s a Franklin-féle új kiadás rendezőjét kivéve, a szöveg pontos közlésére. Az első nyomtatott munka is, mely az eltemetett kincset az irodalomnak újra emlékeztetébe hozta, átdolgozás volt Kónyi János *Magyar hadi románja* 1779-ben. Utána következett 1788-ban Ráday Gedeon hexaméteres átköltéséből egy mutatvány. Arany János is foglalkozott új alakba öntésének tervével, s egy kisebb részt elkészített belőle. De azok is, a kik csak kiadók akartak lenni, többnyire tettek változtatásokat a szövegen. Így Székács Pál és Greguss Ágost. E törekvések oka kétség kívül abban keresendő, hogy az eposz

nyelve sok helyütt darabos és szaggatott; gyakoriak benne nemcsak a verselésbeli hibák, figyelmetlenségek a sormetszet tekintetében, s a gyarló rímek, hanem a grammatikai, szóvonzati és szórendi szabálytalanságok is. Ezek minden esetre nehezítik az olvasást; de éppen nem teszik tönkre az élvezetet. A ki behatóbban foglalkozik Zrínyivel, azt költeményének nemcsak belső, gondolatbeli nagy tulajdonságai fogják bámulatra ragadni, hanem lassan-lassan bizonyos varázst fog rá gyakorolni rossz rhythmusú és hibás nyelvű előadásának sajátságos, faragatlan erélye, tömör páthosza, a viharos tárgyhoz illő görgeteges folyása, s nem egy kifejezés és fordulat lesz előtte tetszetős, melyet a grammatikus és prozodista elítél. A finom műérzék nélkül, mely erre nézve kalauzúl szolgálhat, vétek a *Zrínyiaszhoz* javító kézzel nyúlni, mely többet ronthat rajta. E javíttatást különben az érthetőség éppen nem teszi szükségessé. A *Sziyeti veszedelmet*, némi tárgyi magyarázatok mellett, minden magyarul tudó ember tisztán megérti. Nyelve és a mienk közt ott van ugyan a nyelvjújtás; de ez nem annyira megmustrálta, mint inkább csak meg bővítette nyelvünk szó-anyagát. Nemcsak el nem vetette a régit, hanem sok részben föltámasztotta, s korábbi költői műveink érthetőségét éppen nem tette tönkre. Ez a szempont alig igazolja Zrínyi javíttatását. De meg e mellett kiváló nyelvészeti, főkép nyelvtörténeti jártasság kell annak megítéléséhez, hogy mi nála tulajdonképeni nyelvvétség, mit magyaráz az ő korabeli általános vagy részletes nyelvhasználat, és mi nála egyéni eredeti sajátosság, provincialismus s jellemző eltérés.

Greguss legalább ezzel az alapos ismerettel fogott munkájához. Megismerte és meghagyta provincialismusait és régiességét s inkább csak a rímeken, sormetszeteken kívánt segíteni és tudott is, többnyire csupán csak más szóhelyezés által. Abafi máskép járt el. Jóllehet ő Zrínyi helyett dolgozik, megváltoztatta éppen mindazt, a mit a költő maga semmi esetre sem akart vagy nem is tudott volna megváltoztatni: a szók vidékies és régies alakjait; meghagyta ellenben mindazt, a min Zrínyi könnyű szerrel segíthetett volna: a verselési és nyelvi hibákat. Tehát javította azt, a mi tilos, és meghagyta, a mi talán, bizonyos szempontból javítható lenne.

Munkájában, úgy látszik, se elv, se készség nem vezette. A szók régies formáit bizonyos kedvteléssel írtogatja; pedig ugyan ki nem érti meg ezeket, hogy: *penig, sohul, szű, mast, hon, deliább, rony, belincs, segét, indét, melly, jün, ü*, stb? Olyan szavakat meg, a melyek csakugyan kivesztek a nyelvhasználatból s melyeken a mai olvasó fönnakad (p. *maga*, ugyan vagy noha értelemben) jó lélekkel

meghagy. Semmikép nem akarja túrni a *Zrinyász* dunántúlias szí-
nét s a szavak vidékies alakjait is (*osztán, aztot, bötü, böcsület, burit,
hód, esmer, velek, ggőzödelem, kü, üdö, szöröz, röjt* stb.) s az *u-s ü-s*
ragokat (*bul, büil, tul, tül, uk, ük*) sem szenvedí, jóllehet az irodalom
nagy része ma is használja. Azt, hogy: tiszteleti, becsületi híven
kijavítja tiszteleté-re és becsületé-re; de a rossz szórenddel, hibás
vonzatokkal nem törődik s meghagy olyan ragozási vétségeket, me-
lyek már Zrínyi korában nem fordultak elő. Sőt nemcsak meghagy,
hanem szaporít (*nagy részét hadadnak ravaszsággal vere, az ered. veré:
megfestem loramat keresztyén vértóba, az ered. tóban, stb.*). Ily gon-
datlanságok bőven vannak az egész kiadásban elejétől végig: nem
egy mondatát értelméből forgatják ki (így Zrínyit az Isten nem *here-*
síteni, hanem *hücsösíteni*, enyhíteni akarja ostorával; Szolimán ma-
gáról mondja, hogy Lajos király életét elvette, pedig a magyarokat
akarja vádolni vele; Máriáról nem azt mondja a költő, hogy imá-
dott fiát szülte, hanem azt, hogy imádja fiát stb.). Sok hiba csúszott
be az által is, hogy a könyv, úgy látszik, nem az eredeti kiadásból,
hanem valamelyik újabbból van nyomtatva. Erre mutat az egyes da-
rabok elhelyezése, különösen az a körülmény, hogy a Peroratiót,
mely az egész gyűjteményre vonatkozik, Abafi nem a munka végére
nyomtatta, hanem mindjárt a *Zrinyász* után, mint Toldy, ki azon-
ban a *Zrinyászt* közölvén utolsó helyen, nem követett el hibát vele.

A kötet különben egyáltalán azt a kívánságot ébreszti bennünk,
vajha kritikánk többet foglalkoznék a kiadások vizsgálatával, melyek
közül nem egy az írók inkább megcsúfolja, mint megtiszteli.

SZABADKERESKEDÉS VAGY VÉDVÁM?

Még egyszer megvitatva és megvilágosítva.

I.

Vannak kérdések, melyek, ha még oly sokszor vitattattak is meg, s még oly sokszor tartattak is megoldottaknak, újra és újra fölmerülnek; ismételt átvizsgálást és megbeszélést követelnek; s mivel a folyton fejlődő élettel szoros összefüggésben állnak, teljes, minden irányban kielégítő, és végleges megoldást tulajdonkép soha sem nyernek. E kérdéseknek egyike az, a mely a jelen értekezés czimében van jelezve, melyben a küzdők egész táborai merültek már ki; mely számtalanszor tétetett napirendre és vétetett onnan le, s mindig újra meg újra hívta föl a tudomány és gyakorlat embereit mérkőzésre.

Ily helyzetben vagyunk a szabadkereskedés vagy védvám nagy vitakérdése tekintetében épen megint napjainkban; s pedig egyrészt azon okból, mivel az óriási mérvekben fejlődő gazdasági élet és világforgalom az utóbbi évek folyamában egész sorát az új jelenségeknek és alakulatoknak idézte elő, a melyek a tudomány eddigi elemzéseibe befoglalva nem voltak, tehát szellemileg földolgozandók; másfelől azon okból, mivel korunknak a közgazdasági téren mind jobban kifejezésre jutó szabadság-ellenes és reactionárius iránylatai közepett, a visszafelé való fejlődés hatalmas szóvivői a vám- és kereskedési politika terét szemelték ki első támadásaik tárgyául; és így kétszeres föladat és kötelesség a kérdést a tudomány és a fölvilágosodott gyakorlat objectiv ítélőszéke elébe vonni, s az egyik és a másik fölfogás mellett harczoló érveket újrolag

átvizsgálni, és mérlegelni. Nem is érintve, hogy a kérdésnek épen hazánkra nézve is nagy fontossága szintén igazoltta teszi, ha az arra irányuló újabb eszmemozgalom, az elmélet és gyakorlat jelen állása szerint, rendszeresen összefoglalva, fölmutattatik; és tárgyilagos s helyes ítélet alkotására megfelelő támaszpontok adatnak.*

Szabadkereskedésről ott szólhatni, a hol valamely ország külkereskedése, jelesen bevittele és kivitele, másnemű állami korlátozásoknak, mint a melyek pénzügyi vagy közrendészeti tekintetből folynak, nincs alávetve; a hol tehát a nemzetközi árú-verseny a forgalomban akadálytalanul érvényesülhet. Ezzel ellentétet képez a protectiv vagy védvámrendszer, a mely a külforgalomnak oly célból való korlátozását képezi, hogy vagy az országban még nem létező valamely ipar-ág meghonosulása elősegíttessék, vagy már meglevő bizonyos termelési ágak a külföld versenyzése által való veszélytől megóvattassanak, (első esetben iparalapítási, a másodikban ipartámogatási védvámok állván elő). Oly esetekben, a midőn a védvám oly magas tételben szabatik ki, azaz a külföldről bejövő árúra oly mérvű vámdíj vettetik, hogy az illető árúnak az országba való behozatala és így a belföldi termelők hasonló árúival való versenyzése lehetetlenné válik, a védelem prohibitióvá azaz vámtalalommal lesz; eddig azonban legalább a védvámpraktikák mérsékelt része menni nem akar.

A kereskedelmi politikában kiváló jelentőséggel a bevitel (import) bír, mint a mely annak mintegy tengelyét képezi a mely körül valamennyi intézkedése forog; s annyiban is, hogy ma már majdnem általánosan elismert és követett irányelv, a kivitt ép úgy mint az átvitt minden vámkorlátozás alól fölmenteni, vámdíjat csak kivételesen s csak egy két árú után szedni. — Nem tekintve továbbá az úgynevezett prohibitiv rendszert, mely ma már se az életben, se az elméletben szószólókra nem talál, és így csak a szabad kereskedelmi és a védvámi rendszereket, mint a vámpolitika két ellentétes

*) E föladatnak akarnak megfelelni a következő fejtegetések, melyek lényegileg ugyan az elméleti érvelések körére szorítkoznak, de azért a kérdés főbb gyakorlati oldalait is érintik, s így arra czélzók, hogy a nemzetgazdaság- és államháztartás rendszerének e nagy kérdésére nézve lehetőleg sokoldalú tájékoztatást nyújtsanak.

alakzatát vizsgálva: arra kell utalnunk, hogy e rendszerek mind a nekik alapúl szolgáló elvre mind a magok elé tűzött célra nézve eltérnek egymástól; s jelesül: a szabadkereskedés a gazdasági élet természetének megfelelőbb szabad mozgathatást, továbbá a fogyasztók (olesón bevásárolhatási) érdekét tartja első vonalban szem előtt; ellenben a védvám-rendszer az állami beavatkozás és közvetlenebbül a termelők (biztosb elárúsíthatási) érdeke által vezéreltetik, vagy helyesebbenszólva, ez érdekeknek vél szolgálni (lásd alább a IV-dik pont alattiakat).

A vitakérdés tárgykörét illetőleg, ez a termelvények és árúk minden nemeire kiterjed, nyers anyagokra (gabona, faneműek, állatok, vas, stb.) és ipari készítményekre (fonalak, szövetek, gépek, aczélárúk, papír stb.) egyaránt vonatkozik, s a tudományban ugyan csak e tágabb szempontból méltatandó, főleg napjainkban, hol az östermelés (s névszerint a gabonaproductio) terén előállott új viszonyok meg a mind belterjesbbé váló védvámi agitatio a földadvány ez oldalának ismét fokozott jelentőséget szereznek; valódi nehézkedési pontját azonban a kérdésnek, a mely körül a nagy eszmeharcz folyt, az ipari árúk képezik. — Ezekkel kapcsolatban, bevezetésül, még azon különbség is megérintendő, a mely védvámok és pénzügyi vámok között létezik, s abban áll, hogy míg a védvám tulajdonkép gazdasági rendeltetéssel bír s lényegileg közigazgatási és közgazdaság-politikai rendszabály, melynél az a tekintet, «hoz-e avagy sem a kincstárnak jövedelmet», másodrendű és nem irányadó: addig a pénzügyi vám egyenesen államgazdasági intézmény, mely állami jövedelem szerzése tekintetéből létesíttetik, és fogyasztás-adószedési formaként kiválóan oly jószágokra vettetik ki, melyek bent az országban vagy épen nem állíttatnak (illetőleg állíttathatnak elő), vagy nem elsőrendű élvezeti tárgyak, vagy épen fényűzési czikkek. A pénzügyi vámnak egyébiránt gyakran az a rendeltetése is van, hogy belföldi árúkra (például szeszre, czukorra, sörre) rótt fogyasztás-adóknak kiegyenlítéseül szolgáljon. — Nem kell különösen megemlítenünk azt, hogy a behozatali vámok egyszerre és egyidejűleg mindkét célra, úgymint védelemre is és államjövedelem-adásra is annyiban nem alkalmasak, hogy minél teljesebben éretik el általok a bevitelnek kevesbítése (tehát a védelmi cél), annál jelentéktelenebb lesz pénzügyi eredményök azaz a kincstár bevétele, és megfordítva.

Ez általános észrevetelek után áttérhetni a részletezésre, s első sorban is azon általános közgazdasági tekintetekre, melyek a szabadkereskedési rendszer elvi megalapítása- és indoklására szolgálnak.

II.

A szabadkereskedelmi rendszer mellett szól először is annak természetessége, a forgalom és üzleti élet szabad mozgathatását és idegen rendszabályozástól független fejlődését követelő tekintetekkel való összhangzása. A kereskedelmi szabadság rendszere mellett minden termelési tényező, anyagi, szellemi és természeti erő a legteljesebb módon értékesíthetetik; a vállalkozási erély és képesség mesterséges korlátoktól menten hatályosulhat; adott viszonyok közt a legolcsóbb és a legjobb termelés válik lehetővé; a szükségletek minden irányban legbiztosabban elégtíthetnek ki; tehát a gazdaságosság törvényének is legjobban tételik elég! — A szabad kereskedés fokozza minden ponton és minden körben a productiv erőket és képességeket; fejlesztő és serkentő érintkezésbe helyez a legkülönbözőbb népekkel és országokkal, s megkönnyítvén sőt biztosítván a forgalom-piacz kiszélesedését, mind az össz-keresletet mind az össz-kínálatot növeli, s ez által minden irányban életet s elevenséget teremti.

Nem lévén a külkereskedés államhatósági beavatkozásnak, mely a természetes fejlődést megzavarhatja, sőt téves irányba is terelheti, alávetve: szabad kereskedés mellett mindenik nemzet azon foglalkozásnemekre adandja magát, a melyek reája nézve legtermészetszerűbbek, melyek tekintetében a legtöbb physikai, geographiai és gazdasági előfeltételekkel rendelkezik, és a nála mindenkor létező legolcsóbb termelési tényezőket veszik igénybe, tehát a legelőnyösebben üzhetők; magától értetvén, hogy ekként a munkamegosztás nagy törvényének a világ gazdaságban való érvényesülése is előmozdítatik, s minden népre nézve lehetővé válik saját ipartermelési előnyeit a külföldiével kombinálva, a nemzetközi forgalom vállain érvényesíteni; továbbá az általa nyereséggel üzött foglalkozási ágak alapján szerzett tőkékkel annyival több idegen jóságot és árút vásárolni, és belső gazdaságát fejleszteni.

A szabad kereskedelmi rendszer az igazi társadalmi érdek és az ezt (legalább szabály szerint) leghűbben kifejezésre hozó fogyasztó osztályok szempontjából indul ki; nem helyezi a termelőket kiváltságos állásba a fogyasztókkal szemben; nem kényszerít senkit drágán vagy silány árút vásárolni, midőn olcsón és jót is vásárolhat; tehát nem adóztat meg egyik osztályt a másik javára és e másik által; míg másrészt igazi folyamánva és complementuma az egyéni tulajdonjog, a személy- és munkaszabadság, meg a szabad verseny elvének és intézményeinek, melyeken jó részben az újkori civilizatio és társadalomrend nyugszik, s melyeknek megsértése vagy szükségtelen korlátozása számtalan visszaállást kútfejévé válik.

De szorosán gyakorlati szempontból mérlegelve, sem ismerhetni felre e rendszernek előnyösségét s igazolt voltát. Így például előnyös az első sorban magokra a nagyobb kivitelre képessé váló termelőkre; másrészt az állampolgárok összeségére, annyiban, hogy mindenkire nézve a legjobb árúkkal kínálkozó s legolcsóbb piacokat nyitja meg, a mi által évenként milliók takaríthatnak meg háztartási valamint üzleti és beruházási költségekben, úgy hogy joggal mondatott, «hogy oly országban, mely a szabadkereskedés rendszerének hódol, ugyanazon nagyságú jövedelemmel mindenki gazdagabb». — Nem is szólva arról, hogy idegen tőkék is készségesebben fordulnak oly ország felé, melylyel akadálytalanul közlekedhetni s folytonos üzleti összeköttetésben vagyunk, s a mire különösen alacsonyabb műveltségű s östermények kivitelére utalt nemzeteknek van igen nagy szükségök, azért is, hogy a fejlettebb külföld serkentő befolyása alá kerülnek, látkörük szélesebbé válik, sőt még iparossági érdekek is támogatásra találhat, s államháztartásuk szükségletei is a velök üzleti viszonyban álló népek által nyújtott kölcsönök alapján könnyebben elégíttethetnek ki.

Ez utóbbival kapcsolatban csakugyan utalhatni arra, hogy a szabadkereskedés pénzügyi szempontból véve is előnyökkel jár. Névszerint annyiban, hogy minden erő teltség és tőke előtt a leggyümölcsözőbb s leghatályosabb érvényesülésre a pályát megnyitva, minden osztály jövedelmét és az ekkép fokozott adóképeség alapján az államét is növeli; az e rendszerrel helyesen összeköthető pénzügyi vámok a kincstárnak jelentékeny bevételeket szolgáltatnak; a védvámokkal járó ha-

tárvonal-megőrzési költségek és a dugárúságból eredő veszteségek csekélyebb mérvre szálának le; az egész külforgalom és határvámügy kezelése és ellenőrzése egyszerűbbé és olcsóbbá válik. — Nem is szólva arról, hogy nem jelentéktelen politikai előny is rejlik abban, hogy a szabad kereskedelmi rendszer, mely a népeket és országokat egymással sűrűbb, s mindkét félre haszonhajtó érintkezésbe hozza, az érdekek oly kölcsönösségét is szüli, hogy nyílt ellenségeskedés, háború stb. közöttük ritkábban fordulandó elő, tartós bizonyosan soha sem lesz.

A szabad kereskedés alapjai úgy mint természete- és föltételeinél fogva a legszorosabb kapcsolatban és kölcsönhatásban áll még korunk általános irányaival; a technika és mechanika, a szellemi és anyagi művelődés minden nagy vívmányával; a magas fejlettségű pénz- és hitelüzlettel, a roppant dimenziókat öltött közlekedés- és szállítás-üggyel; a termelés és fogyasztás magas fokú belterjességével, nem különben az ipar- s versenyszabadság, a szabad eszmemozgalom, a gazdasági érdekek már-már igazán világszerűnek mondható összeszővődésével kiegészítő és hatványozó tényezőként szerepelve mind ez irányokban, biztos alapot nyújtva a természetszerű haladásra a nemzeti productió minden ágában.

Nem volna végül e rendszer igazolása teljes és megfelelő, ha nem érintenők meg egyúttal azt is, hogy a kereskedelmi szabadság mellett a történelem és az újabbkori tapasztalatok is tanúskodnak. Kétségtelen ugyanis, hogy a századunk folyamában keresztülvitt nagy vámpolitikai reform, mely első sorban a közbelső (azaz egy és ugyanazon ország különböző vidékei közt fönnállott) vámsorompókat dönté le s az egységes vámterületeket alkotta meg, másrészt (főleg századunk közepétől fogva) a nemzetközi vámügy szabadabb szellemben való rendezésére vezetett, s a népeket mintegy áthághatatlan válaszfalakkal egymástól gazdaságilag elkülönítő forgalmi politika megváltoztatását eszközölte: az államoknak belkereskedését épen úgy mint a világforgalom mérveit majdnem mesésnek mondható arányban fokozta, s a productió és üzlet-élet előbb nem is sejtett intensitását és nagyszerűségét segítette előidézni. — Tagadhatatlan továbbá, hogy e szabadelvűbb vámpolitikára való áttérés hátrányos hatásának sehol sem bizonyult, sőt több országot félreismerhetetlenül gyorsabb és sikeresebb fejlődésnek vitte elébe; ez által is fényes bizonyá-

gát szolgáltatván annak, hogy a rendszer ellenesei által táplált aggodalmak kellő alappal nem bírtak és sötétben látó jóslataiknak épen ellenkezője következett be; szóval a szabadkereskedelmi irány ellen ez alapon tett ellenvetések is indokolatlanok s meg nem állhatók.

III.

A vám- és kereskedelmi politika imént jelzett rendszere az épen napjainkban ismét újult erővel és követelően föllépő védvámi iskola által eles bíráltnak vettetik alá, alapjaiban és következtetéseiben helytelennek s ugyanazért vagy lényegesen módosítandónak, vagy egyenesen mellőzendőnek nyilvánították. — Föladatunk egyik főrészt ez ellenvetéseknek lehetőleg tárgyilagos és beható mérlegelése képezvén, szükséges azokat előbb benső összefüggések szerint s egységes foglalatukban szemügyre venni.

A védvámi rendszer előharczói elméletöknek alaptételeit ezekben foglalják össze. Minden népre és minden országra főfontosságú dolog az, hogy lehetőleg sokoldalú közgazdasággal bírjon, a foglalkozások és termelés minél változatosabb jellegű rendszerét törekedjek elérni. E czélnak megközelíthetése a legfőbb föltételt a műipar és gyártás meghonosodása képezi, mert csak ezzel lesz gazdasági élete bevégezett, míg különben productiója, fogyasztása, belső úgy mint külforgalma ingadozó, mindennemű esélyeknek, égalji és időjárásai viszontagságoknak kitett, s bizonytalan munkaerejének kifejlése és teljesb hasznosítása lehetetlen, közgazdasága a kellő szilárdságot nélkülöző. Ipar és gyártás (mondják a protectionisták) annyiban is szükséges, hogy rajta nyugszik, legalább jó részben, az állam anyagi ereje, politikai súlya és haladási képessége, tehát tekintély, hatalom, gyors gazdagodás és a műveltségi hódítványok birtokába helyezkedés lehetősége, végre bő forrásokkal rendelkező pénzügy, technikai és hadászati erő; az emelkedés és terjeszkedés minden nagy eszközeinek és emeltyüinek sikeres értékesítése. — Míg ellenkezőleg a pusztán földművelő állam nemzetet erőssé, nagygyá, virágzóvá soha sem tehet, az erők kifejlésének igen is szűk tért enged, a haladást minden irányban nehezíti, sőt igen könnyen juthat más, fejlettebb iparállamoktól való

függőségbe is, a mi nemcsak gazdasági, hanem még politikai önállóságát is veszélyeztetheti.

Az ipar és gyártás kifejlesztése tehát, meg az ezzel kapcsolatos biztosítása a belpiacoknak a hazai termelés számára, minden öntudatosb népre nézve első rendű föladat, a melyet még áldozatokkal is meg kell valósítani, ha egyéb módon s a gazdasági dolgok természetes rendje szerint nem érthetnék el. E czélra nézve egyedül biztos és sikerre vezető eszköz: a védvám, a mely a belföldi termelőnek, (iparosnak úgy mint gazdának), az előrehaladottabb vagy tőkegazdagabb külföld termelőivel szemben oltalmat nyújt, s a két fél versenyzésének sikeresélyeit kiegyenlíti. A védvám, mely nyereséges üzletet helyezvén kilátásba, a bátortalanabb belföldi termelőt serkenti, vállalkozásra és tőkeberuházásra ösztönöz, tőkéseket és vállalkozókat a védvámi vonallal körülvett országba való bevándorlásra buzdítja, a belföldi versenyzést végveszteséggel is járó áron való eladás által elfojtani törekvő idegeneket az ország piaczaiktól távoltartja, s az által, hogy a productiót változatosabbá teszi, ezer meg ezer munkáskéznek és főnek, technikai tehetségnek stb. nyereséges keresetforrást nyit, egyes foglalkozási ágakban (például a mezőgazdaságban) megtorlózott munka- és tőkeerőknek más (iparossági) irányban való helyesebb szétoszlását és értékesítését teszi lehetségessé; s e mellett még egy öntudatos, szemes és erélyes kormánynak is szélesebb tevékenységi kört enged: a nemzeti munka biztosságát is megteremti, a mi a véletlennek igen is tág tért nyitó s az államhatalmi actiót elvileg kizáró szabadkereskedési rendszer mellett sohasem érhető el.

Nyer és nagy lendületet vehet az iparvédelmi vámpolitika mellett maga a mezei gazdaság is. Jelesül az által, hogy a népességnek ily viszonyok között elmaradhatatlan sűrűsödése által, egyfelől az őstermelésben szükségelt nagyobb mérvű és képzetebb munkaerő előálltával a fogyasztás fokozódásával és a könnyebben megszerezhető gépek és tőkélyesb munkaeszközök alkalmazásával: a földművelés tőkélyesebb, intenzívebb meg jutalmazóbb is lesz; az iparosság kiterjedésénél fogva a vevők az őstermelő közvetlen közelébe hozatván, a foglalkozások legüdvösb kölcsönhatása, a szállítási költségek s ezekkel a termelési kiadások csökkenése éretik el; s a mi még ennél is fontosabb, a mezőgazdasági jelleggel bíró állam a világ-

piaczi gabonaár-hullámzások visszas behatásai alól fölszabadúl; közgazdasága a külföldtől függetlenebb lesz; s nem kényszerül oly gazdálkodást folytatni, mely a nemzeti talajnak, a vele való zsaroló bánásmód következtében kimerülésére vezet, s ezzel az országot lassanként köz-elszegényedésnek viheti elébe. Szóval, okszerű védvám-politika által az lesz elérhető, hogy a helyett, hogy az agricol állam termelvényei nyers és át nem dolgozott alakban (tehát kisebb értékben és csekély nyereséggel) szállitassanak külföldre: ugyan e termelvények részben jutalmas kelet mellett az országban benn fognak elárúsíttatni és fogyasztatni, részint iparilag átalakítva es értékesebbé téve, akként kerülendnek a világpiacokra, hogy bennök a nemzeti munka, ügyesség, ízlés, tőke stb. mintegy condensált és nemesített formában jut kifejezésre, s ez okból annyival jobban jutalmazó s nyereséges keletre is találandnak.

Félszeg és hibás, a védvám-pártiak szerint, a szabadkereskedelmi rendszer kiinduláspontja és következtetési módja is. Nem veszi jelesül, először is, tekintetbe azt, hogy népek és népek közötti kereskedésben a pusztá magánérdeki szempont soha sem lehet mérvadó, s ha talán, tisztán anyagelviesen szólva, az ország vagyonossága és vásárlási érdeke jobban is biztosíttatik az által, ha mindenki ott szerezheti be a szükségelt árukat, a hol ezeket legolcsóbban kapja: másrészt figyelembe veendő az, hogy míg az egyesek nyereségöket az egyes üzletekből, a termelési költségek különbzetéből várják: a nemzetgazda a maradandó s általános értékek szerint kell hogy tegye számítását; s hogy jelesül van egy másik sokkal fontosb s fensőbb tekintet, a mely által magát vezérelteti, tudni illik, a vagyon szaporodását s a gazdasági élet fejlődését még sokkal jobban biztosító, mert állandóbb alapokra fektető, úgynevezett productiv-erők (a milyen az iparos szellem és vállalkozási erély, a technikai ügyesség és leleményesség. stb.) fejlesztésének szüksége; a mi pedig csak úgy és az által eszközölhető, ha a gyöngébb és kezdő belföldi ipar az erősebb külföld versenyzése, esetleg elgázoló túlsúlya ellenében megvédelmeztetik, s öntudatos állami támogatásra talál; mire nézve sürgőtelen említeni azt, hogy azok a népek, melyek nagy tőkegazdagságnak örvendenek, vagy általában az iparossági pályán való futást jóval előbb kezdték meg, s az e tekintetben szükséges erők, eszközök s tapasztalatok sokkal nagyobb bősé-

gében vannak: a tökekben szűkölködő, illetőleg később meginduló (azaz fiatalabb és készületlenebb) nepekkel szemben oly nagy előnyben részesülnek, hogy ha csak az államhatalom saját polgárai irányában igaztalan nem akar lenni, e különbséget valami módon okvetlenül ki kell egyenlitenie, ez pedig más módon mint védvámok által el nem érhető.

Nem indokolt a szabadkereskedők felfogása azon tekintetben sem, hogy a belföldi termelvényeknek (s jelesül a gyártmányoknak) a védvámok által való megdrágítását állandó és változhatatlan tüneménynek tartják s a nemzeti vagyont érő egyenes veszteségnek nevezik. Nem indokolt azért, mert a védvámok fejlesztő hatása alatt a belföldi productió rendszerint annyira kiterjed és növekedik, hogy az iparosok az önmagok között támadó verseny által olcsóbb áron való eladásra fognak kényszeríttetni, tehát a fogyasztó közönségnek magasabb áron való bevásárlása hosszabb időn át tartó nem lesz. Másfelől az ez utóbbi esetben (azaz átmenetesen s egy ideig) hozott áldozatok valóban úgy tekintethetnek mint vetőmag, mely később a termésben (a kifejlett és olcsó s jó készítményeket szolgáltató iparban) visszatérül, s dúsan pótoltatnak vissza a nemzetnek azon számos előnyök által, melyeket a protectiv rendszer tapintatos alkalmazása az egész közgazdaságra nézve teremtet.

Nem állja ki (folytatják a védvám pártiak) a szabadkereskedési elméletnek azon tétele sem a bírálatot, hogy e rendszer az általános harmonia, népszövetkezés és a világbéke megvalósulására vezet, a mennyiben igen sok kiegyenlítetlen érdek azután is (azaz ha még oly széles alapon valószínűsítik is meg a kereskedelmi szabadság) megmarad, mire nézve legyen elég utalni arra, hogy az egyik országnak iparosai örömmel látják ugyan a másik ország fogyasztóinak, de bizonyosan nem a velök hasonlóan árúkat előállító termelőinek erősödését; vagy arra, hogy a szorosan gazdasági érdekek mellett és fölött mindig vannak és lesznek érdekek és törekvések, a melyek népek és népek között surlódásokat s összeütközéseket idéznek elő, és sokkal nyomatékosabbak, semhogy bármiféle vám- és kereskedelmi politika által a magok érvényesítésében föltartóztathatók volnának.

S ez utóbbi pont vezet (mondják a protectionisták) a szóban levő vitakérdés egy új, az anyagítól eltérő jellegű

oldalának méltatására. Értjük (mondják) azt, hogy a szabadkereskedelmi rendszer, a mely lényegileg individualisztikus és ez alapon világpolgárias (kosmopolit) szempontból tekinti a népek háztartását, az államok gazdasági egyediségére, nemzeti egysége és autarkiajára, a külfölddel szemben való befejezettségére igen csekély súlyt helyez, s az innen folyó sok irányadó tekintetet kellően nem méltányolja, anyagelvies és üzletszerű alapfölgazdasághoz ugyan híven de az illető népek nem kis mértékben károsítására. — A föladat e politikai momentumának kicsinylése vezeti azután a szabad kereskedelmi iskolát egyebek között arra is, hogy az államok bel- úgy mint kül bízottsága tekintetében oly nagy fontosságú hatalmi eszközök, a milyen például a fejlettebb hajózáti ügy, védelmi szerek, hadkészületek stb. előállítása, az «egészszel» kevésbé törődő individualisztikus kereskedelmi szabadság mellett igen könnyen a pusztá véletlenre maradnak hagyva; míg a nemzeti lét és érdek fensőbb tekinteteiből kiinduló védvámi politika az e hatalmi eszközöket előállító foglalkozási ágaknak ha kell, áldozatok árán is, meghonosításáról és fejlesztéséről gondoskodik.

A nemzeti ipar és gyártás védelmére irányuló ez érvelése a protectionistikus iskolának, legújabban a mezőgazdasági termelés és érdekkörre is kiterjesztetik, s a nemzeti foglalkozás ez ágára nézve is hasonló védvám-rendszabályokat követel. Legyen elég e tekintetben megjegyezni azt, hogy e törekvés egynémely oly új jelenségben találja magyarázatát, a mely Európa több államában a földmivelő osztályt igen súlyosan érinti, itt-ott válságos helyzetbe hozza, és így nem csodálkozhatni azon, hogy egyes kiválóbb gondolkozók és államférfiak, az östermelvények tekintetében már közel egy fél század óta uralkodó szabadkereskedelmi fölgazdálkodástól eltérve, ez irányban is védvámi rendszabályokat ajánlanak és alkalmaznak. Utalva különösen arra, hogy a mezei gazdáknak helyzete az iparosokénál annyiban még kedvezőtlenebb, hogy üzlet-főnnakadások alkalmával a productióval oly könnyen mint emezek nem hagyhatnak föl, a szállítás és közlekedési ügy nagy mérvben történt kifejlése következtében a távolság s az ezzel járó költségesebb vitelben rejlő természetes védelem az östermelvényi árúkra nézve jó részben elenyészett, hogy a szakadatlanul növekedő államszükségletek és közterhek nagy része egyenesen

a mezőgazdasági osztályra nehezedik, hogy minden válság, keletliány, természeti csapás a földmívelő köröket még sújtóbban érinti, mint a többi osztályokat, végül s mindenek fölött arra, hogy a belterjesb gazdálkodásra áttért agricól államok, s különösen az Amerikai Unió aggasztó mérveket öltött versenyzése az európai cultur-államok egész földbirtoki rendjét megingathatja, ha kellő mérvű védelemlről az illető törvényozások nem gondoskodnak; s hogy épen nem alaptalan azon aggodalom, hogy ha ez utóbbi meg nem történik, a közép- és kisbirtokos osztály tönkrementése Európa művelt államainak nagy részében alig lesz kikerülhető.

Hivatkoznak végül e rendszer hívei a történelemre is. Így jelesen váltig állítják, hogy valamennyi iparállam főleg védvámi forgalompolitikája által jutott magasb fejlődési pofczára és virágzó gazdasági állására. Utalnak a legújabb történetből egy némely országra (névszerint az Éjszak-amerikai Egyesült Államokra, magára Franciaországra, meg Ausztriára) mely nézetök szerint védvámrendszere segélyével erősödött meg és vált ipari jellegű állammá. Hangsúlyozzák azt, hogy föl sem tehető az, hogy egy, a gyakorlati államéletben századokon át uralkodott, sőt részben (ellenére annyi megtámadásoknak és ócsárlásoknak) még ma is főnálló rendszer (milyen a védvámi), kellő alap nélküli és helytelen intézmény legyen, a gazdasági dolgok természetében meg a népek gyakorlati életszükségeiben mély gyökerekkel ne bírjon!

Az előreboocsátottak kiegészítéseül kiemelendő e helyütt az, hogy a protectionismus követőinek körében túlzóbb úgy mint mérsékeltebb iránynyal is találkozunk, s hogy különösen az utóbbinak szóvivői nem maradandó hanem csak átmenetes vámvédelmet követelnek, míg tudni illik a belföldi ipar a külföldivel versenyzésre képessé vált, azaz kellőkép megerősödött, a honnan azon ismeretes jelszavuk is ered, «hogy a jó védvám célja (úgy mint a jó nevelési rendszeré) önmagát fölöslegessé tenni». Másodszor az, hogy míg a szabadkereskedési iskola hívei (főleg napjainkban) a szerződéses vámpolitika mellett buzgólkodnak, azaz a különböző országok között hosszabb időre, az árúforgalom szabadabb mozgathatását (illetőleg alacsonyabb vámtételeket) megállapító kölcsönös engedmények mellett létesített egyezményeket ajánlanak: addig a védvám-

sok az úgynevezett autonóm vámtariffák rendszerét, vagyis a vámtételeknek minden tekintet nélkül a külföldre (és csak a saját viszonyok szem előtt tartásával, rendszerint magasb mérvben) való megszabását, tartják megfelelőbbnek, tehát engedménytől, alkutól, kölcsönös vámleszállítástól idegenkednek.

IV.

Ha az előrebocsátott érvelést egyes részeiben úgy mint összefüggésben részreahajlatlan tárgylagossággal, de a tudomány és a tapasztalat újabb vívmányai és állása gondos szem előtt tartásával, mérlegeljük: nem lesz nehéz fölismerni azt, hogy egynémely kétségtelenül helyes és megállható tétel mellett egész lánczolatát a be nem bizonyított (mert be nem bizonyítható) állításoknak, sőt a legszembeeszőbb következtetések- és ellenmondásoknak is tartalmazza, a melyek a protectionisztikus fölfogásnak úgy mint az arra fektetett védvámi politikának hiányosságát és felszégeit minden kétségen kívül helyezik.

Ez állítás igazolására és begyőzésére szolgáljanak a következők:

Hibás mindenekelőtt a védvámi iskola kiinduláspontja, még pedig két irányban. Úgymint, hogy a közgazdaság sokoldalúságának s különösen az ipar- és gyártásnak fontosságát meg szükséges voltát a védvámok nélkülötetlenségével összeveteszi; továbbá, midőn rendszabályokat s névszerint védvámokat ipar és gyári műszorgalom előidézésére (vagy biztosítására) elégségesnek tart; elégségesnek ott is, a hol az ahhoz megkívántatott egyéb föltételek (jelesül tőke és munkaerő, iparosi jellemirány, sűrűbb népesség stb.) hiányzanak. A védvámok hatása és hordereje iránt való e tévedésben rejlik azután forrása számos helytelen következtetésnek épen úgy mint annak, hogy nem vetetnek kellőkép figyelembe azon visszasságok, melyek a protectiv-rendszer megannyi természetzerű és kikerülhetetlen folyományai. A védvámi iskola fölteszi, de kellően nem okadatolja azt, hogy szabadkereskedés mellett ipar nem fejlődhetik, s csak védvámok segítségével alapítható meg és tartható fönn; azon esetre pedig, ha ez csakugyan így volna, nem képes behíányítani, a mit pedig tennie kellene, hogy az ekként elert

eredmény (igazi közgazdasági és nem osztály- vagy magán-érdeki tekintetben) nagyobb, mint a nemzeti vagyon természetes módon való növekedése szabadelvű vámpolitika mellett. *)

Nem vonva (mint fönt is már jeleztük) kétségbe, hogy kivételes esetekben és körülmények között bizonyos termelvényekre nézve védvám alkalmazása előnyös leend, s hogy az utóbbi az iparfejlesztési czélnek (ott, a hol az ehhez megkívántott főbb előfeltételek is megvoltak), megfelelt: egészen véve és rendszerként létesítve, a védvám ép oly helytelen mint hatástalan, sőt visszás következésű intézmény. — Kétségtelen ugyanis mindenekelőtt az, hogy mint minden államhatósági intézkedés, mely a gazdasági fejlődés természetes irányát rendszabályozóan akarja befolyásolni, a vámprotectio is a productiv erőket természetszerű s haszonnal üzhető foglalkozásnemektől eltereli, s a különböző kereset-ágak között, egy némelyeket legyezve és másokat sújtva, rangkülönbségeket teremt, a minek szükségszerű következése az, hogy az erőforrásaiktól megfosztott foglalkozások (első sorban mezőgazdaságiak) meggyöngülnek; már meglevő és saját lábán jól megállható vállalatok fejlődése megakasztatik, a gazdasági viszonyokban gyökereket nélkülöző ephemer s üvegházszerű üzletágak meghonosodása vagy mesterséges kiterjedése elősegítettetik stb. Úgy hogy azután csakugyan joggal mondhatni, hogy nem csak csereértékek mennek veszendőbe (mint a protectionisták oly erős hangsúlyozással szokták emlegetni), hanem productiv erők is semmisülnek meg, meglankasztatván működésökben és akadályoztatva lévén szabad s azért teljes önérvényesítésökben is; a miért tehát nem később visszatérülő vetőmagról, hanem egyenesen és végkép elvesztegetett tőkéről kell beszélni!

Védvámokkal ipart teremteni és föntartani akarni, tényleg annyit tesz, mint termelni folyton folyvást kelletinél nagyobb költséggel és áldozatokkal, azaz veszteséggel; továbbá: annyit tesz mint lemondani azon foglalkozás-nemekről, me-

*) A ki tehát úgy érvel, mint a protectionisták, egyszerre nem kevesebb mint három logikai hibát követ el; egy heterozetesiszt, mert ipar és védvám két egészen különböző dolog; és két petitio principii; a mennyiben egészen bebizonyítatlan és helytelen tételek, hogy ipar csak állami támogatással létesülhet és virágozhatik föl, s hogy védvámok a legezelszerűbb vagy éppen csak az egyedül lehető formája az ipar támogatásának.

lyekben a külfölddel szemben erősek vagyunk oly foglalkozás-nemek kedvéért, melyekben amannak van fölénye; termelni rosszabbúl és nehezkesebben akkor, a midőn jobbat és megfelelőbbet is termelhetünk. — A védvám, magában véve, nem terem semmit, se tőkét, se munkaerőt, se szakképzettséget, se iparosi érzéket stb. igen sokban hasonlít a nagyban alkalmazott czéhrendszerhez,*) utánozva ennek kizárólagosságát, teremítve új meg új iparosztrális kiváltságokat, megbénítva a versenyt s a haladási erélyt, elaltatva a tehetséget, drágáva és selejtessé téve a készítményeket, ápolva az önző osztályérdeket, módot nyújtva egyik osztálynak a másik megadóztatása- és kiaknázására; — úgy hogy joggal mondatott e rendszer felől, hogy érdekeket jogokkal téveszt össze; hogy ép oly okszerűtlen mint igazságtalan és egyenlőtlenül ható ipartámogatási eszköz; hogy csak a termelők és iparosok önmagokhoz való bizalmát fojtja el; s egyáltalában oly tökéletlen s pusztán mechanikus módon működő, hogy leggyakrabban azt, a mit az egyik irányban alkot, a másik irányban lerontja, s hogy szószerzői azon optikai csalódásban vannak, hogy az egy két kis ponton előhozott eredmény mellett: az általános kárt, a mely a védvámok által okoztatik, nem látják. Ide járul még az, hogy a protectiv-rendszer az országot a külföldtől elszigetelve, azon visszasságot idézi elő, hogy miután a külföldtől a védvámokkal körülvett ország nem vásárol, viszont ennek a maga termelvényeit sem fogja eladhatni, vagyis: a míg az ország iparosainak a belpiacz biztosíttatik, ugyanakkor nemcsak a fogyasztók szenvednek (az által, hogy az árúk megdrágíttatnak,) rövidséget, hanem a termelők egyéb osztályaira nézve is azon hátrány idéztetik elő, hogy a külpiaczokat elvesztik s az idegen államokba való kivitel okszerűtlenül csökkentetik. Mely utóbbi körülmény egymaga is elégséges azon helytelen de igen elterjedt s még szabadkereskedői körökben is uralkodó véleménynek, mintha a kereskedelmi szabadság kiválóan a fogyasztó osztályoknak, a védvámi pedig a termelőknek hasznát és érdekét venné mérvadónak, megczáfolására; be lévén bizonyítva, hogy a protectiv-rendszer ép oly hátrányos a termelői (e szót kellő egyetemességű értelmében véve)

*) Épen úgy mint a szabadkereskedés hasonlít a nemzetközi kereset- és ipar-szabadsághoz.

mint a fogyasztói érdekre, s hogy korántsem létez productió és consumtio között a közgazdaságban azon ellentét, a melyre az imént jelzett fölfogás oly egyoldalúan s a protectionismusra eshetően igen kedvező irányzatban alapítva van.

Helytelen a protectionistikus iskola azon állítása is, hogy a védvámban rejlő adó (terheltetés) tulajdonkép nem is a belföldi fogyasztó, hanem a külföldről bejövő termelő vagy kereskedő által viseltetik legtöbb esetben; továbbá, hogy igazi és tartós megdrágításáról a védett czikkeknak szólni nem lehet, mert a termelők magok között helytfoglaló versenyzése amaz áremelkedést kellő mérvben ellensúlyozandja. Helytelen azért, mert, tekintve az első állítást, a szabály kétségtelenül az, hogy a vám-adó a vásárlón és nem az eladón maradand, mert az utóbbi csak akkor visz be árukat valamely országba, ha azt nyereségre való kilátással teheti, illetőleg, ha amaz ország bel-productiója a szükségletet nem fődözheti; ott pedig, a hol a dolog így áll, a védvámnak elmaradhatatlanul drágító hatása lesz, és a drágaság kétségtelenül a védett jószágok vevőit terheli. Közelebbről vizsgálva az árúk e megdrágulását, lesznek ugyan esetek, a hol a bel-verseny ezt húzamosb idő múltán ellensúlyozandja (azaz a hol az árak annyira le fognak nyomatni, hogy a külföldi az illető jószágot még olcsóbban nem adhatja, vagy is versenyzésével az árt még lejjebb nem nyomhatja), sőt megengedhetni azt is, hogy néha a bevivők kisebb haszonnal is megelégedve, a vám egy részét magokra veszik; továbbá, hogy az árumegdrágulás nem az egész országban s nem mindenütt egyforma mérvben fog beállani s nem ep oly arányú lesz, mint a védvám magassága. Azonban mind ez csak ott leend így, a hol a belföldi szükséglet a hazai productio által fődöztethetik, meg a hol az a népség szaporodása által nem fokoztatik, vagyis a belföldi termelés a fogyasztás növekedésével egyenlő lépést tud tartani; különben nem: az az egyebütt a védvám drágító hatása okvetetlenül beálland. S aztán méltán kérdezhetni: hát mi más okból sürgetnek az iparosok és gyárosok oly igen ezt a rendszabályt?! — A mihez járul még az is, hogy a jószágok nem jelentéktelen részének, még pedig nemcsak a szorosan úgynevezett fogyasztókra hanem még a termelőkre (iparosokra stb.) nézve is megdrágulása által *)

*) Gondoljunk például átalakítási anyagok, félgyártmányok, életszerek stbre.

a nemzeti productionnak a külföldi piaczkon való versenyképessége is megcsökken, tehát a védvám által előidézett árfelszökés visszas hatásai mind ki mind befelé egyaránt előállanak.

Azon sokat emlegetett tantétele a protectionistikus iskolának, hogy «fiatalabb ország, mely később kezdi meg iparfejlődési pályafutását, a régibb műveltségű iparos államok által el fog nyomatni s iparra sohasem tehetend szert, ha védvámokkal nem vétetik körül», kellőkép indokoltnak szintén nem nevezhető. Kétségtelen először is az, hogy az úgynevezett ipar-nevelési védvámoknak sikerök csak ott lehet (okszerűen csak ott várható), a hol az e célra megkívántatott egyéb előfeltételek (sűrűbb népesség, tőke és munkaerő, iparosságra fogékony-ság stb.) is megvannak (vagy legalább nem nagy mértékben hiányzanak); ily esetben azonban, a mint alább látni fogjuk, más és okszerűbb iparfejlesztési módok és eszközök állanak rendelkezésre. Másfelől nem tévesztendő szem elől az, hogy addig, a míg valamely ország iparral nem bír, a védeni való tárgy tulajdonképen hiányzik, s legalább is azon gazdasági foglalkozás-ág, a melyen a nemzeti háztartás nyugszik, fog gyön-gítettetni, ha protectiv-vámi politika által tőkék, munkaerő stb. tőle elvonatnak; akkor pedig, a midőn természetes alapokon már fejlődésnek indult az ipar, a védvámok által való támogatás vagy szükségtelen (mert okszerűséggel nem bír, s mester-kélt rendszabályozást képez, sőt a helyes támogatási módok elhanyagolására vezet), vagy oly intézkedés, a mely a gazdasági fejlődést csak téves irányba terelendi.

Annak helyes elhatározása, valamely fontosabbnak tartott iparág bír-e gyökerekkel és természetes alappal az ország talajában és viszonyaiban, mindig nehéz; de még nehezebb, sőt valóban emberi erőt meghaladó föladat annak fölismerése, mikor tekinthető megjötnnek annak a bizonyos ipar- vagy foglalkozási ágnak az ideje arra, hogy megszülemlése célba vé-tessék, valamint annak kiszámítása, mekkora vámtételben adassék kifejezés azon fölénynek, a melylyel a külföld megfelelő ipara, (például tőketúlsúly, technikai ügyesség, munkaerő stb. tekintetében) a belföldi ipar fölött bír, mily vámdíj-összeg felel meg azon változatos és különböző költségű tényezők illetőleg differentiáknak, a melyek a kül- és a belföldi gyártás tekintetében általában, és azután az egyes ipar-készítmények

előállításában különösen fönforognak. (Nem is szólva arról, hogy érdemes-e a szükségelt áldozatokra egy iparág, vagy oly ipar, a mely ily mesterséges módon keletkezve, mint üveg-házi növény fog csak fönállhatni, s csak folytonos dédelgetés, töke- és munkapazarlással lesz a tönkremenéstől megóvható!?) Joggal kérdezhetni továbbá, vajon nem von-e a fejletlenebb ország a fejlettebbel való nemzetközi érintkezésből hasznot? Nem gyakorol-e az utóbbi amarra épen a kereskedelmi összeköttetés alapján számos irányban serkentő, fejlesztő, még iparkeletkezésre is ható befolyást? Vagy: nem áll-e korunkban az alacsonyabb műveltségű népnek is rendelkezésére számos oly eszköz és tényező, melyet a magasb műveltségű a maga idejében sokkal nehezebben s csak nagy áldozatokkal tudott megszerezni? Nincsenek-e épen fejletlenebb országoknak is bizonyos előnyei szemben a fejlettebbekkel, példáulúil kisebb mérvű adókban, olcsóbb munkában, nyers és átalakítási anyagokban, bőséges föld és telekben stb.?

Szoros kapcsolatban az imént mondottakkal áll a protectionisták azon tana, hogy a védvámok arra is hivatvák (és alkalmasak), hogy a belföldnek versenyzését a külfölddel az által tegyék lehetővé, hogy a versenyzés föltételei tekintetében létező különbségeket kiegyenlítsék. E sokaktól nagy nyomatékúnak tartott mozzanatra nézve a következők jegyeztethetnek meg. Első sorban s általánosságban véve nem fölösleges azon igen elterjedt, de hibás nézetet megigazítani, mintha valamely foglalkozási ág azért szorúlna védelemre, mert az más országokban előnyösebben üzhető; mintha továbbá a különböző termelési föltételeket két ország közt államintézkedések s rendszabályok által egyáltalában kiegyenliteni lehetséges volna; s végül mintha e kiegyenlítés föltétlenül szükségesnek lenne tekintendő. De vonatkozva a concret ügy-állásra, föltehető-e, hogy ily módon (tudniillik vámrendszabályok által) a belföldi productió a külföldivel versenyezhetési célból egyenlő lábra állíttathatik? Nincsenek-e oly különbségek, melyek mint például természeti és geographiai viszonyok, égalji előny, tenger melletti fekvés stb. egyáltalában semmiféle áldozattal vagy vámtétellel sem egyenlíthetők ki!? Míg mások (névszerint a történeti fejlődésből származott vagy állami intézkedések által megteremtett s előidezett vagy a töke és a képzett munkaerő túlsúlyából folyó különbségek) meg oly természetűek,

hogy csak távolról is megközelítő kiszámításuk s a védvámiban megfelelő kifejezésre hozásuk teljes lehetetlenség. Nem is érintve azt, hogy minden nagyobb államban nem sokkal kisebb jogosultsággal a különböző vidékek különbségei kiegyenlítéséről is lehetne szó, s másfelől hogy viszont a belföldi termelésnek is vannak mindig bizonyos előnyei (például a piac közelségében, az átalakítási anyagok könnyebb beszerezhetőségében, a hely- és divatviszonyok ismeretében, a kereslet igényeihez való könnyű alkalmazkodásban stb.) szemben a külfölddel. Nem szólva továbbá arról, hogy a védvámokkal való működés egyik nagy hátránya mindig az, hogy ily esetben a kiegyenlítés igazi és okszerű módjainak és eszközeinek fölkeresése és alkalmazása körül való szorgoskodás elmarad. Áll mindez még a különböző adóterheltetés mérvére nézve is, legalább egy részben, tudniillik az egyenes adókat véve; figyelembe véve azt, hogy a legtöbb iparkészítmény értéke illetőleg árában az adó egy minimál csekélységű elemet képez, a jószágok piaci ára fölött nem az adó, hanem a kereslet és kínálat közötti viszony dönt stb. a mint azt a nagy angol szakember Tooke oly erősen vitatja. Kivétel e szabály alól csak ott ismertethetik el, a hol valamely iparág külön adóval volna terhelve; továbbá ott, a hol bizonyos termelési ágak közvetett névszerint fogyasztási adók által való külön czélú s mérvére nézve meghatározható és állami intézkedést képező megterheltetése forog fön, a mi egyébiránt már nem is közgazdasági, hanem pénzügypolitikai rendszabály, mely más tekintetek szerint való megítélés alá esik. Még az is megjegyzendő, hogy a messzebbnéző theoretikusra épen úgy mint a praktikus államférfiakra nézve a kérdés mindig az lesz, csakugyan kizsákmányolja, kiszorítja vagy tönkre teszi-e a külföldi kereset-verseny a hazai ipart, és ha igen, vajon a védvám-e az alkalmas eszköz, a mely nevelően és föntartóan képes hatni, és egy súlyos verseny-időszakon átsegíteni, avagy nem hat-e a protectió épen ellenkező módon, föltartóztatva az elaltatott nemzetet vagy visszalökve a fejlődési pályán!

V.

Az eddigiek csak kisebb részét tartalmazzák azon ellen-
vetéseknek, a melyek a védvámrendszer ellen úgy a tudomány

mint a fölvilágosodott gyakorlat szempontjából intézhető. — Áttérünk most a kérdés egy másik oldalára, s jelesül azon nagy ellenmondások kiderítésére, a melyekbe a védvámrendszer szószólói általában, s akkor midőn egymással össze nem egyeztethető tanokat és postulátumokat állítanak föl, különösen keverednek.

Így először is helytelen a protectionisták azon érvelése, midőn mindig az általános, az összérdekeket és a nemzeti jólétet hangoztatják, holott legeslegnagyobb részben valódi kiinduláspontjuk és rugójuk osztály-érdek, termelői (akár iparos, akár földmívelő) körökre való tekintet, s igen kis mértékben törődés azzal, a mi a nemzetre, a nagy «egészre» nézve kívánatos. A protectionistikus iskola úgy nézi a hazai gazdaságot, mintha az mint egy nagy s bevégezett érdekrendszere az egész belföldnek állana szemközt az egész külföld érdekével; holott ez koránt sincs így, mert tulajdonkép magának a belföldnek két érdekköre mérlegelendő egymás közt s van illetőleg collisióban egymással, tudniillik a védett osztály az összes nem védett osztálylyal, a termelői körök (vagy bizonyos termelők köre) a fogvasztók egész körével, belefoglalva a védelemben nem részesülő minden termelőket is. — Foly innen egyebek közt az, hogy a védvám pártiak (kik rendszerint a kereskedelmi mérleg felszeg tanának is livei), akkor a midőn minden nehezítését vagy csökkenését a behozatalnak előnynek tartják s valami örvendetes jelenségnek veszik, szem elől tévesztik azt, hogy (legtöbb esetben) a dolog éppen ellenkezően áll, a mennyiben ama forgalom-akadályok által közvetlenül a belföld sújtatik, az import megfizetésére szolgálándott hazai árúk és készítmények exportja csökken, sőt nem ritkán maga az az osztály is károsul, a mely ama kereskedelmi nehezítést s vámemelést követelte. Károsul az által, hogy gyártásához szükségelt anyagok, eszközök stb. megdrágíttatnak; továbbá az által, hogy saját árúit és termelvényeit sem fogja külföldön eladhatni.

Következetlen és ellenmondásokban bővelkedő a protectionistikai elmélet továbbá annyiban, hogy védvámokat védelmül és támogatásul követelve azon időre a míg a külfölddel való versenyzésre képesebbé válandik, azt az időt, a melyben a védelem megszüntethető volna, elérkezettnek sohasem ismeri el; sőt a tapasztalat és történelem minden tanúsága a mellett bizonyít, hogy az illető iparosai s gyártási osztályok (s éppen ma-

gok a gazdag gyárfejedelmek első sorban) valóban telhetetlen módon a védvámoknak folyton folyvást magasbra emelése mellett izgatnak; hogy a védvámoknak (általok más okoknak tulajdonított) visszasz hatásai ellen új meg új védvámok behozatalát sürgetik, úgy hogy a protectív-rendszer (mint egy jeles szakember megjegyze) valóban geometriai arányban összebonnyolódik, s mind igazságtalanabbá és terhelőbbé lesz. — Következetlen és ellenmondásokban mozgó továbbá a védvámi párt annyiban is, hogy azt vitatva, hogy védvámok mellett versenyképes lesz, azt akarja a fogyasztó nagy közönséggel elhitetni, hogy a protectió ötét a külföldi iparral hasonló minőségű (jóságú) és olcsóságú készítmény szolgáltatathatásra képessé teendi, holott ez ily módon nem érhető el, mert igazán védelemre szoruló ipar (vagy iparág) igazán versenyképes (versenyképes az imént jelzett értelemben) nem lehet. — Nagy ellenmondás rejlik a védvámi praxisban is akkor, a midőn (ismét telhetetlen követelékenységeben az illető osztályoknak) a termelés minden vagy legalább sok ágát egyidejűleg akarja megvédeni; észre nem véve, hogy egyik ágnak ily mesterséges előnyösítése szükségkép a másik ágnak (vagy több egyéb termelési ágnak) positiv rovására történik, s kárára szolgál, tetőpontját az eszmezavarnak képezvén az, a midőn az iskola ipari és mezőgazdasági védvámokat egyidejűleg és kapcsolatosan követel, a mi annyit tesz, mint két egymást egyenesen hatálytalanná tevő rendszabályt alkotni, a mennyiben például nehezítettven a gabona-import meg a nyersanyag behozatala, az ipar es gyártás exportja s különösen a gyári munkásosztály érdeke csorbittatik, industriális tőkék és munkaerők a földműveléshez vonatnak, és így, az ipar fejlődése akasztatik meg, egészben és általaiban pedig csak egy eredmény idéztetik elő, de ez aztán, kikerülhetetlenül és bizonyosan, tudniillik: a hazai productio haladásának s versenyképességének meglankasztása. Hogy a protectionismus ez ellenmondásainak véghetetlen sorából még egyet említsünk, utalhatunk arra, hogy ugyanakkor a midőn mesterséges módon, a régi merkantilisták szellemében, lehetőleg sok aranyat és ezüstöt törekesznek az országba behozni: az elértéktelenült papírpénzt, s ezzel a közgazdaság egyik legnagyobb körjelenségét, az agiót, örvendetes dolognak tekintik, s oly országokban, a melyek a rossz papírgazdálkodás bajaival küzdenek, nemcsak a valuta-helyreállí-

tást ellenzik, hanem még a fődözet nélküli bankjegyek majd egyenesen állami papírpénz minél nagyobb mennyiségben való kibocsátásaért rajognak, — és így épen oda hatnak, hogy az általok annyira kegyelt nemes fém az országból kiszoríttassék, a depreciált papírpénz által külföldre üzettségük.

Nem lesz nehéz az előrebozsájtottak szerint azt is kimutatni, mennyire fölületes és csak hangzatos jelszavak után kapkodó a védvámpartiak iskolája akkor, a midőn majd azt vitatják, hogy a szabadkereskedési rendszer a nemzeti munka értékesítését teszi lehetetlenné; majd azt, hogy az ország gazdasági függetlenségét veszélyezteti; majd meg azt, hogy védvámok nélkül egy ország sem képes agricólaris helyzetéből kiemelkedni, s örökös függettség-, fejletlenség- és szegénységre marad kárhoztatva. — Álljon itt e tétélekre nézve is egynémely megjegyzés. Először, a mi a nemzeti munka oly sokszor hangoztatott eszméjét illeti, *) az, hogy épen a protectionistikai iskola nem tekintheti magát jogosúlnak a szabadkereskedés rendszere ellen ama vádat emelni, miután épen a védvám a helyett, hogy védelme volna a «nemzeti munkának», annak egyenes pazarlása és károsítása, a mennyiben a productio és forgalom természetes fejlődési irányát megzavarja, a mennyiben a munkás-osztály számos szükségleti tárgvát megdrágítja, a míg az egyik körben munkát és foglalkozást teremt, a másokban s rendszerint még több körben, egyenesen kevesbíti stb. De különben is nem abban áll az alternativa «saját honfitársainkat avagy az idegeneket foglalkoztatni», hanem abban: honfitársainknak ez vagy amaz osztálya foglalkoztattatik-e!? S az iránt sem lehet kétség, hogy a protectionisták tanrendszerében a nemzeti munka védelme tulajdonkép annyit tesz, mint localis és particuláris munkaérdekeknek a valódi «nemzeti munka» ellenében való védelme és oltalmazása! Avagy talán az képezi a nemzeti munka védelmét, s a nemzeti érdek szemelőtt tartását, hogy a védvámnak örvendő nagy iparosok készítményeiket külföldi piacokon olcsóbban adják, mint saját hazájokbeli piacokon, s például franczia czukor, német gőzmozdonyok, osztrák szövetek stb. idegen országokban olcsóbb áron szerez-

*) Nem szólunk arról, hogy általában helyes és gyakorlati dolog-e gazdasági kérdésekbe a «nemzeti» momentumot lépten-nyomon beleveterni.

tethetnek meg, mint azokban, a hol termeltettek, — vagy az, hogy a protectionistikus államoknak exportra dolgozó iparosai kiviteli præmiumokért esengnek, hogy abból saját honfitársaik rovására oda künn a vevőknek ajándékot adhassanak!? — Nem világos bizonyossága-e mindez annak, hogy a védvám pártiak által oly nagy garral hirdetett «nemzeti munka», «nemzeti egyediség megóvása» stb. alig tekinthető másnak, mint tartalom nélküli jelszónak, s hogy e szerint a szabadkereskedelmi rendszer ellen emelt azon vád, hogy egyoldalúan világpolgárius és nemzetellenes stb. sokkal nagyobb joggal a protectionismus-ról mondható.

Nem másként nyilatkozhatni a védvámos iskola azon állításáról, hogy a szabadkereskedelmi rendszer az ország gazdasági függetlenségét veszélyezteti, s elszegényedésnek viszi azt elébe. Mellőzve az eddig (ez irányban is érvényesként) mondtak ismétlését, valamely ország önállósága s anyagi léte csak azért, mert nemzeti ipar és productio mesterségesen nem fejleszti, veszélyeztetve nem lesz; hiszen épen szabadforgalom mellett foglalhat a mindenik félre előnyös viszonyosság és kölcsönösség az egymással kereskedő országok között helyet; közelebbről nézve: az (egészben véve bizonyosan nélkülözhetőbb árúkat szolgáltató) iparos állam gazdaságilag legalább is oly függő állásban van, mint a sokkal nélkülözhetetlenebb élet- és tápszereket előállító földművelési állam, a maga részéről. Nyerstermékeket külföldre vivő országnak talajkimerülése s ezzel járó szükségképeni elszegényedése is csak föltevés (hypothesis), de se történelmileg, se tudományilag be nem bizonyított igazság; nem is szólva arról, hogy agricol államoknak tényleg külföldre szállított termékei rendszerint igen csekély részét képezik összproductiójuknak, a mely számba se vehető; a veszendőbe menő erők (valamivel okszerűbb eljárás, például városokban fölhalmozódó trágya és hulladékok gondosb értékesítése által) könnyen helyrepótolhatók; egyébként is sok kivitt jószágnál az erőtartalmazó, sós, metallinikus elemek az országban benn maradnak, s így alapos aggodalomra ok nincsen. A mihez járul az, hogy épen a műveltebb külfölddel érintkezésből folyó serkentő stb. befolyások alapján, meg jól fizető export által szerzett tőkék segélyével válik lehetővé sikeres ipar-fejlesztés, vállalatok létesítése, őstermelvények minden irányban nyereségesebb értékesítése, másfelől: a belföldi

termelvény-fölöslegnek (mely benn az országban nem dolgoztathatik föl s magok a védvámok által az e célra megkívántatott előföltételek meg nem teremtetnek) más okszerű rendeltetése mint külföldre-vitel csakugyan nincs, — végül az sem szenved kétséget, hogy azon neme a gazdasági önállóságnak, a melyre a protectionisták nagy része gondol, a közép-korban talán, de korunkban (a vasútak és a távirda, a világforgalom és világhitel, a szellemi és culturalis érintkezések és érdekkapcsolatok korában) bizonyosan lehetetlen, és fenn nem tartható, és ha az volna, éppen nem lenne valami különösen kívánatos dolog.

VI.

Nincs még az eddigiekben sem kimerítve azon czáfolati okok sora, a melylyel a protectionistikus fölfogás fogyatkozásait és félszégeit kideríteni lehet, s azért még a következőkre kell utalnunk:

Azon aggodalommal szemben, hogy az iparilag hatalmasb külföld a belpiaczokat potom áron adott készítményeivel elárasztandja, s ez által is a keletkező ipart tönkre teendi, elég megjegyezni azt, hogy ilyesmi igen ritkán s csak rendkívüli esetekben történik, az ilyképen eljáró idegen termelők mindég igen sokat koczkáztatnak, tehát rendszerint a vesztés fél, s az árúkhöz olcsón jutó fogyasztók a nyerők; s hogy képtelenség is attól tartani, hogy valamely nép egy más nép által minden árúkból olcsó kínálat által túl fog szárnyaltatni, mert hiszen minden árút a külföldtől kapni, annyi lenne, mint minden árút onnan ingyen kapni. — Azoknak pedig, a kik (igazi merkantilisztikus módra) untalan azt emlegetik, hogy nem kell a pénzt külföldre eresztetni, s már e tekintetnél fogva is ipari önállóságra kell törekedni, azt válaszolhatni, hogy igaz ugyan, hogy ha bizonyos iparczikkból egész belsükségletünket csak a vámvédelemnek örvendő belföldi ipartól szerezzük be, bizonyos összeg pénz nem megy külföldre; de más részt ugyanakkor azért, hogy talán ama czikknek egy ezer mázsájáért ne legyünk kénytelenek pénzt a külföldre vinni, igen valószínűleg 20,000 mázsát e czikkből tíz százalékkal drágábban fizetünk meg (mert hiszen a külföld a szükségletnek csak kisebb részét fődözi rendszerint) s másfelől még azon kárt is fogjuk

szenvedni, hogy saját termelvényeinkből annnyival kevesebbet adhatandunk el külföldre; s így mindenestre gazdaságilag hátrányos helyzetben leszünk.

S ha mindezek után a történelemhez fordulunk és ezt hívjuk föl a nagy vitakérdésben tanutételre, vajon igazolva találjuk-e a protectionismus állításait, igazolva azon mértékben, a mint azok értve vannak!? Bizonyosan nem! Mert ha elismertetik is az, hogy a védvámrendszer a múlt időkben (itt-ott még a jelen század közepéig) némely ország iparossági haladására vagy egyes iparágak kifejlésére jelentékenyebb befolyással volt, másrészt az sem szenved kétséget, hogy ez csak ott történt, a hol a fejlődés egyéb föltételei is megvoltak; továbbá, hogy sok országban a védvám egészen eredménytelen rendszabály maradt; több állam, névszerint Oroszország, Spanyolország, Portugallia, részben Dánia és Svédország, sőt még Éjszak-Amerika is védvámok ellenére majdnem a legújabb időkig iparilag nagyobb haladást nem tettek; Anglia épen legmagasabb védvámjai korában szerfölött lassú fejlődést mutat, s egészen véve nem is védett iparágainak köszönheti roppant gazdagságát, míg ellenben Schweiz és Holland, Flandria és Szászország meg a német vámegylet több egyéb tagja szabadkereskedelmi politika mellett váltak iparos államokká, és azon nagyszerű lendület, a melyet korunkban Európa közép- s nyugatvidéki országainak ipara vett, nem kis részben annak tulajdonítható, hogy a nemzetközi versenyszabadság elve a negyvenes évek óta minden irányban érvényre kezdett emeltetni, s a restrictiv vámpolitika lényegileg enyhébb alakot öltött.

Teljes joggal csatolhatni ezekhez azt is, hogy a protectiv rendszer közerkölcsi, úgy mint pénzügyi tekintetben is visszaszárító hatású. Névszerint annyiban, hogy a csempészkedést éleszti és terjeszti; a dugárusi kereskedelemre nézve mintegy jutalomdíjat (præmiumot) képez, s ez által az egész határforgalmat megmetyezi. Továbbá könnyen adván okot és ürügyet visszatartásokra, az ország egész gazdaságát ez alapon súlyos zaklatásnak teszi ki; népek és népek közt elidegenedésre, nem ritkán ellenségeskedésre is nyújt alkalmat.

Hogy fejtegetéseinkben nagyobb hízag ne maradjon, szükséges lesz még különösen azokra is reflektálnunk, a melyek mezőgazdasági terményekre behozandó védvámokról fontosabb (a III-ik szám alatt jelezve voltak. Így jelesül:

Nem mondhatni először is kellő okkal azt, hogy az ország táplálkozási önállóságát veszélyezteti, ha az összes szükséglet benn az országban nem állíttatik elő, mert egyrészt a legtöbb állam amúgy is legkisebb részben szokta a maga szemes-életbeli szükségletét idegen termékekkel fődözni, hanem saját termelvényével teszi azt, s másrészt azon készlet, a melyre valamely ország szorul, külföldről mindig nehézség nélkül lesz beszerezhető. A hazai földművelésnek védvámokkal való támogatása még magasb fejlettségű államokban sem indokolt, mert egy része a termésnek magok a földművelő osztályok által fogyasztatván, versenytől tartani nem kell, másfelől a messze távolból szállítandó s nagy volumenben csekély értéket képviselő östermények tekintetében a szállítási költségek még ma is jelentékeny védelmet képeznek, mely a belföldi termelőkre nézve igen nagy természetes előny; s e mellett műveltebb államokban a mezei gazdaság sokkal nagyobb szakértelemmel, ügyességgel és szorgalommal, olcsóbb tőke és tökélyesb eszközökkel üzetik, a fejlettebb ipar hatalmas támogatásában részesül, s az ország közlekedési eszközök s társadalmi megpolitikai viszonyok tekintetében is kedvezőbb helyzetnek örvend, úgy hogy a műveletlenebb népek versenyzése igen kis mértékben fogja veszélyeztetni. — Mezőgazdasági védvámoknak azon visszás következése is van, hogy egyfelől az iparos által szükséglett nyers- és átalakítási anyagokat, másrészt a fogyasztók millióira (s ezek közt első sorban a vagyontalan munkás- és alsó osztályokra) nézve hátrányos élelem-megdrágulást okoznak, s így a nemzeti productionnak egészben véve okvetetlenül kárára vannak. Nem is szólva arról, hogy beviteli gabona-vámok sok földbirtokost és gazdát helytelenül arra bírják, hogy productionjukat oly telkekre vagy oly termelési ágakra is kiterjesszék, a melyek erre (a befektetésre és költsékezésre) érdemetlenek, úgy hogy azután az idegen gabona importjának nehezítéséből csak azok vonnak hasznót, a kik jobb földeken vagy kedvezőbb körülmények közt termelnek, azaz amúgy is magas földjáradéknak örvendenek, s azon tributum, a melyet a fogyasztó nagy közönség a földbirtokosoknak a járadékban fizet, mesterségesen még magasabbra csigáztatik.

Védvámok és beviteli korlátolásokkal, egy szóval, a mezei gazdaság terén is a nemzeti vagyon, mint egész, annyival

kevesbedik, a mennyivel több fordíttatik oly termékek előállítására, melyeket különben olcsóbban és jobban lehetett volna megszerezni. Másfelől mindig kérdéses marad, vajon el lehet-e ily rendszabályokkal a czélt valóban érni, nem kell-e tartani attól, hogy a mezei gazdák nagy része se takarékoskodni nem fog, se adósságokat törleszteni, se üzletjavításokat tenni, hanem azon hiedelemben, hogy a vámvédelem korszakának letelte után továbbra is sikerülend nekik a kivételes állapotot föntartani, eddigi módjára tovább fog gazdálkodni. — De alaptalan azon föltevése is a protectionistáknak, hogy a megvédett mezei gazdaság a műiparnak és gyártásnak is javára leend, alaptalan azért, mivel a már fenn érintett drágító hatáson kívül, a nemesítő ipar még annyiban is sújtva lesz, hogy a külföldi, a ki gabonáját, fáját, állatait, stb. be nem hozhatja, nem fog az országban iparkészítményeket sem vásárolni, és így tán hosszú idők óta fönnállott s mindkét felre előnyös nemzetközi kereskedelmi viszonyok is megzavartatnak. — Félsszeg végül az agráriai protectionismus fölfogása azért is, hogy az idegen gabona s életszer behozatalának korlátozása tulajdonkép a fogyasztó közönségre nehezedő adó, még pedig annyiban fölötte okszerűtlen és igazolhatatlan adó, a mennyiben elsőrendű életszükségleti tárgyat sújt, s másfelől a hozott áldozat legnagyobb részben nem az államkincstárba, hanem a földbirtokosok zsebébe foly. *)

Ezekkel befejezvék a fölvetett kérdés második részére vonatkozó elemzéseink, s áttérünk a harmadik vagy utolsó részre, az eredmények összefoglalására.

VII.

Ha az eddig kifejtettek alapján a szabadkereskedés és védvám rendszereinek különbségét egy rövid formulában

*) Másrésről az épen napjainkban Németországon érvényre emelkedett agráriai protectionismusra nézve megleltendő, hogy a látszatos önhaszon hajhászásában meggyöngyült láterejű német mezei gazdák és földbirtokosok észre nem vették, hogy a midőn a nagy iparosok javára a védvámok fölemelésébe oly készségesen beleegyeztek, önmagokat károsították legjobban, még annyiban is, hogy az általok oly igen szükségelt hitelt megdrágították s az ingatlanokban elhelyezkedett tőkéeknek a nagyobb nyereséget nyújtó gyár-iparba való átvonulására a leghatalmasb impulsust ők magok adták.

összefoglalva jelezni akarnók, azt lehetne mondani: a valódi különbség nem abban áll, hogy a szabadkereskedés a fogyasztói és a védvám a termelői érdeket tartja szem előtt, hanem abban, hogy a védvámrendszer alapján sokféle, a szabadkereskedelminek alapján soknak előállítása vétetik czélba; továbbá, hogy a protectió eszméje szerint a munka inkább öncézelt, a szabadkereskedése szerint (javak előállítására) eszközt képez; végre, hogy a védvám rendszere mellett, nagyban és egészben véve több munka végeztetik, a szabadkereskedelmi mellett több gyakorlati eredményű munka mutatható föl. *)

Egy további eredmény, melyre utalhatni, az: hogy korunk magas fejlettségű gazdasági és forgalmi viszonyai közepett a vámok azon jelentőséggel mint azelőtt, már nem bírnak, esetleg közlekedési és tariffa-politikai (névszerint differentialis viteldíji) rendszabályok, avagy az általános gazdasági helyzetben beálló változások által jó részben hatálytalanokká is tétethetnek; továbbá, hogy, napjainkban polgárosult országokban egyéb eszközök és módok is állnak rendelkezésre, melyekkel ipar és műszorgalom (ha különben a népességben magában a kellő akaraterő, fogékonyság stb. nem hiányzik) létesíthető és virágzásra hozható, így nevezetesen: az iparos szellemnek a népben való fejlesztése, szakműveltség terjesztése és fokozása, folytonos kapcsolatban idegen országok példájának, üzletmintáinak, eljárásának tanulmányozásával; képzett külföldieknek (vállalkozóknak úgy mint munkásoknak) betelepítése, idegen tőkének bejövetelet előmozdító jó hitelszervezet és igazságszolgáltatás, a szállítás és közlekedési ügy tökélyesbítése, társulati vállalkozásmód meghonosítása és ápolása, iparosoknak magasabb industriális fejlettséggel bíró országokban útaztatása és képeztetése, országos ipargyűjtemények, eszköztárak, minta-, rajz- és mechanikai szakoktatás általánosítása, végre (mint leghatályosabb s leggyorsabban ható de csak kivételesen alkalmazandó módok) egyenes állami segélyzés (speciál szállítási díjak, ingyen telek, exportjutalmak, vámrestitúciók adása), bizonyos nemű vállalatoknak egy időre való

*) A mi pedig a mi álláspontunkat illeti, szerintünk a szabadkereskedés az elv, a szabály; és a vámvédelmi restriktió a kivétel; a protektionistánál ez megfordítva áll, a mennyiben nála a szabadkereskedés a kivétel, és a védvám a szabály!

adómentesítése, állami szükségletet képező iparcikkeknek belföldi iparosoktól való beszerzése, mint ipar-telepek föllátása, átmenetesen direct állami vállalkozás. Ez utóbbi rendszabályoknak még különösen oly nagyobb államban vagy birodalomban van jogosultságuk és alapjuk, a mely mint például az Osztrák-Magyar monarchia két különböző jellegű s névszerint túlnyomóan industriális és túlnyomóan agricolaris félből áll, a melyek fontos politikai és közgazdasági okokból egy egységes vámterületet képeznek, s így a vagyoniilag gyöngébb fél a hatalmasabb társországgal (vagy társországokkal) szemben államintézkedések által való támogatást méltán vehet igénybe.

Nem foly az előrebozsájtottakból továbbá az, hogy az a ki a védvámrendszer ellen emel szót és érvel: már barátja avagy szószólója a teljes vámnélküliségnek, avagy a tudomány és élet által egyaránt helytelenített manchesterismusnak és elvont individualistikus laissez-faire rendszernek, a mely az állami közömbösséget és semmit-tevést írva lobogójára, a közhatalmat minden activ föllépéstől (ipari és gazdasági dolgokban) visszatartani, és az ország fejlődését a pusztá véletlenre hagyni akarja. Sőt elismerheti a szabadkereskedési rendszer híve (mint elismerte maga ez utóbbinak halhatatlan megalapítója Ádám Smith is) azt is, hogy vannak esetek, a melyekben a föllátitott forgalomszabadsági elv alól kivételek foglalhatnak helyet, a melyekben a kereskedelem bizonyos irányban és módon való megszorítása ép indokolt s az országnak javára szolgáló. Így például, a mi a kivitelt illeti (a melyre nézve pedig, köztudomásúlag, még a ridegebb protectionisták nagy része is már a szabadforgalmi elvet tartja alkalmazhatónak), helyén leend a restrictio háborúk alkalmával lőszerek és fegyverek, igen szűk termés (éhségveszély) idejében gabona és szemes életre nézve. — A bevittet illetőleg nem volna helyes megvonni a védelmet oly tárgyak előállításával foglalkozó vállalatoktól, a melyek az ország függetlensége biztosítására szükségesek, továbbá (átmenetesen és rövidebb időre nézve) olyan iparágaktól, a melyekre nézve az országban a természetes előföltételek megvannak, de valamelyik termelési tényező a különösen kedvező helyzetű szomszédország (egészen szabad) versenye által hatálytalanná tétetik, vagy a melyek az országra különös fontosságúak s az idegen verseny által oly mérv-

ben veszélyeztetetnek, hogy a vállalkozók némi állami segély nélkül a rohamot ki nem állhatják. — A mezei gazdaságot illetőleg nincs kétség abban, hogy miután ez utóbbi nem tud új viszonyokhoz oly hamar és oly könnyen alkalmazkodni, mint a mozgékonyabb és erélyesebb ipar, s fejlődési krízisei is tovább tartók: előáll a kérdés, miként lehetne hirtelen támadt s roppant mérveket öltő külföldi versenyzéssel szemben, *) akár védvámok (egy időre való) behozatala akár más nemű hatályos közintézkedések (például adóelengedések, nagyobb hitelügyi reformok stb.) által annak segélyére lenni; főleg oly országban, a hol a földbirtokos osztály igen eladósodott is, avagy attól tarthatni, hogy a politikailag is oly nagy fontosságú kisebb földbirtokosi osztály létalapjai rendítettnek meg, ha az állam egészen közömbös maradna az azt érő ily nagy válságok idejében.

Hogy azonban mindezekben kellő óvatosság és körültekintéssel kellend eljárni, s különösen arra ügyelni, hogy akkor, a midőn az egyik ponton segélyt hozunk, más irányban kárt ne okozzunk, jogos érdekeket ne veszélyeztetessünk, magától értetődik. Így például gondos ügyelet fordítandó arra, hogy ott a hol direct állami segélyzés, adómentesítés stb. alkalmaztatik, már létező vállalatok meg ne rontassanak vagy gyöngöttessenek (a miért is az ily eljárás főleg csak oly üzletek vagy iparágakra nézve lesz indokolható, a minők eddigelé az országban nem léteznek). — Szükséges lesz továbbá minden egyes esetben, a hol védvámi intézkedés igen alaposnak látszó érvekkel követeltetik, azt mérlegelni, csakugyan kikerülhetetlen-e az s mekkora mérvben szabassék ki, nehogy a kül verseny szükségén felüli mértékben akadályoztassék; továbbá fontolóra venni, meg fogja-e téríteni az illető iparág a reafordított költségeket és az érdekében hozott áldozatokat, valamint legyen mindig tekintet arra is, nem rejlik-e már magában a szállítási töke- és hitelügyi, adói vagy egyéb viszonyokban avagy a piac közelségében elégséges védelem a szóban levő iparágra nézve.

Azon még ide vonatkozó kérdésre nézve (mely épen nap-

*) Hogy értekező itt főleg a legújabbkori amerikai versenyt tartja szem előtt, talán nem is szükséges, megjegyezni. Lásd különben Kautz: *Nemzetgazdaságtan* (negyedik kiadás) második kötet 55-ik §.

jainkban szolgáltat sok vitákra alkalmat), vajon mit tarthatni az úgynevezett torló vámok (Retorsionszölle), meg az inségi védvámok felől, ezeket jegyezhetni meg. Torló vámok jellegével bíró protectionális vámintézkedések (ha csak különben is mint védvám nem igazolhatók) rendszerint helytelenítendőek, mert céljokat igen ritkán érik el, sőt épen annak ellenkezőjét idézhetik elő; nem is szólva arról, hogy általok az egész vámpolitika ingadozóvá lesz s idegen államok rendszabályainak befolyása alá kerül. Azon esetre tehát, ha valamely állam magát ily lépésre elhatározza, igen alapos kilátásnak kell lenni arra, hogy az intézkedésnek gyors és biztos hatása leend, vagy oly fontos politikai okoknak kell fönnforogniok, a melyek mellett a tisztán közgazdasági érdeknek el kell nemulnia, például ott, hol a torló vám által egy következetesen ellenséges állást elfoglaló szomszédországra hatályos nyomás gyakorlandó. — A mi pedig az inségi vámokat (Nothstandszölle) illeti, a melyek nagyobb válságok alkalmával s a külföld részéről való rohamos árubeszállítás eseteiben tartatnak szükségeseeknek, azt mondhatni, hogy ezek legtöbb esetben bizonytalan hatásúak, sok visszássággal járók, s jelesen a mennyit az egyik irányban használnak, a másikban ugyanannyit ártanak; és így legfőlebb igen rövid időre lesznek helyeselhetők és indokoltak. *)

*) Lehetetlen e helyütt egy legújabb időkben sokszor hallható kifogást illetőleg ellenvetést meg nem érinteni, melyet a modern közgazdasági rend szabadelvűbb alakulatának valamennyi visszafelé néző ellenesei, de különös nyomatékkal a protectionisták emelnek, tudniillik azt, hogy az 1873-ban kitört s azóta rombolva még folyton tartó világkrízis legfőbb oka és forrása a közgazdaságban általánosan érvényre jutott versenyszabadság és különösen a szabad kereskedelmi vámpolitikában keresendő. Mire nézve röviden azt jegyezhetni meg, hogy nem is szólva arról, hogy az 1860 óta 1873-ig lefolyt közgazdasági aera szabadkereskedelminek tulajdonkép nem is nevezhető, mert teljes érvényre a nagy elv sehol sem jutott, s a védvámpolitika minden államban a hol addig az időig fönnállott, lényegében megtartaték; nem szólva, mondjuk, erről, a világos és kétségbe vonhatatlan tények egyenes ignorálása (nem akarjuk mondani meghamisítása) a jelzett nagy válságot egy oknak, s épen olyannak a melynek a legcsekélyebb nyomatéka sincs, tulajdonítani; tulajdonítani akkor, a midőn egy egész hosszú sora a ma már minden elfogulatlan gondolkoztól elismert (e részben hatott) okoknak és forrásoknak kiderítve áll előttünk, s a melyek közül egész általánosságban: csak a nemes érzék roppant bőségű productiója következtében beállott megrendülésére a nagy fémpiaczok-

Elvül szolgáljon végre az, hogy vámpolitikai rendszer-változtatásnál szabadkereskedelmi irányban, a hosszú időn át fönnállott védvámok nem egyszerre és rögtönösen, hanem átmenetekkel és fokozatosan lesznek mellőzendők, nehogy gyöngébb állású iparvállalatok megrendítenek s a bennök elhelyezett tőke és munkaerő (a mely a maga idejében talán épen az állami védelembe vetett bizodalomnál fogva fordult ez iparághoz) készületlenül süjtassék, esetleg kárba vesszen. — Magától értetik, hogy a védvámok megszüntetésének idejekora is helyesen megválasztandó, s jelesül akkor veendő az eszközöbe, midőn az általános gazdasági és üzletviszonyok kedvezőbbek, válságtól tartani nem lehet, az árúk jó keletnek örvendenek s ipar és gyártás emelkedő félben van. *)

KAUTZ GYULA.

nak, a francia-német világharez által az európai tőkének és mobil-értékeknek elhelyezésére és alakváltozásaira, a több nagy államban keresztülvitt valuta-változtatásokra, a túlhajtott vasúti építkezések, bányászati s ipari vállalatok aránytalan mérvekben kiterjesztésére s mindenek fölött a hitelnek minden okszerű mértéket meghaladó túlfeszítésére meg az ezzel karöltve járt könnyelmű mondhatni bűnös bank- és tőzsdei szédelgésre akarunk utalni.

*) A jelen értekezésben foglaltaknak tüzetesb indoklásául szolgáló irodalmi forrásokat, valamint a kérdés egyéb (itt nem érintett) részeit, például a «kereskedelmi mérleg tanát», meg a «vámügy elméletét» illetőleg, lásd Kautz: *Nemzetgazdaságtan* (negyedik kiadás 1881) második kötet 100—115-ik, továbbá 55-ik és 118—125-ik §§-jait.

EGY KIRÁNDULÁS JÁVÁRA.

China felé vezető útunkban Singaporeból, gróf Széchenyi Bélát kísérve, Jávára tettem egy kis kitérőt. 1878. márczius 28-tól április 25-ikéig tartott az egész utazás, mely alatt a sziget legnevezetesebb történeti emlékeivel, fővárosának tudományos intézeteivel megismerkedtünk. Megtekintettük tűzhányó hegyeinek némelyikét, gyönyörködtünk felséges növényzetében, melyet nemcsak az egyenlítő éghajlata fejleszt mindenütt szőnyegkertté, hanem a hollandi doktorok is fűveskertekbe gyűjtenek, hol a forró égélj tenyésztete is kényelmesebb munkát végez, mint künn a szabadban. Megismerkedtünk e rövid négy hét alatt a jávai társadalmi élet örömeivel és bajaival és azon meggyőződést meritvén belőlök, hogy még is csak jobb itthon. Tehát az időt jól fölhasználtuk.

Márczius 28-án reggel hét órakor indultunk ki Singapore kikötőjéből az *Emirne* födélzetén. A *Messagerie Maritime* kicsiny gőzöse volt ez, mely Singapore és Batávia közt kéthetenként közlekedik. Mi még a megelőző este későn jöttünk a hajóra és így reggelre maradt az ismerkedés. Ha mi itt a kontinens valamelyik folyójának gőzhajóján néhány óráig utazunk, nagyon keveset törődünk a hajó tulajdonságaival. Legrosszabb esetben zátonyra kerülhetünk. Tengeri hajóra azonban a legközbömbösebb «globe-trotter» is más hangulattal száll. Önkénytelenül vagy unalomból az első közös étkezésnél a hajó tulajdonságai kerülnek szóba ott az asztalfőnél, hol a kapitány székel. A szárazon az időjárás az a türelmes téma, melylyel a társalgás szekerét oly társaságban megindítjuk, melynek tagjait ma látjuk először; a tengeren a hajó hordképessége, gépezetének löcreje, sebessége stb.

stb. azok a tárgyak, melyeket a kapitány fönt a hölgyeknek, a többi tiszt pedig a hosszú cajütte-asztal másik végén már ki tudja hányadszor minden útazás első napján elmond.

Az *Emirne* egy a társulat európai flottájából kimustrált régi kis hajó volt. Oldalait a rozsdá marta meg, földelzetét a naponkint korán reggel az alvók boszantására való sürolás úgy lekoptatta, hogy a pallók szögei egy hüvelyknyíre kiálltak.

Kabinjai szűkek, szennyesek voltak; hemzsegett bennök a kakerlak, a mi pinczei sváb bogarunk amerikai kollegája, mely az ember után a legkozmozopolitább lény a világon. Gondolom az *Emirnet* azóta nyugalomba is helyezték. De azért a kapitány és a comissionair, kinek a francia hajókon teendői közé tartozik az is, hogy az útazókat szóval tartsa, ugyancsak magasztalták a hajó előnyeit, biztos voltát, gyors menetét. Nem hiszem hogy a phœnicziaiak óta valaha hajókapitány másként beszélt volna hajójáról. Most az egyszer azonban bizony senki sem hitte el, a mit Charonunk elbeszért. Pedig az ellenkezőről nem volt alkalmunk meggyőződhetni Batáviáig a tenger oly síma volt, hogy az Ezer-szigetig akár egy szandolinon is el lehetett volna evezni.

Nagyon sokat elfeledtetett azonban az *Emirne* hiányaiából a kitünő francia konyha, asztalának jó borai és az a könnyed francia fesztelenség, melyben még az angol is kijön spleenjéből, ha egyessével kerül francziák környezetébe.

Reggel hét órakor indultunk ki; a nap még alacsonyan állott. Ott lenn az egyenlítőn egész éven át hat óra tájt hajnalodik és este hat órakor nyugszik le a nap; hajnalpirt és esti derengést a maláji szigetvilág és Nyugat-India lakói nem ismernek. Napkölte előtt és napnyugta után közvetlenül sötét van ott azok helyett.

A hajó-csavar habuszályt vert föl mögöttünk; miként az üstökösé, meszszebbre mindig szélesbedő redősugarakba szeledett az. Ez volt a tenger síkján az egyedüli hullámverés.

De hiszen a hol mi most vagyunk, az nem is tenger! Az ég nem foly itt össze sehol a láthatárral. Szigetek közt és azok partjai alatt haladunk. Az a sok sziget, mely Malakka és Szumátra között a csak 180 láb mély tengerfenekből itt kiemelkedik, nagyon megfoghatónak mutatja Sclater elméletét az elsüllyedt világgrszrt illetőleg, mely Madagaskárt, Ceylont,

Borneót, Sumátrát és Jávát egyesítette. Wallace azóta e szigetek rokon állat- és növény-alakjaiból annyi valószínű adatot gyűjtött; az indiai geológok tanulmányai pedig oly sok megdönthetetlen bizonyítékot ismertek föl az elsüllyedt «Lemuria» felől, hogy most már nem lehet azt többé a merész képzeletek közé sorolnunk. A hol most hajónk úszik, egykor őserdőkben lemuridák kúsztak, olyféle róka-fejű barátságos majmok, mint a maki az állatkertben, mely oly jóízűen boldog kifejezést ölt arczára, ha a hátát vakargatjuk.

Keves útas volt a hajón: néhány hollandi kereskedő, egy angol és egy német vállalkozó az Atej vagy Acsinban még most is forrongó harcokhoz készült szállítónak és egy hollandi nő figyermekeivel. Az egyenlítő alatt hamar ismerkedik az ember. Singapore fehér épületei még el sem tűntek a látkörrel, mikor az élte javában lévő hollandi elbeszélte, hogy ő úgy minden második évben haza rándul az esős évszakra és csak az esők megszűnte után tér vissza, mivel addig úgy sincs dolga Jáván. Egy védenczet is hozza magával, ki csupán azért hagyta el a Zuidertó hűs vidékét, hogy a «világ gyöngyé»-ben — mivel így szereti a hollandi Bataviát nevezni — meggazdagodjék. Az angol és német szállító régi ismerőseink voltak; egy hét óta együtt utaztunk Pinang szigetéről. Mindkettő a sumatrai lázadás alatt lett gazdaggá.

Útitársaink nagyon kecsgettettek bennünket, hogy a legjobb évszakban látogatjuk meg Jávát. Hollandi barátunk még be sem végezte dicséretét, mire megeredt a zápor; azt sem tudtuk honnét került elő fellege, oly hirtelen zúdult alá.

«Oh ez csak a „Boënwetter“, semmi, csak a monszun követő utóesők ezek; ilyet minden nap délután fognak kapni Jáván», biztatott emberünk. Szavai beváltak szóról szóra.

Meg volt az a jó eredménye a zápornak, hogy lehüté a levegőt; az egyenlítőn enyhe hűvös időben mentünk át, a hőmérő csak 28—29 fok C. mutatott. Estve hat órakor szeltek azt át a Linga-sziget közelében; ennek 3000 láb magas csúcsa távol maradt el keletre, félig ködpárába merült kulisszáitól az épen leáldozó nap sugarai búcsúztak. Csöndes, ünnepélyes est volt, mely a merengésnek kedvezett. Ha földünk egy gömb, úgy annak épen egy negyede választ el hazánktól; az a nap, mely itt az est harangszavát zengeti képzeletben füleimbe, otthon e perczen legmagasabban áll az egen.

A sarkcsillag már nem lesz ma az égen. A culmináló Orionok és Sirius foglalják el lassankint a gönczölszekér legmagasabb helyét. Ma már elmúlt a hajózás romantikája is. A gőz sokat elvett a veszélyekből, hetek alatt érnek most az útas-szállító gőzösök oda, hová még húsz és harmincz év előtt ugyanannyi hónapokig vitorláztak. Akkor fontos mozzanat volt az, ha a hajó a «lineát» átszelte. Minden újoncz, ki először ért az egyenlítőre, három ütéssel avatott föl tengerészszé; még az útasok sem menekültek e szertartás alól. Kettős adag rum járt ki a legénységnek és ha az idő engedte, ünnep volt a hajón. Rendes tréfa volt az, hogy a fiatalabb tisztek a hajó távcsövében egy hajszálat feszítettek keresztül, hogy a nőknek és gyöngébbeknek az egyenlítő vonalát az égen megmutathassák.

Huszonkilenczedikén a Banka sziget melletti csatornában ébredtünk föl. Mantok nevű város 4—5 tengeri mérföldre lehetett tőlünk; sűrű lombok árnyazzák be a telep házeit, a malájok czölöpre épített kunyhói alig láthatók távcső segítségével is. Az európai épületek tetői és a lobogók árbo czai csak keveset bujnak elő a sűrű növényzetből; ezek hirdetik csupán, hogy azt a hús öblöt nem ok nélkül hagyja el épen most egy gőzös. Banka szigete gazdag ónbányákat tartalmaz, innét kerül a legtöbb ón Európába. Miként az összes szigetsorozat a Malakka szorostól délre hollandi Indiához tartozik ez is.

A hollandiak uralma itt igen régi, habár portugalli kereskedők jelentek meg először Jáva partjain 1579-ben. Ugyane század vége felé a hollandiak elűzték az előbbieket és az első telepet alapították. Igazi hatalmuk azonban csak 1619 táján keletkezett, Jan Petersen Koen ekkor veté meg Batávia alapját. A hollandi nem mint hódító és civilisator jelent meg a Sunda tenger szigetein: Jáva még most is névleg benszüllött fejedelmek kormánya alatt áll. Biztos és békés kereskedelem és ennek monopoliuma más európaiak ellenében, ez volt a hollandi-keletindiai társulat kitűzött célja. Ezt úgy érték el, hogy egyenlenséget idéztek elő a benszüllött fejedelmek között. ezek viszályából közvetve és közvetlenül merítettek hasznot.

Jávanak az európaiak megjelenése előtti történetét homály fedi, majd bizonytalanság kíséri. A legrégebb adat Jávát illetőleg az első, némelyek szerint a harmadik századig megy vissza csak. A 400-ik évben már hindu kereskedők látogatták.

China felé vezető utjokban, később gyarmatokat emeltek. A chinai dynastiák történetében ekkor jelenik meg az első említés Jáváról; ettől kezdve azonban a chinaiak folyvást összeköttetésben álltak a jávai udvarokkal. Groeneveldt egy érdekes füzetben csoportosította a chinai évkönyveknek Jávára vonatkozó adatait. Jávai hagyományok szerint a sziget hajdan egy fejedelem alatt állott. 1405-ben jutott a sziget muhammedánok kezére, kik Szumátráról jöttek át, melynek partjait arab kereskedők és térítők már előbb előzőnlőttek. Ez időtől folytonos villongások közben több állam alakult, átalakult és fölbomlott. Az európaiak Bantam, Djokjokarta, Cseribond és Mataram szultánságokat találták itt. Ezek önállósága a hollandiak üzérkedő politikája mellett fokankint csökkent. 1742-ben Bantam a hollandi-keletindiai társaság zálogába jutott; később Mataram követte. Ennek szultánját a hollandiak Macaszszúr és Madura ellen segítve, hadi segély fejében a matarami szultán függetlenségét vették el. Ettől kezdve mindig egy hollandi kormányzó székelt a benszülött uralkodók mellett. A kormányzók sereget tartottak magok körül és erődöket emeltek.

1811-ben az angolok keríték hatalmukba Jávát. Az angol keletindiai-társaság zsarolásai helyett az ekkor már angol gyarmattá vált indiai kormány szabadelvű és szelíd igazgatást gyakorolt, mely Jáván is megnyerte a benszülöttek és a fejedelmek rokonszenvét. A párizsi béke ismét a hollandiak birtokába juttatta Jávát, kik 1816 óta, a gyakori lázongások daczára, megszakítás nélkül uralkodnak a világ emez egyik legsebbe és leggazdagabb pontján.

Márczius 30-án a «Duizend eilanden» vagyis az ezer sziget közt voltunk. Kelet felé nyílt tenger terült el, a Banka sziget nem védett bennünket a szeltől, sem a hullámoknak nem okozott akadályt. Az *Emirne* inogni kezdett, mintha az általunk elfogyasztott sherry és champagnei reá hatott volna. Ekkor én még nagyon újoncz voltam a tengeren, kezdtem tehát én is csendet, nyugalmat keresni szórakoztató olvasmányokban, melyeket minden utasszállító hajó bővében hord, később a szunnyadás segélyével igyekeztem elfojtani azt a kellemetlen kábultságot, mely alól kevés ember marad menten, ki tengeri utazást kezd.

Orvos barátim, ha meggazdagodni óhajtatok, találjatok

föl valami gyógyszert a tengeri betegség ellen. A kinek ez sikerül, az a kar világhírű embere lesz! Van már elég szakálhagyma, hajnövesztő, élethosszító szer. Ezer bizonyítvány, melyet jóhiszemben íratott meg a képzelet, erősíti hatásukat. Másként áll a dolog a tengeri bajjal, ennél a képzelődés meg az annyira ajánlt lelékerő sem ér semmit. Láttam én akár hány angolt, ki nagyban dicsekedett, hogy őt a tengeri betegség soha nem bántja . . . a következő perczben azután kotródott, csak másnap láttuk az asztalnál . . . nagyon panaszkodott gyomorbajáról, mely tegnap ismét meglepte. A tengeri betegség a hajó-orvosok állítása szerint idegbaj, melyet a hajó ingása és annak a sok mindenféle tárgynak, mely a hajó födelzetén van, folytonos mozgása a szem idegszálain át az agyban előidéz. A közönséges ember azonban mindenestre gyomorbajnak fogja tekinteni a tengeri betegséget.

Ezt a kórt leírni nem lehet, a hány ember annyiféle változatban nyilatkozik az. A mi expeditiónk minden tagjánál másként jelentkezett. Mihelyt a hajó legkevésbé is inogni kezdett Kreitner főhadnagy kabinjába menekült, és az útazás kezdetén egy álló hétig nem volt képes ételt venni magába. Bálint Gábor a legzavarosabb tengeren is, melynél egy pohár sem állt meg az asztalon, jóízűen szitta naphosszat magyar pipáját és egész nap félhangon énekelgette a chinai írásjegyek szótagjait. Gróf Széchenyi és én e két szélsőség közt foglaltunk helyet. Ő Bálinthoz, én meg Kreitnerhez álltam közelebb. Én az útazás alatt épen száz napot tölték tengeren, de azért a magasan járó tengerhez nem szoktam. Ha a hajóra szálltam és a hajó annyira elkezdett velünk hintázní, hogy a járás kellemetlenné lett rajta, engem is elfogott a szédület. Főleg, ha a hajó oldalringatást kezdett, kerestem én föl a nyughelyet. De egyszer kiállva a szédülést és következményeit, másnap mindig ép gyomorral járultam a közös asztalhoz és azon útazás alatt a baj többé elő nem fogott.

Délutáni három órára beértünk Batávia kikötőjébe. Lapos mocsáros itt a part, azért a várostól öt tengeri mérföldre horgonyzunk. A «kelet gyöngve» nagyon szomorú képet nyújt kikötőjével. Oly sekély itt a víz, hogy egy kis gözös szállíthat csak be minket a révbe. A lapos partokat alacsony mangrove-bokrok födik, s csupán néhány raktár érzőfödele

látható. A lég páratelt, a Batávia mögött emelkedő vulkán-kúpoknak csak halvány körvonalai láthatók.

A kicsiny gőzös hajónk mellé állt, podgyászsunkat kíméletlenül dobálták földézetére, azután a város felé igyekezett az, egy erős «surf»-on azaz parti hullámverésen küzdve magát át. A partról egy két tengeri mérföld hosszú csatorna nyílik ki, mely a «Csilivung» vagyis a nagy folyó iszapos vizét hozza. Ez a csatorna teszi lehetővé a partra jutást zavaros időben.

Míg az angol gyarmatokon szabad kikötők vannak, vagy a vámkezelés az utazók irányában igen enyhe, itt Batávia előtt annál szigorúbb volt az. A szűk és szennyes vámházban minden bambuszkosárákat megmotoztak, s podgyászsunkat több ízben másokéval keverték össze. Gróf Széchenyi vadászfegyvereivel pedig egyáltalában nem tudták, mitévők legyenek. Rólok csak más nap szólhatnak, mondák végül.

A régi Batávia Amsterdam mintájára épült. Sűrűn egybe épített háztömegek a XVII. század czopfstyljében visszataszítóan érintik a szemet. Csatorna elég van, hollandi nem is élhetne el ilyenek látása nélkül. De ezekben lomhán foly alá a nagy folyó túlságosan szétoztott vize.

Szerencsére most már nem lakik európai a «Stad»-ban. Raktárakon és irodákon kívül nincs itt semmi, a magas födelű ódon házakban benszülöttek és leginkább chinai asztalosok fészkeltek meg magokat. Ezeknek nem árt semmiféle egészségellenes lakás, és ha árt nem panaszkodnak.

A régi városon az egy házsorból álló Molenvliet-en át, mely apró árúsnak szolgál leginkább tanyául, közel egy óráig kocsiztunk Weltevreden-ig (wohlzuhfriden). Az európaiak itt villákban parkok között laknak. Gyönyörű széles utak óriás tamarindafák árnya alatt szelik egymást. Földszintes házak kertek mélyébe rejtve; ezekben magas pálmafák alatt európai virágok is megvonják magokat.

A *Hôtel de Nederlandois* fogadott be. Jóval mögötte áll ez az indiai városok fogadóinak. Földszinti szobák jutottak nekünk, melyekben iszonyú szünysereg tanyázott és a penészszag nem volt kiírtható. Hollandi Indiában nincsen jég, sem punka; tudniillik az az indiai szoba-legyező, mely a mennyezetről a szoba egész hosszában függ és melyet a havonkint két forintjával fizetett punka-valla nap és éjhosszat

fáradhatatlanul vonogat; jól aludva maga is munka közben. De e hiányokon másként segít a jó hollandi; ott hol április derekán délután 34—38 fokon áll a hőmérő és éjjel sem száll 28 fokon alá, kellemetlen a ruha; a jávai nem is visel sokat magán, még a legelőbbkelő is beéri egy rásaszoknyafele zsákkal, azzal a tarkú nagyvirágú szaronggal, mely ott a ben-szülött férfi és nő fő öltözékét képezi. Ez a férfiaknál egy hosszú szőrből készült sávval van az övnél megerősítve, mely fölött nagy csatos fekete bőrv szorítja az egészet össze. Pitykegombos fehér mellény és sötét szövethből való kurta újjas (spenzer) borítja a föltestet, a lábak harisnya nélkül vannak a cipőben, vagy az arab papucsban. A nők hasonló öltözetben vannak, egyedül a szarong ér a mellig, egy két arasznyi széles, két méter hosszú szövetdarab többszörösen körülcsavarva a derekon, egy titkos boggal erősítve a testhez e szoknyát. A vállak szabadok, csupán Batávia táján parancsoltak a hollandiak a nők vállaira egy fehér kattunból szabott ujjast, mely a térdig leér, a vidéken nem is igen viselik ezt a fölösleges öltönydarabot.

A hollandi is ilyen pongyolában hűsöl otthon egész nap.

Nagyon meg voltunk lepetve, midőn másnap reggel a tíz órai reggelineél a hölgyek a jávai nőktől ellesett pongyolában ültek a table d'hôte közös asztalához. Hajok kibontva függött alá, lábaik szabadon rejtőztek hímzett papucsukba. Ép a fürdőkől jöttek. Délután az elmaradhatatlan szunyvás után mindenki megfürdik; tulajdonképen csak leöblíti magát egy óriási köedény vizéből. Nagyon bámúltunk azon, hogy a hölgyvendégek minden szégyenkezés nélkül vonultak el szobáink verendája alatt a fönn leírt öltözetben. Pedig mi is azonnal követtük a hollandi férfiak példáját, kik a szarong szövethből készített bugyogó és chinai fehér zubbonyban töltik el a nap meleg részét. A hölgyek csak délután ülnek a piperehez, mivel csupán estvéhez öltözködnek európai toilettbe. Pongyolája azonban a legkevésbbé sem zavarja a hollandi nőt Jáván abban, hogy társaságot fogadjon, melyben férfiak is lehetnek jelen.

A kit hivatalos teendői vagy ügyei nem szólítanak irodájába, így hűseli el estig a napot. Esti öt óra táján azonban mindenki felöltözködik. A férfiak lakkezipő, fehér pantalon és fekete felselyem zubbonyban födetlen fövel; a hölgyek a

legutolsó párizsi divat holland-jávai változatában sétálnak vagy kocszíznak az óriási Koningsplein-ter tamarindafái alatt, vagy a Ris wijk egyetlen boulevardján, a hol a kormányzó palotája, a klubok és szállodák állanak. Van itt néhány pipere-tár is, melyekben ötszörös árért meg lehet venni azt, a mi két év előtt Párizsban még divatos volt.

Esti hét órakor már éjjel van; azt a kedélyt melengető derengést, mely az európai alkonyat végtelenbe nyúlt árnyait fokozatosan mossa el, az egyenlítőn nem lehet élvezni. Öt óra negyvenöt perczkor még éles sugarakkal törtet át a nap a bambusz- és pálmaligetek résein; egy negyed óra lefolyása után azt sem tudjuk többé, merre nyugodott le. A nyugati ég alját nem aranyozza be a letűnt nap búcsúfénye, hasztalan keressük ott azt a hosszan elnyúlt bíbor-szegélyt, mely az alföld egén a legprózaibb kútágast is romantikába burkolja. De nem is azért jött ide az európai izzadni, hogy ábrándozzék. Mammon az a kép, mely itt előtte lebeg, azért nem is terem itt meg a dal. Az éjszak pacsirtája Szibéria pusztáin is megtanítja az eltévedt moszkovitát mélabús dalokra; erre nincs dalos madár, a színek tarkaságából csak a papagály rikácsolása hallik. Nyolcz órakor van az estebéd, azért mindenki egy «Bitter»-re siet, mely az étvágy megszerzéséhez egy hollandi ismerősöm állítása szerint, Jáván multhatatlanul szükséges. Estebéd után a klubok helyiségeiben gyűl egybe a férfitársaság. A *Concordia* katonatisztek egyesülete; a *Harmonia* olyan polgári casino-fele. Ezek kertjeiben estvéként fölváltva egy katonai zenekar játszik a kert előtt, az elegancia fogataiban ülve hallgatja a zenét, s boldogtalannak érezné magát minden delnő, ha a koci lépcsőjénél udvarlója nem volna. Egy osztrák katona-zenekar volt karmestere vezette a zenét, melynek művészei Csehországból kerültek ide. A zenekar igen jó volt; a legjobb, melyet két es fél év alatt keleten hallottam. A keringőket igazi bécsi «Schwung»-gal adták. Természetesen sörben itt sincs hiány.

Éjjel nagyon barátságos és vonzó benyomást tesz Batávia. A Weltevreden rosszul világított fasoraiból díszkertek nyílnak; ezek mélyén földszintes villák kunyhókká törpülnek a magas pálmák és tamarinda-fák ellentétében. Az út felé nyitott verenda fordul, mely fényesen van kivilágítva, benne kerek asztal körül ül a család, oldalt zongora áll. Egyikben

ének és zene szól, a következő verenda-szalonban a család egyik tagja olvas föl valamit, tovább fiatal házaspár enyeleg, másutt szőke fürtű leánykák lízelegnek a papának. A mint végig megyünk egy villasort, a család-élettel is megismerkedtünk; annak különböző mozzanatát tárja elénk mindegyik fényesen megvilágított élőkép.

Az útea- és a kertközök sötétek. Nagy ritkán robog el mellettünk egy-egy úri fogat, a lovak mellett kétoldalt fáklyás szolgák futnak; még ritkábban jönnek velünk szembe fáklyát vagy lámpát hordó benszülöttek; világ nélkül ezeknek nem szabad éjjel járniok. Minden fordulónál őrtanyák vannak; négy bambuszrúd szalma-fedőt visel, ebben egy kivájt fatörzs, a tong-tong függ és az oszlopok egyikéhez egy sajátyszerű fegyver támaszkodik, egy kétágú szénavilla-féle vastag bambusz-rúdból, a villaágakat hosszában ágak körítik, melyek a nyél felé hajló tüskéket viselnek. Ez eszköz tolvajok elfogására szolgál. Nem oly ritka eset itt, hogy egy dühöngő maláji kivont késsel rohan végig az útcán és leszúr mindenkit, kit balsorsa ilyenekkel szemközt hoz. Opium-evés által elbódult rajongók ezek, kik boszúból vagy vallási dühből gyilkolnak először, ekkor törvényen kívül helyeztetvén, nem bocsátnak magokhoz senkit, Amok! Amok! (üssetek agyon) kiáltás közben rohanva végig az utcákon. A villaalakú szerszám e dühöngők elfogására való. Ha egyszer nyaka a villába szorult, a visszahajló tüskék közül többé ki nem szabadulhat. Az őrházakban egy-egy jávai bólintgat, de azért nem mulasztaná el határozott időközökben a tong-tongot veregetni. Azon jelöli az időt, a tűzvészt és az Amok ember közeledtét is.

Márczius 31-én vasárnap volt, és keleten először történt, hogy ezt másra is fordíthattuk a templom-látogatásnál. Indiában a vasárnap nekünk a legélvezhetetlenebb volt. Intezetek, nyilvános épületek olyankor zárva, a park és sétahelyek üresek, teke-asztal letakarva marad. A hollandi nem olyan «church-going» természetű. Reggel az ethnographiái múzeumot látogattuk meg, ez a «Batavia asch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen» társulat tulajdona; a legregibb tudományos szövetség keleten. 1778-ban vetették meg alapját egyes buzgó hollandi kereskedők. A múzeum ethnographiái osztálya a hollandiak birtokában levő Kelet-Indiát illusztrálja. A népfajok tarka öltözetei és fegyverei nagy bőségben vannak

együtt. A házi és mezei eszközök és építmények mintái rövid idő alatt sokról adnak fogalmat.

Az ethnographiai osztály mellett gazdag archaeologiai tár van. Ennek kőgyűjteménye igen szép darabokat foglal magában a Brahma- és Buddha-kultusz idejéből. A jávai kőszobrok tisztábbak, az alakok jobb plastikával készültek, az arcok nagyobb gondnal és szebben alakítvák, mint ezt most Indiában a brahmin szobrászok végzik. A bronzok gyűjteményében pompás miniatűr-öntvények vannak: csengők, füstölő-edények, Buddha- és Shiva-alakok, elefánt és tulok. Egy gyönyörű öntvény Durgát, Shiva nejét, ábrázolja negyed életnagyságban. Szabálvos arc- és testkörvonalak jellemzik a szobrot. Ezüsttel van bevonva, a haj és öv aranyos rajta. Néhány miniatűr tömör aranyból és ezüsből áll. Mind e tárgyak agyaghamvedrekből kerültek elő. Van a gyűjteményben elég köeszköz is; csiszolt balták a közönséges európai alakkal, csupán laposabbak és közelebb állanak a most Jáván használatban levő vasfejszékhez. Láttam olyan kagyonosan tört csiszolatlan baltákat is, minők a dán konyhahulladékokból ismeretesek. A bronz csákányok különböznek a mieinktől, véső-alakúak s nyélbeütések csak úgy történhetett, mint most. A «Natuurkundige Vereeniging» muzeuma a nagy Koningsplein másik oldalán van, s még a kezdet nehézségeivel küzd.

Meglátogattuk dr. Bergsmo urat is, a meteorologiai intézet igazgatóját. Az intézet most épül, fölszerelése a tudomány legújabb álláspontja szerint történik. Dr. Bergsmo már 1866 óta óránként jegyzi a légsúlyt és a hő fokát. A hét folyamán megtekintettük a topographiai intézetet is, melyben gyönyörű, a fényűzésig szépen kiállított térképek készülnek. A «Hoofdbureau van het Minjewezen» inkább bányász-akadémia mint földtani intézet. Gyűjteményében sok érdekes tárgy van a Szunda-szigetekről, de minden még földolgozásra vár.

A topographiai intézetben egy derék honfitársunk, Hegedüs Jenő, működik. Hegedüs úr már tíz év óta van a hollandi kormány szolgálatában. Kezdetben a hadseregben volt, de képességei következtében csakhamar a katonai topographiai intézethez hívatott. Ennek mint térképező kitűnő szolgálatokat nyújtva, a hollandi kormány ismételve nyilvánította kitüntetések által elismerését. Legutóbb az acsini forradalom

tábornoki terkepeit létesítve, nem egyszer forgott életveszélyben, fáradságaiért egy lovagrend keresztjével lón jutalmazva. Hegedűs magas szál férfiú, szén-fekete dús-mellig érő szakállal; alakjával éppen úgy kimagaslik környezetéből, mint élénk és bensőséggel teljes lelkületével. Csengő szóban nyilatkoznak gondolatai. Őt nem törte meg tíz év alatt a forró égélj idegbontó klimája. Teste ép oly kevéssé lankadt el az átélt fáradságok és veszélyek közben, mint hazaszeretete. Tíz év óta nem szólt magyarul, dacára ennek tisztán beszéli a nyelvet, habár néha keresi is a szót. Általános tisztelet és becsülés fűződik Jáva előkelő köreiből Hegedűs nevéhez. Ezért pedig mi tartozunk köszönettel, hogy ott a távolban nemzetünknek jó hírnevét terjeszti.

Azon néhány nap alatt, melyet Batávián töltünk, Hegedűs ur több kellemes órát szerzett nekünk, rokonszenves egyénisége körében csaknem elfelejtém a távolságot, mely az otthonról elválasztott. Készséggel nyitá meg bő tapasztalatainak tárházát Jáva társadalmi viszonyairól, népéletéről és Szumátra öslakóiról, kik még emberevők. Nemcsak ellenségeiket falják föl, hanem elaggott hozzátartozóikat is elköltik, ha azok munkakeptelenekké gyöngülnek. A legidősebb fiú összehívja a rokonságot, atyjának, ki egy év óta már nem dolgozott, megevésehez. A hüvelyk alatti tenyerhúst, az ajkak és füleket az édes fiú eszi meg, a többi a kedves rokonok.

Megnéztük az állatkertet is, az nem éri meg azt az egy forintot, a mit a «Vremdeling»-ek a bemenetnel fizetnek.

Egy este a Nordwijk városnegyedét kerestük föl; Batavia benszülött és chinai lakossága székel itt. Malaji, jávai és chinai tarka egyveleget képezett; a bazár nagy tere tömve volt mulatókkal. Egy oldalt a legmagasabb igényű chinaiak theaházai, opium- és hazard-bank helyiségei foglaltak el. Ezekben asztal és székek vagy magasabb kerevetek vannak, mivel a virágos birodalom fia soha a földre nem kúporodik. A bankházakban javában zörgött a kocka, járta a kártya és a kedvelt páros vagy páratlan. A bankadó egy halmaz porcellán-gombot helyez maga elé, ezek szemeit egy pálczikával négyessével nagy lassan szedegeti a szerint, a mint egy, kettő, három vagy negy gomb marad vissza, tízszereset nyer a játészó, ki a kijött számmra tett.

Egy színház is volt a bazár nyílt piacán árnyképekkel.

A benszültözött közönség lehetően tarkázva a földön ült. Előtte egy bódé oszlopaira fehér lepel volt kifeszítve, melyet a bódében lévő olajmécsek a kívül uralkodó sötétség ellenében erősen megvilágítottak. A megvilágított finom vászon és a mécsek között bivalybőrből kivágott alakokat mozgat a játék intézője. Az alakok egy vagy két láb magasak, az egyiptomi arczkifejezésre emlékeztető hosszas fej, igen csúcsos orr és hosszú igen vékony karokkal vannak ellátva. A fő és karok mozgathatók. A játékban férfiak, nők fordulnak elő; elefánt, kígyó és ismeretlen szörnyek is jelennek meg.

A dalang, vagyis ki az árnyalakokat mozgatja, a kavi, vagyis ó-jávai nyelven mondja el a cselekvény szövegét, a párbeszédeket, melyet a hallgatóság nem ért meg, s ezért az új jávai nyelven is magyarázatot ad. A gamelan vagyis a jávai zenekar melabús zöngéi kísérik az előadást. Vajanga a neve ez előadásoknak. Tárgyaikat Jáva mythologiai múltjából vett események képezik, ezekbe élénken belevegyül a régi vallás, melyet az izlam nem volt képes elfojtani. A forró égélj szülheti meg csak is azt a tarka képzeletet, mely e játékban kifejezést nyer. Napnyugta után kezdődik az előadás és eltart reggelig.

Mindenütt Jáván a gamelan hangjait egész éjjel hallhatám. A zenekar kiváló eszköze a bonang; ez különbözően hangolt réztányérokából áll, melyek bőrrel bevont pálczikákkal veretnek. E zeneszer olyféle ütenyű zöngéket ad, mint az æolhárfáé, a hang kevés, hullámzó harangjátékkal vethető egybe az leginkább. Fa- és fém-harmonika, kéthúrú hegedű, hárfa vagy inkább ezitera, fuvola, trombita és dobok inkább kíséretül szolgálnak a zenekarban.

A jávai a maláji faj tagja, ha ugyan az emberfajok régi osztályozása fönttartható. A malakkai malájitól a jávait mindig könnyen meg lehet különböztetni. Amaz széles arcú, nagyszájú és általában rut, a jávai szabályos alakokat, kis kezeket, szép metszésű száját mutat; járása ruganyos és megjelenése nemes. Öltözetben is azonnal fölismerhető itt a maláji. Mindig szűk, európaias szabású nadrágot visel, mely fölött a cipőktől csak a térdekig függ alá egy szarong. A maláji fejére tarka virágos kendőt csavar, mely a fön lazán ül, mint egy turbán; övében széles, durva műví kést hord. A jávai a már föntemlitett bokáig erő szarongban jár, fején a haját bogba csavarva, szorosan egy

világos kendőbe köti, mely hátul mint a konty áll el a fejtől. Övebe az elmaradhatatlan krisz, vagyis jávai tör van dugva. Ennek fahüvelykje fényezett, pengéje lángalakú, és hegye mérgezve van.

Jáván a maláji a hivatalos és üzleti nyelv. A tulajdonképp vett malájok csak Malakkán és Szumátrán az őslakók, a többi szigeteken csak mint bevándorlók terjedtek el a partokon. Jáván magán két nyelv uralkodó; a jávai keleten és a szunda nyelv a sziget nyugati felén. Mindkét nyelvben sok a szanszkrit elem; míg a szintén rokon polynésiai nyelvekben a turáni nyelvényeg felreismerhetetlenül megvan.

Ápril 5-ikén elváltam gróf Széchenyitől. Hajóra ültem, mely Szemarangba vigyen, míg Széchenyi a sziget délnyugoti partján fekvő preangi kormányzóságok öserdőibe indúlt. Ismét órákba került, míg a hajóig értem. A tenger most tükörsíma vizében számtalan medusa úszott. Két vagy három deciméter átmérőjű kocsonya állományú ernyők rózsza és ibolya színeket játszanak, csaknem a szivárvány színeit reflectálva, melybe a vízben szétszórt napsugarak oszlanak. Lassan szállnak emelkednek ez ernyők, vagy nagy gombafejek, melyek az alacsony szervezetű állatlevél- és fürtszerű úszonyait és emésztő szerveit védik. Ha kiemeljük e medusák egyikét, kocsonyaféle, egészen átlátszó szintelen tömeggé omlik össze. A medusák nem a mi gyönyörködtetésünk végett jöttek a fölszínre. Ha a tenger lenyugszik, fölületére jönnek azok a milliárdnyi állatkák, melyek letelezéséről csak a mikroszkop nyújtott fogalmat. Az átlátszó tengervízben tömördek apró lény úszkál, melyek még apróbb növényeken és petéken táplálkoznak. Ha este a hajó púpján kihajolva, a hajócsavar egyhangú csapkodásai csendes elmélkedésbe helyeznek; egyszerre csak a fölvert hab világosságot terjeszt.

A messzeterjedő habuszály a hajó mögött oly fényt ölt, mint a halványan megvilágított tejüvege. Ebből a világos sávból, ott hol a propeller lapátja minden másodperczben háromszor a vízbe csap, villámként cikáznak egyes fénylő pontok. A tejjuttal hasonlíthatom össze e játékot; az elmosódó halvány fényt milliárdnyi távol égitest egybeömlő fénye nyújtja, ebből önállóan tűnnek elő azon nagyobb vagy közelebbi csillagok, melyek almanachjainkban följegyezték. Ilyen a forró égűl tengere is rendesen. Az Indiai óceánban es a

Vörös tengeren azonban néha fölséges pompájú a tenger világítása. A hajó tűzövvél van kerítve, minden hullám egy-egy tűzsávban végződik és ha ekkor is a csavar munkáját bámuljuk: utána szemünk káprázatjától a földézet tárgyait néhány perczig meg nem különböztethetjük. A tenger világítása vagy phosphorálás fölött sokáig szétváltak a nézetek. Most már el van az döntve, hogy apró crustaceák, salpák, medusák, noctilukák főleg protozoák és a legelsők lárvái terjesztik a fényt. Még akkor is fénylők ezek, ha a mérón vagy a log zsinórja a földézetre hozza őket. E picziny alakok, melyekből egy milliméter hosszúra több jut, nappal is a fölszint népesítik meg, talán tőlük ered a tengernek szép kék színe. A mi medusáink ezekre tartanak vadászatot; könnyen megy az nekik; csak azon száclacskákat mozgatják, melyek a cső vagy az ernyőnyél üregét körítik, azon át a lélekzésre való vízzel beömlik a tápanyag is és elszéled az egész testben.

A *Tambora* kilencz órakor fölszedte horgonyát és másnap délben már Szemarangba érkezett; ötvenkét geographiai mérföldre voltunk Batáviától a sziget éjszaki közepén.

Napnyugtakor a középjávai vulkánok tűntek föl. — A 3426 méter magas füstölgő Szlamat csaknem a tenger szintájában fekvő lapályból emelkedik ki, kelet felé a Dieng hegység nyúlik el, mintegy öt geographiai mérföld távolban a parttól. Tropicus erdő borítja e hegységet, lábánál alacsony halmok húzódnak végig teraszszerűen. Rizs- és kávé-ültetvények borítják ezek tisztásait. A Dieng hegységről lesiető folyók e teraszi zuhatagokban ömlenek alá.

Tovább keletre a Szindoro (3145 méter), Szumbing (3336 méter), Ungaran és Merbabu (3115 méter) kúpok tűnnek elő délről. 80 foknyi látszóben 5 vulkán-kúp emelkedik előttem, melyek mindegyike többet mér 9000 lábnaál a tenger szintje fölött. Felséges kép volt ez: hajónk oly közel járt a parthoz, hogy azon a ligeteket és rizsföldeket, sőt a jávai kunyhókat ki lehetett venni; barátságos, az otthonra emlékeztető, volt a panoráma alja. Ebből aztán mint árnyképek emelkedtek föl a homályos légbe a távolban a magán álló vulkánok. Fellegköpeny vagy gallér övezte némelyikét; lassan szállt vagy emelkedett az és a mint a csücsig érve, a szél elkapta, a Szlamat belevegyülő gőzfellegetől látszott az ég elborulni.

Láttam én életemben sok szép panorámát; de sem az Alpeselek jegesei közt, sem a Himalája és keleti Tibet hegyóriásai alatt, még kevésbé pedig a Gobi sivatagból kiemelkedő sivár Nanszán havasok alatt nem élveztem annyi gyönyört, mint a középjávi vulkánok megpillantásakor. Egyesítve itt a tenger tükre a forró égőv növényzete a legszabályosabb hegvekkel. Minden nagyszerűsége mellett a kép megnyugtató, kielégítő a kedélyt, mely ennél szebbet el nem képzelhet többé tájképekben. A Merababu mögött füstfelleg emelkedik; a Merapi rejtőzik ott; ez Közép-Jávának még működésben álló vulkánja. Ennek meglátogatása végett utaztam én ide. A «Tamborán» utazott van Delden osztrak-magyar főkonzul is, ki ajánló levéllel látott el Kadu kormányzójához.

Szamarangba ép oly lassan és egy csatornán át jutotunk be, mint Batáviába. Jáva éjszaki partvidéke lapályos, posványos alluviumból áll, míg a déli part általában szirtes és hullámverés borítja azt; kevés hely van ott, mely kikötőt nyújt. A nagyobb folyók mind éjszak felé futnak. Ezek segítenek abban, hogy az éjszaki partvonal mindinkább előre nyomuljon; a rohanó árvizek roppant mennyiségű anyagot hordanak a tengerbe, mely itt csak 150 láb mély. A déli part roskad, pusztul, a tenger nyaldossa a szirteket, melyek csaknem a part egész hosszán arra utalnak, hogy Jáva déli fele süllyedésben, míg az éjszaki emelkedőben van. A déli part üregeiben fészkelnek ama fecskék, melyek fészkei a chinai lakomák legbecsesebb fordulóját képezik. A chinaiak ötven kilo fecskefészekért 3000—4000 hollandi forintot fizetnek. E fecske (*Collocalia esculenta*) algákból készíti fészket, az algákat gummiszerű nyákjával vegyítve össze.

Szamarang víz alatt állt, a mellette elfolyó folyócska előntötte a város mélyebb helyeit. Szamarangban a régi Batáviát lehet fölismeri; amsterdami izlésben emelt háztömegekben lakik itt az európai is; a városon kívül még csak most emelkednek a villák.

Április 7-dikén vasúton utaztam Ambaravá-ig. Kezdetben alluviál síkon halad a pálya, mely egészen víz alatt állt. Vizben álló pálmák rizsföldekkel váltakoznak; ezekre jó az ár. Minden tábla közepén 4 láb magas bambusz-oszlopra erősített kunyhó áll; ebből zsinór nyulik végig rudak mellett a rizsföldön; erre csörgő bambuszdarabkák függesztve; a kunyhóban

a jávai csősz ül és valahányszor madársereg jő a rizsvetést megvámolni, elrettentés végett nagyot ránt a zsinóron.

Tanggun állomásnál halmokhoz ér a pálya és mélyen bemetszett szakadékok közt meredeken emelkedik a végállomásig Ambaravá-ig, mely 35—40 kilométer távolságban a lapálytól körülbelül 1400 láb magasban fekszik. Egy lapály terül el itt, melyet mindenfelől trachyt és trachyt-tufa hegyek környeznek; vulkáni eredetűek ezek s rokonok Szt. Endre és Visegrád körötti hegyeinkkel. Ambarava környéke egy tő medréül szolgált. A Tuntang folyócska, mely az Ungaran hegy oldalán fakad, lomhán kanyarog, míg Ambarava alatt 250 láb magas trachyt halmokat szel át és vízesésekben halad alá, melyek szirtei közt a folyó véze apró vízporrá törve zuhog alá. A szűk csatorna nem vezethette le elég gyorsan a záporok következtében megáradt Tuntang vizét; az ambaravai lapályon tóként terült az szét, a vonat egy lábnyi mély vízben gázolt az állomásig. Ambarava szanitáriuma a hadseregnek; a lábba-dozók küldetnek ide fölüdülésre.

Egy erőd áll itt, melyet azonban a földrengések annyira megrongáltak, hogy az lakhatatlanná vált. Széles fasorok óriási fái alatt itt is oly barátságos nyaralók mosolyognak, mint Batáviánál. Ambaraván azonnal kocsit fogadtam Magelangba. Öt órai gyors kocsizás választott el Kadu tartomány e főhelyétől. Könnyű úti szekér elé négy Makaszszárról került közép-nagyságú ló fogatott be, és vidám ostorcsattogással indult velem az előfogat azon hágó felé, mely Szemarang és Kadu tartományok határát képezi.

Jávát minden irányban országutak ágazzák be, melyek kitünő karban vannak tartva; a benszülöttek robot munkája létesíté ezeket. Az utat djatti- és kapok-fák szegélyik, ez utóbbiak hordják egyszersmind a távirda huzaljait, ezen kívül gyapotot is szolgáltatva; míg a djatti- vagy tik-fák a legjobb épületfát adják, melyet a szu és a természet nem bánt. A szép út azonban nagyon meredek. Vágtatva indult meg a fogat, az első emelkedőnél kocsis és lovász — ki a lovakat csak a legközelebbi váltóig volt kísérendő — iszonyú ostorcsattogás és kiabálással ösztönözték, mentek is szegények míg a kocsi a nyert gyorsaság következtében könnyen haladt; de mihelyt igazán húzni kellett, helyből sem mozdult az. Egy darabig csak néztem a vesződést. Lárma volt elég, de a lovakra egyet

sem csaptak; a jávai jól bánik az állattal talán nagyon is jól; mivel e lovak legkevesbbé sem voltak betanítva, futni azt tudtak jól a síkon, de lassú indításhoz nem voltak hozzászoktatva. Végre két bivaly került elő valahonmét, ezek segítségével azután fölkapaszkodtunk a lejtőn. Magelang-ig négyszer váltották a lovakat, minden meredeknél két bivaly vagy négy ökör segíté a kocsit fölvonatni.

Alkonyra járt az idő, mire a vízválasztóra értünk; onnét aztán vágatva vitt be a még kétszer váltott előfogat a kadui teknő mélyen fekvő tartományi főhelyére.

Gyönyörű vidéken vezetett át a mai út. A halmokat rizsföldek borítják, melyek lépcsőzetes terraszokban, közel a 2000 láb magas hágóig, emelkednek, Szavah a neve ezeknek, melyek mesterségesen helyeztetnek a víz alá; e végből csatornák futnak minden irányban; néhol két három csatorna fut egymás fölött. A felső terraszokról apró, két egész öt lábnyi, zuhatagokban ömlik alá a víz az alsókra. A szakadékok mellékét és a sziklás hegyoldalokat ligetek, erdők koronázzák, annyi féle növénybozót és fa képezi ezeket, mennyi nálunk csak füveszeti kertekben található együtt. A rizsföldek között apró ligetek állanak; a jávaiak falvai rejtőznek ezek alatt. Az út és földek el vannak lepve naphosszat emberekkel, de falut egyet sem fog láthatni az idegen, ha az országútról a ligetbe be nem tér.

Illatos virágú mangó-fák szabadon állnak a falvak körül. Sűrű bambusz-sövény rejt el a házakat a közeledő szemek elől; de a gyümölcsfák nagy száma elárulja az emberi tanyák közelségét. Az ösvényt rambutan (*Nephelium lappaceum*) cserjék szegélyzik; tüskés vörös gyümölcsei alattgörnyedeznek az ágak. A bambusz-sövény mögött a pizáng (*Musa paradisiaca*) hét láb hosszú levelei lengedeznek, mintha csak arra volnának teremtvé, hogy az alattuk letelepedett gyermekeket legvezgessék; a levelek közül a pizáng-gyümölcs óriás fürtje halik elő; oly súlyos, hogy az ember alig bírja el. A narancsfák s óriási gyümölcsökkel teli citrusokkal váltakoznak, és ritkábban a fölséges mangusztán fá (*Garcinus mangostan*) láthatók. Ez a mangusztán gyümölcs az, melyet minden európai azonnal megkedvel és a deli gyümölcsök közt legjobbnak tart. A többi gyümölcsöket, melyeket a sokáig itt tartózkodók nagyra becsülnek, előbb meg kell szokni, mivel az egyik hagymaízű, a másik meg terpentín illatú.

A mangusztán sötét-barna héjú az alma nagyságával. Barna héja oly vastag mint a zöld dióé, ezt úgy kell fölvágni, hogy a héjtól megfestett kés az ehető tartalmat meg ne sértse. A gyümölcs megérdemli a vigyázatot; mivel az a halvány rózsaszínű öt vagy hat szikre oszló bél, mely a barna héjból kifoszlik, az ananász és turkesztán zamatját, és a legjobb őszibarczk levét nyújtja az inynek. Magas areka és kókosz-dió-pálmák emelkednek ki 80—100 lábra, az előbbieket egybe-olvadt lombzatából. Egy harmadik pálma levélkoronája alatt bambusz-csövek lógnak alá; a fűtökben lecsüggő gyümölcsök megmetszett szárából édes nedv szivárog azokba. Cukor készül ebből. A karsú, alig három deciméter átmérőjű, törzsön egy a pálma és saját dereka körül feszített gűzs segélyével ügyesen küszik föl a jávai a bambusz-cső kiürítése végett. A bambusz-sövényen át egyetlen ajtó nyílik a házak közé. Bambuszból készültek ezek az utolsó szegig. Oldalaikat koczkákban színezett bambusz-gyékény képezi, tetejüket pálmalevelek vagy a magas alangfű zsúpjja födi. A ház tágas verendával nyílik, mely előtt néha bambuszból font ellenző áll. A nők és gyermekek tanyája ez s ritkán hiányzik ezek mellől egy tarka házi macska, melynek farka csonka megcsavarított végű, állítólag a jávai czirmosok így jönnek a világra — én nem hittem el. Sovárgó pillantásokat vet e macskafaj is a ház eresze fölé, hommét csinos kalitkában gerlicze vagy egy rikácsoló papagály sűrű forog. A házak mögül dühösen rohan felénk az ocsmány sakálalakú eb. Gazdája ritkán nyújt ennek ételt, és soha sem czirógatja. Úgy keresi tápját a mint tudja, meg nem vetve azt sem, a mi a szántóföldek javítására való. A házak közt konyhakertek vannak fűszeres zöldséggel, a paprika és gambir soha nem hiányzik ezekből. A veteményes ágyakat ananász sövényzi. A kembang fandjung (*Mimusops Elengi*) és a malati (*Jasminum*) bokrok — melyek a hölgyek hajának szolgáltának sárgás és hófehér virágot — ritkán hiányzanak innét.

A nagyobb helységekben egy szabad tér áll a főnök emeltebb háza előtt, a soktörzsű veringinfá (*Baniana* vagy *Ficus benamina*) veti erre sűrű árnyát; az Alun piac ez, melyen a vásáros nép gyűl egybe; holdvilágos éjeken pedig a lelket nyugtató gamelan zenéje mellett hallgatják áhitattal a vajang meséit, melyek a régi vallás és a letűnt hős-

kor eseményeit mutatják árnyképekben az egymást átölelő utódoknak.

Csendesen és boldogan él e kunyhókban a jávai; heves ambíciók nem tüzelik lelkét, a szükség pedig soha sem gyötri, mivel lakásának szűk környezete minden szükségességgel ellátja őt.

Ha egy ily helyseg felé közeledünk, annak lengő ajtajánál féltérdén, kalaplevéve és összetett kezekkel guggol az összes lakosság. A főnök vagy a helység vénjei frissen letört kókusz-diót főznek meg, melynek víztisztaságú nedvénél jobb üdítő italt én nem ismerek. Ha pihenőre térünk be egy ily liget alá, a főnök lakásába vezet, ennek ratangból való kerevetén a tágas verenda-ajtóval szemközt ültetnek le, míg a nép az ajtónyílásban guggol; édes rizsbe göngyölt húst, téát vagy kávé és sült tengeri-csöveket hoznak a házi gazda cselédei.

A hágó felé erdők közé hozott az út, ezekben csend honolt, egy fuvallat sem zörgette a nagy levelű djatti-fák súlyos lombját. Mire fölértünk, bealkonyodott. A házcsoportokat azok ajtaja fölé függesztett lámpák jelölték. A gamelan hangjai szóltak néhol és a nappal csendjét is zaj és élénkség váltá föl, mihelyt a nap végsugarait nyomban az éj sötétje váltá föl.

A rovar-világ ezrei előbújtak rejtekeikből; cicadeák, molyok, apró coleopterák, tücskök és sáskák raja röpkedett és szökdécselt a kocszi lámpája körül. A sűrűben pedig rákezdet az a reszelősen hullámzó ének, melyhez a mi szeptemberi éjeink tücsökzenéje potomság. Mintha minden levél szólna, olyan füttyülő, reszelő, csengő, sziszegő hangegyveleg támadt. — A tócsákból pedig minden zajt túlkiabált a jávai béka kottára szedhető:

Kuru — kurururu — pik — puk — pak
éneke, mely egész éjjel száz torokból hallik. A fénybogarak százával röpkednek; hirtelen tűnve elő a lombok közül, sietnek a következő sűrűbe. Ha egyik megpihen újjasomon, fénylő potroha oly világot vet, hogy órámat megtekinthetem annál.

Közben a kalong csapatjai csapnak át a levegőn. Ezek a repülő kutvák, melyek egész nap mozdulatlanul függetek az útmelletti fák ágairól fövel lefelé. Vagy a kecskefejű kering lomha szárnycsattogatással, az úti lámpa köré gyűlt rovarokat kapdosva el röptében.

Ejjel, azaz nyolcz óra után, érkeztem meg. Magelangban a vendéglős a hollandin kívül nem beszélt más nyelven, és az én németiségemet sehogy sem tudta megérteni. — Ekkor azután elöszedtem a svájczí, délnémet és nürnbergi tájszólások emlékeimben megmaradt töredékeit és csakhamar szépen megértettük egymást. Jávai tapasztalataim közé tartozik az is, hogy tiszta német nyelvvel nem sokra megy ott az idegen, de minél rosszabb és törtebb németiséggel beszél, annál könnyebben érti meg a közönséges hollandi, sőt valószínű, hogy a tarka-barka németiségben nyelvének valamely tájszólását fedezi föl.

Ápril 8-án láttam csak meg Magelangot. Kadu közepén fekszik e város a Progo és Elló folyók között, 1200 lábra a tenger szintje fölött. Azon vulkánok közt voltam, melyek Szemarangnál előttem állottak. Kadu tartomány egy valóságos teknő, melyet mindenfelől hegyek keritenek. Éjszak felől a Szindoro, Szumbing, Ungaran, Merababu és Merapi kopár kupjai tülemelkednek a fatenyészet határán. Délről alacsonyabb gerincz zárja be a völgyet, melyen az egyesült két folyó a Boro-Budor romok közelében szük sziklacsatornákan véste át magát a déli part felé.

Első teendőm a kormányzó meglátogatása volt, hogy a Merapi tűzhányó meglátogatását kísérők és hordárok megnyerése által mielőbb létesíthessem. A kormányzó a legnagyobb készséggel úgy intézkedett, hogy három nap múlva a Merapi indulhassak. Gyönyörű park terül el a kormányzó palotája előtt a Progo folyó magas terrasán. A kilátás a Szumbing felé fordul, mely 10,300 lábnyi magasra emelkedik a légbe. Előttünk pálma-ligetek szegélyzik a völgyet, ezekből a lépcsőzetes rizsföldek emelkednek a harang alakjával bíró vulkán felé; zöld facsoportok láthatók a sárguló rizsföldek között; mindegyik egy-egy csöndes falucskát rejt el a szem előtt. Kopáran nyúlik a magasba a Szumbing magán álló kupja, a tiszta reggeli levegőn át minden szakadéka és redője tisztán látható, lapos tetőjén apró fák állanak, szabad szemmel lehetséges ezeket megolvasni. Húsz kilométer távolra emelkedik a vulkán tetője tőlünk, itthoni szemgyakorlattal a távolságot felényire sem becsülném. A Szumbing egy kialudt vulkánja Jávának, történeti emlékek nem szólnak eruptióiról.

Büszkén vezetett körül a kormányzó kertjében, melyben a kryptogam faparasíták és páfránféle növények szép gyűjte-

ménye volt. Az orchideák is javában nyíltak. Egyik liliom felhérségű orchidea előtt fölhívta figyelmemet annak virágjára; dicsértém a szép növényt; «*mais le touchez donc*», biztatott vezetöm; megtevém és inne a virág egy része tova szökött. Egy hófehér orthopterát zavartam meg nyugalmaiban. A forró égövet lakják csupán a plasmoidéak: ama *Phyllium* és *Plasma* nevű sáska-félék, melyek, ha nyugton vannak, a csalódásig hasonlítanak egy száraz ágacskához vagy egy lehullott fonnyadó falevélhez. A kormányzó kertje telve van Siva, Durga köszöbraival, a hinduizmus letűnt korából valók ezek, s Kadu különböző romjaiból származnak. Elmálló fölületöket egy chinai szobrász kijavította aligha valami nagy előnyére a későbbi archaeologiai tanulmánynak.

Ápril 9-én a Boro-Budor romokhoz indultam egy hollandi ismerőssémmel, ki egészségének helyreállítása végett tartózkodott Magelangban. Útitársam Borneo délkeleti partján Bandjer Masszing táján hivataloskodott mint «*controlor*», a hollandi gyarmatokon az európai hivatalnokok harmadik rangfokozata e hivatal.

Dél felé kocsiztunk djattifa-erdőségek között. A Tidal halmot, melyet a jávaiak a sziget közepének tekintenek, jobbra hagytuk; a hagyomány azt tartja róla, hogy ennél fogva szögeztetett Jáva a világkorongra. Kocsink gyorsan gördült a lejtős úton lefelé, gyönyörűen mívelt rizs-földek és pálmaligetek között a Progo folyó átkelőjéhez. Itt másfél óráig kellett várunk, míg a múlt éjjeli záporoktól megáradt folyócska vize leapadt. Jávaiak kezelték a révet, de egy chinai szedte be a díjat.

Jáván mindenütt van chinai, a könnyűvérű szelíd ben-szülött-nép vajmi gondatlanul tékozolja el itt is fáradságos keresményét. Jáván jóval több van 140,000 chinainál, kik leginkább Fohkien tartományból vándoroltak be. Ingatlan vagyonszerzése nincs nekik megengedve; e kívül a hollandi kormány magas adót vet ki rájuk. De azért a chinai szaporodik és gazdagodik. Szorgalma és ügyessége a kézműipart biztosítja számára; józan számítása pedig első rangú kereskedővé teszi őt. Batáviában és Szemarangban egy egész városnegyed a chinaiak foglalnak el; egész nap és egész éjjel folytonos élénkség van itt, a mi szibvásáraink hasonmását lehet e chinaiak által lakott részekben fölismerni. A vidéken mint házalók, vállalkozók, kocsmárosok és révészek terjednek el a chinaiak és éppen azt

a nyomorult szerepet foglalják el, mint nálunk a falusi zugzsidók, kik szívesen adnak kölcsönt a még el sem vetett aratásra.

Jáva földnépe egyszerűen van öltözködve, a tarka szarong, a pittykés újjas és a crifja hátul a konty számára kivágott nemez-kalap csak a dandyk viseletéhez tartozik. A szegényebb sorsú térdig érő kurta bugyogót hord kék kattunból; a nők bő inget vagy semmit sem viselnek a szoknyafele rövid, sötét színű szarong fölött. Bambuszból font fénymázás papírral bevont harang-, kúp- de leginkább széles ernyőalakú kalapot csak a férfiak viselnek, de férfi és nő egyaránt chinai papír-ernyőt használ. Az országutakat egész nap járó-kelők lepik el. Kulik (hordárok) szállítanak el minden árut; most csinos háti kosarakban leginkább rizst vittek az emberek. A nagy forgalomnak megfelelően igen sok laczikonyha van az út szélén. A jávai soha nem visz magával elemőzsiát, ott hol elfogja az éhség, betér egy ily útszéli vendéglőbe, elkölti a gőzben párolt rizst az elmaradhatatlan fűszeres zöldseggel, ezután övének rejtékéből vagy vászontarisznyájából előszedi betel-dobozát. Areka-dió, sziriklevél (Chavica) és egy kevés oltatlan mészből egy diónyi gömböt gyúr és azt metsző fogai közé tolja. A folytonos betel-rágástól a jávai paraszt metszőfogai feketék s előre állók, a mész úgy meglazítja azokat, hogy tágan ülnek üregeikben. Nagyon utálatos az, ha élesre reszelt két felső előfogát, melyek az alsó ajaknál mélyebbre állnak ki, betel-élvezés előtt tulajdonosa visszatolja helyökbe.

A folyón átkelve, djatti-fasorokkal szegélyezett úton jutottunk el a hírneves romokig. Ezek a Buddha-kultusz korából valók, mely a brahmanizmus behozatala után terjedt el. Jáva őstörténetét homály fedi; a Krisztus utáni hetvennyolczadik évvel kezdődik csak a jávaiak időszámítása. Az ősvallás itt is, mint minden népnél, jó és gonosz szellemek tiszteletében állott, ebből kiirthatatlan hagyományok és szokások származtak a brahma és buddha tanokon át az iszlámba, mely jelenleg a maláji faj uralkodó vallása.

A hatodik században terjedt el hindu bevándorlók által a brahma tan Jáván és nyomban követte ezt a tisztább buddhizmus 415-ben Kr. u. Fahien, a chinai buddha pap Indiából haza vitorlázva, Jávára vetődött, de itt még hitsorsosokra nem talált. Buddha és Bráhma követői békében élhettek

együtt. Erre utal a Kaduban nagy számú brahmán és buddhista templom romjai és emlékei.

Az iszlám a XIII-ik században kezdett arab kereskedőkkel beszivárogni, azonban csak a XV-ik század végén lőn az egész sziget a próféta vallásának alávetve; miután arab kereskedők és papok csellel és fegyverrel Jávát hatalmukba kerítve, két birodalmat alapítottak azon. A brahminok Bali szigetre, és keleti Jávában a Tengger hegységbe vonultak, hol kicsiny számuk maig híve maradt a költészetben annyira gazdag vallásnak.

Az iszlám fanatizmus és buzgalom nélkül él a jávaiak közt. A szelíd, jóindulatú és békés jávai kedélyében nem vetett mély alapot a hitetlenek iránti gyűlölet; a szeszes italok, a sertéshús élvezete itt nem valami nagy véték, a Koránt eredetiben kevesen tudják olvasni és még kevesebben értik azt meg; noha az szolgál törvénykönyvül. Mecseteket is hasztalan keresünk itt; a jávai a természet fia, békében elvonulva szeret élni pálmaligetei alatt, azért nagyobb községek és mecsetek igen ritkák. Könnyű bambusz-pavillonok felelnek meg az égalj igényeinek is, melyeket nem rongálhatnak meg az oly gyakori földrengések, és néhány óra alatt fölépülnek, ha a megáradt patak elsodorta a lakást. Másként volt ez hajdan, midőn hindu térítők a polytheismus képzelmet igéző igéit hirdették annak a népnek, melyet a természet minden előnye és gazdagsága környezett, a világ egyik legszebb része szolgált lakásul és a föld legrémítőbb jelenségei léptek időnkint szeméi elé. Száznál több vulkán emelkedik földjén, melyekből negyvenöt izzó anyagot szórt a lábaiknál megtelepedők lakásaira, vagy még nyugtában is gőzpárákat, mérges gázokat lövelt és földrengéseket okozott. Az oly sok alakban nyilatkozó ismeretlen hatalom a brahma és buddha tanban találta legmegfelelőbb kifejezését e nép szeméi előtt. Erre utalnak legalább azon köépületek és emlékek, melyeket a brahmin és vele rokon buddha kultusz visszahagyott. Ugyanezt bizonyítja azon sok rege, babona, mely a nép ajkán és hitében él. Esténként az árnyképek színpadja előtt guggoló tömeg áhitattal hallgatja a vajang régi kavi nyelven írt szövegét, mely a régi vallás istenségeiről regél.

A Boro-Budor romjai a IX. századból valók. Egy halmon emelkednek azok, melynek oldalát palma-, djatti- és da-

dop-fák borítják. A romok négyzetes alapon, melynek oldala 130 lépés hosszú, lépcsőzetes terraszokkal körülbelől 120 lábnyí magasságra emelkednek. A terraszok falait haut és basrelief faragványok borítják, Budha életéből vett epizódokat ábrázolva. A terraszok külfalán fülkék Buddha ülő alakját tartalmazzák, és a legfelső fok síkján áttört óriás kőharangok állanak kétsorjával körben; mindegyikben ismét Buddha egy-egy köszobra van; középett egy kupola zárja be az építményt. Hólyagos trachitból áll az emlék, ennek minden egyes darabja véső alól került ki; a reliefek alakjai százakra mennek, ép úgy Buddháé is. Mig a reliefek alakjai az indiai tarka képzelet plastikáját mutatják és rakvák ékszerekkel, Buddha egyszerűen van ábrázolva; keresztbe fektetett lábakkal ül, felvállát könnyű lepel borítja, kezeit imára kulesolja vagy jobbját áldólag emeli. A fej fodros hajjal van fődve, mely a fő tarján kontyba szorul. Az arcz szelidség és áhitattal tekint a föld felé.

A romok elég jó karban vannak, habár a földrengések nagyon szétrázták a faragott kövek foglalásait. Arról a kupola tetőjéről, mely a legfelső terrasz közepén áll, fölséges a kilátás az egész Kadu tartományra. Sokáig gyönyörködtem innét a környéken, melynek ligeteit, magas vulkánkupok kerítik be; egy kigyó sziszegése intett visszatérésre; vastag bőr szárborítóm mentett meg engem harapástól; őt pedig a Boro-Budor romjainak egyik, földrengésektől támadt hasadáka szabadította meg a borszesz-üvegtől.

Április 11-én reggel végre megjöttek a kulik és egy paripa, melyet a kormányzó küldött, és én azonnal elindulhattam a Merapi felé. Egy jávai tisztviselő volt vezetőm, ki egyszersmind a rendeletet is volt az úton arra nézve továbbítandó, hogy mindenütt akadálytalanul nyujtsanak váltott lovakat. Mintegy tíz kilométerig ugyanazon országutat követtük, mely két nap előtt a Boro-Budor-hoz vezetett; itt keletnek tért az út és mi a Merababu és Merapiról lenyúló egyenletes lejtőn emelkedtünk fölfelé. Banyu-Telang-pung helység áll itt; a demang vagyis a kerületi előjáró, ennek fia és néhány szolga kísért innét tova, úgy hogy egy kis lovas csapattá növekedett kíséretem. Rizs-terraszok közt jó út vezetett fölfelé, ép aratás ideje volt és a földek telve voltak emberekkel, míg az úton százával találkoztam rizst csépelő kulikkal. Minnél följebb

emelkedik az út, annál inkább egy kert jellegét ölti a vidék. Kávé- és dohány-ültetvények is jelentkeznek, az előbbieket a nap heve ellen dadop- és singun-fák árnyéka védi. Ha az út falvakat érint s a kókuszdió levét nyújtják az emberek frissítőül; a két lóváltónál pedig tea kávé és sült kukoriczával vendégeltek meg. Kisérőim délczeg büszke emberek s jó lovasok; legjobban szeretnek pusztá lábbal hágni a kengyelbe, melynek oldalvasát a láb hüvelyk és mutató ujjá közé fogják.

A mint a kúpok felé közeledünk, mindinkább élesebben jelentkeznek azon pusztítások, melyeket a kitörések okoztak. Mely szakadékokat kell átszelnünk, melyek 80 — 100 lábnyi függélyes falai omladozók; itt-ott most javították épen az ösvényt, reményilem, hogy nem az én kirándulásom alkalmára. Mindezen szakadékok már a vulkánpár tetejéről lerohanó vizet és kőanyagot szállítják alá. Oldalaikon látható, hogy kitörések alkalmával, mily iszonyú anyagot, iszapot és összeállott hamut hoztak le a kratertől a záporok. Ez árkokban rétegeket mértem, melyek több kilométernyi távolságban följebb ugyan oly vastagságúak voltak és ugyan olyan anyagból állva, a lejtővel párhuzamosan feküdtek. Tufa és conglomerát vagy breccia-rétegek ezek trachytból. A mi trachytufáink keletkezése itt előttem állott. Nem egy helyen az agyagos hamurétegben szenesült fadarabok feküdtek; leginkább az itt tenyésző páfránfa (*Alsophila contaminans*) törzsei voltak. Többször kérdém, vajon eredeti helyén temettetett-e ez el vagy valahonmét felülről sodorta magával egy elragadott épületből az iszapfolyam. A jávaiak kunyhóinak ugyanis e páfránfák törzsei szolgáltatják az ajtófelfát. A mi régi szenteknőinkben találunk mi ilyen törzseket, melyek nagy levélhelyei mint nagy szemek díszítik a fát.

3500 láb fölé érkezve, a növényzet megváltozott; az utat virító rózsabokrok szegélyezték és baraczkfák árnyaszták be; kávé- és ricinus-bokrok vadon tenyésznek itt s a pompás páfránfák egész lugasokat képeznek. Veteményes kertek vannak itt mindenfelé, európai zöldséggel. A reggeli hőséget is hűvös dél váltotta föl, a mint azon nyereg felé közeledett karavánunk, mely a Merababu és Merapi közt 4880 láb magasban fekszik.

Szelo volt a célpont, mely a nyereg tulsó oldalán, már a szurakartai határban fekszik. Európai növényekkel telt kert-

ben a szelői kormányzó nyaralója áll itt. Hosszú út vezetett a kerten végig; régi ismerősök virultak ebben. Fuchsia, verebna, vanília, georgina, kameliák és rózsák legkevesebbé sem látszóttak a honvágy fájdalmát ismerni.

Barack és szilva is jól találja itt magát, sőt már önerejéből a kerten túl is terjed, miként az idevezető úton láttuk. A nyaraló verendájáról a Merapira nyílik a kilátás, mély szakadékaí íjesztőleg irányulnak erre.

Nyolcz órai lovaglásban értünk eddig, es miután szokás szerint délután permetezni kezdett, a demang házában szálltam meg podgyászom elérkezéséig.

A demang másodosztályú benszülött főnök egy kerület élén áll. Nagy udvara telve van épületekkel; középhelyet a lakosztály foglalja el, ez egy nagy teremből áll, melyben asztal, székek, körül pedig ratangból font kerevetek nyúlnak el; a tisztesség jelvényei dárda, ernyő és egy bot karfába dugva, oldalt állnak. A hátfál ajtaja a gazda szentelyebe vagyis háremébe vezet. A hollandiak vasveszszővel, szigorral kormányozzák Jávát. De ezt azért a nép nem érzi. A mint nekem illetékes ember — magelangí hollandi ismerősöm — elmondá, Jáván az európai hivatalnokok közvetve nem rendelkeznek a néppel. Az egyes tartományokban most már alig független benszülött fejedelmek főnökei a népnek. De ezek a hollandiak fizetethivatalnokai sazeurópai kormányzók mindenrendeletét teljesíteni tartozik. Hallottam azt is, hogy a benszülött nemesseg fő törekvése hivatal-nyerés. Nagyon csekély fizetéssel jár ugyan az, de tekintélyt ad és mi több biztos és határtalan jövedelmet a zsarolásban. A robot még nagyban járja Jáván; minden közmunkát ingyen végez a köznép. Iskolákra nem sokat fordít a hollandi kormány. Egyáltalában a szabadelvű és a népművelésre annyit áldozó angol gyarmatokkal a hollandiakét nem lehet összehasonlítani. De azért egy kert az egész Jáva, melyen egy talpalatnyi művelhető föld sem áll parlagon. A jávai nem önszántából miveli a kertet, hanem kényszerűségből. Zsarnokság emelte a romba omló templomokat, és szigor teszi most is oly bájoszá a jávaiak földjét. De azért a nép nem boldogtalan; mivel türelmes, jó lelkű, szelíd és még élnek hagyományaiban azon véres viszályok, melyek az előbbi századokban itt dühöngtek. Az európaít igazán tiszteli a jávai, mert hiszen annak nyomását nem érzi.

Április 12-én a Merapi kráteréhez indultam, mely még 4000 lábbal van Szelo fölött. Akácia-bokrok között vezetett fölfelé az út, két nagy szakadék közti gerinczen, melyek egyike Magelang, másika pedig Szelo vagy Szurakarta felé viszi a vizet. A hegy megmászása nem nagy fáradságba került. Míg az erdő törpe fái tartottak, elég járt ösvény vezetett. De 7000 láb fölött megszűnt a növényzet; éles, 28 foknyi lejtésű gerinczen kell itt fölhaladni a régi kráter szegélyéig; dió nagyságú trachytdarabokból áll ez s itt ügyelni kell, mivel nincs biztos talaj a láb alatt. A régi kráter szegélyére érve, hamulapály terült el előttem, sötétszürke kéreg borítja ezt, nagyon emlékeztetve a mi aszfaltunkra. Dübörgött ez lépteink alatt. A kilövelt hamu fölületét kemény kéreggé fogta össze a reá hulló esső; e kéreg alatt porzó hamu és homok van most is. Kísérőim visszamaradtak az erdőben és csak hét jávai földműves, a legközelebbi helységből, követett. A hamu lapály lapos gerinczként vonul a laza anyagból álló kitörési kúp aljáig. Itt már mindenfelé füstölög, hosszú hasadékok nyúlnak kelet-nyugati irányban a hamu-kérgen végig, ezekből forró vízgőz suhog elő. A hasadékok szélét fehér kéreg borítja. A legnagyobb munka az alig 200 lábnyi eruptió-kúp megmászása volt, melynek csúcsáról sűrű gőzfellegek ömlöttek elő. A harmincz foknyi lejtőn minden lépésnél a laza trachytdara és kavics kiszabadulva helyéből, alágurult. Felülről időnként kődarabok gurultak alá, minden oldalról sziszegett, susogott a kifakadó gőz és a kénhydrogénnal és kénessavval telt léget beszívni épen nem volt üdítő érzet. De végre felórányi kapaszkodás és egyensúlyozás után, a kráter torkába tekinthettem.

A tátongó mélységbe csak arcczala földre borúlva lehetett lepillantani, mivel a kráter szegélye laza darabokból áll, melyek a test súlyát nem bírják el. A kúp lejtője harminczkét foknyi lejtésű, a kráter belső falai függélyesek, sőt néhol áthajlók. E kúp trachyt-hamu, homok és szögletes darabok keverékéből áll; salak és megolvadt bombák nem fordulnak elő. Minden irányban szét van e kráter kúpja hasadozva, és minden pillanatban nagy tömegek omlanak le belső falairól, estükben nagy tömböket ragadva magukhoz; körülöttem mindenfelé füstölög a szikla és gőzoszlopok emelkednek ki a résekből, oly sziszegést hallatva, mint a gőzkazán biztossági

szeleppéből kiszabaduló gőz. A kráter mélyéből sűrű gőzfelhők emelkednek, magokhoz véve a kráterfalak hasadékaiból előtörő oszlopokat. Kellemetlen bűzű és fojtó gázak szállnak föl a mélységből.

A gőzlepel csak ritkán fozlott szét annyira, hogy a kráter mélyébe tekinthettem. Mintegy 180—200 méterre becslém annak mélységét, és túlsó magasabb szegélye 800—1000 méter távolra lehetett tőlem, a kráter egészen kerek és csak kelet felé bír mélyebb szakadékkal. Mélyén két kisebb üreg van, melyekből nagy zajjal tör elő a gőz; mintha sustorgó bugyborékoló vizet láttam volna ezekben. A kráterfalakat belül sárgás kénvirág fődte. Pokoli kép ez, melyet nem lehet könnyen elfelejteni.

A szél fellegeket hozott, melyek a szürke trachyt-anyagot még visszataszítóbb és fenyegetőbb alakba öltöztette; alattam a forró szirt minden mozdulatánál roskadozott; a kénes szolfatarák és gáz-fumarolák fojtóvá tették a lehelletet, jávai embereim is visszatérésre bizgattak. Nem sokáig időztem tehát itt, visszafelé könnyebb volt az út; az eruptió-kúp törmeléke velem együtt csúszott lefelé; tíz perc alatt a síma hamakérgen ismét biztosabb talajon álltam és egy felóra a lepörkölt erdő csonka fatörzsei közé hozott, mely alatt a két főnök és népe kész téa, kávé és reggelivel vártak. A Merapi leghatalmasabb működő vulkánja Jávának. 1664 óta tizenkét kitörése volt e vulkánnak, a legutolsó 1872-ben április tizenötödikén.

Jáva vulkánjai végvonaglásukat érik; nagy lávaarakat nem öntenek ki többé, a kihányt anyag szögletes amphibol és augit-andesit és ennek szétzúzott homokja, hamuja. E hamut messze sodorja a szél. 1872-ben Szoloban három napig hullott a hamu; szerencsére a tavaszi eső lemosta a fák leveleiről és így nem ártott az. A záporok azonban a kihányt anyagot péppé dagasztván, ezek mint iszapfolyamok messze lenyúlnak, a szakadékokban óriás szikladarabokat szállítva alá. 1872-ben az egyesült Kali-Pabilan és Kali-Apu szakadékokban hömpölygött alá az iszapos trachyt-ár; lenn huszonnégy kilométer távolban az országot hídját betöltve, oldalt szakított rést.

Szemközt a Merapival hét kilométer távolságban a krátertől a csendes Merbabu (= a hegyek dajkája) 9600 láb magasra emeli síma, füvel benőtt tetőjét; már 1560 év óta nyugszik e hegy, csak hőforrások bugyognak elő kráterjéből.

Gyorsan utaztam vissza, mivel tizenhetedikén ismét Szemarangban kellett lennem, meglévén váltva helyem Szingaporeig. April tizenötödikén ismét Szemarangban voltam, az árvíz már lefutott s csak most ismerkedtem meg kellemes kirándulásokban környékével, mely ép oly barátságos, mint Batáviáé.

Az óriás fasorok alatt itt is hívólag kandikálnak elő a sűrű növényzetből a villák. Egyikben fényképész lakott; már csak azért is siettem ebbe, hogy egy nyári-lak belsejével megismerkedjem. A fényképész Dietrich világlátott ember volt, ki sokat járt a Szunda és polynesiái szigeteken és Új-Guineáról érdekes etnographiai negativokat mutatott. Sokáig beszélgettünk a világ ez ismeretlen tájairól németül, midőn egyszer csak megszólal Dietrich jó magyarsággal: ugyebár kegyed magyar ember? — Elhültem bámulattól!

Dietrich úr egy sziléziai, ki sokáig volt Magyarországon Pozsonyban és Debreczenben. Kiejtésemen ismert föl magyarnak. Természetes, hogy látogatásomat még hosszabbra nyújtám és másnap ismétlém, magyarul tarsalogva a világ e távoli pontján, hol még aligha hangzott magyar szó, hacsak a Zichy grófok részéről nem, kik néhány év előtt szintén meglátogatták Kadu tartományt. A «Tambora» hajó vitt ismét vissza Batáviába. A húsvéti ünnepet Buitenzorgban (ohne Sorgen) töltém; hová Batáviából két óra alatt szállit el a vasút. A főkormányzó palotája körül a világ egyik legszebb és legnagyobb botanikai kertje van itt. Ebben töltém az idő nagy részét. A kertből a Pangerangó és Gedek öserdővel benőtt kúpjaira nyílik a tekintet. Nehezen váltam el e kertetől, melynek tócsáiban nympheák díszlettek és útait a leggyönyörűbb tropikai növények segítelyezték.

Buitenzorgban ismét találkoztam gróf Széchenyivel és innét együtt utaztunk ismét be Batáviába és onnét április huszonharmadikán Szingaporen át China partjai felé. Rövid négy hét alatt sokat igen sokat látva és tapasztalva Jáván, és e sok között egyetlen kellemetlent sem.

LÓCZY LAJOS.

AZ ÚJABB ÁLLATTANI MOZGALMAK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA.

Első közlemény.

I.

A külföldi irodalomban egyre-másra jelennek meg cikkek, füzetkék, sőt egész kötetek, melyek vagy csak ismertetik az állattani mozgalmakat, vagy pártállásból bonczolgatják a zoologiai törekvéseket és irányokat, és ez iratokból úgy a szakemberek, mint az érdeklődők időről-időre magoknak átnézetes képet alkothatnak e nagy jeletőségre jutott tudomány állásáról és törekvéseiről.

Hazánkban azonban nem így áll a dolog. Mert nem tekintve a két egyetemnek a nagy közönségtől igénybe nem is vehető tudományos körét, az állattani mozgalmak iránt érdeklődők, ha meg is keríthetnek egy-egy külföldi ilyenszerű ismertető füzetet, az illető abból a legnagyobb valószínűséggel magának csak egyoldali képet alkothat, de nem emelkedhetik azon színvonalra, honnan az egész mozgalmat s a mozgalmaknak jelentőségét beláthassa.

E szükséges tájékoztatásnak könnyítésére szándékszom e sorokban, bár részben is, eleget tenni.

Az olvasó már hozzá van szokva, hogyha bármily tartalmú állattani tanulmányt vesz a kezébe, ott Darwin nevével valószínűleg, de elveivel s azok alkalmazásával vagy ismertetésével bizonyosan találkozik. Az állattani művekből a Darwinizmus kimaradhatatlanságának az a természetes oka, mert ez elmélet emelte az állattant az exact tudományok sorába,

másfelől a Darwinismus nem csak az a sarkalat, melyen át az egész állattan véglegesen új életbe fordult, hanem egyszersmind az a forrás is, melyből az újabb állattani mozgalmak fakadtak, s az állattani egységre törekvések keletkeztek.

Magának a Darwin-elméletnek alapos ismertetését a magyar közönségnek is megszerezhetővé tette a Természettudományi Társulat, mert nem tekintve azt, hogy a Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalata magának Darwinnak alapvető munkáját: *A fajok eredete a természeti kiválás útján vagyis az előnyös válfajok fönmaradása a létérti küzdelemben* címen a Dapsy László fordításában már 1873-ban kiadta, jóval ezelőtt még 1869-ben a *Természettudományi Közlöny* népszerű ismertetésben hozta a *Darwin és az állatvilág* *) című ismertető értekezést Margó Tivadartól.

A *Természettudományi Közlöny* e cikk közreadásával helyes tapintattal fölismert kötelességet és jó szolgálatot tett úgy az állattan tekintélyének, mint az érdeklődő közönségnek. A *Természettudományi Közlöny* ez értekezésben a Darwinismust a maga értékében és valóságában mutatta be, írója által megmentve a túlságos lelkesedés vagy az egyoldalúság szülte hibáktól, melyekből bőven kijutott a legtöbb cikknek, melyek a Darwinismusról a napi lapok hasábjain megjelentek.

Margó *Darwin és az állatvilág* című értekezésének azonban a magyar állattani irodalomban még más jelentősége is van. Margó ez értekezésében, már állásánál fogva is arra illeltek, egy nyilatkozatot teszen, mely nyilatkozatban akkor tényleg Magyarország nyilatkozott a Darwin elméletének megbírálásában s a Darwin elméletének a magyar zoologusok általi elfogadásában. Margónak e mindjárt idézendő nyilatkozata említett értekezéséből teszi a *Darwin és az állatvilág* című cikkét irodalmunkban történeti fontosságúvá.

Európa zoológiai 1860—70-ig főképen a Darwin elmélet bírálásával s ez elmélettel szemben elfoglalt álláspontjokkal foglalkoztak. E bírálatoknak és állásfoglalásnak lezajlását meg kellett várni; ezektől függött a zoológiai működések módszerének és irányának megalapítása. E nagy küzdelem, mely most nemcsak a francia tudományos akadémia termé-

*) Fölvastatott a Természettudományi Társulat 1869-ik márczius 17-én és folytatólag april 7-én tartott szakülésein.

ben dőlt el, mint a Cuvier-Lamarck idejében, de az egész művelt világ színe előtt, némileg összehasonlítható a Linné föllépésekor történt mozgalom lefolyásával. Bár a Linné jelentősége a *Systema naturae* közreadásával csak az állattan külső kezelhetőségére volt elhatározó befolyással, mégis új irányt, új mozgalmakat, törekvéseket szült, melyek bár saját természetökből megfeneklettek később a múzeumok tudós szobáiban, de Linné elveinek az állattan közhasználatába átmenése után még napjainkban is élő hívei által képviselt csaknem egyedül uralkodó iskolát teremtett. Ilyenformán vagyunk most a Darwinismussal. 1860-tól 1870-ig kiforrván magokat a bírálatok és állásfoglalások, ma már a Darwin elméletén mint alapon föl is épültek az újabb állattani törekvések és mozgalmak.

Margó a Darwinismusról ugyan már előbb is elfogadólag nyilatkozott a *Tudományos Állattan* című kézi könyvében, azonban a nagy közönségnek szólólag említett *Darwin és az állatvilág* című értekezésében tette illetékes nyilatkozatát a következőben: *) Darwin főmunkájának megjelenése óta Európa legkitűnőbb bűvárai és tudósai mellette, vagy legalább bűvárlatainak iránya és módja mellett nyilatkoztak, — így az angolok közül Huxley és Owen híres állatbűvárok, Lyell geolog, Hooker fűvész és mások, — a németek közül Bronn, Hæckel, Jaeger G., Schmiedt O., Kölliker, Carus V., Müller F., Bischoff, Hoffmeister és többen mások, — a francziák között az újabb iskola legtöbb tudósa, s én magam (tudni illik Margó) is már a *Tudományos Állattan* című kézikönyvemben általánosságban hozzá csatlakoztam, s úgy hiszem, még több bűvár is fog találkozni hazánkban, ki velem hasonló véleményben leendő tárgya fölött. — Lehetnek azonban olyanok is, kik ha nem vonják is kétségbe az ily irányú bírálat szabadságát: mégis tiltja jámbor kedélyök azt, hogy az öröklött és megkedvelt ősi nézleteket a szigorú tudományos bírálat bonczkése alá vegyék. Az exact tudományok nem gondolhatnak azzal: vajon a bűvárlat és megfigyelés eredményei visszatetszenek-e vagy megtapsoltatnak, — célja egyedül és kizárólag az igazság: az igazság pedig megtartja világló fényét s el nem veszti éltető melegét, bármennyiszer s ismételve támadtassék is meg

*) *Természettudományi Közlöny* I. k. 195. és 196. l. 1869.

a fölületesség, a tudatlanság és dagályos gőg régi tárházának elavult jelszavaival.»

És Margónak e nyilatkozata a Darwinismus igaz volta és elfogadása mellett a Természettudományi Társulat szakülésén valóban a magyarországi zoologok nézetét is kifejezte, mert míg a Margó nézetét a szakülés ellenvetés nélkül elfogadta, addig a magyar zoologok későbbi nyilatkozatai is a Darwinismus javára és elfogadására ütöttek ki. De Magyarországon nemcsak a szakférfiak ismerték föl s fogadták el mindjárt a Darwinismust, hanem maga a művelt közönség is egész érdeklődéssel fordult hozzá annyira, hogy aránylag Magyarország dicsőségére válik az az osztatlan elfogadás, melyben nálunk a Darwinismus részesült, mert külföldön úgy, még a tekintélyesebb szakemberek közt is, mint a nagy közönségben, nagy számot tevő ellenfele, illetőleg ellenzője keletkezett a Darwinismusnak, míg néhány nem szakembernek nálunk nyilvánosságra jutott ellenzése számba sem vehető. De a Darwinismus Magyarországon nemcsak elfogadásban részesült úgy a nagy közönség, mint a szakemberek részéről, hanem 1872-ben Kolozsvárt is megnyilván a tudomány-egyetem, mindkét egyetemen s az egyetemen kívül álló szakférfiak is, kivétel nélkül úgy magát a Darwinismust, mint a zoológiát, a Darwinismus szellemében művelték, s időről-időre az egyetemeken az illető tanárok a Darwinismus ismeretetésére előadásokat hirdettek.

Ezekből világos, hogy Magyarország értelmisége e nagy mozgalmat a természettudományok jelentőségét megadó s közérdeklődést keltett elméletet, a Darwinismust egész lelkesedéssel elfogadta s ma már tanait vallja.

Maga a Darwinismus azonban 1870 óta jelentékeny előmenetelben részesült; ma már a Darwinismus nem csak a valószínű hypothesis mezében, mint a hogy a félénkebb elfogadók, s az ellenzők szerették föltüntetni, áll előttünk, hanem mint a tények természetes összefüggéséből s okszerű összekötetéséből keletkezett elmélet.

Hogy az újabb, tudni illik a Darwin-elmélet óta keletkezett állattani mozgalmakat, törekvéseket és irányokat kellő méltatásban részesíthessük, egy pillantást kell vetnünk az állattan, illetőleg azon férfiak történetére, kiknek kezében az állattan az exact tudományok sorába emeltetett.

E rövid történeti áttekintésben az első kimagasló alak Aristoteles, hogy korát 2000 évvel megelőzze. Aristoteles az állati szervezetről s életről oly fontos ismeretek birtokában volt, hogy 2000 év múlva, mikor azokra az újabb kor tudósai, mint «fölfedezésekre» rájöttek, méltó bámulással teltek el, hogy aztán annál jobban bámuljanak azon, hogy e tények — Aristoteles előtt ismereteseek voltak. Így járt a nagy hírű Müller János például némely czápák placéntájával s eleven születésével, habár ez állatoknál e dolgok nem homologok is az emlős állatokéival.

Ránk nézve azonban annak föltüntetése a fontos, mily körülmények közt volt Aristoteles, hogy oly nagy fontosságú észleleteket tehetett s megfigyeléseivel korát úgy túlszárnyalhatta. Aristoteles e korát megelőző megfigyelésre csak úgy jöhetett, mert eljárásaiban és megfigyelései közben a helyes, most már divatos módszert használta. Ő kísérleteket tett s a bonczkést is kezében tartotta. Már atyjától, ki orvos volt, örökölvén a vizsgálódó természetet, az állatokat bonczolgatta s a fejlődésök tanulmányozására kísérleteket tett — másfelől, ő az állatéleti törvényeket nem is szobában, sem az akkor nem létező múzeumok sok tekintetben, helyzetökben, színökben meghamisított állatalakjain tanulmányozta, hanem künn a szabad természetben, a gazdag Görög-tenger partjain. Aristoteles a tengeren, az élet szülőanyján s gazdag élettárházában tette meg azon megfigyeléseit, melyek őt a legnagyobb természetbúvárok egyikévé tették s már az ő működése is újjmutatást ad arra, hogy a tapasztalati és kísérletező módszer vezet sikerre a megfigyelések terén.

Aristotelesen innen csaknem 2000 éven keresztül nem látunk a természetbúvárok kezében bonczkést s nem látjuk a természetbúvárokat a tengereken tanulmányozni — s mint látni fogjuk, nem is éled az állattan addig új életre, míg az újabb természetbúvárok, Lamarck, Müller János, Darwin, Wallace, Huxley s mások eszközeikkel tengerre nem szállnak.

Aristoteles halálával meghalt az állattan is, mint tudomány, maga a mestere sírba vitte — nem hagyott senkit maga után e téren, hogy a tudományos állattant fejlesztette volna.

Az állattan rossz sorsára bízott s minthogy az állatok a gyógyításnál nem játszottak akkora szerepet, mint a növények, az állattan művelése csak időtöltő pepecselés, s ered-

ményeiben jóformán értéktelen foglalkozás volt egészen a legújabb korig.

Csak néhány évtizzel ezelőtt is ugyan micsoda érdekelt nyújthatott az állattan tanulmányozása a természettudományok többi ágaiéhoz képest? Bizony nem sok kecségetetőt lehetett azon úgynevezett tudományban találni, melynek fő feladata abban állott, hogy az egyes állatfajokat összegyűjtjük, osztályozzuk s porlepésnek kitegyük. Mily más foglalkozással kínálkoztak a physikai és kémiai tanulmányok, melyek folyvást törvényekről-törvényekre vezettek s magát az emberi társadalmat és jóllétet sok tekintetben átalakították, sok tekintetben javították.

És az állattanról, mely csak a múzeumokban tengődött, nemcsak a nagy közönségnek voltak ilyen lealázó nézetei, hanem a többi exact tudományok is tiltakoztak ellene, hogy a leíró állattan tudomány volna. És igazuk volt. Az állatfajokat föltüntető kimutatások, jóformán katalogusok, világért sem alkották a tudományt; az állattan csak akkor lett tudománynya, midőn anyagúnak, az élet jelenségeit mutató állati testnek, tapasztalati bűvárlatára tért át s az állati testben jelentkező természeti törvényekről igyekezett számot adni.

Mikor a rendszerező iskola tévedését belátták, mikor rájöttek, hogy az állatok összegyűjtése és rendszerbe foglalása nélkülözhetetlen mellékkörülmény, de ez még nem tudományos foglalkozás és föladat, mert nem vezet az állateleti törvények megismerésére, sőt mikor arra is rájöttek, hogy az állatokat természetes rendszerbe foglalni nem is lehet, míg azok boncz- és fejlődés-tanával ismerősök nem vagyunk, az állatélet kikutatására törekvő zoologok épen abba a hibába estek, mibe előbb a systematikusok. Az állati test boncz- és fejlődés-tanával foglalkozók jó darabig azt hitték, hogy az a tudományos végezel, ha mentől több boncz- és fejlődéstani adatot tudnak fölhalmozni, de ezeknek azután a természetes összefüggésekből s okszerű összeköttetésekből folyó jelenségeket nem kell kiolvasni, azaz nem kell elméletet alapítani, a tényeken fölépíteni, szóval az alkotó természettörvényeket megérteni.

Ilyen körülmények közt nem lehet csodálkozni rajta, hogy az állattan terén végzett ez irányú munkálkodás is csakhamar fölébresztette a visszahatást s a visszatetszést.

És a mint közönségesen nem vették tekintetbe az állatgyűjtők megítélésénél azt, hogy e gyűjtők azzal áltatták magokat, hogyha majd egyszer az állatfajok mind össze lesznek gyűjtve, akkor majd egész kényelemmel a fölhalmozott állat-alakokról leolvashatják a törvényeket s ez lelkesítette őket, valóban sok nélkülözéssel, veszélylyel és sanyarúsággal járó munkálkodásukban, úgy az adathalmozóknál is elfeledték, hogy ezeknek is fontos munkájuk közben azon hitök adott erőt, hogy az adatok összehordása után majd az ő munkálkodásukat az állati test törvényeinek megfejtése fogja jutalmazni. Természetesen, ez egyoldalú adatgyűjtő, bonczoló iskola híveinek foglalkozása is távolról tekintve, fölületesnek, untatónak, száraznak látszik. Azonban csak látszik, mert ha oly lelket élő foglalkozások volnának a leírt állattani működések, hogyan lennének oly lelkes, önmegtagadó, életüket is veszélyeztető munkásai ez irányoknak. És e munkálkodás közben mily különböző készségekre és képességekre van a természetbúvárnak szüksége: megfigyelő képesség, találegonyság, éles elműség, fölfogó képesség, emlékező és alkotó erő, kritika, helyes elképzelés, mind e szellemi tulajdonok folytonosan váltakozva kell hogy a természetbúvár rendelkezésére álljanak. Azonban mainapság még egyéb is kívántatik egy természetbúvártól, ki az állattan körében beható és hasznavehető bűvárlatokat akar végezni. Sok tekintetben a bűvárnak művésznek is kell lennie, hogy az állati test viszonyait, háztartási körülményeit s más fontos mozzanatait választékos ízléssel rajzban is vissza tudja tükröztetni. A mai bűvárlati munkálkodásnak legnehezebb része, hogy a bűvárnak a legbonyolultabb jelenségeket alapelemeire kell föloldania, s nemcsak a tényeket megállapítani és rendezni, hanem a tapasztalat és észlelet számtalan eseteit általános törvénybe kapcsolnia s a folyamatoknak közelebbi és távolabbi okait kimutatni s azokat természetes összefüggésbe hozni.

Ezekből láthatni, hogy Aristoteles az állattani tanulmányok kifejlődése történetében olyan jelenség, mely csak napjainkban nyerte el a kellő méltánylatot. Aristotelestől jóformán egész Linnéig várnunk kellett, míg megint az állattan terén átalakító jelenséggel találkozunk. Láttuk azonban, hogy Linné és követői csak az állatok külső rendezésére voltak befolyással, s náluk a főfeladat volt, az összegyűjtött állatokat

külső jellegzetők szerint osztályozni. Majd bekövetkezett az állattani tanulmányok terén az a változás, hogy belátták, hogy az állatok nem csak bizonyos külső jellegeket föltüntetni rendeltetett lények, hanem hogy összetett szervezeteket alkotnak. És e fölismerés, óriás haladást jelölt az állattan terén. E beismerés indította a bűvárokat arra, hogy az állatok boncztanát tanulmányozzák, s így született meg a Cuvier kezében korunk egyik legfontosabb tudománya, az összehasonlító boncztan.

Sokáig tartott ez állapot, míg a bűvárok vagy gyűjtötték az állatokat s külső jellegeik szerint osztályozzák, vagy a boncztani adatokat halmozták össze. Azonban csakhamar ket nagy akadálylyal állottak szemközt az állatbűvárok. Az egyik az volt, hogy a fölhalmazott állat-alakokat és boncztani tényeket azon rengeteg sokasága miatt már-már áttekinteni is lehetetlenséggé vált, másfelől rájöttek, hogy a boncztani tények bár sok világot vetnek az állattani test szervezetének megértésére, de nem magyarázzák az állati testbeli jelenségeket, folyamatokat.

E beismerés is új küzdelmeknek, mozgalmaknak lett szülőjévé. E megmagyarázni vágyó törekvésnek áldásos eredményei lettek. Hogy a zoolog tisztába jöhessen az állati testtel, azt kifejlődése különböző szakáiban kellett megfigyelnie. Így született meg a fejlődéstan, mely ma már mint az állattan hatalmasan kifejlett önálló ága műveltetik, s fölvilágosításaiban a legfontosabb összefüggésekkel ismertet meg. És ez természetes is; az állatot, ha mindjárt nem is meggy át elütő átváltozásakon, csak akkor ismerjük, ha tisztában vagyunk az állapotokkal, melyeken életében, vagy életebeli alaksorozatán átnegy.

Az állattan ez állapotában, midőn a Linné kezdeményezésére megismerkedtünk az állati test külső jellegeivel, majd a Cuvier útmutatására, az állati testet mint szervezetet vettük vizsgálat alá, s e vizsgálatok után nem sokkal a Bar föllépése föltüntette előttünk azon folyamatokat, melyeken az állati test kifejlődéséig átfut, az állattan följogosítva érezte magát, hogy belépjen a magyarázó tudományok sorába, s igyekezett kimutatni, hogy maga is okokat, s ezek összefüggését, a természeti törvényeket keresi. Ekkor születtek meg a Cuvier-féle típus vagy állatkör-törvények, melyeket akkor a Newton tör-

vényei mellé helyeztek, s melyek bár ma is érvényben vannak, de ma már valódi értékekre és jelentőségekre vannak visszavezetve.

Ismeretes dolog, hogy azon jellegek, melyek szerint az egyes állatfajokat egymástól megkülönböztetjük, nagyon különbözők. Az állatok külsején jelentkező e különböző foku jellegei a hasonlóságnak, voltak alapjai eleitől fogva az állattani rendszernek. Láttuk azt is, hogy később az állattani rendszerezésnek nemcsak az állatok külső jellegei, hanem belső, szervezeti tulajdonságai is fölvétettek alapúl s így az állattani rendszereket a külső jellegekre és szervezeti tulajdonságokra építették. Mihelyt az állatok szervezetének tanulmányozása annyira haladt, hogy fölismerték, hogy bizonyos állatcsoportok szervezetében alapvonások vannak, az állatcsoportok elhatárolásánál épen ezen állandó szervezeti alapvonásokat vették föl; így például Lamarck után ma az állatokat ket nagy szervezeti alapon elváló csoportban, a gerinces és gerincztelen állatok képében megkülönböztetjük meg. És így odajutott az állattan, illetőleg az állattani rendszerezés, hogy míg eddig a külső jellegek különbségein igyekezett a rendszert fölállítani, most a szervezetekben rejtőzködő «mintegy homályban lapangó eredeti kép» alapvonásait igyekeztek fölismerni s az állatokat e képzett eredeti kép vonásainak hasonlósága szerint osztályozni.

De csakhamar az állatköröket is elhatárolni indult zoologia is nagy akadályokba ütközött s a föl-fölmerülő akadályok kezdtek észrevétetni a zoológokkal, hogy az állatok egymással rokonságban állanak. Mert a mint az egyes fajokat külső jellegeik szerint meghatározni s összegyűjteni törekvő zoológok munkálkodásuk közben rájöttek, illetőleg útját egyengették a Cuvier által behozott állatkörök fölismerésének úgy a további kutatások kiderítették, hogy az állatok nemesak bizonyos típusbeli alaksorozatok, hanem egyes állatcsaládoknak összefüggő tagjai. És e körülmény számbavétele már a Cuvier idejében azon nézetnek adott hangot, de még akkor nem elég nyomatékos kifejezést, hogy az állatok közös származásából magyarázható az egyes állatcsaládokban nyilvánuló hasonlóság. De e fölismert igazság akkor még az élő Cuvier ellenzésébe s személyes tekintélye által védelmezett típus hypothesisbe ütközött, s így a köztér használatáról leszorított.

Azonban nem örökre. A fejlődéstan, mely Baer első föllépésekor a típus-hypothesis támogatására, mint akkor a Cuvier lelkesebb követői mondták, végleges hebizonyítására szolgált, később a típus-hypothesis ellen fordult. A fejlődéstan lassanként kimutatta, hogy az állatokat egymástól teljesen különböző típusokba elkülöníteni nem lehet, hanem épen a fejlődéstan megfelelő jelenségek és folyamatok által a különböző típusok összekötöttek, mert a legkülönbözőbb állatok fejlődésmenete azt bizonyítja, hogy a fejlődésbeli különbségek csak másodlagos módosulatokban nyilatkoznak, de maga a fejlődés alapváltozásai és menete minden állatnál ugyanaz. És a fejlődéstan, folyamatainak egybevágóságával föltűntette, hogy az állatok különböző típusai egy eredetből származtak. A fejlődéstan ez eredményei meglepő fölvilágosításokat adtak az egyes szervezetek közt levő kapcsolatáról, míg végre megtudták, hogy úgy az egyes állatok, mint a szervek különböző alakbeli különbségei csak a fejlődés menetének hosszabb-rövidebb útján való megállapodásából keletkeznek. *)

A mint ez új irány a zoologiai bűvárlatoknak életbe lépett, a zoologiai tanulmányok kezdtek a helyes eredményekre vezető módszerre szert tenni. Az állatbűvárok ezután nem elégedtek meg az állatok külső jellegeinek bármily pontos leírásával, sem csak a szerkezetbeli alakulat megismerésével; a bűvárok az állatot, mint élő lényt kezdték vizsgálni s csakhamar reájöttek, hogy például az átalakuláson átmenő állatok különböző fejlődő alakjai s azok előfordulása és táplálkozása közt okszerű összefüggés létezik, sőt a szemek is e körülmények szerint vannak alakulva. És a mint a zoologia az állatok életjelenségeit is kezdte tanulmányozni, ekkor, mikor a zoolog az állatot természetes helyén, a természetben vette kezébe, kapta meg valódi munkatérét. Minél inkább elterjedt az a meggyőződés, hogy bármely állat is csak egy természetes gép képviselője s életfolyamata csak természetes jelenségek lefolyásából áll, annál inkább, annál gyorsabban emelkedett ki a boncz- és fejlődéstan bűvárlatokból egy új tudomány-ág, az élettan, a physiologia. Ez új ága az állattani tudománynak csakhamar önállóságra vergődött. Mihelyt a physiologianak sikerült a

*) Dezső B. A *Darwin-elmelet visszaesés tételéről*. A kolozsvári orvos-természettudományi társulat értesítője. 1877. február 23.

szervek tulajdonságai és működésök közt a természetes kapcsolatot kimutatnia, a physiologia csakhamar rávezetett, hogy az állati életet a physika és kémia törvényei szerint kell tanulmányozni — s ez által, hogy a physiologia az élő szervezetek physikája és kémiája lett, tett szert a tudományos állattan megdönthetetlen természetes alapokra. És ez alapra jutás volt az állattani tudománynak a legfényesebb győzelme, de egyszersmind a legelkeseredettebb küzdelmek gyümölcse, mely küzdelmek még néha-néha napjainkban is hamar múltó lobbokat vetnek — de minden nyom nélkül. Ezen a természetes alapon való dolgozás azonban magában a zoologiában is sok zavart okozott; a régi iskolának örök időkre kihirdetett törvényei omlottak porba, múltak el légvárák módjára. A régi iskola híve, ki minden állatról meggyőződéssel állította, hogy az állat, ha mozog, akkor izmának is lennie kell, ha az állat érez, akkor ideggel el van látva, ha az állat eszik, akkor gyomra van, bizonyosan elszörnyűködött volna, ha mondták volna, hogy vannak állatok, szervezetek, melyek mozognak izom nélkül, éreznek ideg nélkül és esznek bélcsatorna nélkül. Bizonyosan az ily állítást minden physiologiai ismeret megtagadásának tartotta volna, — és íme, ma tudjuk, ismerjük azon lényeket, melyek izom nélkül mozognak, ideg nélkül érzének, bélcsatorna nélkül emésztének — és természetesnek tartjuk, mióta a physikai és kémiai alapra helyezkedett physiologia megtanított arra, hogy nem a szervekhez, de a szervezetben, illetőleg a sejtekben előforduló élő anyaghoz, a protoplasmához vannak az életjelenségek kötve, azaz a protoplasmának van meg az a tulajdonsága, hogy az életjelenségeket produkálja. Ez a nagy különbség van a kelekezett, és bonczteni alapokon nyugvó physiologiai s a physikai és kémiai alapokra emelkedett élettan között.

Természetesen e physiologiai tanulmányok azután csakhamar földerítették előttünk, hogy a magasabb szervezettű állatoknak szervezetök kifejlődésével arányban áll végezhető munkájok is és minél több munkát végezhet el egy állat, annál nagyobb fölülettel bír tömegéhez, testsúlyához képest, s ez magyarázója annak is, hogy a felsőbb állatok bonyolultabb szervezettűek, mint az alsóbb állatok. E magasabb munka végeztetésére keletkeztek természetes fejlődés útján a magasabb állatokbeli szervek a mozgásra, érzésre, magok és fajuk

föntartására. A mily változatosak az egyes állatok külső megjelenésökben, ép oly változatosak az állatok életmódjai. Azonban az állatokbeli egyes részek mindig egészet alkotó rendszerre vannak összekapcsolódva, s épen ezen az egyes szerveknek egészszé, szervrendszerre való kapcsolódásán alapszik az állati életjelenségek egyik nagy törvénye, a *correlatio*, a szervek közti egymásra hatás. E híres Cuvier-féle *correlation* alapszik a szervezeteknek azon sajátysága, hogy szerveik egy részének ismeretéből biztosan ki lehet olvasni, milyen szerkezetűek lehetnek, illetőleg kell hogy legyenek a szervezet nem ismert szervei. A *correlatiót* alkalmazva nemcsak az egyes állatokra, hanem az egész állatvilágra, a *physiologia* megint egy fényes győzelmet aratott az állateleti jelenségek megmagyarázásának terén. A *correlatio* az állattani tudományból egy addig abban sok kárt okozó, a szabad vizsgálatot gátló fölfogást, illetőleg a tudatlanság szülte semmit jelentő factort az esetlegességet száműzte, s az állati élet jelenségeiben kimutatta a természetes és okszerű összefüggést s az esetlegesség helyett az egybevágó okok eredményét. És ez igazság fölismerésével ki lett mutatva, hogy bármily tarka változatban jelennek is meg az állatok alakjai, s bármily változatosak is az életmódok, minden alakokban és módokban a látszólagos kény- és kedv-szerűek, esetlegesnek föltűnő mozzanatok mind okszerű összefüggésből állanak.

A *physiogiának* lehet köszönni azon szép kölcsönhatás és összefüggés fölismerését, mely a természet háztartásában az állatok és növények közt fönnáll, mennyiben a növényeket azon élő gépezetnek lehet tekinteni, mely a szervetlen elemekből szerves táplálékot készít az állatoknak, s viszont az állatok elhasznált termékei a növényeknek állnak rendelkezésére, válnak javára, s mindez egész folyamat a nap fény- és meleg-hatásának, tehát egyszerű *physikai* és *chémiai* befolyásoknak köszönhető. Majd fölismerte a *physiologia* az egyén szerepét és befolyását az állatok közt a természet háztartásában, a mennyiben az az egyén föntartásában és fájának biztosításában áll — azaz magok az állatok örökéletűek, már a mennyiben a föld élete is az örök élet kifejezést megtűri, nem az egyes állategyének. Helyesen mondva, míg a földön a külső körülmények az élő alakok létezését lehetővé teszik, addig az állat- és növényvilág élni fog, de úgy, hogy születő alakjai-

ban folyvást meg-megújúl. Íme, így állottak a physiologiai tanulmányok az 50-es években; a physiologia által már akkor eljutottunk az életjelenségek egységes fölfogására — sőt az összehasonlító boncztan, főképen a gerinces állatok csoportjában már az egyes típusok összefüggését, s imitt-amott egymásból kifejlődését is bizonyítgatta, de még mindig igen fontos összefüggések voltak meg nem magyarázva, s sok kitünő bűvár vetett föl kérdéseket, melyek korunk legfontosabb nyílt kérdései voltak.

És ilyen nyílt kérdéseket melyeknek megoldása égető szükséggé vált, találunk az 50-es években az állattan minden ágában. Minden lépten-nyomon találkozott az ember dolgokkal, kérdésekkel, melyekre csak subjectiv föltevésekkel felelhetett, ha ugyan egyáltalában e kérdéseket ki nem kerülték, mint a legtöbbben.

Az ismeretek szerfölött fölhalmozódtak, a nélkül, hogy az eligazító, útmutató elvet ismertük volna.

A geologia terén Lyell kimutatta, hogy a föld is lassú fejlődési folyamatokon ment át, míg oda jutott, hogy az élő alakok megjelenhettek rajta. A palæontológiából megtudtuk, hogy a föld nem a katastrophák áldozatait rejti hantjai alatt, de egy kihalt, azonban összefüggő s mind magasabb-magasabb alakokban jelentkező állatvilágot, mely alakulásaiban a ma élő állatokhoz vezet. A fejlődéstanból megismertük, hogy az állatok fejlődési menetében nyilatkozó főváltozások azok egységes vérrokonsága mellett szólanak, az összehasonlító boncztan lépten-nyomon éreztette, hogy eredményei csakis akkor értelmezhetők, csakis akkor köttethetnek megérthető lánczolatba, ha elfogadjuk, hogy az állatok egymással vérrokonságban állanak. Ez eredményeken kívül mint élő tiltakozások, az állatfajok változhatatlansága ellen, ott voltak az úgynevezett rossz fajok, melyek míg egyfelől a fajok módosulásai s átalakulása mellett szólottak, másfelől sehogy sem akartak a systematikuskok rendszer-kereteibe beillenii . . . És a systematikuskok úgy segítettek magokon, hogy «e rossz fajokat» kizárták a rendszerbe juthatás dicsőségéből — s úgy tekintették mintha — nem léteznének. Ismerték, hogy az egyes állatok részekből állanak, melyeknek megvan a magok fejlődése, szerkezete, saját működése, s mindezekből, mint végeredmény, keletkeznek az élettümenmények. Ilyenformán fogták föl az egész állat-

világot is, de mindemellett az egyes állatfajokat úgy tekintették, mint a melyek egymástól külön állanak, mint a melyek nem a fokozatos és természetes kifejlődés szülöttei, de a melyek külön-külön teremtettek, s a mikor a föl-föltünő hasonlóságokról szólottak, azokat abból magyarázták, hogy azok a közös életmód, egyforma külső körülmények befolyásából keletkeztek.

Darwin 1859-ben, a *Fajok eredete* című munkája volt az, mely e különböző s égetően megoldásra váró kérdésekre a feleletet megadta, egymással az említett eredményeket összefüggésbe hozta, s az addig nem értett jelenségeknek egész nagy sorát érthetővé tette.

Darwin művét husz évig tartó munkálkodás szülte, a munka valódi terén, a természetben, úgy a mint a lények a természet háztartásában előfordulnak.

Darwin értelmezései közül egyik legfontosabb az, hogy az állatokon jelentkező hasonlóságokat, nem mint eddig, a külső okok egyforma behatása eredményének tekintette, hanem kimutatta, hogy a különböző állatokon, állatfajokon jelentkező hasonlóság épen belső, magából az állatból, az állatok közös származásából és fejlődéséből következik, hogy az állatok a hasonlóságot öröklik, s az állatokon föllépő különbségeket változásokat hozzák létre a külső körülmények, azaz az állatokon föllépő változások az élethetőségi feltételeihez való alkalmazkodásnak az eredményei. Majd kimutatta, hogy az állati életjelenségek megérthetése az állatvilágot homályos fölléptétől kezdve mostan is tekintetbe kell vennünk s csak akkor láthatjuk be az állatok fokozatos fejlődésének sorát s azok vérrokonságának nagy fontosságát, az állatok háztartásából a magok és fajok föntartása érdekében folytatott küzdelemben a létért, a létezhetőségi feltételeiért.

Azonban alig jelent meg a Darwin műve, alig forrták ki magokat a bírálatok és a nézetek, az elfogadás vagy visszautasítás harczi, már e küzdelmekben újabb mozgalmak csírái vették el, s e küzdelmek ma már a közös alapnak elismert Darwin-elméleten, annak jelentőségén és kiterjedésének határain belül és kívül egész — mondhatnám elkeseredéssel folynak.

És ez természetes jelenség. Mint mindenütt, úgy a szellemi téren kivívott nagy győzelmek után is, alig hogy kiáb-

rándultak a lelkesedés és győzelem dicsőségének mámorából, következik a rendezés, rendbehozás, számbavétel fárasztó, gondos, de világért sem oly fényes és kápráztató munkája, mint a milyennel a győzelmes megharcolás, kivívás küzdelme jár.

Hogy a Darwin győzelmes föllépésekor mindjárt új küzdelmek s mozgalmak csírái is elvettettek, ennek kitüntetésére szolgál Margónak *) is említett ismertető értekezéséből a következő hely, melyben míg a Darwin munkáját méltatja, egyszersmind a további teendőkről is megemlékezik: «Darwin munkájának legfőbb haszna, mit eddig eredményezett és még ezentúl is fog eredményezni, nézetem szerint (t. i. a Margóé szerint) kiválóan azon lendületben áll, melyet a bűvárlatoknak ezen a téren s egészen új irányban adott, valamint azon általános érdeken is, melyet keltett majdnem hallatlan fokban. Tagadhatatlan, hogy az már is jótékonyan hatott nemcsak az állattan- és növénytanra, az őslénytan-, földtan- és embertanra, hanem egyszersmind az összehasonlító lélektanra és nyelvészetre, s más rokon tudományokra is.»

«Legközelebbi és legsürgősebb föladatunk már most azon kérdést megfejtetni, hogy az élő testekre kívülről beható erők mily közvetlen befolyással vannak az alak képződésére vagy módosulására, azaz: kutatnunk kell a szervezetek alakulásának okait. — E kérdéssel Darwin tulajdonkép nem foglalkozott; mert ő daczára annak, hogy a szervezetek változékonysági hajlamának legközelebbi okai előttünk még teljesen ismeretlenek, magából az adott hajlamból indul ki, a nélkül hogy e tünetmenny legközelebbi okainak kutatásába, s így a dolog tulajdonképi lényegébe bocsátkoznék. Természetes és mellőzhetetlen föladata tehát a jövő bűvárlatnak további vizsgálatok s kivált élő állatokkal és növényekkel s ezek petéivel és csíráival tett kísérletek által a külső életföltételek, úgy mint lég, melegség, villanyosság, nedvesség, tápanyag stb. közvetlen befolyását az élő szervezetekre szorgosan tanulmányozni s így végre a változékonyság- és átalakulásnak physikai okait és törvényeit földeríteni.»

Mily új világot, fölfogást, de többet, magát a szellemi forradalmat éreztetik e szavak! Mert e szavakban ki van fejezve a Darwin-elméletnek valódi lényege: az állattani

*) L. i. h. 266. l.

büvárlatokat oly módon s oly irányban kell vezetni, hogy a szerves, jelen esetben az állatországhban uralkodó jelenségeket, állapotokat vissza lehessen vezetni az egész természetben uralkodó physikai és chémiái törvényekre. Továbbá, e tekintetben a legsürgösebb föladatunk, a büvárlatokat a Darwin mutatta módon és irányban megkezdeni. Képzelem, mekkora öröm és lelkesedés fogta el ezelőtt tizenegy évvel az olvasót, mikor látta Margó idézett művéből, hogy maga Margó akkor egyetlen tudomány-egyetemünkön az állattan és összehasonlító boneztan tanára, Magyarország legtekintélyesebb társulata a természettudományi társulat szakülésén ily nyilatkozatot tett. Természetesnek találom, hogy megvárják tőlem ily körülmények közt, hogy az állattan Darwin föllépte utáni újabb mozgalmainak hatásait eredményeit először hazánkból ismertetem meg. Hiszen 1869-ben, mikor Magyarországnak az ilyen, egész Európa által legfontosabb büvárlatoknak elismert cultur-föladatokra költeni pénze is volt, de kedve is; Magyarországhban mindig megvolt az érték cultur-föladatok fölismerésére és támogatására 1869-ben pedig éppen nagy mértékben, hiszen e tájt született újra budapesti tudomány-egyetemünk, épültek Európa-hírű intézetei s kezdett vajudni a kolozsvári egyetem föllállításának eszméje, sőt tervezete is. Azután az állattan cultur-missiója mellett éppen Margó szólalt föl, kit állásának külső tekintélye is arra kijelölt, támogatott. E várakozásunk annyival is inkább illetékes, mert nálunk lépten-nyomon lehet hallani az európai színvonalon állás jelentőségét tudományos tekintetben, különösen olyan emberektől, kiket állásuk méltósága külsőleg támogat, s mert Európa éppen tudományos föladatának megfelelően, valóban bámulatot keltő áldozatokat hozott, az újabb tudományos büvárlatok kivihetésére, mint ezt alább látni fogjuk.

Azonban ne várjunk sokat e tekintetben a magyarországi mozgalmaktól — itt csak a szokásos sok szóbeszéd történt meg, de a büvárlatok kivihetésére szükséges lépések nem tettek meg. Már pedig büvárlatokat csak arra fölszerelt intézetekben, kísérleti állomásokon lehet tenni; az pedig megbocsáthatatlan hibája bárkinek is, hogy európai színvonalon állólag berendezett állattani intézete a fővárosnak, Buda-Pestnek, nincsen, mikor még a kis jenai egyetem is szereltetett föl, rendeztetett be egyetemének korszerű állattani intézetet.

E helyett a budapesti tudomány-egyetem állattani intézete szűk, sötét szobákban, s nagyrészt folyósokon rejtőzködik s most már, mikor Magyarországnak se pénze, se e miatt kedve sincs halasztható kiadások megtevésére, az illető alkalomnak elhalasztását megsínyli egyetemünk jelentősége, megadja az árát a tanuló ifjuság, minthogy a budapesti állattani intézet oly szűk, hogy abban dolgozhatni csak is véletlen kegyben részesülőknek lehet, de sokszor arra az alkalomra, hogy az állattani intézetben, mint a tudománynak közhelyén, a jogosultak és illetékesek is dolgozhassanak, szert nem tehetnek, mert hisz még a hallgató terem sem elég nagy, hogy a hallgatóságot egyszerre mind befogadhassa.

És ez valóban szomorú állapot, ha meggondoljuk, hogy a Darwin-elméletnek a legközvetlenebb praktikus hatása éppen abban következett be, hogy az egyetemeket, illetve az egyetemek állattani intézeteit újra rendezték be s ez által lehetővé tették, hogy az állatokat, illetőleg állati szervezeteket s életjelenségeket magukon az állatokon, természetes körülmények közt, élő alakokon is tanulmányozni lehessen, mint ezt maga Margó is említett czikke idézetében világosan ki is mondja. És mégis, nemcsak hogy a budapesti egyetem állattani intézete, illetőleg azok a szobák, melyekben az állattant éppen Margó előadja, mert Buda-Pesten a tudományos állattannak intézete nincs, czéljának, rendeltetésének meg nem felel, de ha volna is kellő épülete s helyi berendezése, egy fontos körülmény miatt czéljának hívatásához képest még sem felelhetne meg. Nem felelhetne meg pedig a miatt, mert az állattani intézet nem vívta ki magának azt a nélkülözhetetlen módot, hogy a kiváló, arra való, jövőben a tudományos állattan művelésére hívatott tanítványait tengeri állomásokba küldhesse, mert Magyarország, illetőleg az állattani intézet a tengeri állattani intézetekben bár egyetlen egy dolgozó asztalt sem tart — pedig méltó követelése Magyarország culturtörekvésének, hogy a budapesti állattani intézet e tekintetbeli hívatásának is eleget tett volna s nemcsak Nápolyban dolgozó asztalokat eszközölt volna ki tanítványai számára, de kiküldhette volna, legalább Ausztria példájára, hogy Fiumében állattani állomásunk rendeztetett volna be, szükségünknek megfelelően, a hogy Ausztria is egyetemei számára saját szükségéhez mérten Triesztben állattani állomást rendeztetett be.

Egy ily állomás nem is került volna sokba; nekünk nem világ-állomásra, mint a nápolyi, van szükségünk, hanem szerény tengeri munkahelyre, a milyen a nápolyi állattani állomás is volt kezdetben. A ki Fiumében olyan állomást akarna berendezni, mint a nápolyi állattani állomás most, az nem ismeri egyfelől a mi szükségünket, melyeknek kielégítésére lenne szükségünk Fiumében állattani állomásra, másfelől megfelelkezik magának a Darwin-elméletnek azon főigazságáról, hogy mindennek fejlődni, kifejlődni kell, s így — a fiumei mondjuk — berendezendő állattani állomásnak is csak szerény kezdetekből kell magaslatra jutnia, s nagyon sokáig küzdenie, míg bár a trieszti állattani állomással is megmérkőzhetik jelentőségben, versenyben — nemhogy mindjárt Nápolyra még csak gondolni is lehetne.

Azonban állattani intézetünk ilyeszerű berendezésének van egy elszomorító következménye. Minthogy — nem tekintve a hallgatók egyéniségét, képzettségét — bármely egyetem is a kellő állattani ismereteket, és a kellő tudományos anyagot csak akkor adhatja meg hallgatóinak, ha arra való tanára, és kellően berendezett intézete van, világos, hogy egyetemünkön a tanárnak, ha mindjárt európai színvonalon álló tudományossága és kitűnősége is, a nem európai színvonalhoz mérten berendezett intézetben a hallgatóknak a tudományos állattant nem adhatja elő európai színvonalon, s ha e hallgatók később, tanfolyamuk bevégezése után, külföldi egyetemre mennek, hol esetleg nem csak a tanár, de az állattani intézet berendezése is a sokat fitogtatott európai színvonalon áll, hát ez esetben az illető hallgatóknak az állattant újra kell tanulniok, nem tanulmányaikat, főadatuk szerint, továbbfejlesztetniök, mert ez lehetetlen — ez azonban keserves modus vivendi s nem illik a budapesti állattani intézet hívatásának méltóságához.

Ezekből láthatólag Magyarországon a kifejtett természetes körülmények miatt az újabb állattani mozgalmak terén nem is történhetett fontosabb mozzanat, s ily körülmények közt, helyes tapintattal az illetők, főképen e tekintetben vezérszerepet játszó Természettudományi Társulat közegei a külföldi mozgalmak méltatására, de főképen ismertetésére szorítkoztak. Ilyen ismertetőre méltó mozzanatnak kell tekintenünk

Margó idézett értekezését is, mely maga is, mint említettük, a Természettudományi Társulat Közlönyében jelent meg.

Figyelmen kívül hagyva a Darwin-elméletről s az azutáni újabb mozgalmakról írt, napi lapok vagy más folyóiratok cikkeit, meg kell emlékeznünk a kolozsvári orvos-természettudományi társulatnak is ez irányban kifejtett ismertető és méltató működéséről, mely az erdélyi kerületben s főképen Kolozsvárott e tekintetben igen szép eredményeket mutathat föl népszerű estélyein ismertetett s szakülésein előadott értekezéseiben, mely értekezésekben több érdekes adat van ismertetve az újabb állattani mozgalmakra érdekes, Erdélyben tett megfigyelésekből.

Ilyen körülmények közt természetesen az újabb állattani mozgalmak méltathatására és ismertetésére külföldről kell minden anyagot összegyűjtenünk, s azok áttekintéséből míg e mozgalmak jelentőségéről és mivoltáról tájékozódhatunk, egyengethetjük magunk előtt az utat azon boldogabb korszakba, mikor az ilyen mozgalmaknak a Magyarország jelentőségére eső része, valóban Magyarországon is fog lefolyni.

DEZSŐ BÉLA.

KOSSUTH ÉS A PRAGMATICA SANCTIO.

Kossuth *Emlékiratai* második kötetében* súlyos vádakkal lép föl Deák ellen. «Történelmi falsum» elkövetésével és azzal vádolja, hogy a *pragmatica sanctiót* a magyar államjogba «becsempészte». Föl kell tennünk, hogy megfontolta a vádat, meggondolta a szót. Ha egy Kossuth egy Deák ellen a nyilvánosság előtt ily nehéz vádat emel, föl kell tennünk, hogy komoly meggyőződésből teszi azt, sőt talán fájdalmas kötelesség-érzet kényszeríti reá. Arra sem gondolhatunk, hogy talán a gyors fogalmazás hevében röpített ki tollából a vád s a pillanatnyi föllobbanás rovására lehetne tudni. A mint maga mondja, 1867 óta hevert ez a cikk fiókjában készen. Tehát kész volt már akkor is, midőn 1867-ben a kiegyezés kérdésében nyílt levelét intézte Deákhhoz. Vajon miért nem adta ki akkor? Talán kíméletből az élő Deák iránt? Azután megfeledezett róla akkor is, midőn nevezetes gyászlevelét írta Deák ravatala fölé, mert hiszen kegyelettel emlékezhetünk ugyan politikai ellenfeleinkről is, ha becsüljük őket; de oly politikai ellenfél, a kit azon kívül történelmi falsum elkövetőjének s törvények becsempészőjének is tartunk, bizonyára nem lett volna méltó a baráti kegyelet azon forró könnyeire, melyeket ő ama ravatalra hullatott.

Tizenhárom évig pihentette ezt a súlyos vádat, s most midőn Deák nem politikai ellenfele többé, midőn ez úgy a történelem kérdésévé vált, emlékiratai összeszedésekor, melyekkel saját életéről, tetteiről és sáfárkodásáról a jelennek és a jövőnek beszámol, mégis szükségesnek tartja, azt a világ ele bocsátani. Hogyan tehetnők föl, hogy nem érlelte jól meg?

*) *Irataim az emigrációból.* Kossuth Lajos. II. kötet. Buda-Pest. Athenaeum. 255 lap.

Lássuk tehát a kérdés lényegét.

Kossuth a *pragmatica sanctio* keletkezésének kérdése fölött történelmi vizsgálódást tartván, azon nézetre jut, hogy ez a név: «*Pragmatica sanctio*» nem alkalmazható az 1723. I., II., III. törvénycikkekre, sőt egyáltalán nem is alkalmazható egyébre, (nem szólva VII. Károly francia király hasonló nevet viselő *edictumáról*), mint a Habsburg-ház «állítólag 1713-ban keltezett, de csak 1724-ben kihirdetett azon házi törvénye» megnevezésére, a melylyel a család nőági öröködése szabályoztatott. Ismeri ugyan Szalay László azon *distinctióját*, hogy Magyarországon, midőn *pragmatica sanctio*ról szólnak, nem azt értik alatta, a melyet «III. Károly 1713-ban a „Geheimrathsstübl“-ben néhány himvarrásos úri köntös előtt leolvasott, hanem azt, melyet *do ut des, facio ut facias* formában az 1723-iki országgyűlés megalkotott». De egyrészt bűnös gondatlanságnak tartja, hogy midőn a «hatalom» a *pragmatica sanctio* nevezet alatt azt a «Geheimrathsstübl»-beli «Hausgesetz»-et érti, mi ugyan e névvel nevezzük egy országos törvényünket, s ezzel alkalmat adjunk a törvényes fogalmak összezavarására, mert, úgy mond, «ha az 1723-dik törvényre a *pragmatica sanctio* név illesztetik, az ez által a családi «Hausgesetz» mezebe öltöztetik, a minek aztán természetes következtetése, hogy az elválaszthatatlan birtoklásból elválaszthatatlan kormányzás, közös miniszterium s delegatio név alatt közös birodalmi gyűlés lesz».

Másrészt pedig — folytatja tovább — «nem is igaz, hogy az 1867-diki államesínyes országgyűlés a *pragmatica sanctio* alatt az 1723-iki törvényt értette. Ennél sokkal rosszabbat tett. Az 1867. XII. törvénycikk 1. §-a így szól:

«Azon kapcsolat, mely egyrészt a magyar korona országai, másrészt ő felségének többi országai és tartományai között jogilag fönnáll, az 1723-iki I., II. és III. törvénycikkek által elfogadott *pragmatica sanctio*n alapszik.»

«Tehát nem az 1723-iki törvény értetik a *pragmatica sanctio* alatt, hanem az fogatik reá az 1723-iki törvényre, hogy az a világosan *contradistinguált* *pragmatica sanctio*t elfogadta.»

Ez a Kossuth vádjának első fele. Álljunk meg itt. A vád másik részéhez visszatérünk utóbb.

Első kérdés tehát: Vajon az 1867-iki kiegyezés létrehozói terheli-e a felelősség azért, hogy az 1723-iki I., II. és III.

törvényczikkekben foglalt megállapodások *pragmatica sanctio*-nak neveztetnek?

Kossuth legalább is érezte, hogy nem. Eszébe jutott, hogy az 1848-iki törvények «Előbeszédében» a *pragmatica sanctio* neve előfordúl. A Karok és Rendei — mond ez előbeszéd — nem késtek figyelmöket azokra fordítani, a miket az országnak . . . «a *pragmatica sanctio* által vele válthatatlan kapcsolatban álló tartományok iránti törvényes viszonyai» megkívánnak. De Kossuth szerint e mondatban a *pragmatica sanctio* alatt a családi szerződés van értve és idézése a magyar jognak semmit sem derogál, mert csak az osztrák tartományokra vonatkozik; «azoknak törvény — nekünk semmi».

Ezt a magyarázatot magában véve sem tartjuk sikerültnek. Ha állana az, hogy a *pragmatica sanctio* nevezet e helyen nem az 1723-iki törvényekre, hanem az 1713-iki családi szerződésre vonatkozik, akkor igazán könnyelműség lett volna, azt a mondatot a törvény előbeszédébe igdatni. Mert a szövegből egyáltalán nem derül ki, hogy az csupán az osztrák tartományokra vonatkoznék. Magyarázható így is, úgy is. Kossuth magyarázatát épen nem mondhatnók a szöveg egyszerű értelmén nyugvó természetes magyarázatnak. Hátla a «hatalom» egyszer csak azt mondaná, hogy az ő fölfogása szerint Magyarország is vonatkozik, s követelné, hogy ez alapon az 1713-iki családi szerződés minden föltételét Magyarország elismerje, még pedig az 1723-iki törvény minden egyéb «do ut des» kikötései nélkül. Ki lenne ebben akkor a bíró?

De nem is úgy értették azt 1848-ban. Se nem az osztrák tartományokra, se nem a családi szerződésre. Van reá bizonyíték elég, melyekről, úgy látszik, Kossuth megfeledkezett.

Ott van a sajtótörvény 6-ik §-a:

«A ki a *sanctio pragmaticánál* fogva megállapított s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tettelegesen fölbontására izgat . . . négy évig terjedhető fogsággal fog büntettetni.»

Ott forog e nevezet Kossuth ajkain 1848—49-iki szereplésének legnevezetesebb pillanataiban — nem győzzük eléggé csodálni, hogy mégis elfeledhette.

Mikor a nemzetgyűlés július 20-iki ülésén az olaszországi segélyhadak megajánlása iránti nagy előterjesztését tette, maga olvasta föl a miniszterium határozatát, melyben köz-

akarattal jegyzőkönyvbe ígattatott, hogy a miniszterium «nem akarja kétségbe vonni a *pragmatica sanctio*ból — melynek alapján a birodalom kapcsolatának épségben tartását az 1848 : III. törvényezikk második szakasza is kikötötte — Magyarországra háramló azon kötelezettséget, miszerint ő felséget külnegtámadás ellen védeni tartozik.» *)

Mikor a függetlenségi nyilatkozatot indítványozta, az ő ajkairól hallotta először a világ a nyilatkozat második pontját, mely szerint: «A Habsburg-Lothringeni ház saját kezeivel szakgatván szét úgy a *pragmatica sanctio*t, mint általában azon kapcsolatot, mely kétoldalú kötések alapján közötté és Magyarország s tartományai közt fönnállott — — —» stb.

Kell-e fejtegetnünk, hogy az 1848-iki sajtótörvény idézett szakaszával és ez ünnepélyes nyilatkozatokkal Kossuth főntebbi magyarázata össze nem fér? Ha a *pragmatica sanctio* «nekünk semmi» volna, hárulhatna-e abból Magyarországra védelmi kötelezettség, lehetne-e börtönnel büntetni az ellene izgatókat, s hivatkozott volna-e Kossuth arra, hogy az uralkodóház szétszakgatta?

Ilyet vitatni sem lehet komolyan.

Különben ez a magyarázat, hogy a *pragmatica sanctio* nevezet alatt csak az 1713-iki családi szerződés értendő, az 1723-iki magyar trónöröklési megállapodás pedig nem: épen nem új. Az 1861-iki országgyűlés május 31-iki ülésében Révész Imre ugyanezt fejtegette, sokkal tüzetesebben, sokkal több történelmi bizonyítékkal támogatva, mint most Kossuth. Négy nappal később azonban Deák Ferencz pontról pontra bírálat alá vette e bizonyítékokat s megfelelt reájok.

Azután jött 1863-ban Lustkandl Venczel az ő «Osztrák-magyar államjogával» s be akarta bizonyítani az ellenkező szélsőséget, hogy az 1713-iki családi örökölési határozatok és az 1723-ik évi magyarországi törvényekben megállapított *sanctio pragmatica* közt különbség nincsen s hogy azok szorosán és minden részben összhangzóak. Ez állítást ismét Deák vette bírálat alá s tüzetesen kimutatta e két szerződés megállapodásai között a különbségeket.

Mind a két nagy vita kérdésében lehet akárki, saját fölfogása szerint, akár az egyik, akár a másik vitázó fel nézetén.

*) *Közlöny* 1848-ik július 22. szám.

Részünkről nem igen kedvező véleménynyel volnánk ugyan annak ítélő-képességéről, a kit e vita íratainak átolvasása után Deák fejtegetései meg nem győznének, hogy sem Révész Imrének, sem Lustkandl Venczelnek nem volt igaza. De azért a vélemény-szabadságot elismerjük.

Bármily nézetten legyen azonban valaki, az bizonyos, hogy ha e kérdésről írni akar, ezt a vitát figyelembe kell vennie s nem elég pusztán kimondani oly nézetet, a mit akár az egyik, akár a másik fél adatokkal és érvekkel támadott meg.

Kossuth egyszerűen ismétli Révész egyik állítását, a nélkül, hogy Deák czáfolatát csak meg is említene. Vajon megfigyelték-e Deák ama beszédéről? Azt nem tudjuk. De föltűnő az, hogy az 1861-ik évi országgyűlés vitáiból két ízben is vesz át idézeteket: egyszer Deák május 13-iki beszédéből, másodszor pedig Szalay Lászlónak éppen azon szavait, a melyeket ama vitában Révész is idézett. S még sem talált volna-e reá éppen azon vitára is, mely e főnforgó kérdést legtűzetesebben tárgyalja?

Maga a dolog azonban egészen úgy áll, a mint Szalay László mondta. Magyarországon 1848-ban is, az előtt is, azóta is, ha *pragmatica sanctio*t emlegetnek, azt az ünnepélyes alapszerződést értik alatta, mely 1723-ban a nemzet és az uralkodóház között létrejött. «*Instrumentum pragmaticum*»-ról szólnak a főrendek már a törvény alkotásakor, 1722-ben. *) A «*pragmatica sanctio*» föltételeinek megszegése miatt panasz-kodik Pestmegye 1790-ben. **) Az ország rendei pedig 1790 október 5-iki föliratukban szintén sürgetik «*convenientem pro tutela sanctionis pragmaticae assecurationem diplomaticam*». ***) Maga Kossuth közli, ugyane kötetben, azon emlékirat kivonatos tartalmát, a mit 1859-ben az akkori mozgalmak intézői huszonnégyezer magyar aláírásával Európaelé bocsátani terveztek. Ebben «régi alkotmányunknak s önkormányzatunknak föltétlen visszaadását» kívánták, «úgy, miként az az 1848-iki országgyűlés szabadelvű intézkedései után állt, Ausztria és Magyarország közt csak a *pragmatica sanctio* által megállapí-

*) Salamon F. *A magyar királyi szék betöltése és a pragmatica sanctio*. Pest, 1865. 195. lap.

**) Idézi Horváth M. *Magyarország története* 1863. VI. 3.

***) Deák Ferencz 1861 június negyediki beszéde.

tott kapocs maradván fönn» (287. lap). Kimondták egyszersmind, hogy Magyarországon «a dynastia joga pactum conventumokon és a *pragmatica sanctio*n alapszik». (298. l.) Találhatnánk talán több példát is, ha szükség volna reá; de magok az 1848-iki előzmények eléggé tanúskodnak, hogy a «*pragmatica sanctio*» név használata miatt «bűnös gondatlanság» vádja az 1867-iki kiegyezés alkotóját nem terheli. Öntudatosan használta azt Deák. Bőven el is mondta, még pedig már 1861-ben elmondta, hogy miért használja. Már ott megfelelt azon kétségekre, a melyeket Kossuth most főlemlit. A ki vádolni akarja, álljon érvekkel elő az ő érvei ellen. Agyon hallgatni nem lehet.

De — úgy mond Kossuth — az 1867. XII. törvényezikk 1. §-a még ezzel nincs igazolva, mert az épen azt fogja reá az 1723-iki törvényre, hogy ez a világosan *contradistinguált* *pragmatica sanctio*t fogadta volna el.

Válaszoljon e fölfogásra ugyanazon XII. törvényezikk 3-ik §-a:

«3. §. De . . . határozottan kikötötte a *pragmatica sanctio* azon föltételt is, hogy Magyarország alkotmányos közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül föntartassék.»

Vajon alkalmazható-e ez a föltétel az 1713-iki családi szerződésre? Rendelkezik-e az Magyarország közjogi és belkormányzati önállásának sértetlen föntartásáról? Nem rendelkezik. Akkor tehát nem is vonatkozhatik reá a törvény e szakasza. Olyan törvény-magyarázó elvet pedig nem ismerünk, mely megengedné, hogy egyazon törvénynek egyazon kifejezése egyik szakaszban egyféle, a másik szakaszban másféle jelentéssel értelmeztessék. Ha — mint Kossuth előadja — 1848-ban az udvari forradalom ama családi szerződésre támaszkodva izent Magyarországnak nyílt háborút: az 1867-iki törvény szentesítése óta a legkonokabb Lustkandl *sophismái* sem támaszkodhatnak arra többé. Ha volt valaha kétség az iránt, hogy Magyarországon mit kell érteni a *pragmatica sanctio* alatt: ez a 3-ik § véget vetett annak. Szentesített törvényben ki van mondva, hogy a *pragmatica sanctio* olyan szerződés, a mely Magyarország alkotmányos önállásának sértetlen föntartását *is* elrendeli, és *ez a* *pragmatica sanctio* van kitűzve, mind ő felsége, mind az országgyűlés által közösen elismert kiindulási pontúl. (6-dik §.) A családi szerződésben

ez a főkéllék hiányzik — az most már igazán «nekünk semmi».

Térjünk vissza Kossuth vádjai folytatásához.

«Aztán azt iktatni törvénybe — kiált föl — hogy Magyarország és Ausztria közt a *pragmatica sanctio* alapján jogilag fönnálló kapcsolat volt!

«Én Deák Ferencz e történelmi falsumát, Deák Ferencznek az 1861-iki országgyűlés május 13-iki ülésében mondott következő szavaival czáfolom meg: „Magyarország az uralkodóházzal szerződött, nem az örökös tartományokkal; szerződött az örökösödés felett, nem valamely szorosabb kapcsolat felett. Ezt megváltoztatni és helyébe szorosabbat állítani, magát az örökös tartományok érdekeinek lekötni, s ez által alkotmányos önállásáról lemondani, szándoka bizonyosan nincs.«

Ez az idézet nem hü. Oly szavak maradtak ki belőle, a melyeknek nyomatékok van. Deák beszédének, helyesebben fölirati javaslatának, ez a helye következőleg szól:

«Magyarország az uralkodóházzal szerződött, nem az örökös tartományokkal; szerződött az örökösödés fölött, nem valamely szorosabb *közjogi* kapcsolat fölött, sőt még azon szerződésben is kikötötte független önállásának biztosítását. E szerződést kész leend Magyarország mindenkor megtartani, de azt megváltoztatni és helyébe szorosabbat állítani, magát az örökös tartományok érdekeinek lekötni s ez által alkotmányos önállásáról lemondani, szándoka bizonyosan nincs.»

Nem tekinthetjük pusztán véletlennek a kimaradt részek kihagyását. Deák a szorosabb közjogi kapcsolat létezését tagadta s Magyarország önállásának biztosítását emelte ki 1861-ben. S mi az, a mit 1867-ben törvénybe iktatott? Az, «hogy Magyarország alkotmányos közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül föntartassek». (XII. törvénycikk 3. §.)

Az 1861-iki fölirati javaslat s az 1867-iki törvény között tehát nincs meg azon ellenmondás, a mit Kossuth, egyrészt a törvény egyik szakaszának az egész törvény összefüggő szerkezetéből kiszakítása, másrészt egy megcsonkított beszédrész idézése által föltüntetni akar.

De ha e tekintetben ellenmondás volna is — ismételjük, hogy nincs — az nem bizonyítana semmi féle történelmi falsumot.

Mikor Kossuth azon állítást, hogy a *pragmatica sanctio*

alapján Magyarország s ő Főlsége többi országai es tartományai között kapcsolat áll fönn, történelmi falsumnak nevezi, e sértő kifejezéssel nemcsak Deák ellen emel igaztalan és alaptalan vádat, hanem önmaga ellen is.

Az 1848-iki sajtótörvény — mint föntebb idéztük — «az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolat» ellen izgatókat börtön-büntetéssel sújtja. Az 1848-iki kormány nevében 1848 július 20-án maga Kossuth hirdette, hogy «a *pragmatica sanctio* alapján a birodalom kapcsolatának épségben tartását az 1848. III. törvenyczikk második szakasza kikötötte».

Itt tehát nem is «Magyarország és ő Főlsége többi országai közt fönnálló kapcsolat», hanem egyenesen «birodalmi kapcsolat» van említve s az «fogatik reá» az 1848. III. törvenyczikk második szakaszára, hogy az e birodalmi kapcsolat épségben tartását kikötötte.

Ha mindez történelmi falsum volna: első sorban Kossuthot érne érette a felelősség. Azután részes volna benne az 1867-iki ellenzék is, mely kisebbségi javaslatában szintén szóról szóra ezt mondja: «Azon kapcsolat, mely egy részről a magyar korona országai, más részről ő Főlsége többi országai es tartományai között jogilag fönnáll . . .» Pedig 1867-ben ugyancsak megvitatták e kérdést. Vajon a szigori legista Bónis, a tépelődő Ghyecz, a nyakas Nyáry Pál s az akkori ellenzék többi fő emberei mind a Deák kedveert írták volna-e nevöket «Deák Ferencz történelmi falsuma» alá? 1848-tól 1867-ig Magyarországnak minden pártvezére — a függetlenségi nyilatkozat szerzőit és az 1859-iki mozgalmak vezetőit is oda értve — azt a tételt aláírásával erősítette meg.

Nem is akarunk tovább foglalkozni e váddal, mely a milyen hangos, épen oly üres.

Érdekesnek véljük azonban, mivel a Magyarország es ő Főlsége többi tartományai közt létező kapcsolat forog kérdésben, fölemlíteni azt, mikép gondolkoztak e kapcsolat felől a *pragmatica sanctio* megalkotása idején Magyarország rendei.

Valószínűleg a legkorábbi történeti adat e tekintetben az a fölterjesztés, a mit herczeg Esterházy Pál nádor 1712 július 8-áról Pozsonyból intézett a királyhoz.*) III. Károly

*) Eredeti okirat alapján közli Szalay László: *Budapesti Szemle* 1864. XIX.

már akkor foglalkozott a nőági örökösödés megalapításának eszméjével. Az ő fölszólítása következtében a nádor értekezletet tartott ez ügyben az esztergomi érsek, továbbá gróf Pálffy Miklós, gróf Erdődi György országbíró, gróf Pálffy János horvátországi bán és gróf Csáky Imre kalocsai érsek, belső titkos tanácsosokkal s az értekezlet megállapodásait tizenegy pontból álló emlékiratban terjesztette föl.

Az értekezlet szükségesnek jelenti ki először is, hogy «még a jelen dieta lefolyása előtt» magok az uralkodóház nőági tagjai között dolgoztassék ki oly szerződés vagy szövetség, melynél fogva valamennyien, magok és utódaik nevében minden jogukról, melylyel az egyes örökös tartományokra vagy országokra bírának, örökre lemondanak s azt közakarrattal az ausztriai ház nőágának egyetlenegy utódára ruházzák; továbbá hogy valamennyi örökös országok statusai szintén külön szövetség vagy szerződés által beleegyezzenek, hogy a család által kijelölendő egyetlenegy utód alatt akarnak élni s általa kormányoztatni. Mely szövetség és szerződés alkalmával azt is ki kellene dolgozni, mivel és mennyivel fognának a nevezett örökös tartományok, mind béke, mind háború idején, a Magyarországon létező katonaság s a magyar végvárak fentartásához járulni, melyeknek oltalmát Magyarországnak, mint a keresztyénség előfalának javából, ők is érzendik.

Kiemelik azután, hogy e szövetség vagy megállapodás még a jelen dietára összesereglett karokkal és rendekkel közöletvé, azok a kijelölt örököst törvényes királyokul megválasztanák; egyszersmind azonban az ország jövőndő kormánya és igazgatása iránt egyezkedés történvén, arról királyi diploma által biztosítás adassék; nevezetesen biztosíttassanak, hogy Magyarországot az uralkodó nem más örökös tartományok szabályzatára, hanem magának az országnak eddig hozott vagy jövőndőre országgyűlésileg alkotandó törvényeivel fogja igazgatni és kormányozni. «Kívánjuk továbbá, hogy mivel e szövetség által Magyarország az örökös tartományokkal és országokkal örökös kapcsolatba jőne, ő Főlsége legbensőbb tanácsába magyar királyi tanácsosok is bocsáttassanak be, mivel pedig az örökös tartományok a római szent birodalomtól függenek, *magyaráztassék meg*, hogy Magyarországgal minő összeköttetést és viszonyt óhajt megállapítani Főlséged». Végre kifejtik az országnak számos sérelmét és orvoslást kérnek.

Ez történt 1712-ben majd egy évvel az 1713-iki családi szerződésnek a titkos tanácsban fölolvasása előtt. De az ügy sem azon az országgyűlésen (a pestis miatt föloszlott már szeptemberben), sem a következő 1714—15-ikén nem hozott föl.

Mikor azonban 1722-ben a kérdés szőnyegre kerül, a rendek gyűlésén az elnöklő alnádor indítványt tesz, hogy miután az örökösödés egvező rendének elfogadása által a többi tartományokkal való elválhatatlan egyesülés ki van mondva, gondoskodni kellene *a többi országokkal és tartományokkal való szerződések létesítéséről*. A rendek elhatározzák, hogy ez unió érdekében működni kell. Határozataik a mágánásokkal közöltetvén, azok a többi országokkal és tartományokkal való szerződéseket, azon kikötés mellett, hogy Magyarország jogai és szabadságai mind a mellett föntartassanak, ünnepélyes okiratban (*«per instrumentum pragmaticum»*) óhajtják megállapítani. Ez óhajtásokat egy küldöttség tolmácsolta a király előtt. A király azonban — az országgyűlési íratokban található jelentés szerint — csak ennyit válaszolt: *«De unione et securitate, respectu aliorum regnorum et provinciarum, adsecurat sua majestas status: se sollicitam curam habituram quatenus plenam securitatem ac tranquillitatem habere possint»*.

Jól jegyzi meg Salamon Ferencz, kinek föntebb idézett művéből vesszük ez adatokat, hogy a király, mint a többi országok absolut fejedelme, ezzel valószínűen annyit akart mondani, hogy az örökös tartományok részéről szerződéskötésre nincs szükség; azokban ő szabad belátása szerint rendelkezhetik.

Úgy látszik tehát, 1723-ban aligha múlt volna a Karokon és Rendeken, hogy szerződésben állapítsák meg az örökös tartományokkal Magyarország viszonyait. S ez természetes is. Határaik még folytonos veszedelemben voltak a török ellen; érdekekben állott a közös védelmet biztosítani. Később, 1790 körül már e tekintetben megváltoztak a viszonyok, a háborúk inkább a monarchia nyugati határait fenyegették; de közbe jött sok más körülmény is — II. József absolutismusa, francia forradalom stb. — s a változott viszonyokkal együtt alakult át a közvélemény is. A politika — a mint maga Kossuth szokta mondani — az exigenciák tudománya.

Vajon az imént közlött adatokat Kossuth nem ismerte-e? Úgy látszik hogy nem, sőt úgy látszik, hogy az utóbbi két évtized alatt megjelent nevezetesebb művek közül, melyek a *pragmatica sanctio*val összefüggő kérdéseket fejtegetik, czikke írásakor nem vett figyelembe egyet sem.

Több rendbeli állítása erre vall. Ilyen például az, a mit az 1723. II. törvényczikk latin szövegéről mond:

«Hanem az 1723-iki magyar törvénynek is van egy nagyon nevezetes bibéje: az, hogy nincs értelme.

Olvassa meg akárki e törvény 5., 6. és 7. §§-ait, melyekben az áll, hogy

«*jus haereditarium succedendi in Hungariae Regnum et Coronam ad eandemque partes pertinentes. — etiam in sexum foemineum — in Regnis et provinciis — hereditariae possidendis regendam et gubernandam transferunt.*»

Nincs az a latin nyelv-tanár a világon, a ki képes legyen, e törvény szövegéből kimutatni, hogy ez a *regendam et gubernandam* mire vonatkozik; hogy mit transferáltak ősünk az osztrák ház nőágára országlani és kormányozni? —

Nincs értelme! — Nagyon különös dolog ez!»

Úgy hisszük, nem csalódunk, ha e befejező megjegyzést «nagyon különös dolog ez» gyanakodásnak tartjuk. Azt sejteti az olvasóval, hogy a törvény létrejöttékor hihetőleg nem becsületesen mehetett a dolog. Nem mond ugyan ki semmit határozottan, nem vállal felelősséget szavai értelméért, de az olvasóra mégis megteszi a kívánt hatást. Az *ars oratoria* ez ismeretes fegyverét azonban bajos használni a történelmi szöveg-kritika terén, a hol laton szoktak mérni minden szót, minden betűt s az általános mondások és fölkiáltó jelek nyomatékát nem ismerik el.

Hogy pedig az idézett törvénynek nincs értelme, azt Kossuth alig mondhatta volna, ha ismerné Deáknak Lustkandl művéről írt értekezését, melyben e szakaszok értelmét bőven megmagyarázza s megfelel a Kossuth által most fölvetett kérdésre is.

Magyarázat helyett átveszszük Deák értekezésének e részét szóról szóra.

«Lustkandl úr azt mondja munkája 248. lapján: In dieser Hinweisung, dass alle Länder indivisibiliter et inseparabiliter, invicem et insimul, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provin-

cuius eidem annexis haereditarie possidendae, regendae et gubernandae sein sollen, liegt wohl abermals ein sehr starker Hinweis auf die über die Personalunion hinausgehende Realunion.»

Itt Lustkanál úr egy szócskát vagy is inkább a szónak utolsó tagját változtatta meg, nem is írt más szót, csak egy melléknévet másképp concordált, s íme oly magyarázatot kötött e kis tévedéshez, mi az ő elméletének kedvező. A törvény eredeti szövegében nem így áll: «possidendae, regendae, et gubernandae», hanem: «possidendis, regendam et gubernandam». Vizsgáljuk tehát, mi azon törvénynek valóságos tartalma. Az 1723: II. törvényezikk 5., 6. és 7. §§-ai egy hosszú mondatot tartalmaznak, mely mondatban a főnevek az 5. §. elején, az ige a 7. §-nak végén áll.^{*)} Értelme azonban a hosszú mondatnak kétségtelen. Átdadják ugyanis az ország rendjei a fölséges uralkodóház fiágának kihaltával a nőagnak:

a Magyarországbani trónöröklés jogát (jus haereditarium succedendi in Hungariae Regnum);

átadják továbbá a magyar koronát s ahhoz tartozó részeket, tartományokat, országokat (et coronam ad eandemque Partes pertinentes Provincias et Regna).

Itt a «Corona» szó alatt nem a királyi hatalom jelvénye, maga a korona, hanem az állam, vagyis Magyarország mint állam értendő, s a «Corona» szónak ez értelme gyakran fordul elő törvényeinkben, valamint más nemzetek közjogában is.

E főnévnek: «Coronam» — érte az országot — felel meg a 7. §. végső sorában levő azon két szó: «regendam et gubernandam», mert

^{*)} Az egész szöveget ide igtatjuk:

«§. 5. In defectu Sexus Masculini Sacratissimae Caesariae et Regiae Majestatis (quem defectum Deus clementissime avertere dignetur) Jus haereditarium succedendi in Hungariae Regnum, et Coronam, ad eandemque Partes pertinentes Provincias et Regna, jam Divino auxilio recuperata, et recuperanda; etiam in Sexum Augustae Domus Suae Austriae Foemineum, primo loco quidem ab atefata modo Regnante Sacratissima Caesarea et Regia Majestate;

§. 6. Dein in hujus defectu, a Divo olim Josepho;

§. 7. His quoque deficientibus, ex Lumbis Divi olim Leopoldi, Imperatorum et Regum Hungariae Descendentes, Eorundemque legitimos, Romano Catholicos Successores utriusque Sexus Austriae Archiduces, juxta stabilitum per Sacratissimam Caesaream, ac Regiam Regnantem Majestatem in aliis quoque suis Regnis, et Provinciis Haereditariis, in, et extra Germaniam sitis Primogeniturae Ordinem, Jure et Ordine praemisso, indivisibiliter, ac inseparabiliter, invicem, et insimul, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis, haereditarie possidendis, regendam, et gubernandam transferunt.»

e két melléknév a latin nyelv szabályai szerint csak az említett főnévvel (*coronam*) egyez meg (*concordat*). Összevonva tehát az idézett §§-nak szorosan ez eszmére vonatkozó szavait, e tétel azt mondja: Által adják a fiág kihaltával a nőágnak a Magyarországbani trónöröklés jogát, átadják a magyar koronát (vagyis a magyar államot) az ahhoz tartozó részekkel, tartományokkal, országokkal együtt, hogy abban uralkodjék és azt kormányozza.

Ez eszmén kívül következők vannak még a hivatkozott §§-ban kimondva:

Határozottan körül van írva, hogy kikre terjed ki ezen átadott nőági örökösödési jog, s e tekintetben «III. Károlynak, I. Józsefnek és I. Leopoldnak mindkét ágóni római katolikus vallású maradékai» vannak megnevezve.

Ki van mondva, hogy az örökösödés sora ugyanazon első szülöttségi sor leendő, mely ő Felsége által többi örökös tartományaiban már megállapított.

Ki van mondva az, hogy az örökös tartományok Magyarországgal s az ahhoz tartozó részekkel, országokkal s tartományokkal együtt és viszonyosan eloszthatatlanul és elválaszthatatlanul vagy öröklésileg bírandók (*indivisibiliter et inseparabiliter, invicem et insimul, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis haeredetarie possidendis*).

De az sehol sincs kimondva, hogy Magyarország és a többi örökös tartományok elválaszthatatlanul vagy közösen kormányzandók. A «regendam et gubernandam» nincs összefoglalva az «indivisibiliter ac inseparabiliter» szavakkal, melyek a «possidendis» szóval állanak kapcsolatban. Ellenben — a 9. §-ban az van határozottan kimondva, hogy ő Felsége Magyarországot nem a többi örökös tartományok módja szerint fogja kormányozni, hanem abban az országnak eddig hozott s országgyűlésileg ezután hozandó saját törvényei szerint uralkodik és kormányoz. És így Lustkandl úrnak elferlített magyarázata az említett törvénynek nemcsak szellemével, hanem szavaival és értelmével is merőben ellenkezik.

Ha Deák e magyarázatával Kossuth talán nem volna megelégedve, ám mondta volna el észrevételeit ellene. De minthogy meg sem említi, a legkedvezőbb föltevés, a mivel e mellőzést megmagyarázhatjuk, csak az lehet, hogy cikike írásakor Deák ez értekezéséről nem vett tudomást.

Hogy Deák 1861 június 4-iki nagy beszédet szintén nem vehette figyelembe, említettük már fentebb. De bizonyítja ezt cikkének több pontja is.

Ilyen az, hogy az európai jogtudomány két *pragmatica*

sanctiót ismer: a VII. Károly francia királyét s a Habsburg-házét. Deák azon beszédben elsorol ezeken kívül még négyet s megmondja, hogy van több is. Ezt minden jóra való kézi könyvből is megtanulhatjuk.*)

Ilyen az, hogy a Habsburg-ház *pragmatica sanctiója* «állítólag 1713-iki ápril 19-ről kelt, de csak 1724-ben hirdettetett ki» — s ezzel kapcsolatban azon gyanakodása, hogy: «Mária Terézia 1717-ben született s ez alapos okot nyújt azon következtetésre, hogy a *pragmatica sanctio* nem is 1713 ápril 19-én, mint a bécsi udvar állítja, hanem később kelt.» Deák ugyanazon beszédben tüzetesen elmondja, miként olvastatott föl 1713 ápril 19-én huszonnégy titkos tanácsos (köztök két magyar és egy erdélyi főúr) jelenlétében a családi megállapodás s minő jegyzőkönyvet vettek ott föl. Elmondja továbbá, hogy már ezt megelőzve 1712-ben Horvátországnak Zágrábban összegyűlt rendei, Pálffy János bánnak és Esterházy Imre zágrábi püspöknek ajánlatára a nőági örökösödést elfogadták; hogy az alsó-ausztriai rendek 1720-ban, a sziléziak szintén 1720-ban, a karanti, krainai és steier rendek 1721 és 1722-ben fogadták azt el, hogy Csehországban is már 1720-ban, Erdélyben pedig 1722-ben terjesztetett elő; végre hogy miután 1723 ápril 7-én a német-alföldi birtokokban is kihirdettetett, de ott a rendek egy ünnepélyes császári edictumot kértek róla kiadatni, ily ünnepélyes alakú okírat, császári pecsét alatt, 1724 december 6-án bocsáttatott ki.

Alig érthető hiba tehát azt állítani, hogy a kihirdetés csak 1724-ben történt.

Magát az 1713 ápril 19-iki jegyzőkönyvet szó szerinti fordításban közli idézett művében Salamon Ferencz. Bevezetésében név szerint meg van nevezve mind a huszonnégy jelen volt titkos tanácsos; első helyen savoyai Eugen s hátrább a magyar főurak: gróf Pálffy Miklós országbíró, gróf Illésházy kancellár (a nádori szék éppen üresedésben állt) és gróf Kornis erdélyi alkancellár.

Ily okírat hitelének megdöntésére nagyon csekély indok az, hogy Mária Terézia csak 1717-ben született. Mert már az ő születése előtt is csak nőági utódok éltek az uralkodó család

*) Kiss István *Magyar Közjoga* (Eger, 1880) felsorol ötöt.

oldalágaiban; megvolt tehát az ok és szükség, biztosítani a nőági öröklés elfogadtatását, s e törekvést eléggé igazolja — hogy több adatot föl ne halmozzunk — a nádor által 1712-ben tartott értekezlet s a horvátországi rendek határozata szintén 1712-ből.

Salamon Ferencz bőven fejtegeti, mily okoknál fogva maradt e fontos kérdés függőben 1713-tól 1720-ig. Legyen elég ezekből fölemlitenünk a legfőbbet: az 1716—18-iki háborút a török ellen.

Azt kell hinnünk, hogy Kossuth nem ismeri Salamon művét sem. Tehát sem a Deákét, sem a Szalayét, sem ezt. Említi ugyan, hogy ő százezernyi kötetekre menő könyvtárakat kutatott föl a *pragmatica sanctio* teljes szövegének keresésében. de ezt talán szónoki auxezisnek kell tekintenünk, a melyet ő gyakran és örömet alkalmaz, midőn a «népek milliói» nevében beszél.

Mi legalább azon meggyőződésre jutottunk, hogy midőn e cikkét Deák és a *pragmatica sanctio* ellen megírta, csak egyetlen forrása volt hozzá: saját szenvedélye. Az a régi, engesztelhetetlen, szemet-fátyolozó szenvedély, a minek kódén ő már e földi életben soha többé át nem fog pillanthatni.

Bár ne engedné magát kicsinyes támadásokra, önmagához nem méltó fegyverek használatára ragadtatni általa. Ne esnék, az ellenkező oldalon érve, épen oly vastag hibákba, mint Lustkandl, mikor a *pragmatica sanctio*-ból az ellenkező következtetéseket akarta levonni.

Hirdesse bár, mint e cikkében is hirdeti, hogy az 1867-iki országgyűlésnek nem volt joga megkötni a kiegyezést — ez alkotmányos tan különösen fog ugyan hangzani, kivált épen a függetlenségi nyilatkozat szerzőjének ajkairól — de nem állunk miatta vitába vele. Hirdesse, hogy a kiegyezés csak átkot, kárhozatot és vég-ítéletet hozott a magyar nemzetre — ezt tőle már a kiegyezés hívei is alig veszik többé zokon. Kossuth Lajosnak nagyon sok szabad.

De történelmi falsum elkövetésével s a magyar államjognak «becsempészett» alap-szerződés által meghamisításával vádolni Deák Ferencz tiszta emléket — vádolni egy könnyedén odavetett elnevezésben, a történelmi források lelkiismeretes nyomozása nélkül — teljesen ignorálni mind azt, a mit mások a fölvetett kérdés felől régen tisztába hoztak — csonka

törvényszakaszokkal megcsönkített idézeteket állítani szembe s ebből kovácsolni fegyvert egy igaztalan és méltatlan vádhoz: ez még Kossuthnak sem szabad.

Se kora, se neve iránti tekintet nem igazolhatná, hogy ily vádat az irodalom szó nélkül hagyjon. Vissza kellett azt utasítanunk.

MARTINOVICS ÉS TÁRSAI. *)

Első közlemény.

1877-ben figyelmeztetett Szabó Miklós, a királyi tábla elnöke, hogy Hajnóczy könyvei s irományai a Martinovics-pör óta a Curia levéltárában vannak, s hogy azokat bizonyosan szívesen át fogják engedni a magyar nemzeti múzeum igazgatóságának, ha az a Curiához e tekintetben folyamodást adna be. Tüstént megtettem tehát a szükséges lépéseket, s a könyvek, többnyire azon francia munkák, melyek a múlt század második felének forradalmi jellemét képviselik, átadattak a múzeumnak és mellettök néhány akkori levél, kifogástalan francziasággal, nemes irálylyal, s áthatva a francia forradalom szellemétől. Fraknóival a múzeum akkori könyvtárnokával, tanulmányoztuk ez érdekes leveleket s csakhamar rájöttünk, hogy Martinovicséi, de nem Hajnóczynak szólnak, hanem Laczkovicsnak. Természetes, hogy ez érdekes irományok figyelmünket azon híres fölségsértési pörre irányozták, mely Magyarország történelmének akkor még legrejtélyesebb tragédiáját képezte. Átnéztük mindazt, a mit Jankovich e részben gyűjtött, a mi egészben bizony édes kevés volt, de Fraknói folytatta kutatásait vasszorgalommal s ismert szerencséjével mindenütt, a hol Martinovicsra és pörére nézve adatot gyanított: a ferenczrendiek budai házában, az esztergomi érsekségnél, a Curia levéltárának rendezetlen irományai közt és az országos levéltárnak lepecsételt cso-

*) *Martinovics és társainak összeesküvése.* Irta Fraknói Vilmos Buda-Pest, 1880. Ráth Mór.

magaiiban; Bécsben pedig minden követ megmozdított, hogy a pöriratok nyomára akadjon, a mi nem sikerült ugyan, hanem úgy combinálván, hogy a régi fölloszlott bécsi policzia levéltárában meg fogja találni a fonalakat, melyek a bécsi, nem kevésbbé rejtélyes, összeesküvést Martinovicshoz fűzik, ezt végre csakugyan megtalálta a mostani belügyminiszteri levéltárban, s ott ráakadott a vizsgáló bizottság irományaira is és Martinovicsnak és igazgatóinak vallomásaira; a közös hadügyminisztérium pedig előzékenyen közölte vele mindazon adatokat, melyek a bécsi fölségsértési pör katona tagjaira vonatkoznak, sőt váratlanul, oly oldalról honnét nem is gyaníthatta, kezébe került a hirhedt tiltott káté egyetlen fönmaradt másolata. Három évig tartott Fraknoi rendkívüli sikerrel koronázott kutatása, melynek eredményeit szíves volt időnkint egész jelentékeny kiterjedésekben velem közleni, mert hangyaszigalommal járt minden jel után, mely bármi új adat fölfedezésére vezethetne. Így állította össze Martinovics történetét, mely mindenesetre a legkitünőbb magyar történelmi munka újabb időkben, egyaránt érdekes tárgya és előadása által. A tárgy oly titokszerűen elpalástolt eseménye az újabb időknek, melynek fölvilágosítását eddig reménytelennek tartották s épen ezért egész mondakörrel vették körül. Az előadás pedig vonzó, minélfogva a könyvet, melynek minden szava okíráttal van hebizonyítva, úgy olvassuk mint egy regényt, mert az elrendezés lépésről-lépésre fokozza az érdeket; az 1794-iki nagy tragédia szemünk előtt fejlődik ki. De a szerző fiatalabb, mintsem eléggé ismerhetné a politikai szenvedélyeket; a szerencse mindig kedvezett neki, nem ismerte soha a létért való harcnak emésztő gondjait, jobb korban élt mintsem érthetné a forradalmi küzdelmet szemben egy minden reformot ellenző, minden szellemi mozgalmat elnyomó kormányrendszerrel; ugyanazért a mostani fölfogás correct mértékével méri a múlt század erkölcsiségét s viszonyait s nem tekint arra, mi az idők s mi a személyek hibája és érdeme. Festi ugyan több helyütt a történetíró részrehajlatlanságával az akkori idők szellemét, de ez mégsem elégíti ki egészen az olvasót, ki az elítéltekben, bármik lettek legyen gyöngeségeik, mégis az új kor eszméi, a szabadság vértanúit tanulta tisztelni s a bírák részrehajlatlanságát nem tudja fölfedezni e pörben, mely I. Ferencz szerencsétlen uralkodását véresen vezette be.

I.

A XVII-ik század az ellenreformatio százada volt, vallásháborúk töltötték be, s azokkal kapcsolatos összeesküvések, lázadások és forradalmak, míg végre a katolikus, absolutistikus, központosító irány győzött csaknem mindenütt a continensen. A század eszméi leginkább XIV. Lajosban és I. Lipótban voltak személyesítve s e két nagy tekintélyű fejedelem hosszú uralkodásának utolsó évei belényúltak még a XVIII-ik századba is, melyben már egy egészen eltérő iránynak előjelei nyilatkoztak, mert ez mindenben szakított az eddigi hagyományokkal, mint előkészítője egy új világnézetnek, mely az államok régi alapjait összerombolta s új organismusoknak készített helyet. A történelmi érzék elhalt, a jog érzete eltompult, az erkölcsi alappal semmi kormány nem gondolt, még Mária Terézia is részese lett Lengyelország fölosztásának, e nagy nemzetközi bűnnek. E században a hitetlenség terjedett el az egyházban, a philosophia emelkedett kormány-elvevé, és szédelgés fogta el a társadalom minden rétegét.

Kalandos jellemű fejedelmek ültek e század kezdetén Svéd- és Oroszország trónusán, XII-ik Károly és I. Péter, kik megvetve a bibornak hagyományos byzanci etikettjét, egvéniségök által meg akarták változtatni a történelem eddigi factorait. Az egyik bukik, a másik egy új birodalmat teremt Európában. Szerencsétlen praetendensek, a Rákócziak és Stuartok, lesik az események bonyolódását, hogy igényeiket érvényesíthessék. Lángeszű lelkiismeretlen miniszterek kormányozzák Európát; Spanyolhont Alberoni, Franciaországot Dubois bibornok; az angoloknál sokáig Bolingbroke a vezérférfi, kinél csak a száműzetés vetett véget a cselszövényeknek; Svédországban gróf Görtz, kinek messzeterjedő terveit a verpad szakította félbe. Lawnak financiaális szédelgése Párisban, s a Dél-tengerbuborék Londonban megrázkódtatják a társadalmi viszonyokat. A kalandorok száma véghetetlen, sorsuk különböző. Bonneval a francia születésű osztrák tábornok törökké és basává lesz, Ripperda a hollandi eredetű spanyol herczeg végre, a marokkói császár szolgálatába áll. Báró Neu-hof elnyeri Corsica koronáját s Londonban az adósok foghá-

zában hal meg. Gróf Beresényi francia tábornagygyá emelkedik; gróf Benyovszky Kamsatkába kerül, megszökik onnét, meghódítja Madagaskart a francziák számára s ott találja halálát, midőn a francziáktól független országot akar alkotni. Egy angol kereskedelmi társulat megveti az Ind császárság alapját s meghódítja a nagy-mogul birodalmát. Az országok sorsa ingadozik. Mindjárt a század elején keletkezik egy új királyság, a porosz, mely pusztá fönnállása által előre készíti Nagy Károly ezer éves császárságának megszűntét. Don Carlos a spanyol Bourbon király fia, csekély számú sereggel áthajóz Nápolyba s játszva megtöri az osztrák uralmat; a Medicik fejedelmi háza kihal Toscanában, s Európa, az utolsó nagyhercegnek életében s beleegyezése nélkül, rendelkezik az örökségről. Siciliát kicserélik Sardiniával, mely királyi czímet nyer, Lengyelországot földarabolják, királyának Lesczinsky Szaniszlónak Lotharingiát adják oda koronája cserejében, szóval a régi politikai határvölvek mind meg vannak ingatva, az állandóság elve megrendül, a dynastiák változnak Spanyol-, Olasz-, Angol- s Oroszországban; Amerikában pedig az angol gyarmatok függetlenekké teszik magokat s elfogadják az ujkor köztársasági formáját.

A mint a politikai világban úgy a tudományok terén is megváltoznak a régi irány- s határvölvek. A theologiát megtámadja a philosophia, a practicus és exact tudományok kifejlesztése lesz a tudósok főczélja; Leibnitz és Newton új látkört nyitnak a természettudományoknak, melyeknek jelentékenységet előtérbe állítják az encyclopaedisták, hogy az egyházat megtámadhassák; Voltaire népszerűsíti a tudományt s éles élczezel neki ront minden fönnálló tekintélynek s institutió-
nak, Rousseau a régi állam alapjait ássa alá szónoki theoriáival, s abbé Raynal megírja a gyarmatok történelmét; mind a három szakit mindennel, a mi eddig szentnek s állandónak tekintetett.

S e forradalmi vakondok-munka rokonszenvre talál a műveltebb osztályoknál, az udvarok megtapsolják, a királyi székekről nem hiányzik a helyeslés, mert bölcselkedő fejedelmek ülnek néhány trónuson s bölcselkedő miniszterek veszik körül a többieket.

Nagy Frigyes Voltairt hívja meg udvarához, kívül Katalin az éjszak Semiramissa levelezésben áll. III. Gusztáv meg-

töri a svéd nemesség uralmát. Filangieri, Tanucci, Pombal, Olivarez, Struensee kormányozzák Toscanát, Nápolyt, Portugallt, Spanyolországot, Dániát, s reorganisálják az államokat, még XIV. Kelemen s Mária Terézia sem vonhatják ki magokat az új áramlat hatalma alól, a jezsuitákat eltörlik, a kinpad megszűnik, a boszorkánypörök véget érnek.

Az eszmék forrongásban vannak, általános a meggyőződés, hogy a régi állapotok elkorhadtak, hogy új alakulások bekövetkezése kikerülhetetlen, melyeknek formái még ismeretlenek; ezeket egyrésről fölvilágosodott fejedelmektől, másrésről titkos társulatoktól várják, melyek a fölvilágosodást a népben terjesztik.

Az emberiség jóléte, a fölvilágosodás, a cultura lettek ily módon e korszaknak vezető eszméi s szabadság, egyenlőség, testvériség a jelszava.

A nemzetiségi eszme sehol sem jelentkezett, mert a faj s nemzetiség érzete elmosódott az egyenlőség és testvériség eszméjében. És ugyanakkor, midőn a természettudományok nem remélt haladást mutattak, midőn Linné rendszert hozott be a természetrajzba, Cook, Bougainville s társaik föltárták a Csendes-tenger szigetvilágát, Cavendish és Lavoisier megalkották a vegytant; midőn a francia írók a szabadság, a németek a cultura által meg akarják váltani az emberiséget: az alchymia és Mesmerismus szédelgéseit foglalkoztatják a művelt társaságot, s a francia udvar hitelt ad Cagliostro és gróf St. Germain szemtelen szédelgéseinek. — Midőn tehát e korszak fiai fölött ítélünk, igazságtalanokká válunk, ha azokra a mostani békésebb idők szigorúbb erkölcsi mértékét alkalmazzuk s elfelejtjük az akkor uralkodó eszmék befolyását reájok.

II.

Magyarország sokáig kikerülte ez európai áramlatot; a francia szellem csak a magasabb köröket s kezdő irodalmunkat érintette. Magyarország Mária Terézia alatt még legconservativebb része volt Európá-ak; az országgyűlés ignorálta az új eszméket, az ürber csak törvényen kívül hozatott be absolut hatalommal, a polgári osztály még nem számított semmit, csak a nemesség jött tekintetbe s bírt befolyással.

Hazánkba József császár hozta be s terjesztette el a forradalmi eszméket. Úgy mint II. Friderik, kit mintául választott, ő is a francia philosophusok tanaiban nevelkedett, tőlök tanulta a történelmi fejlődés megvetését, mely az állambölcséséget kizáróan az elméletből fejleszti ki; ez lett uralkodásának jellege, ez azon szikla, melyen végre hajótörest szenvedett, mert a mi II. Frideriknek sikerült, minthogy királysága a történelmi jog tagadásán alapult, s birodalma csak a történelmi hagyományok ellenében terjeszkedhetett, az II. József-nél csak zavart és elégtelenséget okozhatott oly országok complexusában, melyek egyetlen kapcsukat a történelemben találták. A császárra különösen Rousseau hatott s annak elvei a társadalmi szerződésről, úgy az állam eredetere mint céljára nézve. A cél tudniillik a polgárok jóléte, melynek ellenei a kiváltságok és előiteletek, ezeket pedig csak a népnevelés s a sajtó szabadsága által lehet kiirtani, mert nevelés nélkül az ember, e bölcsek tanai szerint, csak oktalan állat.

A polgárok egyenlősége volt a császár kiinduló pontja, ebből következik az állam főnhatósága, melyet kiváltságos osztályokkal: egyháziakkal s világiakkal megosztani nem szabad. A fejedelem az állam legelső tiszviselője ugyan, de akkor, ha hivatását megérti s alattvalói boldogítását veszi célba, semmi feudális alkotmány nem szoríthatja meg korlátlan hatalmát, szóval József a cæsarismus elveit csak úgy fogta föl, mint napjainkban III. Napoleon. Az egységes állam, központosított kormány s annak élen a mindentudó s mindenható fejedelem, ki a nép javát akarja s ellensége a papi, nemesi és tartományi kiváltságoknak, épen nem ellenkeztek az encyclopaedisták tanaival.

József csak föltételesen ismerte el a francia philosophusok eszméit a szabadságról, melyeket már hirdetőik is az egyenlőségnek mindenütt alárendeltek; sem atheismusokat, sem deismusokat nem tűrte, de a vallások teljes szabadságát elvül tűzte ki; minden positiv vallást tisztelt, sőt ezt szükségesnek tartotta annyiban, a mennyiben az állam absolut főnhatóságát elismeri s bármi külhatalomtól teljesen független. Ez volt a hírhedt Josephinismus, melynek utóhangját Napoleon és Bismarck eszméiben fölismerhetjük, csakhogy József lelkiismeretesebb volt mint az, kevésbé erélyes, habár szintoly erőszakos, mint ez. Ez elvekből kiindulva József

megszüntette elődeinek mind azon rendeleteit, melyek a vallásszabadságot a protestánsokra és ó-hitűekre nézve korlátozták. Intézkedéseit csak türelmi edictumnak nevezte ugyan, de még a türelem is sérelemnek vétetett az akkori klérus által, mert a türelem törvényesítése által is constatálva volt, hogy az ellenreformáció, melyet Forgách és Pázmány primások kezdtettek meg, másfél századig tartó sikere után valahára végét érte, hogy Magyarországnak megtérítése a catholicismusra, nem lehet többé a kormánypolitika egyik főpontja, hogy a hosszú vallási harc után, mely a nemzet erejét fölemésztette s lelki nyugalomát fölzavarta, végre bekövetkezett a vallási béke. Ily gyökeres fordulatra nem volt nálunk elkészülve az ecclesia militans.

Még nagyobb ellenzéssel találkozott József egyházi politikájának azon kifejlése, melyvel egyrésről a főpapok összeköttetését a pápával, másrésről az egyházi törvénykezést korlátozta, a gazdag szervezeteket pedig, melyek se neveléssel, se betegápolással nem foglalkoztak, megszüntette, vagyonukat egyházi s nevelési czélokra fordítván; mindez még a szegényebb sorsú papoknál sem talált elismerésre, kik ez által kapták meg a congruát. Csak a jobbágyak személyes szabadságának biztosítása s a szolgaság eltörlése nyert a császár számára ősziinte hálát a föld népénél.

De József rendeletei fölverték a magyar nemességet is hosszú álmából. A tisztviselők választásának eltörlése s azoknak a kormány által való kineveztetése fölébresztette azon dicsőítését a megyei szervezetnek, mely Kossuth idejében érte tetőpontját, midőn ezt az alkotmány bástájának nevezték el. Az osztrák törvénykönyv behozatala s a német nyelvnek közigazgatási nyelvvé való emelése felköltötte ugyan a nemzeti-ségi érzelmet honunkban, de ez, valljuk meg, első föllépésénél nagy részben reactionarius volt s ragaszkodott az úgynevezett ősi szabadsághoz, mialatt kizáróan a nemesi kiváltságokat értették. A nemzet fájdalmát fokozta szent István koronájának erőszakos elvitele Pozsonyból Bécsbe, mert e tény jelképezte Magyarország szándékolt beolvasztását az osztrák birodalomba; sok század emléke fűződik a magyar királyság e jelvényéhez, elvitele mélyen hatott az összes nemzet képzelődésére és kedélyére s ámbár csak a nemességet képviselte, mert csak ez volt membrum sacræ regni coronæ, mégis a nem-

zetiség s országos önállás eszméi csatlakoztak hozzá. A magyar alkotmánynak el nem ismerése és tetteges eltörlése s az erőszakos germanizáció megsértették egyaránt a szabadság és nemzetiség érzetét.

A nemesek adómentességi kiváltsága ellen megkezdett harczban óvatosabban járt el József, mert tudta, hogy itt pozitív érdekeket sért, de a nemesség mégis átérezte szándékát s minden intézkedéseit arra magyarázta, hogy általok a kiváltságok eltörlése van célba véve. Midőn a házak számozása elrendeltetett, mint külső elismerése annak, hogy a földesúr is a község tagja, már is nagy ellenszenv mutatkozott; hiába írták föl gróf Széchenyi Ferencz s néhány nagyúri társa saját kezökkel a számot kastélyaikra, az ország többsége még is az egyenlőségi irányt sejtette a számozásban, mely a kiváltságokat nem tűri, s a kastélyt a községbe olvasztja be.

A vármegyék keserűen tiltakoztak a személy-összeírás ellen is és figyelmeztették a császárt, hogy Dávid király is megszámlálta népeit, de Jehova e miatt dögvésszel látogatta meg a népet. A birtokok fölmérése nem csak azért lett gyűlöletessé, mert sok helyütt fölületesen hajtották végre az osztályozást, de főleg azért, mert mindenki tudta, hogy adókievetés fogja követni a catastert. A császár azon eszméje pedig, hogy a hiteles helyek minden okmányai a fővárosban, egy országos levéltárban összpontosíttassanak s közhasználatra megnyitassanak, hogy egy bizonyos határidőn belül mindenki megkezdhesse birtokpöreit s ezek lefolyásával a birtoklás bizonytalansága megszűnjék, fölzúditá a pörkedvelő nemességet, mely virtualitásához ragaszkodott, hiszen az ösiségi intézmény ez által megdöntetik, melyet palladiumként őriztek.

A császár fölvilágosodott eszméi nem lehettek népszerűek alkotmányos aristocraticus hazánkban, történetíróink azonban túlozva szokták előadni azon ellenszenvet, mely e részben mutatkozott, holott ez soha nem hágott oly fokra, mint újabb időben a Bach-korszak alatt, midőn a József mintájára germanizáló kormány alig talált eszközökre a magyarok közt, úgy hogy a törvényszéki s közigazgatási hivatalokat legnagyobb részint csehekkel s osztrákokkal kellett betölteni s a honfiak, kik magokat ily tisztségekre szánták, a közmegvetés tárgyává lettek. József mindig számolhatott a magyar protestansokra s a művelt nem-nemesekre, kik csak általa lettek

hivatalra képesek, de fölvilágosodott főur is gyakran találkozott, ki a császár francia eszméivel megbarátkozott. Igaz, hogy sok tisztviselő, jóformán a többség, csak kellenlenül s hanyagul hajtotta végre a kormányrendeleteket, de a nemesség nem vonult vissza az alkotmányellenes hivataloktól. Ha a tiszti névtárt József idejéből átlapozzuk, ugyanazon családok tagjait találjuk hivatalban, melyek ősi idők óta mostanáig a megyékben befolyással bírnak, csak kivételesen akadunk egy-egy nem nemes alispánra (Manigay Sárosban, Hajnóczy Szerémben); csehekre épen nem szorúlt a császár, hivatalnokai a magyarokból is kitétek. József utolsó idejében azonban a belgák lázadása megijesztette tanácsosait, kik a francia forradalom első jelenetei által meg voltak rémítve, előadták neki, hogy Magyarország kibékítése a birodalom föntartásának főfeltétele, ennél fogva a nemesség és papság ellenszenvén József kormányrendszere végre csakugyan megbukott, mely egyenes ellentétbe helyezkedett a művelt osztály túlnyomó részének érdekeivel; a császár tehát néhány nappal halála előtt maga vonta vissza nyílt parancsait, de erkölcsi hatásukat nem volt képes megsemmisíteni, mert ezek már is felköltöttek a hazafi-aggodalmakat, midőn bebizonyították hogy se a magyar alkotmány, se a megyei szervezet, se a főpapság tekintélye, se a törvénykezés, se a birtok és örökösödési törvények nem oly szentségek, melyekhez az absolutismus nem merne nyúlni; sőt voltak, még pedig a nemzet legjelesebbjei közt, Széchenyi Ferencz, Fekete, Batthyány Alajos, Illésházy István, Balassa Ferencz, Niczky Kristóf a grófoknál, Révay Simon, Prónay, Podmaniczky a báróknál, Pásztory, Szily, Marijássy Kazinczy stb. a nemeseknél, kik a császár jó szándékát teljesen elismerték és sokféle intézkedéseit helyeselték, de az alkotmányosság és nemzetiség megsértését még is fájlalták, és nem akartak oly végletekre menni, mint József; mindnyájan meggyőződtek arról, hogy eljárása elhamarkodott, és hogy mindenestre szükséges volna a nép minden osztályát elebb nevelni és fölvilágosítani, annál inkább, mert mindenki észrevette egy új korszak virradását. Ugyanazért általános volt a kényelmetlenség és nyugtalanság, mely még inkább fokozódott a francia forradalom első jelenetei által, melyeket mindenütt rokonszenves kíváncsisággal követtek.

A francia forradalmi irodalom befolyása napról-napra

növekedett; párisi újságok Pestre csak úgy eljutottak mint Bécsbe s minden kávéházban találkozott ember, ki azokat lefordítgatta, a röpiratok német fordításainak pedig mindig több meg több vevője akadt. Ily körülmények között halt meg József császár, midőn nepei lassan-lassan hozzá szoktak az ellentállásnak eszméjéhez a kormány ellen, a mi nem egyéb mint a forradalom előkészítése. Bécsben csakugyan feltek, hogy a magyar nemesseg úgy föllázad, a mint a belgák fölzendültek.

A mint híre terjedt, hogy József császár visszavonta alkotmány-sértő edictumait s visszaküldte a koronát Budára es meghalt, öröm szállta meg az országot s megkezdődött az orgia, melyben a nemzetiségi erzület és a legesökönösebb conservativismus a forradalmi eszmékkal járták karöltve a kállai kettőst. A számokat a megyeházakról a hóhér vágta le mindenütt, s az összeírású s fölmerési íratokat és terképeket ünnepélyesen égette el, hol az akasztó fa alatt, hol a város piacán, mialatt tisztességes urak s asszonyok magyar ruhában tánczolták körül az örömtüzet. A nem-nemes tisztviselők elűzettek, a földmérőket elfogták s katonáknak besorozták, Szabolcs vármegye kis gyűléséből országgyűlést hirdetett a Rákossra, Sopron városa emléket határozott Kaunitz herczegnek, ki Józsefnek a visszavonást tanácsolta, Zemplén fölszólította a sereget, járuljon kérvénnyel az országgyűléshez, hogy az idegen tisztek távolíttassanak el a magyar ezredekben; a pesti nemesség pedig ünnepélyesen kijelentette, összezavarva Verbőczyt és Mirabeaut, hogy József hűtlensége által «Ruptum est filum successionis, majestas apud populum»: az örökösödés fonala megszakadt, a fölség a népre száll. És, hogy a süjtás el ne maradjon, a megyék egymással vetélkedve állították ki czifránál czifrább banderialistáikat s fölküldtek őket fölváltva Budára, hogy a koronát őrizték. A reactio s a forradalom testvéri kezét nyújtottak egymásnak.

Csak a papság nem tudott bizni az új fordulatban, mert Lipót, az új király iránt sem viseltetett nagyobb bizodalommal, mint a régi iránt, s csakugyan jól fölismerte a helyzetet, mert Lipót a bölcselkedő század eszméivel ép úgy el volt telve, mint bátyja József, csakhogy Toscanában már régen megtanulta, miként kell megalkudni az előítéletekkel s érdekek-

kel, hogy a reformok ne gerjeszsenek legyőzhetetlen ellen-szenvet.

III.

Lipót nem késett a magyar országgyűlést Budára összehívni, hol a viták a legdühösebben folytak, de a törvényezik-kek mutatják, hogy mind a nemesség mind a kormány sok tapintattal járt el. A törvényhozás főfeladatának tartotta, hogy az ország államiságának kifejezést adjon, a vallási kérdést szabadelvű alapon megoldja s kibéküljön az udvarral. A főnemesség mérséklően járt el ily nehéz időben, a Greven-ezred kérvényének, mely a zempléni fölszólítás szellemében készült, nem lett sikere, s ámbár a félrevezetett tisztek, kik azt aláírták, fegyelmi eljárás útján hol német sorezredekre helyeztettek át, hol elbocsáttattak, a többség minden kihívó lépéstől óvakodott.

A reform is csak elvben határozottatott el s regnicolaris válaszmányokra bízott, szóval minden visszatért a törvényes kerékvágásba, de azok, kik József halálával a császár szabadelvű törekvéseit megbukottaknak hitték, ismét kezdtek remélni. Lipót azon volt, hogy a kitünőbb megyei tisztviselők, kik a válság által hívatalaikat elvesztették, a kormány-széknél nyerjenek alkalmazást s egészben véve pártolta a Jozefinusokat, de nem erőszakolta az új eszmék életbe léptét, mert érezte, hogy ezt csak a politikai nevelés terjedésével sikeresítheti, azon volt tehát, hogy e nevelés el ne maradjon, Azon idők röpiratai tanúskodnak legjobban az eszmék forrongásáról, a censura komolyan nem bántott senkit, mert az emberek még sem merték nevök alatt kiadni túlzó francia phrasisokkal pompázó nézeteiket, a czímlapra Párist írták vagy Nemetszágot, vagy épen elhagyták a nyomtatási helyet, s azok censura és kormánysszékek tilalma ellenére is a magasabb körökben elterjedtek. Különös azonban, hogy az ily lázítással határos röpiratokat mind latin nyelven írták, csak egy ember írt ilyeneket magyarul: Laczkovits kapitány.

Az akkori idők egyik legjellemzőbb vonása volt a hajlam titkos társulatok által a világ kormányába befolylni. Sokan csakugyan hitték, hogy ilyenek léteznek; ha Goethe, ha Jean Paul regényeit olvassuk, mindig ott találjuk a titokban rejlő

hatalmasokat, kik az egyesek sorsába beleavatkoznak s azt igazgatják; a szabadkőművesek páholyai magokhoz vonták a kitünőbb férfiakat, főhivatalnokok sőt papok is részt vettek a munkálatokban. Goethe, Bürger, Herder, Mozart, a németeknél, nálunk gróf Sztáray, Pásztory, gróf Viczay s Verhovacz beléptek a szövetségbe és midőn a dívó eszmék kifejlesztésére elégtelen rendszer ki nem elégíthette a kőművesek főbbjeit, Weisshaupt Bajorországban Kniggével együtt új rendszert oltottak a régibe, az illuminatistmust, s magok köré vonták a lelkesedettebb ifjakat, de mielőtt e rendszer is tulajdon hibái által megbukott volna, a kormány eloszlatta a társaságot, csak a név maradt fenn, mint valami utopia.

Idé tartoznak Bahrdtnak, Basedownak, Fesslernek, Lavaternek mystikus világjavító tervei is, magok a kormányok erősítették még a hitet a titkos társulatok befolyásába, midőn a francia forradalmat is ezek közreműködésének eredményeképp tüntették föl. Így terjedt a hajlam a titkos társulatok iránt; mindenki szeretett volna részt venni a világ kormányzatában, a nélkül, hogy bármi felelősséget vállaljon. A század kalandos szelleméhez képest mindenki azt hitte, hogy ez a szellemi tehetségek kora, mihelyt ezek oly tért foglalnak, melyen szabadabban mozoghatnak, s ily tért hol a fejedelem kegyeiben, hol titkos szövetségekben kerestek.

Ez volt az európai nemzetnek sokat ígérő tavasza, mely nem tartott tovább, mint rendesen a májusi napok; nálunk legalább a rendszeres és törvényes úton haladó eszmeifejlődés s a nagy elméleti vita egyszerre megakadt, midőn 1792-ben Lipót király az udvari bálban rosszul lett s harmadnapra márczius 1-én rögtön meghalt, épen midőn Franciaországban a forradalom is ijesztőbb alakot öltött s egész Európa a reactio felé hajlott.

Fia Ferencz nem érezte a francia művelődés befolyását, nem ismerte az encyklopædisták munkáit, a forradalmi eszmékör borzalommal s félelemmel töltötte el lelkét, ő a convent terrorismusát egyenesen a tudományok kifejlésének tulajdonította; a «retournons à la nature» helyett «térjünk vissza az üdött butasághoz» lett az új idő jelszava, melyben minden tudományt s különösen minden philosophiát gyanús szemmel tekintettek, csak a középszerűség remélhetett előmenetelt; mert Ferencznek hatalmas lelkiismeretlen minisz-

tere, Thugut, a francia forradalom eszméit vette üldözőbe, a terrorismust terrorizmussal akarta elnyomni, megszüntetni a szabad gondolkozást, helyreállítani a tekintélyt államban, egyházban, iskolában; ez volt a nagy föladat, hadd legyen az emberiség perinde ac cadaver, a democratia zászlója ellenében a jezsuitismusét bontották ki.

Az ily átmenet mindenütt s így nálunk is rázkódtatást idézett elő, mert a forgó kereket nem lehet egyszerre megakasztani, kivált minthogy a cél tekintetéből az eszközök megválogatása nem volt leglelkiismeretesebb; bekövetkeztek tehát az iránypörök, föléledt újra a piszkos föladók gyalázatos kora, minden nemesebb érzés el lett fojtva, a főnemesség szelleme eltörpítve, a haladás egy egész embernyomon keresztül megakasztva s minthogy Ferencz uralkodása negyven éven is túl terjedett, így támadt lassan-lassan azon örvény az európai s a hazai művelődés közt, melyet később Széchenyi s barátai nem voltak képesek lassú munkálkodással áthidalni s be kellett végre nálunk is következni a forradalomnak s utána végtelen szenvedésnek, míg végre a kiegyezés a törvényes kerékvágásba lassan vissza terelte a nemzeti mozgalmat s a magyar államnak és culturának vissza szerezte kellő állását az európai nemzetek közt.

A reactio egyébiránt nem állott be egészen váratlanul, de mégis meglepte a lakókat. A francia király és királyné kivégeztetése megijesztette a felsőbb köröket. A fejedelmek törvényen kívülinek nézték a francia köztársaságot s így semmi kormányférfi nem botrányozott meg Semonville-marquis elfogatásán, kit a francia convent Konstantinápolyba küldött követül s kit útjában a graubündteniek Churban, a Svajcz neutrális területén az osztrák rendőrségnek szolgáltatott ki s a kormány tuszul tartóztatta le, úgy mint Beurnonville, Lafayettet s a convent három biztosát, a francia herczegasszony kiváltására, ki még Párisban fogva tartatott; de a közönséggel elhitették, hogy nevezetes okmányokat találtak a követnél, melyek világosan bebizonyítják a jakobinusoknak egész Európát hálójába bevonó összeesküvését.

1794-ben, július 23-án a bécsi nép csodálkozva látta, hogy a régi berozsdásodott városkapukat beolajozzák, hogy éjjel bezárhassák, s másnap reggel hallotta, hogy Hebenstreit, a helyparancsnokság főhadnagya, egy szabadkőmű-

ves páholy főmestere, mint fölségsértő s áruló fogatott el, több barátjával s ismerőseivel. Prandstettert is befogták, a városi tanácsost, később Gotthardyt a királyi tanácsost, Billeket a bécsiújhelyi hadapród-iskolának tanárát, báró Riedlt, Ferencz császár volt nevelőjét, Hackelt, a kereskedőt a meghalt népszerű költőnek Blumauernek barátját, Wollsteint a braunschweigi születésű tanárt; Galicziából pedig behozták a rendőrfőnököt Trollt; Gilovszky öngyilkossá lett a fogházban. Százféle hír keringett a városban, hogy a Semonvillenél talált írományok nyomán egy rettenetes összeesküvés fedeztetett föl, hogy a szövetségesek éjjel föl akarták gyűjtani a faraktárakat a Lipótvárosban, hogy a császárt, ki ily alkalmakkor személyesen meg szokott jelenni a tűzveszélynél, a zavarban meggyilkolják vagy legalább kezükre kerítsék, azután Bécsét fölgyújtásák s kirabolják s forradalmi kormányt állítsanak; csakhogy e rémhírekkel ellentétben állt az elfogottak csekély száma, polgári állása s eddigi tisztességes élete. A rendőrség az elővizsgálatot a legnagyobb titokban vitte, gróf Saurau elnöklete alatt egy bizottság által, melynek gróf Pergen és báró Schloissnigg volt tagja, továbbá Martinelli a városi tanácsos és Orlandini a hadbíró. A bécsiekkel együtt Martinovics is, a szászvári apát, váratlanul elfogatott szintén július 24-én hajnalban, azon a napon, melynek estéjére több vendéget, köztük Kisfaludy Sándort hívott meg; három héttel később augusztus 18-án Pesten Laczkovics kapitány, Hajnóczy helytartósági titkár, és Szent-Marjay, báró Orczynek titkára; gróf Sigray, ki ezeknek hírére szökésre készült, huszadikán fogatott el s kevés nappal később még tizenöten, legnagyobb részt szabadkőművesek az ország különféle részeiben; ezeket mind katonai kísérettel a rendőrség fölügyelete alatt Bécsbe vittek.

Senki sem tudta mi legyen a foglyoknak bűne, de ez nagy lehetett, mert Fodor és Krály elfogatásuknál föbe lőttek magokat. Az elterjedt hírek egyébiránt kimutatták a kormány találatekonyságának meddőségét, mert ezek csak a bécsi híreknek második kiadása voltak. Pesten is bezárták éjjel a kávéházakat, ágyukat állítottak föl a piaczkon, a lakosságot figyelmeztették, hogy világítsa ki ablakait és vízzel lássa el magát, mert az összeesküvők föl akarják gyűjtani a várost s a zavarban feltörni az új épület kapuit, melyben ezeröt száz francia hadi

fogoly volt elhelyezve, hogy ezekkel együtt megcsinálják a forradalmat! — A meglepetés itt is nagy volt, de a törvényesség érzete mindjárt nyilvánkozott, Pest vármegye s utána Zemplén, Borsod, Szabolcs, sőt a megyék többsége fölirt azon sérelem ellen, hogy honfiak a haza határain kívül Bécsbe vitetnek idegen vizsgáló bizottság elé, mert idegennek tartották mind a mellett, hogy a bécsi vizsgáló rendőrségi bizottsághoz a magyar cancellaria két tagja: Lányi és Nagy, küldettek ki.

De a cancellaria nemsokára megnyugtatni igyekezett e részben az országot, gróf Saurau hamar bevégezte az elővizsgálatot s a foglyokat decemberben mind levitték Budára, hol a Ferenczesek kolostorában zártattak el. Ezután új meg új elfogatások történtek, míg a foglyok száma összesen közel ötvenre növekedett. Föltűnt ugyan, hogy meglehetősen korú, tekintélyes férfi alig egynehány találkozott köztök; az említetteken kívül csak Abaffy, Túróc vármegye volt országgyűlési követe és alispánja, a zempléni Szulyovszky és Kazinczy, az expaulinus ismeretes író Verseghy és Bacsányi, a többi mind fiatal ember volt, nevelő és magán-titkár, sebész és színész, kezdő prókátor és jogász, egyikök sem kísértette meg a szökést, melyre elég idejük lett volna; alig lehetett képzelni mily összeesküvés lehessen az, melybe csak oly nép keveredett, mely se politikai, se társadalmi tekintélyvel s befolyással nem bírt. Tudták ugyan, hogy az összeesküvés feje, a szászvári apát, Lipót királynak volt pártfogoltja, de ezt alig ismerték szélesebb körben Magyarországon, s bizonyos volt, hogy a foglyok közül személyes összeköttetésben vele alig állt egyik vagy másik.

Mindenki azt kérdezte tehát, ki lehet az a veszedelmes összeesküvő, Martinovics, kinek múltját kevesen ismerték s ugyanazért egy egész mondanakör képződött róla; hogy a király meghagyásából álnév alatt Párisban volt s ott a Montagne (!) titkos társaságba lépett, hogy Konstantinápolyon keresztül a francia conventnek elárulta az osztrák hadi terveket, hogy inasa adta föl, ki felső öltönyében compomittáló irományokat talált, holott mások azt beszélték, hogy az inas szeretője, kit ez meglepetve az ágy alá rejtett, tanúja lett az összeesküvők egy titkos gyülekezetének, melyet tüstént a rendőrségnek följelentett, szóval száz meg száz különböző hír szárnyalt róla; az igazság csak most nyolczvankét

évvel a történetek után jött napfényre eredeti okiratok s Fraknoi kitűnő munkája által, melyek nyomán a következőket írhatjuk.

IV.

Mária Terézia idejében nehéz volt a vagyontalan középosztály fiainak, főként ha nem voltak nemesek, tisztességes pályára lépni, melyen jövődjöket biztosíthatták. Az orvosi és ügyvédi tanulmányok, s különösen a diploma elnyerése nagyobb költséget igényeltek, mint minőt sok család előteremteni képes volt; a katonai pálya is költségessé lett, a tiszti fölszerelés és «zulag» miatt; ott tehát, hol több gyermek vette igénybe a szűk jövedelmet, a papi pálya kínálkozott leginkább tehetséges, szorgalmas ifjaknak, mert ezen a felsőbb nevelés nem terhelte többé a szülőket; a fiú el volt látva egész életére s ha szerencséje akadt, még családját is emelhetette s azt jó karba helyezhette; sőt a barát-kolostor is menedék volt a mindennapi kenyérkereset gondjai ellen. Száz évvel ezelőtt tehát több volt a novicius, mint most, de az emberi természet akkor is, mint most a semináriumban s kolostorban sokszor fölzúdult a papi nevelés fegyelme ellen.

Martinovics Ignác, mint szegény szülők negyedik gyermeke, belépett a budai szent Ferencziekhez, mint kis fiú, s szorgalma és éles esze által csakhamar kitűnt. Milyen volt a barátok nevelése, mily kételyekkel kellett megküzdeniök, mily önkénytől és szeszélytől függtek, ezt élénken beszéli el kor- s későbbi kartársa Fessler 1824-ben megjelent önéletrajzában s azért nem csodálkozhatunk, ha látjuk, mikép a fiatal szerzetes, ki már tizenhatszadik évében letette a fogadalmat, a húszadikban, midőn a vér hevesebben lüktet ereiben s a sokféle olvasmány következtében a kétely szállja meg lelkét, kikívánczik az életbe s föl akarja oldoztatni a vas fogadalmat, mely a rendhez köti; hiszen csak a lapos középszerűség kerülheti ki az ily megkísértést s lelki harczot, belenyugodva mindenbe, ha mindennapi élelme biztosítva van. S ismét nem csodálkozhatunk, ha az értelmes, tapasztalt, szíves indulatú rendfőnök Jakusics ügyesen le tudja csöndesíteni a szellemi vihart s ha a fiatal szerzetes, megbánva tántorodását, egész lelkesedéssel ígéri, hogy a rendnek szenteli ezentúl életét, érzelmeit.

De a belső meghasonlás azért nem szűnik meg. Martinovics tanár lesz, de nincs meglegedve magával, munkásságban keres megnyugvást, leteszi a philosophiai s theologiai szigorlatot, könyvet ír s mégis bajba keveredik tanítványaival s szerzetestársaival; tudja, hogy a kolostor szűk falai közt nem fogja magát soha boldognak érezni, azért az egyetemenél tanári állomásra vágyik, túlbecsülve, mint ifjakkál oly sokszor történik, saját erejét és tudományát.

A rend is tudja, hogy kitünő tehetségű fiatal emberrel van dolga, de ez nem elégséges arra, hogy szerzetes váljék belőle; hogy azzá lehessen, meg kell törni egyéniségét, hogy ez tökéletesen beleolvadjon a rend érdekeibe, mert csak azoknak kell élnie nem önmagának; az önfejlés, a hírvágy nem való kolostorba.

Martinovics tehát Budáról, hol mégis intellectualis életet élt, áttétetik Bródba, Bosznia határára, hogy ott négy ostoba tanulót neveljen. A rendfőnök ily módon akarja őt magának nevelni, de ő ezt büntetésnek tekinti, pedig tudja, hogy bünt nem követett el, fölzúdul tehát sorsának e fordulata ellen, üldöztetésről panaszkodik, hivatkozik a természetjogra s ki meri mondani azt, hogy világi hatósághoz fog folyamodni, ha a rendnél igazságot nem lel.

A rendfőnök megmagyarázza neki, hogy áttétele nem büntetés, szeliden inti türelemre; de a szerzet vénei már látják, hogy Martinovics kitünő tehetségei nem fognak a szerzet díszére válni, ellenséget gyanítanak benne, nem testvért, és szigorúan bánnak el vele.

Martinovics menekülni akarva Bródból, szenvedélyesen panaszkodik, nem tudja eltűrni, hogy egy kevésbé kitünő barát, a dunaföldvári, præterealni fogja, de ismét megnyugszik, nagyobb terjedelmű könyvet ír az összes philosophiáról, s Eszékre megven, hogy a nyomtatásra fölügveljen. Itt azonban a barátok guardiánja a főnök levelét kéri elő, mely neki szabadságot ad Eszékre menni; hiába szabadkozik, hogy a főnök tudtával és beleegyezésével írta meg s adja ki könyvét, s hogy e szerint szükségképen föl kell ügyelnie a nyomtatásra. Mind hiába, írásbeli szabadságolása nincs, ő tehát hűtlen szökevény s vissza kell mennie tüstént Bródba.

A fiatal ember elkeseredik, bátyja Boszniában katonatiszt s kieszközli, hogy ezred-páterre neveztessek ki. József

császár idejében élünk, ki szereti, ha a szerzetes világi pályára lép, Martinovics tehát elégsegesnek tartja, hogy főnökének bejelentse távoztát, kéri elbocsáttatását, de a nélkül, hogy a választ bevárná, elhagyja Bródot s a csuklyát, és elmegyen Bukovinába tábori papnak.

Azonban ez a pálya sem felel meg nagyravágyó jellemének, kevés hónappal később Lembergbe megy helyettes tanárnak és nevelőnek, megismerkedik gróf Potockyvel s beutazza vele Franciaországot mint titkára ismeretséget köt Condorcet de Morreau és Priestley tudósokkal. Visszajövet kellemes külseje, rendkívül kedves társalgása és széles tudománya sok barátot szerez neki, a francia irodalom iránt oly szenvedélyes ragaszkodással viseltetik, hogy ezentúl főleg francziául ír s gondolkodik, és hozzá szokik könnyelműen elbeszélni szélsőségekig menő politikai combinatióit s dicsekedni dogmaticus atheismusával, de még ezek sem idegenítették el tőle a társaságot.

A leMBERGI érseknél kiviszi saecularizálását s összekötetései megszerezik neki 1783 őszén a természettudományi tanárszéket az egyetemen. Nyugtalan természeténél fogva ezentúl is hol a mértannal, hol a philosophiával, hol a physikával s vegytannal, hol a mechanikával foglalkozik. E tájban Fessler is Lembergbe kerül, az exapucinus; sokat vannak együtt, de benső barátság nem keletkezik köztük, ha Fessler önéletrajzában hinni lehet, melyet negyven évvel később írt meg.

Martinovics ezután minden évben kirándulásokat teszen a szünidők alatt. 1784-ben Szirmay Antalnál ebédel a Hegyalján a szüret alkalmával, de ennek semmiképen nem tetszik, tudákosnak írja le és alattomosnak, ki senkinek nem mer szemébe nézni, kérdésében pedig megütközik. Igaz, hogy Szirmay is csak sokkal később írja meg mindezt, s nem kifogástalan tanú. Martinovics 1787-ben Fesslerrel együtt ismét meglátogatja Felső-Magyarországot. Kassán gróf Török ebédjénél találkozik először és egyetlenszer életében Kazinczy Ferenczcel. A német cultura e tanítványa, a komoly, correct magyar költő, megbotránkozik Martinovics könnyelmű megjegyzéseiben; francia szelleme visszatetszik neki, ámbár széles tudományát elismeri, mely több külföldi akademiánál megszerezte neki a tagságot és sok dícséretet Krell folyóiratában.

De a pesti egyetem nem ismeri el tudományos érdemeit;

itt 1791 első felében megürült a physika tanszéke, ő Lemberg-ből haza szeretne jönni, pályázik e tanszerekre s megbukik; a pesti tanárok roppant sok hibás állítást találnak könyveiben s Domint terjesztik föl professornak, a jezsuitát, ki értekezést írt azon befolyásról, melyet a harangozás az égi háború eltávolítására gyakorol; ily tudományos férfi kellett a pesti egyetemnek.

Lipót király azonban, miután már néhány hóval ezelőtt Martinovicsnak és testvéreinek megadta a nemesi levelet, a lengermi professort Gotthardi kormánytanácsos és udvari színház-intendans ajánlatára, kit titkos megbízásokra szokott használni, 1791-ik évben késő ősszel tanácsossá és udvari vegyészszé nevezte ki, 1500 forint fizetéssel és 500 forint tanári nyugdíjjal. Tudva van, hogy a király szeretett vegyészettel foglalkozni, azon reményben, hogy sikerülend aranyat csinálni, hiszen ott volt szemei előtt a régiségtárban azon százaranyos emlékpénz, melynek aranyát egy híres alchymista I. Lipót szemei előtt keneséből állította elő. Az ily szédelgéseket még a műveltek is könnyen elhitték; azon időben, melyben a légszusz-világítást és a gőzgépet találták föl, semmi sem látszott lehetetlennek, még Goethe is foglalkozott alchymiával és komoly férfiak is hitték, hogy lehetne föltalálni oly orvosságot, mely az ifjúságot megörökíti.

E kinevezése után Martinovics elismeri, hogy életének leghőbb vágva beteljesedett, mert a mindennapi kenyérkeresés gondjaitól megmentve, közvetlen érintkezésbe lép a fejedelemmel és remélheti, hogy ez is kedves társalgási modorának befolyása alá fog kerülni; nyitva állt tehát előtte a politikai tevékenység széles pályája, tulajdon előmenetelét s barátainak pártfogolhatását biztosítva látta, mert Lipót csakugyan szívesen társalkodott Martinovicssal a francia forradalomról és férfairól. Flórenczben ráragadt valami Machiavelli finom tanaiból, mindent meg akart tudni a mi birodalmában történik, szerette a titkos jelentéseket s ezekre Martinovicsot is föl akarta használni, ugyanazért nem kételkedünk benne, hogy igaz, mit ez később vallomásában megemlít, hogy a király meghagyta neki, lépjen be a titkos társaságokba, s jelentse neki, mit művelnek.

Martinovics szerencséje nem tartott soká, csak négy rövid hónapig s azalatt is leküldetett egyszer Pestre, de e rövid időt mégis fölhasználta, hogy barátjának Laczkovics

kapitánynak ügyét rendbe hozza, sikerült is neki Lipót ellen-szenvét legyőzni, bemutatta neki a vitéz elkeseredett férfit, ki a mint látszék, a királynak megtetszett és bízva a királyi szó-ban, megelégedve ment vissza Pestre.

A farsang végével vége lett minde tervnek és remé-nyeknek. Lipót rögtön meghalt márczius első napján s ámbár fiáról s utódjáról azt hitték, hogy apja nyomdokait fogja kö-vetni, mégis csakhamar beállt a változás; a vegyészeti labora-torium föloszlattatott, Martinovics rendes fizetése megszűnt, de a király 1000 forintot utalványozott neki évdíjúl magán pénztárából s ő ideiglenesen a cabinetben használtatott, külö-nösen a francia forradalomról szóló jelentések földolgozására. Mind ez nem csüggeszti el, még mindig reméli, hogy udvari tit-kárrá való kinevezése nem késheik, de régi ellenségei fölhasz-nálják a változást s üldözni kezdik. A ferencziek tartomány-főnöke nem többé a szelíd Jakusics, hanem a szenvedélyes Jezik, ki már Eszéken sanyargatta. Ez most bepanaszolja, hogy a rendtől nem vált meg törvényesen, s visszaköveteli a fejedelem közeléből a kolostor falai közé. A magyar főpapság s a can-cellária támogatják a barátokat. A lengbergi érsek nem átallja kijelenteni, hogy saecularisálta ugyan Martinovicsot, de iromá-nyait nem igen vizsgálta meg, sőt azt is állítja, hogy a saecu-larisatio tőle kicsikartatott. Martinovics azonban igen ügye-sen kijátszsa ellenségeinek fondorkodásait s kieszközli, hogy Ferencz végre elismerteti a saecularisatio törvényességét. Mar-tinovics biztosítani akarja most állását s apátságért folyamo-dik, de jövedelemmel járó nincs üresedésben, a fejedelem kinevezi ugyan szászvári apátnak, mi pusztá czím volt, azonban a magyar cancellaria, mely Martinovics iránt mindig ellen-szenvvél viseltetett, ekkor is megtízetetti vele, nagy boszúsá-gára, a 450 forintra menő díjakat. Martinovics azalatt Bécsben, mint elebb Lembergben, mindenkit elbájol társalgásával, zene és énekestélyeket ad, de komoly férfiak tartózkodnak a vele való közelebbi érintkezéstől, végre átlátja, hogy az udvartól nem remélhet semmit, mert báró Schloisnigg neveztetett ki cabinettitkárnak, nem ő, kitől most foglalkozását elvonják, s minthogy biztosnak tartja a forradalom győzelmetégsz Európában, erre készül lázas tevékenységgel barátjával, Laczko-vicscsal.

V.

A könnyelmű Martinovics mellett, különös ellentétben tűnik föl meghitt gyermekkori barátja Laczkovics, kinél a társadalmi formák zománcza alól mindig kikandikál az eredeti magyar szilajság. Véralkata arra készítette, hogy a katonai szolgálatot válaszsza életpályául; ugyanazért mint a pesti alispán fia Bécsben a magyar testőrséghez lép be, hol a Bessenyei által kezdeményezett magyar irodalmi mozgalom hagyományai még éltek, később a Greven-huszároknál már hadnagy korában volt alkalma magát a poroszok elleni úgynevezett burgonya-háborúban kitüntetni, a török hadjáratban mint kapitány ismeretessé lesz személyes vitézsége által, részt vesz Belgrád megvívásában s verset is ír róla, melyben újjong, hogy a félholdnak zsoldosait rabszíjra aggatta, mint csordát hajtotta s dicsőíti Ausztriát, Laudont s a császárt, mint jó loyális osztrák katonatiszt; de ugyan akkor Trenknek könyveivel is foglalkozik, sőt magyarra fordítja ennek hírhedt költeményét, mely «a macedoniai vitéz» czíme alatt Nagy Sándor képében II. Fridriket s általában a királyokat Cartouchehoz, a francia rablóhoz hasonlítja s az akkori idők szellemében kimutatja, hogy a királyok a rablóknál rosszabbak. Trenk Frigyes az időben igen népszerű ember volt, szépsége és vitézsége által híres gárdatiszt, kibe Nagy Fridrik nővére halálosan beleszeretett, miért is a király Trenket elfogatta s kemény fogságban tartotta Glaczbán, honnét végre megszökött, Bécsben s Pétervárott kalandos életet élt, ismét Fridrik hatalmába s börtönbe került, végre szabadon bocsáttatott. Ekkor élményeit írta meg, és a francia forradalmi szellemet terjesztette Németországon, oly iratokat, melyek monarchiánkban a magasabb körökben sem voltak népszerűtlenek, mert főleg a burkus király ellen voltak intézve.

Midőn az 1790-iki országgyűlés összejött, azon magyar ezredek tisztei, melyek akkor Szerbiában táboroztak, kérvényt intéztek az országgyűléshez, melyben megkívánták, hogy a magyar ezredek külön magyar sereggé alakíttassanak. A Greven-ezred még azt is kérelmezte, hogy a magyar ezredek béke idején Magyarországhban helyeztessenek el, hogy azokban a

tiszti állomások kizáróan magyarokkal töltsenek be, s hogy a vezénylet magyar legyen. Gróf Festetich alezredes tiszteivel együtt írta alá e kérvényt s mindenki tudta, hogy Laczkovics szerkesztette azt. A szerencsétlen tisztek nem tudták még, hogy a katonánál a hazafiság és nemzetiség erzelme nem türethetik, más érzelmek nem uralkodhatnak nála, mint a császár iránti loyális, melynek a sárga-fekete zászló a jelképe, minden okoskodás tilos, a vak engedelmesség a szabály. Természetes, hogy a kérvény aláírói mind lakoltak meggondolatlan tettökért, Festetich és Laczkovics elfogattak s midőn az országgyűlés e miatt panaszt emelt, azon feleletet nyerte, hogy a kérvénynek nincs semmi befolyása az elfogatásra, ez más katonai okból történik; azonban az aláírók mind idegen ezredekhez tétettek át. Laczkovics Mantuába parancsoltatott, ő inkább nyugdíjért folyamodott, mint hogy oda menjen, de nyugdíj helyett elbocsátását kapta. Mint katonatiszt öröksegének legnagyobb részét már elverte, szűkebb körülmények között kellett most elnie, tettejének nem talált illő tért s azért szidalmazta most az országgyűlést, a papokat, mágnásokat és nemeseket, kik a katonaságot előbb jégre viszik s később elhagyják, s különös előszeretettel hirdette a francia forradalom tanait, magán és közhelyeken. Martinovicshoz ragaszkodott, s általa csakugyan bejutott végre Lipót királyhoz, ki kegyesen fogadta s megígérte, hogy provinciaális comissariusnak fogja kinevezni, de a király halála véget vetett minden további terveknek. Ferencz egyszerűen elutasította Laczkovics kérelmét, ő is mint Martinovics elkeseredve s kényelmetlen anyagi viszonyok közt, kész volt bármily kétségbeesett lépésre.

A francia szellemű forradalmi pap s a magyar rebellis katona mellett föltűnik egy harmadik alak, a német nevelésű idealista hivatalnok Hajnóczy, az aszódi lutheranus papnak fia, ki Sopronyban és Pozsonyban végezte iskoláit s gróf Forgách Miklóshoz jutott titkárrul, s onnét gróf Széchenyi Ferenczhez. A két főúr közelében megismerkedik a francia nyelvvel s irodalommal, rendezi könyveiket és levéltáraikat, s lelkiismeretesen másolja a régi okiratokat. József népszerű intézkedései reá, a nem-nemesre, különös hatással vannak, alkotmányosabb érzésű ugyan, mint Martinovics és Laczkovics, de kételyeit azzal nyugtatja meg, hogy a mely fejedelem képes akarátát érvényesíteni, az bizonyosan bírja a nemzet többsé-

gének hozzájárulását, különben lehetetlen volna a rendszabályok keresztül vitele. Széchenyit hivatalos minőségben követi, midőn az először mint báni helyettes Horvátországban, később mint királyi biztos a pécsi kerületben működik s ennek ajánlatára Szerém-vármegye alispánjává s királyi tanácsossá neveztetik ki. Ekkor vágyainak tetőpontján találja magát, bécsi leányt vesz feleségül s lelkiismeretes közigazgatása által megnyeri a megye szeretetét, és följebbvalóinak elismerését. E boldog állapot azonban nem tart soká, felesége megbetegszik s meghal, József császár halála után pedig mint nememes elveszti hivatalát s fizetését. Forgáchnak és Széchenyinek, régi pártfogóinak, nem sikerül állást szerezni neki, de szívesen látják házaiknál látogatóban; ő hol Czenken, hol Pesten irodalmi munkákkal foglalkozik, Martinovicssal lép összeköttetésbe, kinek orvos unokatestvére Szerémben házában gyakran megfordult. A szászvári apát ajánlja ugyan Lipótnak, de a király rögtöni halála ismét meghiusítja Hajnóczy reményeit, végre Ferencz kinevezi helytartósági titkárnak; úgy látszott, hogy végtére még is biztos kikötőbe jutott, epen akkor, midőn Martinovics és Laczkovics sorsa bizonytalanabbra fordult.

Mind a hárman sokat foglalkoztak politikai irodalommal. József halála után Martinovics francia nyelven adott ki egy kétkötetes könyvet s azt második József császár testamentumának czíme alatt névtelenül bocsátotta közre, hogy érdekességét nevelje. A munka meglehetősen lapos volt s ugyanazon thémáról szólt, melyről még a mai időkben is Bright az angol miniszter népgyűlésekben is szónokol, hogy tudni illik a népek bajait a királyok és nagy urak okozzák, hogy ők követik el a legnagyobb büntetteket; egyébiránt politikai nézetek helyett közhelyeket hoz föl, de a könyv végén még is adja az éjszakamerikai államok alkotmányát, mert érzi, hogy ez lesz a szabadság arany bullája a jövő nemzedék számára. A Lipót által összehítt országgyűlés alkalmából ír egy képzelt beszédet a főrendekhez, mely köztársasági eszmékkel telve, a királyokat s aristokrátiát, főpapságot, nemességet szidja s az egyenlőség tanait hirdeti. Az akkori idők szokása szerint ez izgató röpiratot latin nyelven adja ki. Nyomatása azonban hosszabban húzódik el, mert az ily röpirat kiadása mégis veszedelmes lehet, ha a censura és kormány figyelmeztetést fölkelte s ugyanazért csak 1791-ben ősszel jelenik meg, midőn Martinovics már

bizalmas állást foglal el a király mellett. Laczkovics tehát, ki azt magyarra fordítja, kihagyja most belőle mindazt, a mi a monarchikus elveket támadja meg, sőt bizodalmat prédikál Lipót király iránt, kinek toszkánai reformjait égig emeli, reményli, hogy a király a főnálló törvényekkel s koronázási esküvel nem fog sokat gondolni, kívánja, hogy ez úgy is erővel kicsikart esküjét, mentül előbb fölbontsa s atyáskodó rendelkezéseit mindnyájunknak boldogabbítására fordítsa, «mely üdvességes szándéka mellett örökös hálákat és védelmezést utolsó csepp vérig kívánunk neki adni». E mellett szidja még élesebben, mint Martinovics, a nemes embert, «ki a vért szomjúhozó ördögtől született bűbájosságot magában, másban is, begyőke-rezteti; ki a ködöt párolgó Verböczyt pipafüstje közt szomorúan olvassa; ki Beresényi, Rákóczi, Bezerédi nótáit füleket boszantó tárogató sípon fújja, danolja; ki csikós gulyásokhoz hasonló fekete ümögben és gatyában, üstökben gombozott hajakkal, kucsmában borított fövel, hogy az alatt az arisztokratikai gőz annál jobban megsüljön, kancsók között hangos torokkal a legjobb, legbölcsebb fejedelmet szidalmazza; privilegiáumait hányja-veti; mint megőrült ember széles kardját forgatja, mint don Quixotte a szélmalomokkal viaskodik, arany hegyeket ígér s kijózanodása után tökmaggal fizet». Laczkovics az egyetlen, ki a forradalom eszméit, magyar nyelven hirdeti, Martinovics és Hajnóczy francia és deák nyelven akarnak hatni a nemzetre, a mi magában is mutatja, hogy izgatásuk inkább elméleti, mint gyakorlati. Hajnóczy, kinek számadásai németek, levelezése hol német, hol deák (Martinovicsé főleg francia), ugyanez időben szintén sokat foglalkozik közdolgokkal, ír irány-elveket azok számára, kik az országgyűlési követek utasítását szerkesztik s törvénytervezetet az országgyűlés számára, de e munkálatok kéziratban maradnak, ellenben nyomtatásra kerülnek értekezései a királyi hatalom korlátairól Magyarországon, a magyar országgyűlésről s annak rendezéséről, nem különben a katolikus clerus állapotáról hozott törvények kivonata és nézetei a különböző adókról.

Lipót halála után Martinovics egy sokkal merészebb röpiratot terjeszt; ez a hírhedt *Litterae ad imperatorem*. Gró Goráni, az olasz forradalmár, ki ez időben Párisban tartózkodott s mint régi diplomata az udvarok rejtélyeit meglehetősen ismerte, ez időben a *Moniteur*-ben többször írt ily leveleket

a fejedelmekhez, melyekben hol az udvari botrányokat mondja el, hol tanácsokat ad a fejedelmeknek, gyöngén utánózva Mirabeau híres lángeszű levelét az új burkus királyhoz, II. Friderik halála után. Martinovics is, mint Gorani művét adta ki e levelet, mintha az francia nyelvből volna fordítva, de e munka, mely nagy föltűnést gerjesztett fölül és alul, erősen eltér Gorani fecsegő férczmunkáitól; ebben látjuk leginkább Martinovics kitünő tehetségét, államférfiúi nézeteit. A múltnak történetét nem ismeri ugyan szabatosan, de a jelen helyzetet tökéletesen fogja föl, szemére lobbantja Ferencznek, hogy tudatlan miniszterek karjába vetette magát, kik trónjának sirját ássák meg s akaratlanul a forradalmat készítik elő. Legnagyobb hibául rója föl a császárnak, hogy a lengyeleket, kik Ferencz testvéreinek följánlották a koronát, magától elutasította s inkább oroszszal s poroszszal szövetségre lépett s Lengyelország újabb fölosztásába beleegyezett.

«Elvakult uralkodó» így szól; «míg megegyezéssel versenytársaid gyarapodnak, te tönkremégy, mert a mely arányban gyarapodik Poroszország, annál inkább kell attól rettegned; mert ha csak Franciaország nem gátolja meg, a porosz Ausztriát kiküszöböli a nagy hatalmak sorából, Oroszország pedig, mihelyt Lengyelország fölosztása következtében az osztrák szomszédja lesz, szüntelenül fenyegetni fogja, mert a nagy zsarnokoknak tulajdonsága, hogy miután a kis népeket fölémésztették, egymás ellen fordulnak. Oroszországnak czélja, hogy Konstantinápolyban üsse föl trónját és ha ez megtörtént, nem látod-e előre saját romlásodat? hiszen semmi egyebet nem kell tennie, mint Magyarországnak alsó részeiben, Horvátországban és Szlavóniában fölszítani a vallási fanatismust, mely ott különben is él s összhangzásban áll a nemzetiségi viszonyokkal. E népeket könnyen rá lehet venni, hogy a magyaroktól, kikben zsarnokaikat látják, elszakadjanak és az oroszokat mint szabadítókat fogadják.» Ily prófétai szavak, melyeknek helyességét az idő bebizonyította, felbőszítették az akkori hatalmasokat, a kancellaria figyelmezteti tehát a helytartóságot e veszedelmes iratra, úgy mint ezt előbb más izgató kiadvánokra nézve is tette, melyek mind Martinovics, Laczkovics és Hajnóczy tollából eredtek. A helytartó tanács fölszólítja a városokat és a vármegyéket, kutassák e röpiratok terjesztőit; ezek kiküldik a kapitányt és szolgabírákat, jelentősök azonban

rendszeresen úgy szól, hogy a nagyobb városokban a veszedelmes munkák egy-két példányának nyomára akadtak könyvárusnál, vagy könyvkötőnél, a vármegyék pedig nem tudtak felőle semmit, nem hallották a könyv hírért, nem olvasta senki. Somogy vármegye kérkedik, hogy területén nincsen nyomda, könyvkereskedő, vagy könyvkötő, a szolgabíró egyebiránt vigyázni fog a vásároknál, vajon a jelzett munka nem árultatik-e a ponyván; sőt találkozik oly megye is, mely megköszöni ő fölségének, hogy ily alkotmányt-sértő iratok terjesztését gátolja. Ilyen a nép, melyre Martinovics és társai francia s deák iratokkal hatni akarnak. Egyebiránt bármennyire keresték legyen a császárhoz címzett levél íróját, Martinovicsra senki nem gondolt, mert a levél szídjá József császárt s Lipótot, kiknek Martinovics lekötelezettjök volt s eljárásukat mindig védelmezte, így háritotta el magától a munka írásának gyanúját.

PULSZKY FERENCZ.

A NAGYANYA.

Bekopogtat a hír a szülei házhoz,
Egy kézben örömet, a másikban gyászt hoz :
«Unokád született, angyal szőke lányka,
Cserében a halál lányod elkivánta.»

A szegény nagyasszony csak lerogy a székre,
Leborúl két karján a nagy asztal-székre,
Zokogó sirásnak felfakad az árja ;
Békéltetné váltig jó élete párja.

Idő telt bele, míg a felhő felszakadt,
S meglelték az útát a panaszos szavak :
«Meg sem csókolhattam, el sem bucsúzhatott,
Most éve menyasszony, ihol vége, halott !

«Nehezen is adtam, látom, nem hiába,
Messze, annyi földre ; de ha ő kivánta !
Megyek is bizonyynyal, holnapig ha késem,
Árváját nem hagyom, nem, idegen kézen.

«Hogy mennél annyira, téli fagyba, hóba ?»
«Hátla a világnak tulsó szélén volna ! . . .»
«Két hét se vet haza, a kis leány, az meg
Az útban nem egyszer hanem százszor fagy meg.»

«Írja meg hát *neki* . . . nos a vönknek, nyomba,
A kis árva lányra legyen aztán gondja,
Isten széke előtt kegyelmet úgy várjon,
Mint tavaszra kelve baj nélkül találom.»

A nagyasszony lelke, mint az őszi tájék,
Egymást üzi benne a fény, meg az árnyék.
Az árnyékot a sír, lyánya sirja veti,
A kicsiny bölcsőből sugárzik a fény ki.

Fut, fárad nap-estig, lel dolgot a házbán,
Nem fárad ki lelke hő vágyakodásban.
Aranyos pillangót a hogy tűz a gyermek,
Lelke is egy vágyat, egy édeset, kerget.

Kicsiny unokáját keblére ölelné,
Lyánya helyett lyányát hahogy felnevelne,
Hogy lenne öröme, házának a gyöngye,
S könnyebb a holtak is sirjának göröngye!

Pihenőre az est mind hiába inti,
Most foly csak a munka, a szíve szerinti,
Szab, férczel, varrogat; repdeshet az álom,
Ha horzsol is egyet szárnya a pillákon.

Olykor, ura szívét ha mély gondok ássák,
Nyájas enyelgésnek ölti fel palástját:
«Nos öreg, szavának ugyan nagy az ára,
Mit mond e kis ingre, csíkos zubbonykára?»

«Szép lesz, jó lesz» mond az, azután elfordul,
Szeméből nagy lopva könnye is kicsordul.
Szólana is, nem bír, vagy nincs bátorsága?
Bele fojtja a szót egy halk sóhajtásba.

Így letelt a tél is, lomhábban, mint máskor,
Eled a ház egy nap nagy sürgés-forgástól.
Kész minden az útra, maga a nagyasszony
Unszolja a ferjét: itasson, fogasson.

«Igazán megy? ... várj még egy hetet... pár napot...
Istenem! ... mi haszna? ... tovább nem hallgatok.
Jó társam, unokád nem soká volt árva,
Levágzott, letették jó anyja sarjába.

Rég jött a kemény hír; nem adom fel újon,
Kebelembe rejtem, gondolám, puhuljon.
Egy napról a másra halasztom, kiméllek,
S ha megjött a másnap, nem vitt rá a lélek . . .»

Szegény öreg asszony! végét nem is hallja,
Szívét a fájdalom át meg átnyillalja,
Jaj szóval elalél, úgy viszik az ágyba;
Kél-e onnét, mikor? Isten tudja, látja.

A vére a hány csepp, mind ellene lázad,
Fátyolozza szemét kísértő káprázat,
«Sír a gyermek! . . .» riad, «éhes is szegényke,
Hol késhet' az anyja? . . . küldjeteK már értte . . .»

Majd, hogy köde oszlik e zavaros főnek,
Mint a hamvas tükrön ha egyet törölnek,
Ágyához a beteg inti csüggedt társát,
Rebegi suttogvást végső óhajítását:

«Ha az Úr akarja, hogy már föl ne keljek,
Van egy kívánságom, tegye meg azt kelmed,
Kösse a kis holmit szépen egy csomóba,
Fejem alja képen tegye koporsómba.»

GÓBI IMRE.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

(A *Névtelen hősök*. Opera négy felvonásban. Szövegét írta Tóth Ede, zenéjét Erkel Ferencz.

Múlt évi november hó végén került színre a nemzeti színházban Erkel Ferencz régen várt új dalműve, a *Névtelen Hősök*, a nélkül azonban, hogy a magyar zeneközönség nagymérvű várakozását, melyet a hosszú idő óta folyton emlegetett mű, Erkel operáinak nagy időközökben színre kerülő és mindig újat, magasabbat és meglepőbbet nyújtó sorozata után keltett, egészen kielégítette volna.

A milyen nagy mérvben terjed a magyar népdal és tánczene világhíre, oly kevésbé halad előre a «magyar műzene», mely több zenetudósunk szerint annak tovább fejlesztése volna. Kivétel csak az opera-zene, melyben Erkel Ferencz egymaga végzi el, a mi máshol több nemzedék és egész szerzői kar munkája vala; egymaga teremte meg és fejleszté, alakilag mindig jobbat és tökéletesebbet adva és formailag mindig magasabb színvonalra emelve a magyar operát.

Erkel előbbi műveiben földolgozta már legnépszerűbb zene-eszméit, a hatás és változatosság kedvéért gyakran alkalmazott általános és idegen zenei motívumokat; a kényelmes és chablonszerű szövegkönyvek, az opera kényelmes régi formái, mind kellemessé tették a dolgozást, könnyűvé és biztossá a népszerűséget. Utolsó dalművénel azonban kétszerte nehéz és némileg háládatlan volt munkája. Legszebb dalait elzengte már. Nehezen dolgozható, kényelmetlen, változatos és előbbi szövegkönyveivel képest, ha nem is sikerült, de mégis drámaibb szöveget kapott, melyre nem opera-zenét, hanem drámai zenét kellett írnia e szó divatos értelmében, melyet tisztán magyar zenével akart megteremteni. Most nehéz fáradsággal

halad járatlan úton, de mint a magyar zene legnagyobb és leghívatottabb mestere, meg akarja a legmagasabbat is kísérteni a tiszta magyar zenével.

Véleményünk szerint nem állt egymással arányban egyfelől a magasra állított cél és másfelől a korlátolt eszközök.

Tiszta magyar zenével, elmosódó egyforma jellegű, a magyar népdal körében maradó, mert fősajátságait és szépségeit attól nyerő zeneelemekkel drámai zenét teremteni nem tudott. E zenével Tóth Ede szövegkönyvének bábalakjaiból drámai személyeket alkotni képes nem volt.

Drámai zenealakok és fejlődés helyett ilyen szövegből, ilyen túlnyomóan lyrai kifejezésre alkalmas zenével csak hosszú, kevésbé váltokozó hangulat és érzelem-festést volt képes alkotni.

Előtte állt volna a kényelmesebb, könnyebb és általa előbbi műveiben is némileg követett mód, mely könnyebb és biztosabb hatásra vezethetett volna.

A hol a szövegben érzelmekről van szó, a hol hangulatok, lelki állapotok festetnek a dalban, a hol a drámai mozgás még nem kezdődött el, szünetel, vagy már megszűnt, ott helyén van a magyar népdalszerű zene. Csak a dalzene (nem a zene, nem is az énekzene általában) foglalkozik az érzelmekkel. Ezek között a legegyszerűbbekre (igaz, hogy a legmélyebbekre) vannak minden népnek sajátos kifejezőmódjai; de a zeneköltő ezeken kívül minden érzelem kifejezésére a pajkos és vigtől a melázó és szomorúig, fog találni a gazdag magyar népzeneben előképet.

Milyen sok alkalom van még ezeken kívül a sajátos nemzeti zenére: a tánczok- és indulókon kívül az összesek és kardaloknál, melyek számára jó alkalomról gondoskodni a nélkül, hogy a drámai folyamat sértetnék, ennek mintegy nyugpontjaiban, a drámai folyamatú részek kezdetén és végén (alakulásánál és befejezésénél) az ügyes szövegíró föladata.

De a hol értelemről van szó, hol a dráma előre halad, a párbeszédek, cselekvényt vezető helyeknél, nincs helyén a magyar népdalszerű zene. Itt a zene nem fejez ki mint a dalnál érzelmeket, itt a zene csak *jelent*, és bármily tökéletlen és korlátolt eszközökkel rendelkezik is e célra, és csak az előbb kellően fölvilágosított és előkészített hallgató által fog megértetni, itt az a föladata, hogy a helyzetet, az értelmet, az

alakokat jellemezze. Itt iparkodjék a zene korlátlanul festeni, úgy is ritkán fog sikerülni, hogy hangokkal, az előkészített hallgató képzelmenek segítségével hívása mellett is jellemezzen. A mire nincs a népzenenek hangja, a mivel nem foglalkozik, azt az ő kifejezés módjával festeni nem lehet.

Erkel a helyett, hogy a népzene alapuló motivumokat a leglényegesebb, legkimagaslóbb helyeken alkalmazta volna, mi által azok annál hatásosabban emelkedtek volna ki, az összetartó anyagot is ily egyhangú elemekből állította össze.

A zenekar folyton hullámozó egyhangú motivumain, melyek nem a naiv és bohózatos cselekményt követik, hanem erről alig véve tudomást, mintegy csak a cselekmény háttéréül szolgáló komoly és hősi eseményekkel foglalkoznak, az avatott mester keze művészi helyezte el a magyaros vonásokat. A zenekar játéka oly komoly, regényes és eszményi, hogy ha nem figyelünk a színpadra, a zenekar hangfigurái és arabeszkjei közé oda képzelhetjük a magyar regevilág alakjait, a hollót, a csodaszarvast, a fehér lovat.

Annál nehezkesebb és egyhangúbb e szép magyar zenei alapon a zenei szavalat és az ének. Az alakok bármily különbözők a szövegek szerint, dalaikban egyformák. Szomorúan vagy vigabban énekelnek, népdal-sorokban beszélgetnek egymással, és drámai jellemzésük helyett a zene csak azon egy tulajdonságukat fejezi ki, hogy jó magyar hazafiak.

Nincs igazi zenei örömről se, bár ily szépen kidolgozva, ily finoman és tömören összhangosítva és hangszerelve, magyar zenét még nem hallottunk. Semmiben sem ismerünk rá a régi Erkelre, ki megragadón, hatásosan, erőteljesen és népszerűen írt. Mind ennek itt semmi nyoma. Itt a magyar zene bűvárját és tanárját látjuk, ki összegyűjtött és mély tanulmányával és fáradtsággal kidolgozott magyar zeneeszméivel lep meg.

A szöveg és zene összeforrása és együttes hatása nagyon ritkán érezhető. Ha dalai között egy-egy igazán szépet hallunk, ha a zenekar motivumai közül egy-egy költőibb phrasis a szívet mélyebben érinti, az alakok és az egész mese csak zavaróan hatnak.

Mennyit elmelkedett magyar zeneeszméi fölött, mennyit dolgozott rajtuk, mutatja, hogy aggódalmasan elkerüli legtöbbször a magyar zene bizonyos egyhangú, és húzamo-

sabb ideig és nagyobb tömegben nyomasztó hatású sajátságait, milyenek a lassú részekben a choriambus egyforma békója; az egyhangú zár-cadentia, az úgynevezett bokázó záradék, mely sokszor tolakodón végét szakítja egy zenegondolatnak, mielőtt az valamit mondhatott volna; — valamint midőn az első zenemondat után illő folytatást várunk, és e helyett a felső quart hangnemében, ugyanannak ismétlése által lepetünk meg, (mi emlékeztet némely népdal-szöveg kapkodó és következtelen kezdetére); továbbá midőn egy dallamenet egyforma hosszú hangjai ok nélkül szeszélyes botló «szökő»-lábakká hullanak szét.

Mindezek nem zavarnak ez egyformán folyó zenében. Ez oldalakat lehetősen elkerülte, de kombinációi közben elejtette a magyar zene némely szebb satátságait is, valamint aggodalmasan óvakodott tiszta magyaros zenéje egyhangú folyamát a magyar-czigány zene szilaj és szabálytalan, zajos és zavaros, érzeki és túlcsapongó hangjaival élenkíteni.

Motívumainak első alapjául a magyar népdal szolgál, melynek körében nehez újat és szépet teremteni.

Sok dallama úgy tetszik, mintha csak erőszakosan és külsőleg, lényegtelen magyaros toldalékokkal (mintegy zsinórzattal) lenne magyarosítva.

A legszebb népdalok maradnak azok, melyek nincsenek komponálva. Ezek mennek a legszigorúbb bírálaton keresztül, mielőtt elterjednének, s csak azok terjednek el, melyek igazán megérdemlik. A miket csinálnak, azok közt ritka a szép. A legnevesebb magyar zeneszerzők mutathatnak föl csak egy-két igazán szép dalt, mely szépségben versenyezhet a népdalokkal.

Erkel egész hosszú művét ilyenemű zenével töltötte be. A kettős alkuban egyrészt a dráma és zene, másrészt a magyar népies zene és az általános zenei szép közt küzdve fáradtsággal iparkodik a zenei érdeket föntartani.

Megtesz mindent, hogy az egyforma és kimerített anyagból valami újat és érdekeset alakítson: kigondolja a legmesterségesebb hangközöket, milyeneket magyar zenében meg nem hallottunk. (A takarodót daloló honvédek azelőtt bizonyára egy «dalárda» tagjai voltak, hogy ily mesterségesen kombinált szép kardalt, melyben a negyedik hangnál már tizenegy hanglepcsőt ugornak át lefele, tudnak énekelni.)

A magyar népzeneének műzenei földolgozása mégis a dalműben van legelőhaladottabb fokon, bár itt is a magyar zene leghívatottabb mestere, minden tudományával és tehetségével ilyen aránylag kevés eredményt ért el. A hangszeri zenében alig történnek kísérletek. Magyar zeneelemekből, a zenei építés és zenei logika szabályai szerint készült szerves zenerészt, mely a mellett életrevaló és jó zene is, még nem láttunk, sem nálunk, a hol némelyek emlegetik, sem máshol, a hol nem is akarnak valamely nemzeti zene szűkkörű elemeivel kizáróan működni.

A magyar népdal oly határozott és befejezett jellegű, és gyakran oly makacs és szeszélyes, hogy tovább fejleszteni, zeneileg tagolni, zenei körmondatokká alakítani alig lehet. Mindegyike egy-egy értékes drágakő, mely csiszolható, több együtt egy foglalatba illeszthető, de nem alkotható belőlük egy oszlop vagy építmény.

Népzeneünk szebb, jellemzőbb, büszkébb és költőibb bármely idegen népzenenél, de talán épen e tökélyei miatt belőlük nem lehet körüket meghaladó művet alakítani.

Tévedés rejlik azon állításban, hogy a nyugati műzene is nemzeti népdal- és táncz-zeneelemekből alakult. A nyugati népek népzenejét megelőzte a műzene. Úgy olvastam, hogy a kik a mostani német dalzene első kezdetét, az első népenekeket teremtették, ismerték és követték a régi egyházi énekenet, melyet zenetudósok alkottak. Tehát a műzenét követte, a művészet által megteremtett alapon alakította zenéjét a nép- és tánczene és viszont ennek költői átalakításaiból a legszebb hangokat, saját teremtmése visszhangját fölhasználja magas fejlődésében a műzene.

Annál kevésbbé lehet a magyar népzene alapján szerves műzenét létre hozni. A magyar népzene első teremtoi nem ismertek műzenét e szó jelenlegi értelmében. (Még most is körülbelől a legtávolabb állunk a zenei műveltségtől.) A legrégibb magyar népzene ott keletkezett az ismeretlen keleti őshazában.

Egy szerves zenerésznek szilárdan megállapított architektikus alapon kell épülnie, erre a magyar népzene költői és érzelmes, de rövid lélegzetű és fejlődésre képtelen, mert befejezett és kerekded phrazisai nem alkalmasok. Ezekből szerves zenerészt teremteni annyi, mintha például változatlan

népdalsorokból akarnánk összeállítani egy nagyobb szabású műkölteményt.

Még a kisebb műformákban is, (melyekben például Chopin oly költőien dolgozott föl lengyel nemzeti zenét), nagyon kevés sikerrel műveltetik nálunk a magyar zene, pedig ezekben szabadon lehetne bánni e büszke zenegondolatokkal, melyek nem tűrik a forma békóit, e makacs syncopák és rhythmusokkal, melyek «nem egyhamar eresztik szabadon a velök foglalkozni kezdő szerzőt».

Ha a művész fölépíti oszlopsorait, boltíveit, mit nem a néptől és nem is a természetből tanult, ha a szükséges alap megvan, az oromzaton (szerves zenerészeknél a dallamcsoportban) alkalmazhatja a népnek, e gyermeknek és költőnek alkotásait, ki nem tanult semmit, de talán épen ezért élénkebb költői tehetsége van, mint a tanúltaknak.

Az általános zene és külön szűkkörű nemzeti zene közt kötendő ilyen zenei kiegyezés által lehetne egyedül a siker reményével magyar nemzeti zenét magasabb műformába bevezetni, mint ezt néhány kitünő zeneköltő már megkísértette.

Erkel új operájában ily kiegyezésről nem akar tudni és tiszta és folytonos magyar zenét írt, noha ez kétszeres munkába került, és előre volt látható kisebb hatása.

Így látszik a szerző öntudatának elég volt, hogy művevel előre vitte a magyar nemzeti opera ügyét, melynek a műzene minden faja közt a legnagyobb jövője lehet; elég volt neki, hogy műve a nemzeti operák gyéren betöltött iktató könyvében egy új számot kapott, és avval nem törődik, hogy az a nagy munkához aránylag rövid idő alatt fogja megfutni pályáját a színházi írártárig.

É. L.

A GYÁRIPAR ÁTHELYEZÉSE A SÍK FÖLDRE.

Megszoktuk a gyáripart úgy tekinteni, mint a mely leginkább városokban fordul elő. A történelmi fejlődés nyomán, mely kezdetben az iparnak egyedül a városokban kedvezett, a nemzetgazdaságtanban, mint előkelően tapasztalati tudományban is rendesen azt látjuk hirdetni, hogy a nagy ipar, a nagy gyárak egyedül a városokban találják mindazon előfeltételeket, a melyek gyarapodásukat és virágzásukat előidézik, különösen egyedül itt áll rendelkezésükre oly nagy munkásosztály, mely a termelésnek ingadozásai közt mindenkor elég munkáskezet képes nyújtani, s itt találnak a vasútak tariffapolitikájában a kellő méltánylás és támogatásra.

Újabban azonban ez elterjedt nézettel szemben ellenkező javaslatokat hallunk, javaslatokat, melyek az által hogy a gyáripart a városokból decentralizálni, s a sík földre áthelyezve a földmiveléssel szorosabb összeköttetésbe hozni törek-szenek, a mai termelési viszonyok átalakítását célozzák. A dr. Seyfferth által szerkesztett *Staatswirthschaftliche Abhandlungen* című folyóiratban *) a földmivelő osztály jelen nyomasztó helyzetéből való kiemelését célzó intézkedések egyike gyanánt a gyáriparnak meghonosítása van ajánlva, s egy újabban megjelent műben **) Gamp «a gyáripár termelésének a sík földre való áthelyezése s az okból az iparra, a mezőgazdaságra és az ezekkel foglalkozó munkásokra háruló előnyök» tárgyalásának külön fejezetet szentel. E javaslat eredetisége egyrészt, másrészt azon nagy fontosság, melyet e

*) „Die soziale Frage auf dem Lande.“. III. Az első folyam 9 füzetében.

**) „Die wirthschaftlich-sozialen Aufgaben unserer Zeit,“ Berlin, 1880.

kérdésnek tulajdonítunk, arra bír, hogy Gamp művének e fejezetét, valamint egy szintén nem érdektelen, e mű ismeretése kapcsán Seyffert idézett folyóiratában megjelent javaslatot *) röviden megismertessünk.

Gamp kimutatja mindennek előtt, hogy a gyáraknak városokban való felállítása gazdaságilag igen kevés esetben jogosult és szükséges, és felsorol oly iparágakat, a melyek egyáltalában nincsenek a városokhoz kötve, a melyeknek áthelyezése a sík földre mindan nehézség nélkül volna eszközölhető. Az áthelyezés előnyeit röviden a következőkben foglalja össze :

1. Az iparüző vállalkozóra, vagy mint ő mondja, az iparra :

«A befektetési és előállítási költségek leszállítása, ez által a termelési és verseny-képesség fokozása, a külföldi verseny elnyomásával nagyobb kellendőség, a belföldi fogyasztás és vevőképesség fokozása; jól iskolázott, megbízható munkásosztály kiképzése, s annak gondosan és jól képzett tanulók által folytonos kiegészítése.»

2. Az iparral foglalkozó munkásokra :

«Egészséges tágas lakások, s így azon hátrányok elkerülése, a melyek a gyár és iparüző városokban erkölcsi és egészségi szempontokból a lakások túltömöttsége által okoztatnak; gazdasági helyzetök javulása reál jövedelmök fokozása által, existenciájok biztosítása, oly esetekben is, a midőn a gyárak kényteleníttetnek egy időre alább szállítani tevékenységeket, társadalmi helyzetök fölemelése földbirtok szerzése folytán, a mi által a legszükségesebb élelmi szerek tekintetében a világpiac és a többi fogyasztók jövedelmétől függetlenekké tétlenének, a beálló munkakeptelenség esetére biztosíttatnának, s vegre a jelenleg adás-vevési szerződés jellegével bíró munkaszerződés átalakulása társasági szerződéssé.»

3. A földbirtokosra, vagy Gamp szerint, a földbirtokra :

«A mezei és erdő-terményekre nézve a külfölddel való verseny megkönnyítése s ez alapon a honi termények árának emelése a nélkül, hogy ez a belfogyasztás károsulásával járna, a termelési költségek reducalása a mennyiben a munkások

*) *Die Verlegung der Industrie auf das flache Land* Staats-wirtschaftliche Abhandlungen. II. Serie. 2. Heft.

azon idő alatt, a míg a mezei munka szünetel, a gyárakban értékesíthetik munkaerejüket, a gazdáknak pedig ez módot nyújt oly gazdálkodási rendszerre való átmenetelre, melyben a munkások számát lejjebb szállíthatják és azok munkaerejét folytonosan és teljesen kihasználhatják.»

4. A mezei munkásokra:

«Anyagi helyzetök javítása; lehetőség nyilván munkaerejük folytonos és egyenletes gyümölcsoztetésére, és ebből kifolyólag existenciájuk biztosítása rossz termések esetére, s végül társadalmi állásuk emelése földbirtok szerzése által.»

Gamp a gyárak áthelyezésével járó előnyöket bővebben is fejtegeti, példákkal illusztrálja, és adatokkal bizonyítja. Főlemlíti azon nagy különbséget, mely az ingatlanok vetelárában van, s ebből kifolyólag azon óriási megtakarításokat, a melyeket az által lehetne elérni, ha a gyárak a városi aránytalanul drága telkek helyett a vidéken emeltetnének. Az alapítási költségek leszállítása mellett az üzlet folytatása is, a munkadíjak leszállításával, sokkal kevesebbe kerülne, s a termelés költségei jelentékenyen csökkennének. Bebizonyítja, hogy azon körülmény, hogy ily módon a földbirtokos és a fogyasztó közönség egy jelentékeny része közvetlenül egymás mellé kerülne, milyen jelentékenyen leszállítaná a nyers termények, az elelmi szerek árát. Mindaz, a mibe ez árúk szállítása, le- és felrakása, raktározása kerül, a fogyasztó közönség javára esnek, s a közvetítő kereskedés tevékenysége is a minimumra reducáltatván, ennek nyereségét is meg lehetne kimélni. A külföldi verseny, mely mind e tényezőkre rá van utalva, ez irányban lehetetlenné volna téve. Felhossa a mezei gazdaság természetében rejlő azon sajátságot, hogy nyár idején, különösen az aratás alatt, nagy munkaerőre van szükség, az egész télen át ellenben a munkások száma a minimumra volna reducálható, s ezzel szemben a gazdák kénytelenek, hogy a nyári rövid munkaidőre biztosítsák magokat, vagy egész éven át fizetni a cselédséget, habár nem is képesek az év legnagyobb részen át elegendő foglalkozással ellátni, vagy pedig oly nagy béren fogadni napszámosokat, a melyből azok az egész éven át megélhessenek. A gyárak termelését ellenben rendesen lehet szabályzoni, s különösen oly esetekben, a hol a gyár nem közvetlenül eladásra, hanem raktárak számára dolgozik, nagyon könnyen el lehetne érni,

hogy a termelés télen érje el tetőpontját, s nyáron tevékenysége a minimumra szorítkozzék. E berendezés által el lehetne érni azt, hogy a munkások folytonosan foglalkozásra találjanak, s alkalmok lenne munkaerejüket mindenkor érvényesíteni. A megtakarítás, a nyereség, mely ez összeműködésből a földművelésre ép úgy, mint a gyáriparra háramlík, annyival jelentékenyebb, a mennyiben ez által a munkadíjak is kétségtelenül csökkennének. Azon kívül a gyárakban télen át foglalkozást találna a gazdasági igásmarha is, mert az anyagszerek, a gyár terményeinek szállítását télire lehetne hagyni.

Azonban legérdekesebb azon fejtegetés, a hol Gamp, a munkásokra háramló előnyöket ecseteli és különösen a munkásoknak a földbirtokokhoz létesítendő viszonyát magyarázza.

Szerinte az esetre, ha a gyáripár a sík földre tétetik át, a gyármunkás egyúttal földművelővé alakúl, és pedig nem lesz napszámos, hanem egy kis földbirtokot úgy fog munkálni, hogy annak jövedelmeit ő húzza s magát abból tartja fenn. E jövedelem fogja őt biztosítani az éhenhalástól, ha gazdasági válságok egyidőre a gyárak működését megakasztanák.

A munkásnak az általa művelt darabka földhöz való viszonya szabályozása által vél Gamp a jelen munkásmozgalmaknak s a socialdemokrátiának véget vetni. E tekintetben különösen social-politikai szempontokból kíváncsi tartja a munkást szorosabban az általa művelt földhöz csatolni, s ezt csakis tulajdonjogának átruházása által tartja elérhetőnek. Ez által véli a munkásokat szorosabban a fennálló társadalmi rendhez csatolhatni. Másrészt azonban utal azon veszélyre, mely az ipart fenyegetné az esetre, ha a földbirtokossá lett munkások a gyár körül minden földet magokhoz váltván, a gyári munkával felhagynának, s a gyáraknak nem lesz helyök, hová új munkásokat telepíteni. E veszélyt az által véli elkerülhetni, ha a gyár körül elterülő földek egy része apró részletekben tulajdoni jogon, más része azonban csupán haszonélvezetre adatnék át a munkásoknak, kik a gyáros mint tulajdonos részére ezért a gyárban meghatározott szolgálatokat teljesítenének. A napszám, mely illetésképen a földbirtok haszonélvezeteért teljesítették, szerinte az állandó reálterhek természetével bírna s törvényileg volna a gyáros részére biztosítandó. E kötelezettségen kívül, mely a gyáros

részére úgy szólva ingyenes munkaerőt biztosít, s megvédi őt a munkások feleségázott napszámkövetelésétől, a gyár érdekében azon kis darab földre nézve is, mely a munkás sajátját képezné, korlátozandónak tartja a tulajdonjogot, biztosítani a mindenkori gyártulajdonos részére a visszavásárlási jogot, s megtiltani az ingatlan szét darabolását vagy elzálogosítását. — Gamp e tekintetben számításokkal törekszik kimutatni, hogy a munkások gazdasági helyzete mennyire javulna, reáljövedelmök mennyire fokoztatnék e rendszer behozatala által.

Midőn a gyáripárnak sík földre való áthelyezése lehetőségét, előnyeit és fontosságát ily módon kimutatta volna, áttér a kivitel módjának és idejének meghatározására. Szerinte jelenleg, mikor minden irányban a túltermelés jelei mutatkoznak, legalkalmasabb volna a gyárak áthelyezését eszközölni. Jelenleg a termelés időleges korlátozása, esetleg kis időre megakasztása, mely ily óriási átalakulás mellett szinte elkerülhetetlen nem járna veszéllyel, sőt egészségesebbé tenné a gazdasági viszonyokat. — Ez okból gyors és rögtöni intézkedéseket ajánl. Az állam közreműködését elkerülhetetlennek tartja. Az eljárás szerinte nagyszabású gyarmatosítási politikához hasonlítható, a túlnépes gyárvárosok lakosságának egy része áttelepíttetnék az aránylag néptelen sík földre s czáltal mindkettő jóléte előmozdítatnék. Az átalakulás, a gyártelepek átköltöztetése, az ingatlanok megszerzése, az új gyárak fölépítése, a munkáslakok felállítása, oly tökéket igényel, a milyennel a gyártulajdonos, ki az áthelyezés nagy előnyeit csak később élvezheti, a legritkább esetben rendelkezhetik. Ez okból az államnak, mely a gyárak áthelyezését elrendeli, kötelessége leendő azt direct és indirect előmozdítani, támogatni az által, hogy a gyártulajdonosok részére előlegeket, kölcsönöket biztosít, az átköltöző munkásokat vasútain ingyen szállítsa.

A bírálat, mely Gamp tervezetére Seyffert folyóiratában megjelent, elismerve a javaslat rendkívüli fontosságát, s nem vonva kétségbe azon állítások igaz voltát, a melyekben a gyáros és földbirtokosra háruló rendkívüli előnyök esetel tetnek, tagadja, hogy a munkások helyzete ez alapon kedvezőbbé tétetnék. Ellenkezően azt állítja, hogy Gamp javaslata a munkások teljes lenyűgözését eredményezne, visszaállítaná

a középkori jobbágyságot. Szerinte a reálterhek, a napszám-kötelezettségek, melyeket a föld haszonélvezete ellenérteke gyanánt Gamp rendszeresíteni követel, oly kenyszereszközök, a melyek a munkást, ha azon kis földtől, mely tulajdonát képezi, melyet saját szorgalma, munkája által esetleg megjavított, megválni nem akar: teljesen a gyáros kezei közé szolgáltatják ki. A munkás megfosztatnék személyes szabadságától, s munkabére a minimumra szállana alá. A tágas és egészséges munkáslakások és egyéb reformokra nézve, melyeket Gamp kilátásba helyez, létesítések a vállalkozó gyáros tetszésére lévén bízva, semmi biztos garantiát nem talál, ellenkezően minden indítvány a munkások gyöngítését czelezza a gyárosokkal szemben. Nyomasztó függés és nyomorúságos munkabér volnának e szerint Gamp indítványának eredményei.

Hasonlóan elítéli az ismertetés Gamp azon kívánságát, hogy az állam a gyárosokat az átköltözesnél támogassa. A mint nem részesül jelenleg támogatásban a gyáros, ha új találmányok folytán gyárát át kell alakítani, új gépeket kell beszereznie, úgy nem szabad őt a gyáraknak a sík földre való áthelyezésével sem segíyezni. Az átköltözésből legtöbb hasznot ők várnak, s e mellett az állami segély csak a munkások rovására nyújtott jogtalan kedvezmény volna.

Áttérve azon positiv javaslatokra, melyek szerint a gyárparnak a sík földre való áthelyezése a munkásokra is előnyvel járna, e tekintetben a községekben alkotandó közbirtokban való részesedést tekinti azon eszköznek, mely által a munkás a gyártulajdonossal szemben aránylag függetlenségre, s nagyobb jólétre tenne szert. Államilag előmozdított kisajátítások útján alkottatnék minden telep, minden község közelében egy oly ingatlan, melyből munkást, vállalkozót egyaránt egyenlő részt illetne. A munkások számbeli többsége e közbirtok tekintetében vetné meg függetlenségük alapját. A munkás, ki a közbirtok egy részét bírja, mivel s annak gyümölcseit élvezi, csakhamar tudatára ébred annak, hogy minél nagyobb rész esik reá belőle, annál inkább azon helyzetben lesz, hogy a gyárossal szemben jogait érvényesíthesse. E körülmény a közbirtok nagyobb és nagyobb kiterjedésére vezetne, a mit az állam a községek részére az elővásárlási jognak biztosítása és az ingatlanok eldarabolásának megtiltása

által szintén előmozdítani tartoznak. Ha a közbirtok a magánbirtok nagyobb részét absorbeálni fogja, a munkások, kik ez által felig-meddig földművelőkke váltak, a munkadíjak emelését és a munkaidő leszállítását könnyen ki fogják vívni magoknak. Hogy ez eljárás végre oda vezethet, hogy a munkások teljesen megtagadják a munkát, vagy pedig oly napszámot követelnek, mely mellett a gyár nem műköldhetik tovább: még azt sem tartja szerencsétlenségnek. Ez esetre a gyárat a község vagy az állam váltaná magához, s közösen vezetettne tovább.

Az állam föladata az egész átalakulásnál azon előfeltételek és eszközök szolgáltatása volna, melyek a munkások áttelepítését lehetségessé tennék. A községeket tartoznak az állam kisajátítási joggal fölruházni, s a kisajátításhoz szükséges pénzzel ellátni. A kisajátított területeken az állam föladata volna a munkásházak, iskolák föállítása, melyeket a község minimalis bér mellett a munkásoknak, mint községi tagoknak rendelkezésére bocsáthatna.

Látjuk e rövid ismertetésből is, hogy a gyáriparnak a sík földre áthelyezését a két javaslat egészen más alapon törekszik létesíteni, s általa különböző célokat akar elérni. Az egyik a gyáros és földbirtokos, a másik a munkások érdekeit tartja főleg szem előtt, s mindkettő túlzó és egyoldalú. Gamp javaslata, mely a munkást a földbirtok használatáért kézimunka szolgáltatására köteleznél, e tekintetben visszaesés volna a középkori jobbágyság intézménye fele, s a másik indítvány, mely végczéljában a magánbirtoknak a kisbirtok által való absorbeálását, a köztulajdon eszméjét idézi föl, nem is említve azon ellenvetéseket, a melyeket a gyakorlat és tudomány szempontjából ellene föl lehetne hozni, communisticus utópia jellegével bír. De nem akarunk ez eltérő nézetek bírálatába bocsátkozni, annyival kevésbbe, mivel ezek nem is annyira magára az alapeszmére, hanem inkább annak gyakorlati kivitelére vonatkoznak. A javaslat ismertetésére egvedül az bírt, hogy az alapeszme új és érdekes, és szerintünk komolyabb megfontolásra is érdemes, jóllehet reánk nézve, hol még a legtöbb irányban fájdalom, a gyáripar megteremtése forog kérdésben, gyakorlati jelentősége alig van.

ÉRTESÍTŐ.

Anonymus az erdélyi oláhokról. Írta dr. Réthy László. Buda-Pest, 1880. Knoll Károly akadémiai könyvtáros. Nyolczadrét, 72 lap.

A szerző tanulmányainak körét és irányát az «Előszó»-ban találja meg az olvasó. «Néhány hó előtt» úgymond «*Magyar pénz-
verő izmaeliták és Bessarábia*» című tanulmányomat tettem közzé...»
egyszersmind «Bolgár-rumun tanulmányaim kiadását jeleztem»,
melyek a moldvai Jászországot, a bolgár-szláv nyelvben található
mordva-csuvas elemeket, Anonymus vitás értesítését az erdélyi
oláhokról, a bolgár bogomilismust stb. fogják tárgyalni. Ez ígért
tanulmányok megjelenését várva-várom én, s azt akarom hinni,
várják mások is. Réthy a nyelvtudományt a történelmi tudománynak
nemcsak kiegészítő, hanem szinte megelőző részének tartja, s nagyon
helyesen. Tanulmányainak jelezéséből különös örömmel értesülök,
hogy a bolgár nyelv tanulásával foglalkozván, az abban a nyelvben
megmaradt *mordva-csuvas* elemeket fogja kimutatni. Ez által, úgy
reményelem, kiderül valahára a régi kihalt bolgár nyelvnek mivolta,
s tudni fogjuk, a bolgárokat miféle ethnographiai jellem illeti meg.
Ha mordva-csuvas elemek találhatók a bolgár nyelvben, a régi bol-
gókat olyan nyelvű népnek kellene tartanunk, a milyen most a
cseremisiz nép, a melynek nyelve által meg által van hatva csuvasz-
sággal. De vajon a csuvas oltódott-e a mordvinbe (mordvába), vagy
ez a csuvasba? ez lesz aztán a kérdés. Tudniillik az eredeti bolgár
nemzettő csuvasféle turk volt-e, a melybe mordva elemek oltódtak,
vagy ellenkezően, az eredeti bolgár nemzettő mordvaféle finn volt-e,
a melybe csuvas elemek oltódtak? A mennyire szerzőnek vélemé-
nyét az eddig közlöttekől kiolvashattam, ő hajlandó az eredeti
bolgár nemzettőt csuvasféle turknak venni, a *sejor* szóra támaszkod-
ván, a mely azon igen érdekes tudósításban előfordul, mely a leg-
régibb a bolgárokról (lásd Jirecek: *Geschichte der Bulgaren*, a 127. és
128. lapján). A *sejor* a csuvas *sakir* = nyolcz (törököül sekiz), szóhoz
hasonlító, tehát a török -t helyettesítő *r* es jelleme által csuvas-

turknak mutatkoznék. — Mivelhogy megemlítem a legrégibb bolgár tudósítást, egy kitérésben a magyar krónikának egyik helyére akarom figyelmeztetni Réthlyt.

A magyar krónika előadása szerint Nimród vagy Memrót két fia Hunor és Mogor a Maotis tenger vagy mocsár (paludes) körül tanyázván, véletlen *Belar* fiainak nejeire és gyermekeire találának, a kik között *Dula*, alán fejedelem, két leánya lévén, azok egyikét Hunor, másikát Mogor vevé feleségül, s ezektől származtak a húnok és magyarok. Kézainál az alán fejedelem neve *Dulde*, de Márknál, vagyis a *Képes Krónikában* *Dula*, a *Budai Krónikában* *Dule*, a *Muglen Henrik* németül írt krónikájában is *Dule* áll. A Kézai eredetije elveszvé, a *Dulde* szót a többi krónikák szerint *Dula*-ra (genitivus *Dulae*, *Dule*) lehet változtatni.*) — A legrégibb bolgár tudósításban az első bolgár fejedelmek a *Dulo* nemzetségből valók, úgy mint *Artochol*, *Irnik* (az Attila fia *Irnak*), *Kurt* (a byzantinusoknál *Kucrat*), *Isperich*, vagy *Esperich* (a byzantinusoknál *Asparuch*) stb. Vajon a magyar krónikában fentartott *Dula* nem talál-e össze a bolgár *Dulo*-val, annál is inkább, mert a Kézainál lévő *Belar* fia, mint a *Budai Krónikának* kiadója, Podhradczky József, helyesen megjegyzi, egy az Anonymus *Bular*-jával, mely név bolgár-t jelent; Plan Carpinnál *Byler*. A magyar krónikának tehát homályos emlékezése volna azon szomszédságról és viszonyról, a melyben a magyarok a bolgárokkal állottak. Az *alan* szó nem ellenezi a kimondott találgatást, ha igaz, a mit Jirecek (a 293. lapon a 19. jegyzetben) mond, hogy a szlávok az alánokat jászoknak nevezték. Már is bizonyos, hogy a *jász* név nem támadt a magyarországi kúnoknál valami különös hadi (íjas) szolgálattól, mert az már meg volt a moldvai kúnoknál, s ott maradt Moldvában a kúnok beköltözése után is. Az ottani jászoktól lett a *Jász-Vásárhely* városnév, most csak *Jassi*; alánoktól neveztetett a *Jász* fejedelemség is, mely 1330 tájon említetik a bolgár és szerb történetekben, mint *gospodstvo Jassko* (Jászi fejedelemség). Szóval, a történelem szolgálatába szegődött nyelvtudomány sok homályt fog eloszlatni a régi történetekben, a melyeket a Szent-István után írt

*) Kézainál: Accidit autem principis *Dulde* Alanorum duas filias inter illos pueros comprehendi.

Márknál: Accidit autem *Dulae* principis Alanorum in illo proelio inter illos, pueros duas filias comprehendi.

A *Budai Krónikában*: Accidit autem *Dule* principis Alanorum in illo proelio inter illos pueros duas filias comprehendi.

A *Muglenében*: Vnd vinden (finden) do zwo tochter dez fursten *Dule* Alanorum mit andern leuten.

latin oklevelek nem deríthetnek föl, mert nem is érhetnek odáig. De jöjjünk vissza, a honnan kitértünk.

A mint láttuk, szerző több tárgyú tanulmányokon dolgozik, a melyekből most az *Anonymus vitás értesítését az erdélyi oláhokról*, némi kivonatban, adta ki. Mit mond az Anonymus az erdélyi oláhokról, s miért az vitás? Az Anonymus a XXV. fejezetben a Tuhutum által elfoglalandó Erdélynek lakosairól mondja, hogy azok «Blasii et Sclavi», hozzá tévén: «qui a Cumanis et Picenatis multas injurias paterentur». Ezeknek fejedelmök *Gelou* volt volna, s a reá következő XXVI. fejezetben *Gelou dur Blacorum*nak neveztetik. Világos, hogy az Anonymusnál *Blasii* és *Blaci* egy jelentésű. A közönséges fölfogás szerint, a melyet Rösler és én is követtünk, ezen *Blasii* vagy *Blaci* néven oláhokat kell érteni. Úgyde mind a Rösler, mind az én kimutatásaink szerint, az oláhok csak a XIII. század elején, legfőljebb a XII. század végén kezdenek beszívárogni Erdélybe. Ha már az Anonymus *Blasii* és *Blaci*-ja igazán oláhok, s ha az Anonymus III. Bélának a jegyzője volt, mint Cornides után Réthy is tartja, a vitás pont ebben áll: vajon tehát az oláhok beköltözése csak legfőljebb a XII. század végén kezdődik-e? s nem kell-e azt épen az Anonymus értesítése miatt előbbre tenni? vagy ha ez lehetetlen volna, kérdés, vajon az Anonymus értesítése igazán oláhokról szól-e, s annak *Blasii* és *Blaci*-ja nem akarnak-e más népet jelezni? Réthy az oláhok beköltözésére nézve a Rösler és az én véleményünket elfogadja, sőt kész azt újabb okokkal is támogatni. Azért kénytelen azt gondolni, hogy az Anonymus *Blasii* és *Blaci*-ja nem oláhok, hanem inkább bolgárok. S eme gondolatját vagy véleményét igen számos tanúsággal igyekszik bebizonyítani mind byzantinus, mind arab, mind latin írókból.

Bizonyos, hogy az oláh (blak, blach, valach) név tágabb jelentésben is van véve a byzantinusoknál és másoknál, s hogy az ilyenkor nem nemzetiséget, hanem foglalkozást, életmódot jelent. még pedig pásztorkodást. Valának ugyanis mindenféle nemzetiségű pásztorok a balkáni, makedóniai, peloponnesusi, epirusi stb. hegységeken, s azokat néha mind oláhoknak nevezik vala az illető írók. De nekem úgy látszik, mindenütt és mindenkor «a potiori fit denominatio». Az olasz nép mai napig Róma környékein, de különösen déli Olaszországban igen hajlandó a nomád életre; az oláhok, értem az igaz, valódi oláhokat az Ádriai tengeren innen, hasonlóképen, mint nomádok tündek elő. Az olasz hegyi nép és az oláh hegyi nép nemcsak földrajzi helyzetnél fogva — az Ádria választja el — szomszédok, hanem a nyelvnél és a foglalatosságnál fogva is testvérek. Mind a

kettő szerette a nomád életet, a hol a föld alakulása vagy minősége azt ajánlatossá teszi. Olaszországban a hódítók, mint gótok, lombardok, normannok s a beköltözők, mint bolgárok, arabok, mind elolaszosodtak: az Ádrián innen, az úgy nevezett Balkáni félszigeten, a régi Görögországot is hozzá véve, soha egy nemzetiség nem vált annyira uralkodóvá, mint amott a római s oltványa, az olasz. A Balkáni félszigeten a szláv kezdett volna uralkodni, miután a bolgár hódító is elszlávosodott: de a még Konstantinápolyban a keleti római császárság neve és árnyéka fennállott, addig a byzantinus görög nem fojthatta el a román hulladékokat, hisz maga is magát *romaios*nak nevezi vala, s azt a nevet nemcsak a román hulladékok, a rumunok vagy oláhok, hanem a cigányok is eltulajdoníták, mint Réthy helyesen megjegyzi. Az a nép, mely lassanként *blachoi* névvel mind ösmeretesebbé vált, csakugyan pásztorkodó lévén, s mint ilyen másoknál könnyebben is költözködhétvén, más nemzetbeli pásztorok elnevezésére is okot szolgáltatata. Legeleinte azonban *blachoi* csakugyan a rumunok elődjai a byzantinus íróknál, azért tartják vala ezek olasz beköltözőknek is. Később a *blachoi* és *bulgaroi* nevek nemcsak egymás mellett fordulnak elő, hanem föl is cserélik egymást. Nézzük, mi által lett az.

Az első bolgár uralom Krisztus után 679—1018-ig tartott; ez idő alatt sehol és senki nem nevezhette az oláhokat bolgároknak; ez idő alatt csak a bolgárok rínak ki, — hogy úgy fejezzem ki magamat — az oláhok pedig alig ismerzenek meg. Ez idő alatt nemcsak keresztyénekké, hanem szlávokká is lesznek a bolgárok; s mert szlávokká, nem oláhokká lesznek, azért bizton áll az, hogy ez időben az olvasztó szlávok közt az oláhság alig-alig vala számba vehető.

1018—1190-ig Bolgárország a görög császárok hatalmában vala; ez idő alatt tehát a bolgár-szlávság a görög befolyást erősebben érezte, mint az előtt, s a görög egyház szinte uralkodóvá lett a bolgár-szláv egyházon. A bolgárok közt élő és szaporodó oláhokat a görög császárok annyiban nem emelték ki, a mennyiben azokat is az ochridai érsekség alá helyezték. Politikailag még sehogy sem válnak ki az oláhok, egyházilag pedig egyenlők a bolgárokkal, egyiránt függvén a görög hierarchiától. De a szláv liturgia divatozik a bolgároknál; az oláhok is, a hol bolgárok közt élnek, csak a szláv liturgiát ismerik; a hol görögök közt élnek, ott a görög nyelvű liturgiát hallják. Rumun nyelvű liturgia vagy épen irodalom még nincsen sehol. Ez idő alatt a bolgár inkább földművelő, az oláh inkább még nomád lévén, a pásztorkodó népet alig-alig nevezheté

valaki bolgárnak: de igen is, pásztorkodó népen mind oláhokat, mind arnótokat, mind másokat is érthetnek vala. Ilyen értelemben szól Anna Comnena is, kit Réthy fölhoz. Anna Comnena világosan írja: «*Sed partim tirones colligeret tum ex Bulgaris, tum ex nomadibus, quos Vlachos communi lingua vocare solent*». A mint Anna Comnena megkülönbözteti a bolgárt a nomádtól, ki általában oláhnak nevezetik vala, úgy különbözteti meg más byzancz író is, például Kinamos, a kettőt egymástól.

1190—1290-ig Bolgárország független a konstantinápolyi császároktól. Az új bolgár czárok, akár bolgár, akár oláh eredetűek voltak is, a görög egyháztól is függetlenekké akarnak lenni, azért keresik a római egyház ótalmát, s hogy a római egyházzal való egyesülés tartósabb legyen, magokat római ivadéknak adják ki, s III. Innocentius pápa egyenesen rómaiaknak mondja. Ez idő alatt, tehát (1190—1290-ig) a XIII. század folytában, valamint Bolgárországban úgy a külföldieknél is a bolgár és oláh könnyen fölcseréltetett. Bolgárország új fölszabadulása (1186—1190 ig) leginkább a Dunán inneni kúnok segítségével történvén meg, bolgár és oláh átköltözések Dunán túlról Dunán innenre nagyon sűrűen folynak; de a meny nyiben a bolgár inkább földművelő, az oláh inkább pásztorkodó vala, az oláh költözések sűrűbbek is lehettek a tisztán bolgár költözéseknél. Bolgár-szláv liturgia és irodalom lévén, de oláh liturgia és irodalom még egyáltalán nem lévén, sőt az oláhoknál is a szláv liturgia divatozván: tehát egyházi tekintetben legkisebb különbség sem mutatkozik vala bolgár és oláh között, s annál könnyebb volt külföldinek az oláhot és bolgárt egynek tartani. Nálunk legalább az oláh beköltözőket bolgároknak is nevezék, mint Brassóban.

Alkalmazzuk ezt a történeti világot az Anonymus értesítésének fölvilágosítására. Fogadjuk el Réthy Lászlóval együtt, hogy az Anonymus a III. Béla király író deákja volt, s hogy ennél fogva II. András idejében írta meg munkáját. Tegyük föl, hogy Anonymusunk III. Béla halálakor (1196-ban) negyven éves volt; tehát tanulása idejét az 1170—1180. évekbe tehetjük, azon korba, midőn a közlekedés és háborúskodás a magyar királyság és a konstantinápolyi császárság közt legsűrűbb vala. Ekkor bajos egyáltalában föltenni, hogy nálunk nem bírtak volna az oláhot a bolgártól megkülönböztetni; még bajosabb azt az Anonymusról föltennünk, a ki például Gladnak kún, bolgár és oláh segítséget ad; a ki másutt a görögöt, bolgárt, oláhot egymástól világosan megkülönbözteti. Az Anonymusnak idézett helyéből valóban a szlávot látjuk megemlítve az oláh mellett, mint Erdélynek a magyarok előtti lakosait; Anonymusunk tehát a

szlávot a bolgártól is megkülönbözteti. Ha fölteszszük, hogy az Anonymus 1196-ban negyven éves lehetett, s hogy munkáját életének 50—60 éveiben, tehát 1206—1216 közt írta meg, akkor Erdélyben az oroszféle szlávtság még nagyon látható vala a beszívárgó oláhok mellett; s az író ezt az ethnographiai állapotot a IX. század utó tizedébe helyezi, az akkori kornak fölfogása szerint. Az Anonymus *lakjai* tehát, még ha III. Béla író deákjának vesszszük is, épenséggel nem ellenkeznek a Roesler és az én okoskodásainkkal. Annál kevésbbé mondhatni azta Kézai oláhjairól, minthogy ez az író 1280—90 tájban írt.

Roesler Anonymust «tendentia»-val vádolja; Réthy az oláhokról szólóban nem érti, mi volna az a tendentia, melyre Roesler hivatkozik (a 28-ik lapon). Roesler az Anonymus tendentiáján annak törekvését érti, hogy lehetőleg dicsőítse a magyar nemzetet. S ezt a törekvését Anonymusnak lehetetlen nem látni, s abban nincs isvétel. Anonymus a korának szemével és eszével nézi a múltat, mint a nem-magyar Kézai, mint a német Muglen is. Anonymus az erdélyi szlávokat és oláhokat sem kicsinyíté szerfölött, mert azok 1206—1216 között bizony ország-alapítók színében nem tűnhettek föl senkinek, még a beköltöző szászoknak sem.

Dunán innen a mai Rumun országban 679 tájban lehettek bolgárok, akár visszamaradtak, akár később a besenyők letelepedése előtt (890-ben) beköltöztek; de még bizonyosabb, hogy éjszaki, vagy is Kárpáton túli szlávok az avarok idejében nagy számmal költöztek be a mai Erdélybe és Magyarországra. Ezeket senki sem hitta bolgároknak. De azokhoz is, mint az oroszokhoz, a bolgár-szlávoktól jutott a keresztyénség, a bolgár-szláv liturgiával együtt. A később által jövő oláhok papjai bolgár-szlávok valának, valamint az oláh kenézek is; ha ezek írtak valamit papjaikkal, szlávúl írták. Moldvában inkább az orosz-szláv, Oláhországban inkább a bolgár-szláv uralkodott; s éppen Réthy László képes a kettőnek különbségét föltüntetni.

Habár tehát Réthy főállítását, hogy az *erdélyi oláhok nem voltak rumunok, hanem bolgárok*, kikötés nélkül nem fogadhatjuk el, de munkáját egyéb tartalmánál fogva dicsérni kell. Egyes dolgokat más-képen lehet ugyan érteni, vagy világosabb helyre tenni, de általában sok tudományú, elfogulatlan a szerző. Abból, a mit másképen lehet érteni, álljon itt két példa. «A jász-kúnok érkezével a lakosságban megfogyatkozott területek a magyar királyra szállanak. Így történik, hogy IV. Béla már 1233-ban fölveszi a «Rex Cumaniae» czímet», — így szól az író a tizenötödik lapon, mi a történetek folyásának nem

felel meg. IV. Béla előbb nevezte volt magát «rex Cumaniae»-nek, s Kuthen csak 1239-ben költözött be. Tehát nem a beköltözés okozta a kún király czímének fölvételét. — A böszőrményekről sok helyütt szól a szerző, s úgy látszik, nemzetnek veszi, pedig hitfelekezetnek kell vennünk, bármilyen nemzetűek voltak is.

HUNFALVY PÁL.

Erziehung als Wissenschaft. Von Alexander Bain, Professor der Logik an der Universität zu Aberdeen. Autorisirte Ausgabe. Internationale wissenschaftliche Bibliothek. XLV. Band. Leipzig, 1880. F. A. Brockhaus.

Az oktatás módszertanának elvei képezik az újabb pædagogiai törekvések fő tárgyát. Bain legújabb műve is leginkább e tárggyal foglalkozik.

A hírneves logikus tudományos szempontból akarja vizsgálni az oktatás elveit. Eleve tekintetbe veszi a nevelés általános physiologiai és psychologiai előfeltéteit és megvizsgálja az értelem, az érzetek és a nevelés közti viszonyt. Mindenek előtt a terminológiát szabatos értelmezések által igazítja el. Különös érdekű a «nevelési értékek» megállapításának megkísérlése. Szerző a közönséges oktatási folyamatban előforduló tárgyak relativ értékét igyekszik megállapítani. A legnagyobb osztályrész az exact tudományoknak jut.

Bain a tárgyak sorrendjét illetőleg a nevelés psychologiai problémáját a logikai vagy analtikus problémától megkülönbözteti. Az első a tehetségek fejlődésének egymásutánját, a második a tantárgyak függési viszonyát illeti.

A munka fő tárgya az oktatás módszere. A szerző bővebben értekezik a szemléleti oktatásról, az anyanyelv megtanulásáról, a klassika philologia művelési értékéről. Az Angliában divatozó rendszer bírálata oly tanterv kifejtésére indítja a szerzőt, melyet a jövő tantervének szeretne tekintetni.

A divatozó rendszer és az ebből eredő módszerek bírálata újra tanúskodik a szerző éleselműségéről és elfogulatlanságáról, noha ítéletei részben nem tartanak igényt egyetemes jelentőségre, mint-hogy csupán az angol viszonyok tanulmányozásán alapulnak. Különös kitartással és tüzetességgel kel ki az ó-klassika philologia túlnyomósága ellen. A szerző okoskodása itt is gyakran megközelíti az igazságot, midőn a philologiai oktatás igényeit és eredményeit vizsgálja. Egyes nyilatkozataiból azonban következtethetni, hogy

más országok különös viszonyait és oktatási terveit nem vette figyelembe. Mindazáltal elvi megjegyzéseit több ízben ezekre is alkalmazhatnók.

A munkában túlyomó a kritika. A hagyományos rendszerek és módszerek hiányai nem kerülnek el a szerző figyelmét. Nem szorítkozik mások véleményeinek és bizonyításainak ismételtsére. Eddig eléggé nem méltatott tényeket és szempontokat hoz kapcsolatba. Azon érvek közt, melyeket a philologiai oktatás módszerei ellen fölhoz, van egy-egy, mely pedagógiai közhelylyé vált. Bain ez érveket hatályosabban tudja alkalmazni és más érvekkel kiegészíteni, mint a kritikusok többsége.

A régi klasszikus írókról szóló fejezetben számos érveket sorol föl az ó-klassikái nyelvek és irodalmak szükségessége, hasznossága és állítólagos művelési értéke ellen, valamint olyan tantárgyak jelentősége mellett, melyeknek számára alig van hely a mai rendszerekben. Bain azt igyekszik kimutatni, hogy az eddig divatozó tanulmányok eszményi értéke általán elérhetetlen cél, hogy anyagi hasznértéke pedig vajmi csekély. A fődolog az, hogy Bain a hasznosság szempontjából vitatja a tanterv alapos reformjának jogosultságát. Mindennemű állítólagos vagy tényleges eszményi előnyök ellen döntő érv gyanánt az életgazdaság elvét hozza föl. Az egész kérdés költségvetési kérdés. A tárgyak relativ értéke dönt. Ez pedig attól függ, milyen viszonyban állnak erőkiadás és ismeret-bevétel, élet-költség és életnyereség.

Szerző nézete szerint az, a mit kizárólagosan a régi írók tanulmányozása által tanulhatunk, vajmi csekély értékű. A klassikái nyelvek tanulmányozásban, úgymond, nagyon is sokra kell vinni, mielőtt azon ismereteket valamivel szaporíthatnók, melyeket mindenki e tanulmányok nélkül is elsajátíthat. A fordítható tulajdonságok értékekre nézve felülmúlják a fordíthatatlanokat . . . A klassikái költészet közölhetetlen illatos aromája a tudós tanulmányok luxuscikkeihez tartozik. A tanulók nagy többsége nem érheti el és a költségek túlságosak.

Bain nem ismeri el, hogy e tanulmányok nélkülözhetetlen vagy összehasonlíthatatlan művelési eszközöket képeznek. Azt sem engedi meg, hogy az anyanyelvben és az irányban nélkülök nem lehet sokra vinni.

Nem szabad elfelednünk, hogy Bain mindig az angol viszonyokat tartja szem előtt. Fő érveinek azonban más országok viszonyaira nézve is van elvi jelentőségük, a mennyiben nem a klassika philologia kiszorítása, hanem a tanterv módosítása forog fenn.

A laudator temporis acti mindig e kérdés előtt áll: Megfelelnek-e a tényleges előnyök a rengeteg erő- és idő-költségnek?

Itt nem a vizsgálatok eredményeiről van szó, hanem az életben megmaradó és alkalmazható ismeretekről, azon lézagokról, melyek a modern ember részére legfontosabb ismeretekben maradnak, a gondolkodás azon betegségeiről, melyek valóságos signatura temporis gyanánt mutatkoznak az iskolában és az életben.

Bizonyára nem volna méltányos, e jelenségekkel eleve és kizárólagosan a philologiai oktatást okolni. De az is tagadhatatlan, hogy az elfogulatlan kritika épen e téren mutatja föl a reform fogópontjait. Véleményünk szerint a haladás iránya Bain követeléseinek egyelőre nem fog megfelelni. Sőt az oktatási reformok alig fognak teljességgel az általa kimutatott irányban fejlődni. Mindazáltal köszönettel elismerhetjük az angol kritikus érdemét, mert remélhetjük, hogy a bátor és elfogulatlan kritika egyes túlzások és egyoldalúságok daczára is elő fogja mozdítani a reform létesítését.

Ha szerző számos megjegyzései egyfelől csakis az angol viszonyokra nézve állnak, másfelől általános érdekűek művének azon részletei, melyekben azon pszichologiai és logikai hibákat bírálja, melyek máshol is a gymnáziumi oktatásban mintegy a rendszerhez kapcsolódnak.

Az «új tanterv», melynek kifejtése képezi a mű második feladatát, megérdemli a pädagogok és mindazok figyelmét, kik a közoktatási ügyekre befolyással vannak. Ha nem is fogadnók el e tanterv minden részletét, minden esetre el kell ismernünk, hogy azon szükségeket, melyek századunkban anyagot nyújtanak az oktatás reformjára irányuló törekvéseknek, jobban emeli érvényre, mint a mai nap divatozó tantervek. Nem szükséges, hogy az előbbi kulturharcz örökségéről teljességgel lemondjunk, de mindenesetre arra kell törekednünk, hogy a taurendszert a modern ember és polgár legfontosabb szellemi és gyakorlati szükségével összhangzásba hozzuk.

M.

A mikroszkóp és alkalmazása. Az általános szövet-tani technika rész-fonala. Orvosok és egyetemi hallgatók használatára. Írta dr. Thanhoffer Lajos, tanár. Buda-Pest, kiadja a szerző. 1880.

A magyar tudományos törekvéseknek egyik leginkább figyelemre méltó mozzanata Thanhoffer főlebb megnevezett műve.

Eddig ilyen magyar munka még fordításban sem jelent meg, nem volt szükség reá; az az egy-néhány magyar histiolog

csak külföldi munkákat olvasott. Ilyen munkának is közönség kell. Vajon van-e mai napság már ilyen munkára magyar közönség? Van-e már a magyarságnak olyan kontingense, melynek műveltségében a histiológiai alapos búvárkodásra való készség nélkülözhetetlen legyen?

Nem tekintve a két egyetem orvosnövendékeire és a természettudományok biológiai részét hallgatókra, ma már valóban van a mikroszkop alkalmazására utalt magyar közönség, mely egy ilyen munkára már várakozott. E munka e várakozás kielégítésére is törekszik, bár mint mondja előszavában, főképen az orvosokra és orvosnövendékekre volt tekintettel. Ez azonban természetes; az orvosoknak és orvosnövendékeknek van első sorban e munkára szükségök. E tekintetben a külföld is így van jóformán még az olyan könyvekkel is, melyek az állatbúvár szükségéire is nagy tekintettel akarnak lenni. Aztán az állatbúvár bennök egy-két megjegyzésen kívül magának valót nem kap. Azonban a mi e könyvben foglaltatik, arra az állatbúvárnak is föltétlenül szüksége van; ez az alap, melyre az egész állatországra kiterjesztett búvárlatok nehezkednek. Az állatbúvárnak az egyes állatkörökben felhasználható módszereket az elszórt értekezésekből kell kiböngésznie, míg magának holmi compendium-félét összeszerelhet. Az egész állatországra kiterjedő mikroszkópi utasítást csak a jövő fogja megteremni külföldön is.

Thanhoffernek e 225 lapra terjedő munkája, mely németül is megjelent, nem az eddigi, élvezhetetlenül „tudományos stílusban”, de jó magyar nyelven nyújtja mindazt, mire bárkinek a mikroszkóp használatánál a szövettani búvárlatok alkalmával szüksége van.

Minthogy Thanhoffer e művében megismerteti választékosan mindazt, mit e tekintetben a legjobb ily külföldi munkák nyújtottak, s a magyar búvárok javításait is, a histiológiai búvárlatok módszereiben vagy eszközeiben, művébe fölveszi, munkája a külföldi művek értéke fölött áll.

Kiválóan ki kell emelnem e munka lelkiismeretes gondosságát minden utasításában; alapos megértetéseiben nem hosszadalmasan úgy utasít, hogy az utána dolgozásban nem fáraszt, mi hasznavehetőségének kiváló érdeme.

Tartalma először a mikroszkóp elméletét adja szabatos ismertetésben, gondosan csak a szükségesekre terjesztve ki s egyszersmind magokat a különböző mikroszkópokat és árait is megismertetve.

A mikroszkóp mellékkészülékei elősorolásában és ismertetésében sok oly megjegyzést is közöl, melyeket a haladottabbak jól felhasznál-

nálhatnak, másfelől a mellékkészülékek méltatásánál igen helyesen többet mellőz, vagy jelzi többnek nélkülözhetőségét, mint a melyek a gyakorlatban inkább csak fényűzési czikkeeknek bizonyultak be (camera lucidák stb.).

Leírja azután a stereoskop — a multocolar — és a polarizáló mikrospektroskópot és a demonstrálásra való mikroskópot és szabatos utasításokat ad a mikroskóp bírálására és jókarban való tartására.

Ezek után valódi gyakorlati alapon épült ismertetésben írja le a mikroskóp használatát. A dolgozó asztal berendezése után megemlékezik a főképen intézetben fontosabb mikroskópi mellékeszközökről, a nedves kamráról, a gázkamráról, a gázváltóról, a villámnzó készülékekről, a compressorokról.

Ismerteti azután a szövettani készítmények előállítására szükséges eszközöket és kézfogásokat, a beágyazó módokat, a köszörülést és a kiecsetelést, majd leírja a vizsgálatokhoz szükséges vegyi szereket és azok alkalmazását, azután a szárító és fagyasztó eljárásokat, a festést, a fémbeivódást (impregnatio) és az emésztés módszereit. Megismerteti (gerinczeseken) a vérkeringés vizsgálatát, a mikroszkopikus aquariumokat, a mikroskópi testek, s különösen a vérsejtek megszámlálása módját.

Ezek után utasítást ad a mikroskópi készítmények készítésére, eltartására és némely más idevágó eljárásokra. És végre megismerteti a befecskendező módszereket és használati módjokat.

Hogy a munka könnyebben kezelhető legyen, függelékében tartalmazza a szövettani vizsgálatokra szükséges vegyi, festő- és impregnáló szereket, az elzáró folyadékokat és a beágyazó anyagokat betűrendben felsorolva.

Mint e rövid áttekintésből látható, Thanhoffer felőleli könyvében a mikroskópi bűvárlatnak közönséges, azaz inkább orvosi használatra való anyagát s szabatos, választékos ismertetésben s a magyar bűvárok egyes saját eljárásainak fölvételével könyvét kitünővé tette még a külföldi munkák között is.

E jeles munka, mely megjelenésével tudományos irodalmunk s munkálkodásunk magasabb lendületét jelenti mindnyájunknak s az egész művelt világnak, nélkülözhetetlen dolgozóasztalunkon, s meg vagyok győződve róla, hogy nem sok év alatt kiadásainak egész sorozatával fogunk bírni.

DEZSŐ BÉLA.

Die Straßdecree Ferdinand's II. und der Pfälzische Krieg. 1621—1623. (A Geschichte des dreissigjährigen Krieges című munkának negyedik kötete.) Von Anton Gindely. Prag, 1880. 8-r. XVI. és 597 l. Ára 5 frt.

Væ victis! Régi igazság, egyidős az emberi nemmel. A bukást követi a bűnhődés s a levert forradalom sebeit nem szokás bársony keztyűs kézzel kötözni. A ki győz kizsákmányolja diadalát, s a mint a helyzet urává lett, ellenfele megsemmisítésével akarja hatalma tartósságát biztosítani. Az égetés és mészárlás alkalmazása soha sem egy felekezetnek vagy politikai pártnak sajátja — mert a türelmetlenség mindig a győző vagy uralkodó párt fegyvere. A triumviratus diadalát csak annyi vér szennyezi, mint az albigeois-k bukását, s Cromwell idejében a wexfordi asszonyok fölkonczolása épen oly megrendítő jelenet, mint a párisi vérmenyegző. A diadal mámore s a visszaemlékezés a küzdelem sanyarúságára a levert ellenség vérért kívánják: elnémul a mérséklet szózata s ki hallgatna olyankor az eszély tanácsára?

Bizony, magában is szomorú lapjai azok a történetnek, melyekre a megtorlás eseményei vannak följegyezve, s követte el bár hol és bár ki, leírva, egy megrendítő dráma képét tárja föl az olvasó előtt. Annál inkább kötelessége a történetírónak ezek rajzánál megtartani a tárgyilagosság határait. A büntető a szigort rendszeren politikai eszélynak hiszi, s meg van győződve, hogy üdvös tettet követ el, midőn a bajt gyökerestől irtja ki. Nála nem phrasis «a rák által bántalmazott tag kimetszése». A fanatizmus nem egy felekezetnek, a türelmetlenség nem egy politikai pártnak sajátja: az ilyen tényekkel szemben kötelessége azok festőjének megtartani a mérséklet s óvatosság határát s nem róni föl felekezeti bűnül azt, mi általános emberi szenvedélyből folyik s erős meggyőződés által sugalmaztatott.

Gindely a harminczéves háború negyedik kötetében II. Ferdinánd repressaliáit festi, azokat a rettenetes napokat, melyek a fehérhegyi csatát követték: a «væ victis történetének» egy szomorú lapja e könyv. Hurter óta tudtunkra senki sem foglalkozott tüzetesebben e sötét képpel, s meg kell vallanunk, sokkal objectivebben, behatóbban, elfogulatlanabbúl festette le azt, mint a «II. Ferdinánd és kora» ez írója. Sőt munkáját — alább meglátjuk minő részletek kivételével — sikerültnek, jónak mondhatjuk, mely e korszak sok részben új világát tárta fel.

Pedig ő is mint Hurter német szempontból indul ki, katolikus író s erős dynastikus érzékű. Hanem jóval tágabb látköre van,

elfogulatlanabb, inkább behat a dolgok mélyébe, tud és akar méltányos lenni, s az igazságot keresi.

Mind ezek közül semmi sincs meg a türelmetlen és elfogúlt Hurterben, kiről pedig éppen oly kevésbé lehet elmondani, mint Gindelyről, hogy készakarva hamisított volna meg csak egy adatot is. Csak hogy egészen más indok vezette tollukat. Gindely hű és igaz képet akart festeni, se katholikussága, se sympathiája a császári ügy iránt nem gátolták abban, még csak el sem homályosíták szemüvegét. Hurter fanatismusa és türelmetlensége oly nagy, hogy abban a visszatörülésben a mi történt, a prágai vérengzésben s az összes cseh jószágok confiscációjában a bűnnel párhuzamba téve, valóságos szelídséget lát, mindenesetre a megérdemelnél sokkal kisebb megtorlást.

De csak eddig terjed a párhuzam a két munka közt: a mennyivel tágabb látkörrel bír Gindely a korlátolt Hurter fölött, annyiaval szélesebb forrásismerete is. Kétségtelenül Hurter is használt levéltári adatokat, és sok nem ismertényt hozott a bécsi és müncheni levéltárakból fölszínre — de meg sem közelíti azt, a mit e részben Gindelynek köszönhetünk, ki a bécsi, prágai, müncheni, szászországi, berlini, szóval csaknem az összes ausztriai és németországi levéltárakon kívül számos családít és külföldit s ez utolsó kötete számára már a magyarországiakat is áttanulmányozta. Forráskritikája pedig hasonlíthatatlanul más. Legérdekesebben tűnik ki ez abból, hogyan használja a két író az egykorú nyomtatványokat, melyek tudvalevően mint *Neue Zeitungen*, a fontosabb napi események leírásai; hivatalos és félhivatalos röpiratok, pamphlettek, okírat-gyűjtemények, de mindig irányzatosan tartva, igen nagy számmal adattak ki a szemben álló felek által. Hurter rendszeren csak a katolikus és Ferdinánd-párti röpiratokra támaszkodik, nemcsak a tényeket, hanem azok megítélését illetőleg is. Ezek álláspontjára helyezi magát minden bonczolás nélkül, s ítéleteiket nem egyszer bizonyítékok helyett adja. Gindely pedig valódi kritikai óvatossággal használja őket — bő forrásanyaga mellett különben sem levén rájuk szorúlva — s csak annyi fontosságot tulajdonít nekik, mennyit érdemelnek: hogy t. i. belőlök a kor fel fogását megismerje.

S ez Gindelynek, mint történetírónak, legfőbb érdeme: bámulatos mennyiségű új adathalmazt hordott össze (pedig, nem is számítva az újabbakat, mint d'Elvert-et és Wiedeman-t, rég időtől fogva számos kutató és feldolgozó tette e kort vagy annak egyéb részleteit tanulmánya tárgyává) s a forrásokat helyes kritikával

használta. Az sem kis érdem, annyi anyagon uralkodni tudni, melynek rendezése, beosztása, csoportosítása dönti el a földolgozás értékét s ha Gindely itt-ott a kisebb pontosságú eseményeket is részletesen dolgozza föl, azt azért tette, mert ki akarta tárgyát méríteni. Azért nem lesz lapossá s ha helyenként talán fárasztó vagy nehezebb olvasmányt nyújt, de sehol sem unalmas, a legtöbb helyen pedig, mint pl. a megtorlás részleteinek, Lichtenstein befolyásának, a confiscatiót megelőző tárgyalásoknak, a morvaországi rendszabályoknak I. Jakab angol király megbízottja lord Digby követjárásának, a kapuczinus pater Hyacinth szerepének, a spanyol udvar befolyásának, a weltlini vérfürdőt követő események rajzának — melynek mint Gindely találón mondja politikai gyümölcse Ausztria ölébe esett — a csehországi egyházi reformoknak festése stb. érdekes, sőt helyenként drámai elevenségű.

Azt is értjük, hogy Thurnt egyenesen hűgvelejjűnek tartja, s Maximiliánt a bajor herceget igen magasra helyezi mint államférfit. Tették ezt mások is, főként a bajor történelmi iskola, mely e minden esetre kiváló embert tekint a Wittelsbach-ház hatalma megalapítójának. Azért ő nem elfogúlt egyik párt vezérférfia iránt sem — s ha nem adja is Ferdinándnak oly mesteri rajzát, mint Ranke, azért állít ő össze a nevezetes uralkodó fény- és árnyképeiből annyi vonást, mennyiből annak alakját az olvasó kifestheti magának.

Hanem a mit sehogys sem tudunk érteni, az, hogy e gondolkodó fő és kritikai érzékű író még most sem tud sem igazságos, sem méltányos lenni Bethlen Gábor s a magyar ügyek iránt, még azután sem, hogy a magyar levéltárak felnyíltak előtte, s azok adatai bőségesen hullottak ölébe. Mintha fátyol borítná szemét s régi előítéletei kötve tartanák kezét. Pedig maga mondja, hogy «amaz idők politikai zavarához jelentékeny felvilágosításokat nyert a magyar levéltárakból» s ezek használatát nem tudja eléggé ajánlani. Nem mintha nem lett volna meg benne is az igyekezet erre, de nem használta föl eléggé, következtetései pedig mindig épen gyarlók, vagy helytelen szempontúak, ha nem is annyira igaztalanok s méltánytalanok, mint munkája megelőző kötetében.

Azonkívül, hogy a munkában mindenütt, hol Bethlen belenyúl a történetbe, az kellően ki van emelve, még egy egész elég terjedelmes fejezetet szentel a hainburgi és nickolsburgi alkudozásoknak, mely sok új adatot tartalmaz ugyan, de magában az elbeszélésben sok téves fölfogást, s a viszonyok nem értését árulja el. A hainburgi alkudozások alatt pl. Bethlen azt kívánta, hogy Fer-

dinánd a végvárak fentartására bizonyos összeget fizessen — Gindely ezt arra magyarázza, hogy Bethlen azt kívánta, hogy az üres királyi címzről való lemondásért Ferdinánd magát «formaszerinti adófizetésre» kötelezze. Nem úgy van. Ezek a török ellen szolgáló végvárak voltak, oly föladattal, hogy a békeidőben is folyton tartó portyázásokat fentartsák. Egy tekintet a térképre meggyőzhette volna Gindely urat, hogy e várak fentartása Ferdinándnak is érdekében állt — ki nem osztozott G. úr fölfogásában, mert a nickolsburgi békében csakugyan megigérte az évi 50,000 forintot.

Különösen hangzik Gindely szájában az is, hogy Bethlen alkudozásaiban «ázsiai színezetet» keres. Egészen érthetetlen phrazis, melyet ő előszeretettel alkalmaz. Bethlen vont-e be a portát az európai concertbe, vagy még száz évvel előtte a Capet-k s Habsburgok? Ő nem teremtette a helyzetet, hanem kapta s csak azon belül mozoghatott. S vajon nem szakasztott úgy tett-e Ferdinánd is mint Bethlen? Halljuk magát Gindelyt: a nickolsburgi béke megkötése előtt történt. Ferdinánd nagyon szorongatva volt, s Ferdinánd tanácsosait, theologusait s a spanyol követet megkérdezte. «Ha a szerint történt volna — mondja Gindely — a mint ezek kívánták, a magyar rendek most is olyan tartalom nélküli s kétértelmű phrasissokkal elégtettek volna ki. . . » de hát persze Németország rendei fenyegetve voltak s megadták a mit Bethlen kívánt. Hja biz' a diplomatia akkor Ázsiában és Európában is egyforma volt, Bethlen is csak azt tette, a mit ez, s Gindely úr aligha egyebet vesz rossz neven tőle, mint azt, hogy nem hagyta magát az orránál fogva vezettetni.

Akár minden lapja ellen tehetnénk ehhez hasonló kifogásokat, hol Bethlenről szól — itt nem az adatokban, hanem a szellemben van hiba. Gindely úr két mértékkel mér. Leplezetlen őszinteséggel elmondja, hogy a hainburgi alkudozások alatt Ferdinánd késznek nyilatkozott Magyarország *régi* kiváltságait megerősíteni, s akár hogy akarta Bethlen sarokba szorítani mit ért a «régi» alatt, nem akarta megmondani. Gindely megmondja: a koronázási diplomák előtti dolgokat «remélvén — úgymond — hogyha ez ígérlet által rászédheti őket, fogantyúja lesz az ország visszafoglalására. Az amnestiáról hallgatott, mert a birtoklásokat meg akarta támadni.» Azt kérdem Gindely úrtól, ilyen szándékkal bíró alkudozó féllel szemben követhetett-e Bethlen más politikát? Vajon az uralkodó, ki alattvalójának engedélyt ad hamis pénz verésre s ezzel Magyarországot is nagy pénzügyi zavarba dönti, nem lehetett-e gyanús, mint alkuvó fél?

Gindely úr Ferdinánd uralkodásának árnyoldalai közül egyet sem hallgat el, s nem is takargatja tetteit, czélzatait, törekvéseit. De azokból semmi sem következik s az egész benyomás Ferdinándra nézve még is kedvező. Az is igaz, hogy Bethlen kiemelkedő tulajdonaiból vajmi keveset ismer el, de még is elismer valamit. Azonban az összbenyomás Bethlenre nézve még is kedvezőtlen. Ezért mondók, hogy két mértéket használ, nem is említve, hogy a mérték, melylyel a török viszonyokból folyó dolgokat mérlegeli, hibás — mert erről az ő fogalmai is a legnagyobb mértékben hibásak.

Mindamellett Gindely úr hasznos szolgálatot tett a magyar történetírásnak is. Ha valaha valaki Bethlen Gábor életét meg fogja írni, sokat tanulhat művéből azon uralkodók és országaik történetére nézve, kikkel Bethlennek érintkezése volt.

SZILÁGYI SÁNDOR.

Theokritos idylljei, és a görög s római idyll. Tanulmány, írta dr. Bászel Aurél, egyetemi magántanár. Buda-Pest 1880. Ifj. Nagel Otto bizománya. Ára 1 frt 70 kr.

Róma szerencsésebb volt Athénnél: mindig Róma tudott maradni; Athén egyszerre csak megszűnt Athén lenni, s lett belőle az ősi dicsőség elomló tetője. De úgy jár az, a ki könnyen jut valamihez, könnyen el is veszi. Athént idegen föld emberei tették nagygyá; ő maga kevés nagy embert szült; amazoknak meg csak mostoha anyjak volt, még pedig nem a legjobb. Magára is hagyták utoljára, s eljött a barbár hódító, rátette kezét, s ő még jobban letörpült alatta. Három századdal Kr. e. Athén már csak «volt». Ellhagyta maga-magát s Alexandreába vándorolt. Athén — Alexandreában, mint Páris — Amerikában. Azt gondolták azok a világhódítók, hogy ők oda vihetik a görög szellemet, a hova nekik tetszik. Nem tudták, hogy üregházban csak mesterséges fűtéssel lehet idején kívül is virágot tenyészteni: az is satnya; nem tudták, hogy igazi tudomány és igazi művészet csak szabadság földjéből sarjajhatik. Szenvelgés foglalta el az érzelem helyét. S mégis természetes egy-egy ily korszak bekövetkezése az irodalmakban. Mit tegyen az ifjú nemzedék, ha látja, hogy nagy szellemek már elvettek orra elől a tárgyat, az anyagot? Abban tesznek túl rajtok, a miben tudnak: vagy többet adnak a formára, mint amazok, vagy még annyit sem. Ez mind a kettő legalább is feltűnő. Ha azok ideálisak voltak, ők lesznek reálisak s megfordítva. Hanem újat, azt keveset tudnak nyújtani: rágódnak a régien, vagy ha találhatnak is

valami újat, pikáns, raffinírozott ízléssel dolgozzák föl, a mit ők genialitásnak neveznek. «Korunk talán hasonló a tiedhez?» ... — Igen, korunk hasonlít némileg Alexandria művészi hóbertos korszakához, s nem hiszem, hogy dr. Bászel, midőn előttünk fekvő munkájában ama korszakot oly szabatosan jellemezte, ne gondolt volna korunkra és eszébe ne jutott volna: «de te fabula narratur» azaz neked szól a leczke; lányomnak szólok, fiam uram is értsen róla. S nagyon helyesen cselekedett, hogy munkáját a nagy közönségnek igényeihez is alkalmazta. Oly munkát adott, mely komoly tudományossággal szellemes kidolgozást igyekszik egyesíteni. Teljes képet nyújt költőjéről: bármennyire szereti, még sem elfogúlt iránta. Elismeri, hogy Theokritos költészete már nem ment bizonyos művészien számító mesterségtől. S ha a föld, a melyen született, a kies Sikelia, a természet iránt való fogékonysága és elvitáztatatlan költői tehetsége kortársain felül emelte is őt, s figyelemre méltót alkottatott vele a költői teremtes ama pangásakor is, de az irodalom sülyedésének jelei már nála is észre vehetők. Érezte kora költészetének hanyatlását, azért menekült a népieshez, az idyllhez. Csakhogy ez nem kora és saját lelke szüksége volt, hanem új tárgy hajbászása művészi számításból. «De mindenben érezzük — mondja szerzőnk — Theokritosnál a szeretetre méltó, igazán költői érzület melegítő sugárait: a népiesnek és eredetinek ismeretét, a hangulatos fogékonyságot, a valódi, valamint tájképi, úgy szellemi természet iránt, élcezes jó kedvet és kecsét, a forma fölülmulthatatlan csínját és kedvességét, és helyes tapintatot.» S ez szóról-szóra igaz. Sok ismerettel rajzolja szerzőnk a bukóloszi költés népies eredetét, a költő eljárását, melylyel a művészi reflexiót az üde természet éles megfigyelésével összeolvasztotta. E tekintetben Theokritos valóban ama korszak Tennysona, Aranya. Bászel igyekszik ezt visszatükrözni művében, s ez főérdeme. Soha sem felejtí el, hogy a modern világnak magyarázza az antikot, s hogy költőt magyaráz. Mert a klasszikus ókort sohasem önmagában és önmagáért kell tanulnunk, bármint szép volt is, hanem a jelenre való hatásában és hatásáért; a mint hogy akár irodalom, akár történelem terén csak az számíthat kiváló figyelmünk kiérdemlésére, a melynek a jelenben is maradandó hatása látszik, a mi nem tűnt el nyomtalanul. A remekműveket megőrzi a gondviselés; Shakespere-rel szólva, a nemesnek áldásos hatása évszázadokra terjed és kihat. Ki tudja, hány olyan csillag is tündököl a magas égen, a mely már régen elenyészett, csak fénye ragyog még folytonosan? — — — Nem kételkedünk benne, hogy a Bászel műve sokakban kedvet fog ébresztetni

a költő műveinek tüzetes megismerésére. Sőt ha könyvében kifejezett amaz óhajta, hogy vajha bírhatnók Theokritost a kor kívánalmainak megfelelő fordításban, — teljesedik, az méltán lesz műve hatásának betudható. Annyi bizonyos, hogy nagyban megkönnyítette mindazok dolgát, kik Theokritossal nálunk bármily tekintetben foglalkozni akarnak. Természetesen nem olyan fordítást kívánunk, mint a hogy a szerző könyvében előforduló idézeteket Szabó Endre fordította, melyek szelíden szólva, nem sikerültek. A Bászeli érdeméből azonban e körülmény mit sem von le.

CSENGERY JÁNOS.

Der Darwinismus, ein Zeichen der Zeit. Von Albert Wigand. (Zeitfragen des christlichen Volkslebens. Dritter Band. Fünftes und sechstes Heft. Heilbronn, Henninger. 1879.

Azon konservatív természetvizsgálók, kik leginkább vonakodnak Darwin elméletének helyességét elismerni, nagy részben a botanikusok közt találhatók. Wigand is kezdettől fogva a Darwinismus rajongó ellenfeleihez csatlakozott. Legújabb munkájában a Darwinismust kulturtörténelmi szempontból akarja megítélni, mert azt véli, hogy korszakunk jellemének megértése a Darwinismusnak, mint kortörténelmi ténynek, megértésétől függ. Ez értekezés mintegy velejét adja Wigand nagyobb *Der Darwinismus und die Naturforschung Newton's und Curier's* című művének. Szerző tüzetesen bírálja azon előfeltételeket, melyekből a Darwinismus részint valóban, részint Wigand nézete szerint, kiindul, valamint az elmélet védhető eredményeit, melyek szerző fölfogása szerint tudományos jelentőséggel nem bírnak. Hébe-korba találkozunk ugyan egy-egy találó megjegyzéssel, mely a negatív instantia jelentőségével bír. Egészben véve azonban több a támadás, mint a bizonyítás. Wigand merőben tagadja a Darwin és társai által kifejtett elveket, sőt azon tüneményeket is, melyek amazoknál az inductio alapját képezték. Szerző nem egyszer von le helytelen következtetéseket helyes előtételekből.

Az elfogulatlan ismeret érdekében a legvalószínűbb tanok ellen is érvényre emelni a negatív instantiákat. mindenesetre érdemes vállalat. Wigand munkálkodása is némely tekintetben e czélt tartotta szem előtt és érte el. E kritikai érdem elismerése mellett azt is el kell ismernünk, hogy azon tapasztalati tényeket is, melyek a *struggle for life* és a *selection* tapasztalati bizonyítási anyagát képezik, könnyen vette föl. A természetben mutatkozó

ezéllírányosságra vonatkozó megjegyzései figyelemre méltók. A mit Wigand a Darwinismus erkölcsi és vallási következtéseiről mond, nagyrészen a materialismus azon népszerű íróira nézve áll, kik a Darwinismus elveiből kényök-kedvök szerint következtetik dogmáikat. Noha szerző főként Darwin elméletét véli megczáfolni, okoskodásai rendszerint olyan dolgokra terjednek ki, melyek nem valók ugyanazon keretbe. Qui nimium probat, nihil probat. Valamint Darwin más vakbuzgó ellenfelei, úgy szerző is gúnyos megjegyzéseket és gyanúsítást halmoz, a hol nem az atheismus bűnvádja, hanem csakis az érvek logikai értéke dönthet. M.

Schlaf und Traum. Eine physiologisch-psychologische Untersuchung.
Von Paul Radestock. Leipzig, Breitkopf und Härtel. 1879.

Újabb időben a physiologiai psychologia is vállalkozik az alvás és az álom tüneteinek vizsgálására. A tudomány azelőtt a költőknek, a jósoknak, a prófétáknak engedte át e tünetenyeket, melyek régóta a nép-balhit kizsákmányolására szolgáltak.

Csak mellékesen foglalkozott az egykori psychologia e tünetenyek scholastikus színezetű magyarázatával. Újabb időben philosophiai írók és a psychiatria egyes művelői tudományos szempontból kezdték e homályos tárgyakat vizsgálni. Így többek közt Scherer, Strümpell, Voekelt, Spitta és mások közöltek ide tartozó értekezéseket és vizsgálatokat. Radestock monographiája lajstromozza az eddigi kísérleteket és eredményeket, és egyúttal a physiologiai psychologia alapján mélyebben behatol a tárgyba.

Szerző olvasottságának érdekes történelmi adatokat is közönhetni. Szorgalmas philologiai tanulmányai alapján előadja a görög és római írók nézeteit. Szerző az ethnologiai, valamint az újabb philosophiai, nevezetesen a psychologiai irodalomban is járatos. A módszert illetőleg Lange F. A. nyomait követi. Különösen idézi Lange nyilatkozatát a somatikus módszerről. A psychologiai kérdésekre nézve főként Wundt *Grundzüge der physiologischen Psychologia* című művére támaszkodik.

Előre látható, hogy e homályos kérdések fejtegetése egyes buzgó vizsgálóknak alkalmat nyújtanak eredeti hypothesisek és mérész általánosítások megkísérlésére. Radestock dolgozata érdekes kezdetet képez e járatlan úton. Elismerésre méltó azon önmegtagadás, melylyel merész elméletek construálását kikerülte. Azon kérdéseket, melyek az álmodás és az éber gondolkodás különbségé-

nek fejtegetése, valamint az álom és az őrültség összehasonlítása alkalmával merülnek föl, nem fejtette meg.

A munka főérdeme abban áll, hogy jól adja elő az eddigi vizsgálatok eredményeit, a mennyiben az alvás okaira és jellemző sajátságaira vonatkoznak.

Az alvás fontosságáról, az álom jelentőségéről a népek psychológiájában és a politikai történelemben, a költők és a philosophok nézeteiről szóló fejezetek talán leginkább fogják érdekelni az olvasók többségét.

M.

Neue Studien zur Geschichte der Begriffe. Von Gustav Teichmüller. Drittes Heft: Die praktische Vernunft bei Aristoteles. Gotha. F. A. Perthes. 1879.

Szerző kutatásai a görög philosophia terén több ízben becses szolgálatot tettek a philosophia történelmének. A kütfők alaposabb tanulmányozása által előmozdította Aristoteles tanainak ismeretét. *Aristotelische Forschungen* (I—III. Halle, Barthel) és *Studien zur Geschichte der Begriffe* (Berlin, Weidmann) című munkái után *Neue Studien zur Geschichte der Begriffe* című művében újabb kutatásainak eredményeit teszi közzé. A harmadik kötet kritikai vizsgálatainak folyamában tüzetesen polemizál Aristoteles kritikusai, nevezetesen Walter ellen. Vizsgálatai főként a szaktudósok figyelmét veszik igénybe, de azon philosophiai műveltségű olvasók részére is hozzáférhetők, kik Aristoteles munkáival foglalkoznak.

M.

A lánczolt Prometheusok. Írta II-ik Kákai Aranyos. Buda-Pest. Athenaeum. 1881.

A szerző ez újabb röpirata bágyadtabb elődeinél, de annyiban jobb, a mennyiben valamivel kevesebb benne a mende-monda és valótlanág. Címét bujosan érthetni. Miért Prometheusok és miért vannak lánczolva gr. Andrassy Gyula, Szlavy József, Széll Kálmán, b. Sennyey Pál, gr. Szapáry Gyula, dr. Samassa József, a kik e röpirat foglalkozik. Gúny-e ez vagy komoly beszéd? Se így, se úgy nem tudjuk érteni. De lehet valamely könyvnek rossz címe és jó tartalma. Azonban tartalmával sem lehet megelégedve az, a ki könyvekben eszméket keres, még akkor is, ha azok személyekről szólnak. Ha van valami eszme e röpiratban, az nem egyéb, mint az, hogy gr. Andrassy Gyula nem derék politikus, de tüstént azzá válik, ha megbuktatja Tiszát; Szlavy nem sokat ért eddig, de helyre-

hozhatja minden hibáját, ha Tisza ellen támad; Széll Kálmán jeles dolgot művelt, midőn a pénzügyminiszterségről lemondott, de még jelesebben cselekednék, ha az egyesült ellenzékbe olvadna; Sennyey kitünő államférfiú, de akkor nagygyá válik, ha az egyesült ellenzék élére áll; Szapáry nem érti helyzetét, ha nem eselszövényeskedik Tisza ellen; Samassa mindig kitünő politikus volt, s az lesz a világ végeig. De arról alig van szó e röpiratban, hogy e férfiak minő eszmék képviselői, s általában a szerző minő politikát ajánl a magyar nemzetnek. Úgy látszik azt hiszi, hogy a magyar politika nem egyéb, mint bizonyos előkelő egyéniségek barátsága és ellenségeskedése, a kiket egy kis rágalommal összeveszthetni, s egy kis hízelgéssel megnyerhetni. Mi a pártörpíratoknak éppen nem vagyunk ellenségei, s igen örvendénénk, ha jobbra-balra oly röpiratok jelennének meg, melyek a pártok irányait, eszméit, törekvéseit fejtegetik, sőt, ha meg kell lenni, egy kis rágalmat és hízelgést is megtűrünk. De az eszmétlen röpiratok, melyek csak hízelegni és rágalmazni tudnak, legalább is fölösleges dolgok. Azt sem foghatjuk meg, hogy hogyan került Samassa a Prometheuszok közé. Ő lehet kegyes pásztor, szelíd lelkű főpap, szeretett kormányzója érseki megyéjének, de az irodalom terén se mint tudós, se mint Mæcenas nem vonta magára a közönség figyelmét, mint politikus pedig csak Bosznia ügyében mondott beszédéről s Treforthoz intézett leveléről ismeretes. Beszédében bármely szempontból bajos fölfedezni a prometheuszi szikrát, hírhedt levele pedig legföljebb csak jux-nak járja meg. A szerző sokat emlegeti, hogy Samassa Deáknak politikai benső barátjai közé tartozott, s politikájának mintegy letéteményese. Mi jól ismertük Deák politikai benső barátjait, de Samassáról csak azt tudjuk, hogy mint Deákpárti képviselő szíves viszonyban állott Deákkal, mint igen sok más. Hogy Samassa politikája, ha ugyan van ilyen, a Deákénak folytatása volna, az csak olyan beszéd, mint a mikor a *Pesti Napló* azzal kérkedik, hogy őt Deák szelleme lelkesíti, s benne folyvást Urváry élelmessége kaczerkodik minden párttal, mindennemű eszmével és mindenféle előfizetővel.

KOSSUTH ÉS GÖRGEI.

Görgei Arthur úrtól az alább következő levelet és közleményt vettük, a melyeket a fönnebbi cím alatt egész terjedelmökben ezennel közrebocsátunk.

Tisztelt szerkesztő úr!

A *Budapesti Szemle* utolsó füzetében meglepett egy tanulmány, mely Kossuth Lajos *Írataim az emigrációból* című művének második kötetében előforduló némely állítás alaptanlanságát kiünteti.

Ha az ily irányú tanulmányoknak a *Budapesti Szemlé*-ben nyitott tér még véggépen elfoglalva nincsen, úgy az itt következő észrevételek jóakaró fölvételéért esedezném. Legjobb barátom írta.

Azonban, ha most mindjárt nem lehet: nem baj. «A mi halad, el nem marad.»

Kiváló nagyrabecsüléssel

Visegrád, február 10. 1881.

alázatos szolgája

Görgei Arthur.

* * *

1851-ben a *Kölnische Zeitung* június 25-iki 154. számának vezérczikke nagy tévedésnek mondja Kossuth Lajos részéről egyebek közt azt is, hogy ő a magyar köztársaságot (értsd a függetlenséget) a hadsereg beleegyezése nélkül kiáltotta ki.

Erre Kossuth Lajos, ki akkor még Kiutahiában időzött, szükségesnek tartotta fölvilágosításokat adni s e végett három cikket írt, melyeket oly utasítással küldött meg egy barátjá-

nak Európába, hogy azokat a *Kölnische Zeitung* szerkesztőségének a maga nevében küldje be. A mit az meg is tett.

Most pedig helyén látja Kossuth Lajos, e három cikke egyikének azon részét közleni, mely szabadságharcunk némely mozzanataira világot vet. És az e hírlapi cikkből közlött adatok hitelességéről kezeskedik Kossuth Lajos szerint az, hogy 1851-ben írvák, midőn még friss emlékezetében voltak. *)

Ugyancsak 1851-ben befejezé Görgei Arthur *Klagenfurt*-ban — hová őt az akkori bécsi kormány internálta volt — a *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849* című két kötetes művét, melyet Brockhaus F. A. Lipcsében 1852-ben kiadott.

Nevezett műben azon kérdésre nézve: egyetértett-e a hadsereg a függetlenségi nyilatkozat indítványozásával? szintén fordulnak elő adatok, melyek a Kossuth Lajos közlött adatok némelyikének ellentmondanak, és melyek hitelességéről ugyan azon körülmény kezeskedik, a melyre hivatkozva Kossuth Lajos, az ő adatai hitelességét vitatja, hogy tudniillik 1851-ben, tehát oly időben íratlak, midőn írójoknak még friss emlékezetében valának.

A kiutahiai adatok szerint Vetter fővezérrel Damjanich és Klapka voltak az elsők, kik Ferencz József császárnak Magyarország állami létét eltörlő (1849. márczius 4-iki) manifestumával kezökben, Kossuthhoz (akkor Török-Szent-Miklóson) azon nyilatkozattal léptek be, hogy e merénylet után a Habsburg-házzal többé alkudni gyalázat volna, s most többé a harc pozitív végzélja iránti nyilatkozatot a nemzetnek hasztania nem szabad. **)

A klagenfurti adatok szerint ellenben Damjanich, az 1849 april 19-iki nagysarlói győzelemre következő napon, a függetlenségi határozat hírének april 17-ikén történt megérkezése után Görgeivel először találkozáván, azt kérdi ettől: «Vajon meddig futnának most a debreczeni függetlenek, ha nem mi győztünk volna, hanem az osztrákok?» ***)

Klapka pedig Buda ostromának tartama alatt, Debre-

*) *Írataim az emigratióból.* Kossuth Lajos. Buda-Pest, Athenaeum. 1881. II. 273. lap.

**) *Írataim.* II. 275. lap.

***) *Mein Leben und Wirken.* II. 116., 117. lap.

czenből jövet, Görgei főhadi szállásán a függetlenségi határozat és különösen annak keletkezési módja fölött irgalmatlanul pálczát tört. *)

Görgeit Kossuth, a kiutahiai adatok szerint, még Tisza-Füreden (közvetlen az áprilisi hadjárat kezdete előtt) Klapka jelenlétében egyenesen fölszólította, hogy egyetért-e a többi vezérek említett nyilatkozatával? Mire ő egyetértését tartózkodás nélkül kijelentette, azon hozzátétellel, hogy az alkut Ferencz Józseffel ő is erkölcsi lehetetlenségnek tartja, de a resignáltatott V. Ferdinándot az 1848-iki törvények alapján királynak elfogadni nem ellenzené. **)

Nem úgy a klagenfurti adatok.

Ezek szerint Görgeit Kossuth nem Tisza-Füreden, az áprilisi hadjárat megkezdése előtt, hanem annak folyama alatt, az isaszegi csata után, Gödöllőn, s itt is nem Klapka jelenlétében, hanem négy szem közt capacitálni igyekezett az iránt, hogy a nemzet türelme ki van merítve, hogy ama császári manifestumért teljes repressaliákkal kénytelen élni, hogy Európa népei a magyar nemzet derék voltát azon válasz után ítélandik meg, melyet majd az octroyált alkotmányra ad, hogy Anglia, Franciaország, Itália, Törökország, sőt egész Németország — az osztrák örökös tartományokat sem véve ki — csak arra várnak, miszerint Magyarország független államnak nyilatkoztassa magát, hogy tényleges segítségökben annál bővebben részesítsék, minél tartózkodóbbak valának addig, hogy a sokat s nyargatott, leigázott lengyel testvérnép tüstént követendi a magyarok példáját, s velők egyesülve, az osztrák és orosz politika által érdekeiben sokféleképen sértett magas Portában hatalmas véd- és dacz-szövetségesre találand, hogy a győzelem biztos, de a magyar jóval többet tehet, mint a mit magáért teszen: mind azok szabadságáért, kik győzelmét óhajtják, harczolhat, kell hogy harczoljon; szózata azonban előzze meg tettét, győzelmi riadója a biztos győzelmet, előre hirdetendő ennek megváltó közellétét, a leigázott népeknek, hogy ébren legyenek és harczkészen, nehogy a mentő pillanatot tompa észszel elaludják s a közös ellenségnek pihenésre, összeszedésre, új erősödesre időt engedjenek, hogy az octroyált

*) *Mein Leben und Wirken.* II. 104. lap.

**) *Írataim.* II. 267. lap.

alkotmány Magyarország fönnállását tagadván: a magyarnak erre hallgatnia nem szabad, hogy hallgatása azon okiratnak fél elismerése volna és minden győzelem gyümölcstelen maradna, hogy tehát nyilatkozni kell, s olyan nyilatkozat, a melyet ő (Kossuth) kíván, a nemzet önérzetét emelné, az országgyűlésen belül és kívül bizonytalanul ide s tova vergődő pártok mögött egyszerre minden hídat lerontana, a legközelebb, legfontosabb közös cél kedvéért a pártérdekeket háttérbe szorítaná s így a biztos győzelmet könnyítené, elősegítené.

Görgei ellenben mindezt belátni nem vala képes. Szerinte ahhoz, hogy Magyarország szabad legyen, nem szavak kellenek, hanem tettek. — Ebben a magyarokat segíteni Magyarországon kívül egyetlen kar sem fogja, hanem fog-nak támadni hadseregek ellene. Ha az imént megverték — ismételve is — az osztrákot: csakis a legnagyobb erőfeszítéssel tehették. Erre képesekké őket azon öntudat tevő, hogy igaz ügyért harcolnak. Magyarországot Ausztriától elszakítani azonban nem törvény melletti, hanem törvény elleni harc; nem védő küzdelem, hanem az osztrák monarchia (1849-ben beszél) fönnállása elleni támadás. S ez által számtalan réges-régi érdek és sympathia halálosan sértetvén; ez által egy ok nélkül való forradalomnak minden sanyarú következményei Magyarországra zúdítatván; ez által a régi ezredek (a hadsereg magva) esküszögővé tétetvén, lelkökben megrendítetvén: napról napra hanyatlani fogna a honvédelem, míg az ellenségnek minden szomszéd államban az európai súlyegyen (1849-ben beszél) megzavarói ellen egy-egy szövetséges támadna. Octroyálást hallgatva türni nem szabad! — helyes! — De vajon, a mi eddig történt, hallgatva türés volt-e? Lehet-e ennél találóbb felelet? — Bevallja végre Görgei, hogy az európai népek üdvösségére hogy mi kell és belőle mennyi: ő meghatározni nem képes; annyi azonban tisztán áll előtte, hogy Magyarország népeinek előnyére és becsületére inkább válik a csatatéren kivívott legparányibb győzelem, mint a legfőnhéjazóbb nyilatkozat; és ismétli: V. Ferdinánd királyért s az általa szentesített alkotmányért nyert csaták Magyarországnak a bécsi miniszterek agyrémeire adható legjobb válasza. *)

*) *Mein Leben und Wirken*. II. 9—11. lap.

Ekképen egymásnak homlokegyenest ellentmondván a kiutahiai és a klagenfurti egyidejű adatok: ha már most ki akarjuk tudni, melyik részen áll a történeti hűség, vizsgáljuk: a két adat-szolgáltató író közül 1851-ben melyiknek lehetett inkább érdekében, hogy az igazmondás útjáról letérjen? melyikök érezte magát a *Kölnische Zeitung* idézett cikke által megtámadva és tartotta szükségesnek, arra a hírlapi cikkekre fölvilágosításokat adni?

Kossuth Lajos maga vallja, hogy ő az.

És rajta lévén a kellő adatok előteremtésén, írott nyilatkozatok pedig csak Bem és Perczeltől létezvén: *) kénytelen ráfogni a többi vezérekre, hogy tőlük írott nyilatkozat nem is kellett, mert hiszen a függetlenségi nyilatkozatnak ők voltaképpen a szülői; neki már csak a bába szerepe jutott. De sietnie kellett vele, különben «Budán, vagy ha Buda helyett (mint Kossuth akarta) Bécs alá nyomul a győzelmes hadsereg: onnan maga a hadsereg fogja, senkit sem kérdezve, a pronunciatiót megtenni». **)

Ettől rettegett volna Kossuth?

— — Kötve hiszszük.

Jelachich, Magyarország horvát bánja, pártot üt s ellenünk tör.

Budán, a királyi palotában, az ország nádora, a magyar király unokaöccse; Pesten, a magyar országgyűlés élén, a magyar királynak teljhatalmú alkotmányos kormányja; magyar haderő szemben a pártütővel: és ez mégis kardesapás nélkül folytatja útját magyar földön!

Hát a magyar nép?

Lidércz nyomja, a rémület lidércze.

De megszólal Kossuth: és vége a lidércznyomásnak, és vége a pártütő diadalútjának. Jelachich Bécs felé menekszik.

A magyar hadsereg nyomon követi az ország határáig. Itt megáll; mert Bécs alatt Windischgrätz, az osztrák császár s magyar király fővezére, oltalma alá veszi Magyarország pártütő megtámadóját, és — a magyar király nevében — lázadónak bélyegezi Magyarország alkotmányos védőit.

*) *Írataim* II. 275. lap.

**) *Írataim* II. 276. lap.

Síralmas a magyar hadsereg állapota. Magva, néhány magyar ezred, ezelőtt pár hóval még a császári királyi osztrák hadsereg alkatrészei, a magyar alkotmányra tett esküjök most szemben állván az uralkodónak esküdött hűséggel, mely egyúttal föltétlen engedelmességet követel tőlök az osztrák fővezér irányában is: vonakodnak Magyarország határát átlépni és Windischgrätz ellen síkra szállani; a hadsereg többi — számban túlnyomó — részei alig szervezett újoncz csapatok, köztök több ezer kaszás nemzetőr.

Ezekkel Windischgrätz és Jelachich ellen több napi menetre támadólag operálni: örüléssel határos gondolat. — Érzik is ők magok; fáznak is tőle.

De megszólal Kossuth: s e síralmas állapotú hadsereg átlépi a Lajthát és Magyarország határától három napi menetre távol, vívja a schwechati csatát.

Természet-adta szónoki tehetsége varázshatásának e két próbája után, dehogy nézhette Kossuth calamitásnak, ha maga a hadsereg, bár senkit sem kérdezve, «megteszi a pronounciatot» akár Budán, akár Bécs alatt.

A kinek varázs-szava egy rémültében megdermedt népet fölkelésre bírni — egy hevenyében összeszedett, kétfelé kötelező eskü közt tévovázó, azért magában meghasonlott — azonfölül csonka fegyverzetű, és már ez okon is harczolni vonakodó haderőt a legeszevesettebb offensívába belékergetni képes: annak nem lehetett calamitás, ha az ő malmára egy győztes hadsereg hajtja a vizet.

Avvagy attól félt talán, hogy a győztes hadsereg, ki-mondván az Ausztriától való elszakadást; valamelyik vezérét dictatornak kiáltja ki?

Tarthatott-e Kossuth Lajos ilyesmitől azok után, miket ő 1849. márczius elején Tisza-Füreden tapasztalt?

Mi történt ott?

Kezdjük az év elején.

1849. elején a fővárosokat Windischgrätznek harcz nélkül átengedve, Görgei a bányavárosoknak, Perczel Szolnoknak veszi útját. Emennek seregében aránylag kevesen vannak — amazéban túlnyomó számmal, a hitőkben megrendült régi főtisztek.

Görgei, hogy ezeket további kitartásra bírja és velök, általok a már is föloszló félben levő sereget a honvédelemnek

megmentse: kiadta ismeretes váci proclamatioját a «königlich ungarisches Armeecorps von der obern Donau» nevében.

Ismeretes a proclamatio, de vajmi kevesen tudják, voltaképen mi a tartalma. Ezt jól tudni pedig itt nélkülözhetetlen. Közöljük azért, de nyájas olvasónk türelme iránti tekintetből nem az egész okíratot, csak annak lényegét kivonatban a mint következők:

1. a magyar királyi felső dunai hadtest megvédi az V. Ferdinand király által szentesített magyar alkotmányt minden külellenség ellen;

2. hasonlóképen azok ellen is, kiknek éretlen republikanus üzelmei az alkotmányos királyság ellen irányozvák;

3. parancsokat egyedül csak a magyar királyi felelős hadügyminisztertől fogad el, vagy annak ő általa kinevezett helyettesétől;

4. az ellenséggel netalán létrehozott bármilyen kiegyezés eredményét csak úgy fogadja el, ha az által egyrészt Magyarország alkotmánya, másrészt saját katonai becsülete biztosítvák. *)

E proclamationnak jó hatása nem hagy kívánni valót.

A felsődunai hadtest, sorsában megnyugodva, ismét összetart; és daczára egy teli hadjárat rendbontó sanyarúságainak, napról-napra erősödik fegyelemben, harczképességben, katonai önérzetben.

E hadtest, az összes magyar hadsereg későbbi VII. hadteste, és Klapkának Schlick ellenében győztes serege (a későbbi I. hadtest) utóbb Dembinski februári főserégének hét nyolczadrészét képezik.

Nevezett hadtestek mindegyike, a maga vezérét, kit ismert, kiben bízott, az ismeretlen idegennél többre becsülven: Dembinski fővezértségét tartózkodással fogadá, és ennek nem épen szerencsés működését, hamar meguntván, őt, a kormány-octroyálta fővezért, a kormány-mellőzte saját vezérének curatelája alá helyezé, majd (Tisza-Füreden) leteszi. De mindazáltal az ország kormánya elleni lázadás legparányibb nyoma nélkül.

Erről meggyőződni bő alkalmá nyílt Kossuth Lajosnak Tisza-Füreden ama márcziusi napokban, melyek a Görgei

*) *Mein Leben und Wirken*. I. 154. lap.

elleni vállaltásokra fordíttatván, végeredményül csak annyival szolgáltak, hogy Görgei, fölmondván Dembinskinek az engedelmességet: nem bűnös, tehát megmaradhat még továbbra is a VII. hadtestnek, azon tekintélyes haderőnek élén, mely kizáróan a magyar király szentesítette magyar alkotmányért akart harczolni.

És ez az, mi Kossuthnak — a klagenfurti adatok szerint — sehogy sem lehetett inyére.

Bizony, bizony, aligha nem jobban illetet volna Kossuthhoz, ha ő Kiutahiában nem azon töri fejét, hogy a függetlenségi nyilatkozat indítványozásáért a felelősséget miként hárítsa el magától, hanem egész egyszerűen, például ekképen vall:

«A koronázott magyar királynak Magyarország híre nélkül történt resignáltatása engem (Kossuth beszél itt) legott meggyőzött, hogy Magyarországnak a Habsburg-Lotharingiai dynastia alatt nincs jövője. És legott hazafi-kötelességemnek ismertem föl, az alkotmányért megindult védelmi harczot óvatosan, lehetőleg észrevétlenül bár, de ernyedetlen következetességgel oly irányba terelni, melynek végcélja a mohácsi vész előtti Magyarország helyreállítása legyen.

Azonban csakhamar kihozott a sodromból Görgei az ő váci proclamatiójával.

Megijedtem, hogy a többi vezérek is majd Görgei után indulnak. S e calamitásnak elejét veendő, idegen fővezér után körülnéztem, a Királyhágón inneni Magyarország számára is.

Dembinski ajánlkozik. Megalkudtunk.

Evvel ugyan megjártam!

Alig három heti tényleges fővezérkedése után saját főse-rege leteszi.

Itt is Görgei volt a kolompos.

Ez utóbbi körülményt megtudva, a szín helyére, Tisza-Füredre sietek, hogy az alkalmatlan embert, mint pártütőt haditörvényszék elé állíttatván, eltehessem láb alól.

Fájdalom! nem sikerült.

Más módszerhez, capacitáláshoz kellett folyamodnom.

Igyekeztem is őt capacitálni, két ízben is; először legott Tisza-Füreden, másodszor — vagy egy hónappal később — Gödöllőn. Az sem használt.

Időközben Vettert nyerem meg a letarolt Dembinski helyébe, hogy Görgeit, az V. Ferdinánd király szentesítette

magyar alkotmányának e hívatlan championját, háttérbe sorítsam. Ki is nevezem Vettert fővezérré; mind hiában!

Vetter megbetegszik, és Görgei ismét előtérben!

Ekkor már félni kezdek ez embertől. Képesnek hiszem, hogy meg sem áll, míg ki nem veri az osztrákot; hanem képesnek arra is, hogy azután megáll, megalkuszik s engem kiszolgáltat.

Mit volt mit tennem?

A mit már elejétől fogva, de csak egy későbbi alkalmasabb időpontra tervezék: elkövetem most rögtön, hogy a netalán megalkudni már készülő Görgei alól kirántsam a gyékényt.

Kimondom a trónvesztést.

Korán volt. Most belátom.»

Kossuth Lajos ilyféle értelmű vallomásában azután meg volna (a klagenfurti adatokkal egyező jelentőségen felül) még az is, mi a kiutahiai adatokban nincsen meg: egy kis logika.

De Kossuth Lajosnak — úgy látszik — nem logika kell, hanem árulás, még pedig mindenek előtt és minden áron Görgei Arthur árulása.

Lássuk tehát ezt is..

Előrebocsátjuk azonban, hogy itt is kizáróan azon állításokkal foglalkozunk, melyeket Kossuth Lajos — Görgeit árulással vádolván — a magáéinak vall s az imént közrebocsátott. Tehát hallgatással mellőzzük egyelőre az *Írataimban* előforduló mindazon helyeket, hol Kossuth Lajos Görgei Arthurnak nem árulását, csak tehetetlenségét, hadintézkedéseinek hibás, érdemeinek silány voltát világítja meg.

És még egyet:

Higye ki-ki, mit saját üdvösségére jónak lát; de a szerint aztán cselekedjék is. És ha megesett rajta, hogy hite ellen vétett: akkor vagy hallgasson, és — üvegből lévén háza — kövekkel ne dobálódzék; vagy pedig, ha nyilatkozni épen szükségesnek látja — úgy nyilatkozzék, a mint ilyen esetben komoly férfiúhoz illő. — Bajtársait gyanúsító, bajtársai rovására önön magát dicsőítő phrasisokat ne gyártson! Hagyja azt; nem való!

Lehet ugyan ilyen szárnyakon is magasra emelkedni, de csak addig, míg a viasz tart.

Nagyra törni és ezélt érni, ritka halandónak van megengedve.

Nagyra törni és bukni, nem szégyen; hisz majdnem általános közös sorsunk.

De nagyra törni, elbukni s utólag a felelősség alól kibúvni akarni: az — vajon — micsoda?

* * *

De térjünk vissza Kossuth könyvére s idézzünk belőle.

Görgei «azalatt, a míg Kossuth a hadseregnél volt, iránta a legnagyobb tiszteletet s ragaszkodást mutatta: mihelyt Kossuthot onnan kötelességei elszólították, Görgei saját környezeténél ügyes ravaszsággal csepegtette a kormányzó, az országgyűlés s általában a polgári hatalom iránti surlódás mérgét s oda irányozta törekvését, hogy a hadseregből a polgár-szellemet kiürtsa s azt azon soldateskai kaszt-szellemmel töltsse el, mely egyedül tehette lehetségessé a katonai dictatorságra fölemelkedést, melyre való sovárgásának hazáját föláldozni nem iszonyodott» stb. *)

Tehát:

Görgei dictatorságra sovárgott; bizonyítja az:

1. hogy tiszteletet, ragaszkodást mutatott Kossuth iránt, míg ez a hadseregnél volt, de csepegtette ügyes ravaszsággal a surlódás mérgét Kossuth kormányzó iránt, mihelyt ezt kötelessége a hadseregtől elszólították.

Nézzük: áll-e?

A lengyel Dembinski bukása után magyar fővezérre fanyalodván Kossuth: jónak látta ennek lépteit közvetlen közeléből szemmel tartani. Elment tehát Török-Szent-Miklósrá, mert eredetileg a Windischgrätz elleni második offensívát — az első Kápolnánál végződött — Török-Szent-Miklósról a Tiszán át Szolnoknál (majd Cibakházánál) tervezték volt még Tisza-Füreden a Görgei elleni inquisitió idejében.

A terv dugába dőlt.

Következett a Tiszán átkelés Tisza-Fürednél és nyomban reá az előnyomulás Gyöngyösig, az áprilisi hadjárat kezdete.

Vetter beteg lett. Egészsége helyreálltaig ideiglenes

*) *Írataim.* II. 277. lap.

helyettesítését Görgeire bízta Kossuth. Kétszeres ok neki, hogy közelben maradjon, egvelőre Egerben, majd (ápril 2-től 8-ig) Gyöngyösön, Jász-Berényben, Szt-Márton-Kátán, Gödöllőn, a főhadiszálláson.

Ez egy alkalmat kivéve, Kossuth (a klagenfurti adatok szerint) egyetlen egyszer sem mutatkozott a Görgei alatt hadműködő seregnél. Az imént mondott áprilisi napokban pedig Kossuth még a honvédelmi bizottmány elnöke volt s így Görgeinek töle megtagadni az őt ez állásánál fogva megillető tiszteletet, legkisebb oka sem lehetett.

Ha később — miután a magyar alkotmányt fölforgató debreczeni államcsiny elkövetetett — a Kossuth személye iránti tiszteletnek nyoma sem maradt fönn Görgei lelkében: mi lehetett ennél természetesebb? Olyanok voltak talán a függetlenségi nyilatkozat létre hozatala céljából alkalmazott fogások, hogy a ki velők élt, még Görgeinél is tiszteletre számíthasson, kiről tudva volt, miért (nehogy szaporodván az ellenség, nehezebbé váljék a honvédelem) ellenzé, hogy az osztrák államcsinyre egy magyar államcsiny legyen a válasz?

Nemcsak Görgei állítja, hanem ország-világ tudja, hogy Kossuth mint Magyarország kormányzója nem fordult meg a Görgei alatt operáló seregnél soha, s így iránta, mint Magyarország kormányzója iránt, tiszteletet, ragaszkodást mutatni a hadsereg szemeláttára, alkalma sem volt Görgeinek, még Aradon sem: a kormányzó ott a várban lakván, onnan, mint kormányzó, Görgei ott léte alatt ki sem jöven, míg Görgei hadserege a váron kívül ütött tábort.

A bizonyíték tehát nem áll. Görgei magatartása Kossuth Lajos, a kormányzó iránt, nem volt kétszínű.

Csak annyi áll, hogy Görgei tiszteletét, ragaszkodását Kossuth Lajos, mint a honvédelmi bizottmány elnöke még bírta: de többé nem bírta mint kormányzó.

E változást pedig eléggé indokolja Görgeinek azon kötelességérzete, melyről a váci proclamatió tanúskodik.

De Görgei dictatorságra sovárgott, mert:

2. ügyes ravaszsággal csepegtette a kormányzó iránti surlódás mérgét.

Lássuk, áll-e?

Görgei maga a következőket vallja (az *Írataim* elhallgatják):

Mint hadügyminiszter azt tapasztalván, hogy a hadseregbe szükséges pénzek szűken folynak: hivatalosan panaszt tesz a kormányzónál írásban, s ez alkalommal a függetlenségi nyilatkozatot oly epithetonnal ruházza föl, mely az e törvény iránti tiszteletnek éppen ellenkezőjét fejezi ki. Kossuthot pedig akkor már közelebbről ismerve, előre látja, hogy ez mindent el fog követni, nehogy a miniszter-tanács elé kerüljön a panaszos írat. Azért Görgei ennek másodlatát Duschek pénzügyi miniszternek kézbesítteti, egyszersmind úgy intézvén saját dolgait, hogy jelen lehessen azon miniszteri tanács-ülésben, melyben az írat tartalmának tárgyalatni kellett.

Bekövetkezett, a mint Görgei előre látta. Kossuth megmozdít mindent, hogy Görgeit rábírja az írat visszavételére s az erőlködéssel csak akkor hágy föl, mikor megtudja, hogy már is Duschek kezében van az írat másodlata.

Így a függetlenségi nyilatkozat epithetonja a miniszter-tanácsban fölolvastatván, tudomásul vétetett.

Egy másik eset, mit Görgei vall, a következő:

Az oroszok betörvén, Haynau a combinált osztrák-orosz fősereggel megkezdí az offensívát, Győr elvész. Görgei Komárom felé húzódván, kimondja hivatalos jelentésében, hogy ő a Pesten székelő kormányt ezentúl meg nem védheti: meneküljön az Nagyváradra. (Ezt tanácsolván Kossuthnak Görgei, voltaképen mit akart: majd alább látjuk.)

És még egyet vall Görgei.

1849 június 29-én Győrből Komáromnak hátrálása közben Ács helységben két hivatalnokkal találkozik, kiket valamelyik kormánybiztos kiküldött volt, hogy a helységet, a mint a magyar hadsereg onnan kivonúlt, azonnal hivatalból fölgújtsák, hívatkozván a kormánynak egy rendeletére, melyről Görgeinek addig nem volt tudomása.

Mindazáltal Görgei fölháborodik, a két hivatalos gyűjtő-gatót legott elkergeti, és másnap, június 30-ikán Komáromból kijelenti a kormányzónak, hogy ő (Görgei) nem a kormány, hanem a nép érdekéért harczol, és ha a nép érdeke megkívánja, ő az első, ki a fegyvert leteszi.

Kétkedünk benne, hogy Görgeinek e három rendbeli cselekvényében ügyes ravaszság, meg a surlódás mérgének éppen csepegtetése volna fölfedezhető.

Ilyen föllépést — ha nem csalódunk — inkább úgy szokás jellemezni, hogy: «egyenesen neki ment».

Vagy talán azért mondják Görgeit oly ügyes ravasz-sággal megáldottnak, s azért csepegtetik vele (titokban? ugye bár?) a surlódás mérgét az *Írataim*, hogy szerzőjük olyannak tűnjék föl, mint a ki Görgeiben helyezett nemes baráti bizalmának mindvégig vaksággal megvert áldozatja lett volna? — egyedül ily föltevés mellett lehetvén árulás-ról szó.

Vigasztalódjunk!

A kormányzó kézhez vétén a június 30-iki kijelentést, ennek íróját a fővezérségről azonnal letevén, miről azonban az *Írataim* hallgatni szintén szükségesnek látják.

Nem áll tehát a dictatorságra sovárgás melletti fölhozott második bizonyíték sem. Nem áll az ügyes ravaszság, nem a surlódás mérgének csepegtetése, hanem áll egyedül az, hogy Görgei Arthur Kossuth Lajosnak már 1849 június 30-ikán még Komáromból (Világos előtt hat héttel) a legnagyobb nyíltsággal előre megmondta, sőt írásban adta, hogy ő a fegyvert lerakni ugyan azon nép érdekében kész, melynek hajlékait Kossuth Lajos minden ok nélkül rendre fölgújtatta volna, ha Görgei közbe nem lép.

De Görgei dictatorságra sovárgott, mert:

3. «oda irányozta törekvését, hogy a hádseregből a polgár-szellemet kiírta s azt azon soldateskai kaszt-szellemmel töltse el, mely egyedül tehetne lehetségessé a katonai dictatorságra fölemelkedést».

Lássuk végre még ezt is, áll-e?

Görgei bevallja, hogy ő magában csakugyan el volt tökévelve — ha az osztrákot az országból kivennie sikerül — a magyar király szentesítette 1848-iki törvények alapján békés egységet ajánlani, és — hogy megtehesse — a hadsereg éléről nem létezőnek, semmisnek nyilatkoztatni ki a trónvesztést.

De csak addig állt (a klagenfurti adatok szerint) e szándéka Görgeinek, míg ez meg nem tudta (Klapka közléseiből) hogy létezik az országgyűlés kebelében egy tekintelyes párt, mely a függetlenségi nyilatkozatot ellenzé és szavazatát csak a Kossuthék részéről ellenök fölszított debreczeni nép által terrorizálva adta reá.

A mint Görgei meggyőződött, hogy nem légből kapott

hír e párt létezése : említett szándékáról azonnal lemondva, a trónvesztésnek maga az országgyűlés általi eltörlését fogta tervbe s amaz országgyűlési pártnak többséggé erősödése céljából a hadseregnél jelen levő parlamentáris műveltségű főtiszteket fölszólítá, iparkodjanak magokat követekké megválasztatni.

Már pedig a hadseregben meglevő polgári elemeket ekképen kitüntetni és ugyanazon hadseregből — annak a «soldateskai kaszt-szellemmel» leendő eltöltése végett — a polgári szellemet kiírtani : oly ellentétes két föladat, melyeknek egyidejű megoldására szerintünk még egy Kossuth Lajosnak elismert rendkívüli ügyessége sem volna elegendő.

Nem áll tehát végre Kossuthnak e harmadik és utolsó állítása sem, melyből ő Görgeinek dictatorságra sovárgását következtetí.

Mert ha mindjárt kétségbe vonhatnók is őszinteségét Görgei azon vallomásának, mely szerint ő — ha kedvez a hadi szerencse — Kossuth államcsínyjét maga az országgyűlés által megsemmisíttetni tervezé, ha — mondjuk — e vallomás ellen gyanúpörrel élhetnénk is :

azt az egyet semmiképen sem vonhatjuk kétségbe, hogy a vácsi proclamációért egyedül ő (Görgei) a felelős — lévén e proclamáció az ő műve.

Már pedig egy bomlásnak indult sereget nem golyóval, kötéllel, hanem egyszerűn egy ünnepélyes hivatkozással azon esküre rendbe szedni, mely eskü az alkotmány megvédését követeli : nem polgárszellem-írtás, hanem polgárszellem-ébresztés.

De mind hiában !

Görgei mégis dictatorságra sovárgott, mert :

«Ha Görgei itt-ott a függetlenségi nyilatkozat ellen rosszalást szeretett hintegetni : ennek kulcsa csak ott rejlik, hogy elvétetve látta magától annak lehetőségét, hogy egy kiválóbb győzelem napján, a sereg élén maga kiálthassa ki azt, s vele együtt magát katonai dictatornak.» *)

Vége tehát mégis reá akadt Kossuth Lajos Schillernek «kulcs»-ára :

*) *Íratim.* II. 277. lap.

«Willst du die Andern verstehn,
Blick in dein eigenes Herz.»

Így már most füstbe ment utolsó reményünk!

Azt reméltük, nem fog eszébe jutni.

Neki fegyver az, nekünk nem.

De ha már eszébe jutott, s minket most úgy megnyomorit vele, hogy egyetlen árva szócskával sem tudunk ellentmondani többé; és ha — e kulcs birtokában lévén — aligha nem már elejétől fogva oly könnyen vizsgálta Görgei Arthurnak veséit, mint mi jelenleg olvassuk Kossuth Lajos iratait az emigrációból: akkor — ha ennyire bele látott Kossuth Lajos Görgei Arthur lelkébe:

hogyan történhetett, hogy ő ez ember határtalan nagyra-vágyását hazánkunk teljes fölszabadítására fölhasználni elmulasztá? —

Ha úgy tudta Kossuth, hogy ez ember ugyanazt akarja, mit ő maga akart, egy Ausztriától független Magyarországot, de csak győzelem után akarja: minek kapta előle el még győzelem előtt a konczot?

Könnyű volt előre belátnia, hogy, saját genialitásával e bátor embert föltétlenül támogatva, mennyivel, de mennyivel többet tehet a hazaért, mint, ha minden áron maga előre tolakodván, őt háttérbe szorítja, az által hiúságát egyre sérteti és maga ellen kihívja bosszúját.

Oly nehezen eshetett volna-e másodiknak maradni annak, ki úton-útfélen még az Úristennek sem hagyott békét, mindegyre még az Úristent is föllívta maga mellé tanúnak, hogy ő, Kossuth Lajos, minden, de minden ambitio nélkül való önzetlen hazafi?

És — kérjük tovább — mivel lett volna gyarlóbb Magyarország függetlensége, ha győzelem után Görgei Arthur kiáltja ki azt és magát dictatornak, amannál a függetlenség-nél, melyet Kossuth Lajos kiáltott ki és magát kormányzónak győzelem előtt?

Függetlenség itt,

Függetlenség ott.

Az országlati forma?

Nyílt kérdés itt,

Nyílt kérdés ott.

Örökös dictatorságot pedig — ha nem csalódunk — még nem látott a világ. De különben is:

Magyarország függetlensége egyszer kivíva s Európa által elismerve lévén: Görgei Arthur Kossuth Lajos kegyelméből Magyarország dictatora, egyetlen nappal sem élvezi e dicsőséget tovább, mint a meddig Kossuth Lajos jónak látja.

Ez iránt csak nem lehetett kétségben az, kinek a bukta-tás tanult mestersége, s a ki e mesterségében annyira tülerős-nek érezte magát, hogy — például — III. Napoleon megren-delésére még egy angol miniszterium megbuktatására is vállal-kozni mert, sőt azt (mint III. Napoleonnak dupe-je) meg is buktatta.

* * *

Eddig a Kiutahiában 1851-ben a *Kölnische Zeitung* szá-mára összeállított adatok.

Nézzünk most az *Írataimban* még azonfölül itt-ott elszórva található egynémely olyakat is, melyek hitelessége mellett azon körülményre, hogy már 1851-ben írvák, nem hivatkozik a szerző. Nem is teheti, mert keletkezésök genesise (magok az *Írataim* tanúsága szerint) a következő:

1858-ban novemberben Edinburgban, Glasgowban, Li-verpoolban, Plymouthban, hat külön fölolvasást tartott Kossuth Magyarországrol.

Most íratait bocsátván közre, elhatározza, azon hat föl-olvasást egy értekezésbe összefűzni s ezt ott, hol szerinte szükséges, kellő jegyzetekkel ellátni; nem azon czélból ugyan, hogy az avatottaknak újat mondjon, hanem épen csak a vé-gett, hogy az ifjabb nemzedéknek segítségére lehessen abban, hogy fölismerje, milyennek tudta(?) és miként fogta föl Kossuth Lajos egyebek közt Görgei Arthur árulásának miben voltát is.

Ha Kossuth Lajos ama hat beszédet egyszerűen úgy közli szóról szóra, a mint azokat 1858-ban elmondotta volt, és ott, hol ő a történeti igazság útjáról letévedni akkor cél-szerűnek látta, most csak annyit jegyez meg «1858-ban beszé-lek»: úgy az általa 1858-ban angol hallgatók előtt elszavalt fölfogásai ellen tiltakozni, most merőben fölösleges dolognak néznők.

Görgei Arthur már 1867-ben, a *Gazdátlan levelek* tanúsága szerint, megnyugodott volt a következőben :

«hogy minden történeti katasztrófának a maga egyéni áldozatai kellenek (nem fizikai értelemben csupán);

hogy sorsának talán messze jövőre kiható balra fordul-
táért a nép mindig csak egyeseket tehet felelőssé, mivelhogy
a mely nemzet concret «én»-ül önmagára vetne, az saját
nemzeti életének fonalát legott ketté szakítaná ;

hogy éppen ez okon némileg kötelessége minden ildomos
népvezérnek, jó eleve gondoskodnia a majdan netalán többé
ki nem kerülhető katasztrófának alkalmas bünbakjáról
(villámháritónak) akár csak a végett is, hogy immár megszo-
kott vezére nélkül ne maradjon a nép, mikor majd beállnak
a katasztrófa szülte nehéz napok.» *)

És ezzel minden, mit Kossuth Lajos 1858-ban és
addig Görgei Arthur ellen elkövetni szükségesnek tartott,
1867-ben Görgei Arthur részéről meg volt bocsátva.

A nemzet Deák Ferencz vezetése alatt a nehéz napokon
tülesett. Kossuth Lajos mint népvezér nyugalomba térhetett;
s ennél fogva Görgei Arthur azt remélhette, hogy miután
addig a neki jutott bünbak szerepet, hazafi kötelesség-érzeté-
nek sugallatát követve, türelmesen végig játszta: nyugalomba
térhet majd ő is; békét hagynak neki ezentúl.

Nem úgy volt megírva a végzet könyvében.

Kossuth Lajos jónak látta ugyan (azt beszélik) ama bizo-
nyos «viddini levélre» nézve a szerzői dicsőségről lemondani,
de csak méltányos kárpótlás mellett ; s e méltányos kárpótlást
most ő maga szolgáltatja magának az *Írataimban*, részint
az imént letárgyaltuk kiutahiai adatokban, részint a követ-
kezőben is :

«Hazánk ügye teljességgel nem volt reménytelennek
tekinthető, midőn Görgei, rég forralt árulását vegrehajtandó,
seregét, a szükségnek még csak árnyéka nélkül is, Világosra
vezette, s ott a fegyvert letette.

Mondám : «a szükségnek még csak árnyéka nélkül is».
Mert legrosszabb esetben nyitva volt előtte az út föl egész
Komáromig, melynek bevehetetlen erődjéiben Klapka tábornok

*) *Gazdátlan levelek*. Irta Görgei Arthur. Kiadta Ráth Mór.
Pest, 1867. 4. és 5. lap.

vezérlete alatt harminczkét ezer főnyi ép s még az utolsó napokban is győzelmes hadseregünk volt, s hazánk dunántúli megyéinek bő erőforrásai még úgyszólván teljes épségben rendelkezésünkre állottak. De maga az ellenség sem tekintette Magyarországot legyőzöttnek, annyira nem, hogy mikor Görgei magát megadta, az orosz hadsereg azon ponton volt, hogy Magyarországból hadműködési alapjára: Galicziába visszavonul.» *)

Mily kár, hogy az utóbbi körülményt oly későn (csak kilencz év múlva) tudta meg Kossuth Lajos!

Ha megtudja még Aradon 1849 augusztus 11-ikén: úgy talán alá sem írja leköszönő proclamatióját, melyben azzal kezdi, hogy a szövethezett osztrák és orosz nagyhatalmak ellen önvédelmi harczunkat sikerrel folytatnunk nincs többé remény. Vagy, ha aláírja is: legalább nem menekszik, hanem életét (maga mondja) a hazának szentelni örömmel kész; Görgeit a fegyverletételtől lebeszéli s őt azon útra tereli, mely «nyitva volt előtte föl egész Komáromig»; maga is, mint volt kormányzó, a sereghez csatlakozván, hogy kiegészítő ötleteinek kimeríthetetlen tárházából a dictatort (a mint azt minden önfeláldozó hazafitól elvárhatni) hűségesen támogatassa.

Magyarország végzete másképen akarta!

Paskievitsnak már is Galicziába vissza készülődését Kossuth nem is sejtván: az őt személyesen kényszerítő szükségnek engedve, Orsova felé veszi útját s így Görgei seregét, «a szükségnek még csak árnyéka nélkül is» Világosra vezeti.

Komolyan szólva, ez utóbbi állításra nézve teljesen egyetértünk az *Írataimmal*.

Épen Világosra Görgei valóban «a szükségnek még csak árnyéka nélkül is» vezeti seregét. Vezetheti vala akár Orsovára is.

Ugyan miért is Orsovára nem vezette?

A klagenfurti adatok szerint azért, mert se neki, se (míg ő a vezér) seregének Magyarországon kívül nem volt keresni valója. — Tehát: ízlés dolga.

Kossuth Lajos emigrál, itt hagyja Magyarországot.

Görgei Arthur nem akarja itt hagyni; ki kellett inter-nálni. — Ízlés dolga.

*) *Írataim*. II. 215. lap.

Tizennyolcz év múlva mindketten amnestiáltatván:

Görgei Arthur visszasiet hazájába; pedig — hála Kossuth Lajos integer férfihoz illő igazmondásainak — nem igen számíthat szíves fogadtatásra; okosabb lett volna künn maradnia; oda künn nem bántották; ő mindazáltal visszasiet hazájába.

Kossuth Lajos, kit annyian annyit visszahívogatnak, ő künn marad s az *Írataim* szerint neki Magyarország már csak «volt hazája».*)

Ízlés dolga.

De vajon csupán ízlés dolga-e az is, hogy az ki — mint más emberfia inget — úgy vált hazát: nem hazaáruló; de hazaáruló az, ki nemzetéhez, hazaföldjéhez — mint gazdájához (bár nem jól bánik vele) a hű eb — úgy ragaszkodik?

Kossuth Lajos Aradon 1849 augusztus 11-dikén úgy tudja, hogy onnan «föl egész Komáromig» nyitva áll az út Görgei előtt, de mindazáltal emezt e fontos körülményre, melynek kihasználása szerinte (Kossuth Lajos szerint) a hazát megmenthetné, egy árva szóval sem figyelmezteti, hanem mélyen hallgatva Orsova felé iparkodik.

Íme a nagy hazafi!

Görgei Arthur ugyanakkor úgy van meggyőződve, hogy Aradról vissza Komárom felé két napi menetet sem tehet a nélkül, hogy az oroszok éjszak felől, az osztrákok dél felől seregére támadván, azt keresztűzbe ne vegyék; s ez okon nem indul vissza Komáromnak, hanem indul Világosra, s az oroszok előtt rakván le a fegyvert: még egyet ráhúz Ausztriára, de oda a hol fáj.

Íme a hazaáruló!

* * *

Az *Írataim* II. könyve ötödik fejezetének Magyarország önállási képességéről írt tizedik cikkében a következőket olvassuk:

«S még akkor is, midőn az orosz interventio s az elhagyatottság kínos érzete megingatta a nemzet önbizalmát s Görgei áruló ármányai megszakgatták az összetartás kötelékeit, még akkor is miként állottunk szemben Ausztriával?

*) *Írataim*. II. 133. lap.

Állottunk úgy, hogy Klapka megverte Győr táján, Görgei pedig, még maga ez az átkos ember is, azon kijelentéssel ajánlotta meg a fegyverletételt, hogy az oroszoknak megadja magát, de az osztráknak ugyan nem; s ha föltételeit az orosz el nem fogadja, ő megfordul, fölkeresi az osztrák sereget s a hol találja, ott tönkre teszi. Még Görgei is ilyennek nézte Ausztriát. Még ő is, a ki hazáját elárulta.» *)

Vagy olvasta Kossuth Lajos ama levelet, melyet Görgei Rüdigerhez intézett s melyben ő a fegyverletételre késznek nyilatkozik: vagy nem.

Ha olvasta: hogyan mer olyasmit említeni belőle, a mi nincsen benne?

Ha nem olvasta: hogyan merhet reá hivatkozni?

Tény az, hogy nincsenek Görgei mondott levelében föltételek; hanem van benne azon egyetlen föltétel, hogy a magyar sereg önlefeigyverzése osztrák haderő jelen nem léteben történjék. És vannak benne pontosan kijelölve a magyar hadsereg három napi menetrendének állomásai, még pedig a végett, hogy Rüdiger tudhassa, mikor hol zárhassa el a netalán az Aradról elvonult magyar sereg után nyomuló osztrák haderők elől az utat; és ki van mondva az is, hogy — ha az elzárási hadmozdulat nem sikerülne — akkor Görgei az osztrák támadásokat visszaverve, a kijelölt úton Nagy-Váradságnak, az oroszok hadműködési körébe fog visszahúzódní.

Mind ebben arról, hogy Görgei majd «megfordul, fölkeresi az osztrák sereget, s a hol találja, ott tönkre teszi», egy árva szó sincsen. Ekkorákat fenyegetve, odább állani — úgy látszik — nem Görgei Arthur provinciája, valamint igazat mondva, helyt állani nem Kossuth Lajosé.

Talán az sem áll, hogy Klapka megverte Ausztriát Győr táján.

Ha megverte: mit keresett Kossuth Lajos ugyan akkor már Orsova táján?

Ha jól vagyunk értesülve, itt is csak annyi a való, hogy Klapka Komáromból kirohánva, a Duna jobb parti erődítvényeket körülzároló osztrák haderőt átszalasztá a Duna bal partjára s több valamibe vehető osztrák haderő a jobb parton Komáromtól föl egész a Rába folyóig nem létezvén: Klapka

*) *Íratism.* II. 242. lap.

Győrig fölvonúlt, hogy — mint előre látó derék hadvezér — serege szükségleteinek fődözéséről minél bővebben gondoskodjék.

Úgy verni meg Ausztriát, a mint azt Kossuth itt (hogy Klapkának sikerült) el akarná az olvasóval hitetni, a Klapka alatt Komáromban hagyott haderő nem is volt elegendő számmal. Azért Ausztria (akkor képviselve az osztrák császár alter egó-ja, Haynau s ennek főserege által) nem is maradt Komárom alatt, hanem mihelyt Görgei onnan elvonúlt: azonnal a fővárosokon át Temesvár fölszabadítására sietett s e várat föl is szabadította.

Elég ennyit tudnunk, hogy fölismerjük, mennyire fején találta Görgei a szeget, azt indítványozván a Pesten 1849 június 26-ikán Kossuth kormányzó elnöklete alatt tartott minisztertanácsban, miszerint:

tekintve az oroszok (akkor már hivatalosan constatólt) betörését, a Királyhágón innen a főerővel a dukla-kassai vonalon, túl pedig Erdélyben szintén tekintélyes haderőkkel dél és éjszak felől;

tekintve az e betörési vonalak irányából kilágoló körülményt, hogy az oroszoknak Magyarország éjszak-keleti része, Erdélyországgal együtt szolgálánd hadműködési térül, míg az osztrák főerő hadműködési bázisát a Magyarországgal határos örökös tartományok képezendik;

tekintve végre, hogy az osztrák és orosz főerőkön egy időben győzedelmeskedni nincs kilátásunk:

ezentúl minden disponiblis haderő egyedül az osztrák főerő ellen egyesítettessék, míg az orosz főerő merő békealkudozásokkal foglalkodtatik; s a kormány csatlakozzék a fő-sereghez.

Ez indítvány akkor általános helyesléssel találkozott: és mégis Görgei, másnap a harczterre sietvén, magával vitte balsejtelmét annak, hogy ebből aligha lesz valami.

Mindazáltal még remélt. Azt remélte: ha alkalmilag maga tanácsolja Kossuth Lajosnak, fusson, meneküljön — reagálni fog ellene ennek becsületérvése.

És keletkezett a már föntebb említett hivatalos jelentés, mely Nagy-Váradot ajánlja a kormány székhelyének.

Ez volt az egyik merénylet, melyet Görgei Arthur Kossuth Lajos kormányzó méltósága ellen elkövetett.

A másik merénylet ama szinten már említett nyilatkozat volt, melyben Görgei a nép érdekét elébe tenni bátorkodott a kormányzó érdekének.

Erre Kossuth Lajos föloldja Görgei Arthurt a fővezérség terhe alól: s ez rendén volt.

A mi azonban sehogy sem jellemezhető rendén levőnek, az abban áll, hogy Kossuth Lajos legott személyesen föl nem sietett Komáromba.

Ha Kossuth Lajos — legyőzve azt a bizonyos valamit, a mi őt ez egyedül helyes lépés megtevésétől visszatarthatta — Komáromban terem: vajon miképen szakgathatták volna akkor meg Görgeinek ama két merényletben az imént bemutatott «áruló ármányai» az összetartás kötelekeit?

Hiában finyáskodunk!

Előbb utóbb még is be kell venni a keserű labdacsot, hogy épen nem valami «átkos ember» főzte «áruló ármány», hanem csak is az szakgatta meg az összetartás kötelekeit, hogy Kossuth Lajos kormányzó Görgei Arthur tábornok indítványát: «minden erővel egyedül csak Ausztriának neki!» Győr elvesztése előtt elfogadván:

Győr elvesztése után nem oda rendele meg a disponibilis haderők összpontosítását, hol akkor Ausztria található volt, hanem oda hol akkor Ausztria nem volt megtalálható, nem Komáromba, hanem Szegedre.

És Szegeden?

Itt csak Urquhartot idézi Kossuth, vonatkozással azon jelenetre, midőn ő (Kossuth) Szeged népeinek üdvözlétére felelve, elmondá, hogy harcunk az orosz interventio következtében Európa szabadságának harcává lett, s hogy ez miként értendő megmagyarázva, szónoklatát azon kérdéssel fejezi be:

el van-e készülve a szegedi nép a reánk mért missiot elfogadni, győzni ha lehet, meghalni, ha kell, a szabadságért?

És a nép födetlen fővel, ég fele emelve kezeit, kiáltá:

«győzni ha lehet,
meghalni ha kell!
elfogadjuk!»

Urquhartnak e jelenet «Alamout híveinek elbűvöltségét, a salemi templom védőinek dühig fokozott elragadtatását hozza emlékezetébe».

Nem mondja tovább Urquhart, hogy Alamount aztán ott maradt-e hívei közt?

S így egész biztossággal mi csak annyit tudunk, hogy Kossuth Lajos ott hagyta az övéit, Szeged népét, még pedig «Ausztriának» Szegedhez közeledése előtt jóval, s elsietett Aradra, mely ponthoz közel akkor semminemű magyar sereg nem működött. Igaz, hogy sem orosz, sem osztrák szintűgy nem.

Különös! Kossuth Lajosnak, míg csak a honvédelmi bizottmány elnöke volt «tisztehez tartozott» (maga mondja) a seregnel megfordulni; azontúl soha többé!

Kossuth Lajos mint Magyarország kormányzója előtt — úgy látszik — csak egy kötelesség lebegett, azon kötelesség, hogy mindenek előtt saját személyének, mint «a magyar függetlenség képviselőjének» függetlenségét biztosítsa. Nagyon helyes!

E szent kötelességet buzgón teljesítvén, azonban egyet gondolóra venni egészen elfelejtett, azt tudniillik

hogy minden állam függetlenségének csak is ketfele lehet az alapja:

vagy nemzetközi compromissum, vagy az illető államalkotó népnek fegyvertényei.

Nemzetközi compromissum Magyarország függetlenségére nézve nem létező:

magyar függetlenség csak is a magyar nemzet fegyvertényei által készíthető elő, alapítható meg.

Ebből pedig az következik, hogy a ki olyanokat követett el, mint Kossuth Lajos Debreczenben 1849 ápril 14-én, majd Pesten, midőn, bár czégérezve Görgei eszméjét: «csapás csapásra egyedül Ausztria ellen!» mégis nem Komáromba, hanem Szegedre (nem minél közelebbre a megtámadandó osztrák fősereghez, hanem minél távolabbra tőle) gyűjté az oroszok elől elvont haderőket, hogy a ki ezeket elkövette — mondjuk — az a magyar fegyver becsületét súlyosan compromittálta; compromittálta, midőn — kimondván a trónvesztést — majdnem három annyi orosz haderő előtt, mint a mennyi osztrák ellen addig harcoltunk, kinyitá a sorompót; compromittálta akkor is, midőn Görgeinek Magyarországot Ausztrián megboszulandó eszméjét a szegedi seregyűjtés által kivihetlenné tevén.

És compromittálván ekképen a magyar fegyver becsüle-

tét: compromittálta egyszersmind a magyar függetlenségnek (trónvesztés nélkül is) magasztos eszméjét.

Nem mondjuk, hogy e magasztos eszmét mind örökre compromittálta Kossuth Lajos. Azt ő nem tehetette; nem volt ereje hozzá; most sincs.

Mert egy életre való népet mind örökre megrontani egyetlen ember, még ha Kossuth Lajosnak hívják is, nem képes.

Hanem azért ő általa, Kossuth Lajos által compromittálva marad a magyar függetlenség jövője mind akkorig, míg lesz nemzedék, mely Kossuth Lajos nagy hangú mondatait a magyar nemzet politikai hitágazata gyanánt fogadja be; compromittálva mind akkorig, míg van nemzedék, mely Kossuth Lajos íratai nyomán egyre csak fölajdul:

«Görgei Arthur elárulta hazáját, letévén a fegyvert Kossuth Lajos tudta és beleegyezése nélkül».

MARTINOVICS ÉS TÁRSAI.

Második és utolsó közlemény. *)

VI.

Míg a francia forradalom a legnagyobb félelmet gerjesztette az udvarnál, mely reactionarius intézkedéseket tervezett, hogy magát a francia eszmék áramlata ellen biztosítsa, ez az országban mindig erősebb rokonszenvre talált azon általános meggyőződésben, hogy a francia seregek győzelme Magyarországig is el fog hatni s itt is új időszakot alkotni. Még Orczy László, a főispán is szeretett beszélgetni ily bekövetkezhető változásokról, báró Sennyei János azt találta, hogy jobb volna, ha minden ország önmagát kormányozná s nem egy ember kormánya alatt állanának milliók; a közép birtokosok még nyíltabban nyilatkoztak. Egy olasz katonatiszt piszkos föladataiból különösen Zemplén-vármegyéből bírnak ily tudósításokkal az uralkodó szellemről; van azonban az országos levéltárban ezeken kívül is elég adat, mely mutatja, hogy máshol is hasonló eszmék terjedtek el. Szirmay Ádám tréfálgatott, hogy borait nem adja el, mert a francziákat akarja azokkal megvendégelni; «ha ezek győznek, mi is levetjük a német igát»; Szirmay Pál kijelentette, hogy szívesen fölládozná jövedelmének harmad részét, ha Magyarország köztársasággá alakulna, neki nem kell király, ki az ország jószágát hiábavalóságokra vesztegeti. Az emberek nyíltan emeltek poharat, hol Dumouriez, hol Kostyusko egészségére; Sárospata-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 50. számában.

kon a deákok republikanus atyafiaknak czimezték egymást; a pesti egyetem hallgatói Dugonics helybenhagyásával le kezdték vágni a czopfot, mely akkor még divatban volt, mire a helytartó tanács e veszedelmes újítást tüstént eltiltotta. Virág, a nagyváradi városjegyző szidalmazta a papokat és nemeseket, s a királyt hűtelennek és esküszegőnek nevezte; Rudinszky ügyvéd azt találta, hogy a francziák jól cselekedtek, hogy királyukat megölték, «bár mi nálunk is megölnék a papokat és urakat, mindjárt jobban folyna az ország dolga»; Császár Ferdinánd, Bácskában nem kandidáltatván a restaurációnál, revolúcióval és nyaktilóval fenyegette a főispánt; Wurmman, a Pozsony megyei keztyűs, bor mellett szeretett arról beszélni, mit csinálna ha a király az ő kezébe kerülne. Réz József, a gyöngyösi szemorvos, már egy egész regényt beszélt el, miként lehetett volna a királyt megfogni, «de egy hunczut gazember elárulta a tervet»; sőt még a köznép is azzal fenyegetőzött, hogy majd mi nálunk is olyan világ lesz, mint Franciaországban. Mindezen apró jellemvonásokat föntartották nekünk a hivatalos vizsgálatok s hűtlenségi pörök, melyek 1795 óta több évek folytán megtorolták a francia sympathiákat, s üldözték mindazokat, kik szabadabban nyilatkoztak.

Ily körülmények közt találkozott ember, Gyurkovics a pesti egyetemnél a politikai tudományok tanára, ki a francia forradalom elveit rendszeresen akarta terjeszteni s egy titkos társaságban összefoglalni a zavargó elemeket. Miután látta, hogy Franciaországban a kiváltságos osztályok kezdték meg a forradalmat az *États généraux*ban, itt Magyarországon is a nemesség, mint az egyetlen művelt osztály által akarta azt kezdeményeztetni. Irt tehát kátét, ez volt azon időben a legnépszerűbb formája a forradalmi tanok összefoglalásának s abban előadta országboldogító terveit, hogy tudniillik két kamara szükséges, az egyik a felső ház, mely a nemesek választott képviselőiből álljon, a másik az alsó ház, mely a nem nemeseket képviselje, ezek kiáltsák ki a köztársaságot, mint az egyetlen okszerű kormányformát, híjanak össze egy alkotmánykészítő s utána egy törvényhozó gyűlést, kobozzák el az egyházi javakat, ezekből s az államjóságok jövedelméből, a bányákból s határvánokból bejönne körülbelül negyven millió, mi az állam szükségait fődözné stb. E káté terjesztésére pedig tervezett egy titkos társaságot bizonyos, csak a tagok által

erthető jelekkel. A tanár közölte e tervet Martinovicscsal, ki éppen akkor Pesten időzött s fölszólította, leljen e társaságba, melyhez már sokan tartoznak. Martinovics elutasította az ajánlatot, Gyurkovics azonban, a ki érezte nem sokára bekövetkező halálát, még is reá hagyta irományait s terveinek kivitelét. Midőn Martinovics Bécsből ismét Pestre jött, Gyurkovics 1793-ik őszén már nem elt, ő maga pedig elkeseredésében sokkal hajlandóbb volt forradalmi tervekre; örült tehát, hogy létezik már oly társaság, melyre támaszkodhatnék, de midőn azoknál, kiknél leginkább remélhette, hogy Gyurkovics terveibe be vannak avatva, megkísérlette a titkos jeleket, csakhamar észrevette, hogy azokat senki sem érti, s hogy Gyurkovics tervei egyáltalában csak papíroson maradtak és soha életbe nem léptek.

Jellemző azon időkre nézve, hogy Martinovics a Gyurkovics terveit maga föladta Bécsben a titkos rendőrségnek, de csak akkor, midőn Gyurkovics halálán volt. Korunkban, melyben a nyilvánosság annyira dívik, hogy minden pletyka az újságokba belekerül, alig van fogalmunk többé azon jelentőségről, melyet a múlt században a titkos ügynököknek, titkos küldetéseknek és titkos föladásoknak tulajdonítottak. Lipót király különösen szerette, ha mindenről tudósítást nyer, a mi országában történik s e tekintetben Florenczben több helyen szekrényeket állíttatott föl, melyekbe az emberek névtelenül panaszait betehették, hogy a fejedelem megtudhassa, mi az, a mi alattvalóinak fáj s vajon a tisztviselők jól hajtják-e végre a kormány rendeleteit. S miután kormánya alatt e föladások vizsgálatra ugyan, de soha üldözésre nem adtak alkalmat, az ily föladások nem voltak annyira gyűlöletesek, mint Ferencz alatt, ki a föladásoknak nagyobb hitelt adott s azok nyomán üldözéseket is rendelt el, a föladókat pedig rendesen jutalmazta. Martinovics is több ily titkos jelentést tett, hogy az udvar kegyeit megtartsa; de a mint látszik mind olyanokat, minőknek odafönn hasznát nem vehették, mert Saurau es Pergen magok is említik, hogy a fölség nem akarta Martinovics kémkedési talentumát fölhasználni, miből aligha nem az sül ki, hogy föladásai olyanok voltak, melyek egészen más irányban emeltek vádakát, mint a melyet akkor veszedelmesnek tartottak. Az apát tudniillik még most is a jezsuitákat adogatta föl, s ezeknek pártolóit, kik József

ellenségei voltak, s Lipótnban soha nem bíztak, ugyanazért folyvást ármánykodtak a király iránya ellen. Ezek azonban most az udvar kegyében részesültek, Saurau, Colloredo, Thugut politikáját üdvözltek, s leghívebb eszközeiké váltak. Martinovics nem tudta elhinni a kormánypolitika e tökéletes megváltozását, s mind addig míg Schloissnigg kinevezése azon kabinettitkári állásra, melyre ő maga biztosan számított, szeméről levette a hályogot, folytonosan föladogetta a jezsuitapárt törekvéseit. Ily föladásokat természetesen nem használhattak Pergen és Saurau.

VII.

Nemcsak Magyarországon, hanem mondhatjuk egész Európában elterjedtek a forradalmi eszmék és keletkeztek titkos társaságok terjesztésökre. Innsbruckban egy utazó angol kezdeményezett ily társaságot, melyben némely egyetemi tanulók, különösen olaszok, vettek részt; Bécsben a forradalmi eszmék terjesztői főkép Hackel és Aniss boltjában beszélgettek a francia forradalomról s Hebenstreit írt forradalmi verseket királyok, papok és nemesek ellen, hol deák hexameterekben, hol a bécsi dialectusban, különösen dühös volt és elterjedett az úgynevezett eipeldau dal. Riedl, a matematikus, annak idejében Ferencz király nevelője, ki ennek trónra lépte után bárónak neveztetett ki, de szabadelvű iránya miatt csakhamar kegyet veszített, már 1792-ben röpiratot írt, melyben fölhívja a németeket egy anti-aristocraticus, egyenlőségi szövetségre, hogy november elsején reggel hét órakor jelenjenek meg az utcán, fehér, vörös, kék szalaggal kalapjukon, — ezek voltak a francia köztársaság akkori színei, — itt századokra oszoljanak, centuriókat válasszanak, melyeknek legidősbike az elnök stb. Zágrábban szabadságfát ültettek a piacon s forradalmi verseket ragasztottak reá, Bacsányi lefordította a *Marseillais*et magyarra, Zala-vármegyében is ültettek szabadságfát, Erdélyben erekléként gyűjtöttek a francia hadi foglyok egyenruha-gombjait, melyek a köztársaság jeleivel voltak díszítve.

Angolországban is elterjedtek a francia forradalom elvei, melyek már az amerikai szabadságharc ideje óta nagyon ismeretesek voltak; Skóciában keletkezett egy

társulat, mely levelezésbe bocsátkozott a francia forradalmárokkal s külföldi elvtársakkal. A kormány ott is megijedt, a parlament fölfüggesztette a *habeas corpus* actát s kivételes hatalmat szavazott meg a kormánynak, melynek következtében néhány skót izgató hűtlenségi pörbe vonatott s halálra ítéltetett, de Horne Tooke, a kitűnő angol philologus, sok izgató röpirat szerzője, a rendes londoni esküdtszék elebe állíttatván, fölmentetett s nagy ovatiók közepett az újongó nép által házához kísértetett. A diplomaták akkor is, mint mostan, jelentéseikben a legmegbízhatatlanabbak lévén — mert szokásuk minden pletykát, mely a hiszekeny és túlzódvari körökben keletkezik, följegyezni és neki jelentőséget tulajdonítani — az edinburgi, bécsi és pesti körök között fönnálló összeköttetésről álmodoznak. Payne Tamás *Az emberjog* című könyvnek híres szerzője, ki az amerikai szabadságharcban is részt vett s Angolországból ki volt tiltva, öreg napjaira most Párisban jelent meg, mely magához vonzotta a német forradalmárokat is. Ott látjuk a jakobinusok clubbjában Clootz Anacharsist, ki magát az emberiség szónokának nevezte el, ott van az öreg Trenk, ott Lux Ádám és Forster György a híres író és tudós, ki annak idejében Cook kapitány fölfedezési utazásában a Csön-des tengeren részt vett s annak eredményeit gyönyörű utleírása által Angolországban és Németországban népszerűv tette. Katalin, orosz császárné, egyetemi tanárnak nevezte ki Wilnában s oda utaztában megismerkedett Lembergben Martinovicssal, kivel ezentúl levelezési összeköttetésben maradt, később visszament Mainzba, honnét, az erődnek a francziák általi bevétele után, polgártársai Párisba küldték, hogy a városnak és vidékének bekebelezését a francia köztársaságba szorgalmazza. A németek mind a jakobinusok clubbjába álltak be s a forradalom terjesztését egész Európán keresztül vették czélba, hogy Mirabeau szavai: la revolution fera le tour du monde — a forradalom körül fogja utazni a világot, — valósággá váljanak, nem is gyanítva, hogy magok is a forradalom áldozataivá válnak, mindnyájan egymás után a vérpadon vesznek el.

Miután a francia convent elhatározta, hogy minden fölkelő nemzetnek segítségére lesz, a miniszterek pedig a szomszéd népek föllázítását programjukba fölvették, a jakobinusok is egyik ülésekben foglalkoztak e kérdéssel s a

különböző nemzeteknél képviselőket neveztek ki, azon czélból, hogy a forradalmi eszméket honfitársaik közt terjesszék. Forster Ausztriára s Magyarországra nézve Martinovicsot ajánlta, ki Democrite Lamontagne álnév alatt csakugyan a jacobinusok képviselőjévé és a demokrata propaganda főnökévé neveztetett ki; miről Forster az apátot tudósította, ki e kitüntetést köszönettel elfogadta, de feleletében mégis megjegyezte, hogy jó volna ily közleményekre nem a postát használni föl, hanem az összeköttetést utazók által eszközölni.

A bécsi elégtelennek is összeköttetésbe akartak jutni a külfölddel; Troll rendőrigazgató Németországba ment, hogy a nép hangulatáról tudomást szerezzen; Held, az evangélikus lelkész, és Denkman orvos Párisba küldettek, hogy a conventnek jelentsék, mikép Bécsben jó sok forradalmi férfi találkozik s utasítást kérjenek, mikép kelljen Bécsben forradalmat csinálni; az úti költségre pénzt is gyűjtögettek az elvtársaknál, mi igen lassan haladott, míg gróf Soltyk 200 arannyal hozzá járult s lehetségessé tette az utazást.

VIII.

Martinovics meg akart felelni azon bizodalomnak, melyet a francia jakobinusok benne helyeztek s elveik terjesztésére legezélszerűbbnek tartotta, hogy káté formában összefoglalja a francia democratia elveit. Mennyire beleélt legyen magát a francia gondolkodásba, azt legjobban bizonyítja a körülmény, hogy ez izgatásra készült munkácskát is francia nyelven írta. Kátéjában azonban nincsen egyetlen egy új gondolat vagy eszme, mely a forradalmi irodalomból régen ne lett volna ismeretes. Szól mindenkinek egyenlő szabadságáról, elismeri a tulajdon jogosságát, nyilatkozik a halálos büntetés ellen, alkotmányul a francia lebeg szeme előtt, alkotmánykészítő, törvényhozó és ős gyűlésekkel, melyek a törvényeket jóvá hagyják, kikél a monarchia és aristokratia ellen, melyeket vádol, hogy háborút indítanak a magok tulajdon hasznukért s azon ellenség ellen, kit magok támasztottak, küldik a népet, melynek a költséget is viselni kötelessége, végre prédikálja a zendülési jogot, mely elévülhetetlen, mert a zendülés a szolgaságnak határa, a szabadság kezdete, s kinyilatkoztatja, hogy a mely nemzet szabad akar lenni,

az is lesz; vitatja végre, hogy a köztársasági forma az egyetlen észszerű, hogy a fölvilágosodott nép vérontás nélkül változtatja meg a kormányformát s megszerzi a szabadságot, holott a műveletlen öldöklésre s anarchiára vetemedik. Külön fejezetben szól a királyról is, kérdezi mi a király, honnan eredt a királyság, elmondja, hogy a királyok nem Istentől veszik hatalmukat, s állítja hogy a nemzetnek nem csak joga van eltörölni a királyokat, hanem hogy tartozik is azt cselekedni, ha szabad akar lenni és a maga szentséges jogaival élni kíván. Mindez elvek régen el voltak terjesztve egész Európában, de Martinovics mégis azt tartotta, hogy nem volnának egészen inyére a művelt osztályoknak, melyek nemesi privilegiumukat önkényt oda engedni alig hajlandók; tudta, hogy Franciaországban is a forradalom a kiváltságos osztályoknál kezdődött s csak később terjedett ki az egész népre, elismervén minden honpolgárnak egyenlőségét, e szerint az örökségben reahagyott Gyurkovics-féle kátét is megtartotta, mely csak a szabadságot, de nem a jogegyenlőségét hangsúlyozta s ennek is Magyarországon hasznát akarta venni. Mind a két káté terjesztésére tervezett két titkos társaságot, az egyiket a «szabadság és egyenlőség» — a másikat a «reformátorok társaságának» czíme alatt; az utóbbit leginkább a kisebb nemesség s elszegényedett mágnások közt akarta terjeszteni, a másikat azok közt, kik már jobban megérték a forradalmi eszmékre. Egyszersmind elkészíttette a szabályzatot a tagok fölvételére, mely szerint négy igazgatóra akarta bízni ez ügyet, kiknek kezébe minden tag a fölvétel alkalmával kötelezte magát két dologra: hogy a társaság elveit kellő óvatossággal terjeszteni fogja, és hogy legalább két új tagot szerez a társaságnak. Minden tagnak, mihelyt az esküt e két pontra letette, ledictáltatik a katechismus s közöltetnek a társaság titkos jelei, a kézszorítás, a kopogtatás, az írásjegyek, melyek által egymást fölismerhetik; minden tag azok neveit, kiket fölvett, annak jelenti be, a ki őt fölvette, hogy e szerint mindenki csak két tagját ismerje a társulatnak, csak az igazgatók ismerik a nagyobb csoportokat; csak Martinovics, mint a társulatnak feje, a tagok összes névsorát. Ha a tagok száma kétszázötvenezerre szaporodott, a zendülés ideje megjött.

Martinovics, elkészülvén e munkálattal, lement Pestre s azt legközelebb Laczkovicssal, régi ifjúkori barátjával

közölte, tudván, hogy elkeseredésében és szorult anyagi helyzetében szívesen elvállalja az igazgatói állást; különös azonban, hogy második igazgatónak Hajnóczyt szemelte ki, pedig tudta, hogy ez elég kényelmes, szükségéinek megfelelő anyagi helyzetben él, hogy királyi hivatalnok, s hivatalos óráin kívül nagyobb történelmi munkával «a jobbagyság állapotáról» el van foglalva, sőt házasodni is készül, hogy tehát egyáltalában semmi érdekében nincs forradalmat idézni elő, s még különösebb, hogy Hajnóczy, kit Kazinczy s utána Fraknoi mint eszményi jellemű bölcset rajzol le, mindjárt reá állt Martinovics terveire, hogy nem látott bennök semmit, a mi állásával, mint a kormány szolgálatában álló helytartósági titkárral, ellentétben volna, sőt, hogy mindjárt átlátta azt is, miszerint a francia forradalmi elvek terjesztésének következése utoljára mégis a forradalom, mire ő pénzt is szükségesnek tart, s azért kérdezi Martinovicstól, hogy van-e pénz, mely e terv kivételére előbb-utóbb szükséges lesz? Martinovics erre azt feleli, hogy a francia convent minden esetre kész száz millió frankot ily czélokra áldozni, hogy ebből öt-hat millió Magyarországra is jut, sőt könnyelműségében még azt is említi, hogy e pénz már jelenleg is megérkezett és Bécsben le van téve a társaságnak rendelkezésére, mihelyest ez annyira növekedik, hogy tervei kivételére szüksége lesz reá. Természetes, hogy mind ebben egy árva szó sem volt igaz, s csak a reményeket fejezte ki, melyeket Martinovics táplált, maga Hajnóczy tudta, hogy Martinovics zilált viszonyok közt sokszor kölcsönökre, sőt uzsorásokra is szorúl, de a káték terjesztését mégis egészen ártatlan dolognak tartja, le is fordítja a francia szöveget németre, Laczkovics pedig magyarra. Ez utóbbi meg is spékeli azt körmondfont vadságaival s verseivel, Martinovics tehát még egyszer lefordíttatja kátéját Szentmarjai által. Ez egy szépsége által kitünő, tevékeny, enthusiasticus fiatal ember, jelenleg báró Orczy László magántitkára, megtisztelve érezte magát, hogy szintén igazgatónak neveztetett ki; de Martinovics a negyedik helyre alig tudott alkalmas embert találni, szeretett volna mágnást is belehozni a társaságba, ezek azonban, ha a francia elveket szerették is a *Moniteur*ben olvasni, sőt társaságban ezeket fitogatni, nem igen álltak volna reá alkalmazásukra, ellenzékiek voltak, de nem forradalmárok, s nem is tartoztak azon

körökhöz, melyekben Laczkovics, Hajnóczy és Martinovics mozogtak. Ez végre gróf Sigrayt szólította föl, a kőszegi kerületi táblának tiszteletbeli ülnökét, dilettánst minden tekintetben, ki festett, zenélt, vívott, vagyonát elverte, rangján alul házasodott, botrányos házassága által hírhedte lett, mind ezeknél fogva a felsőbb osztályokkal keveset érintkezett. Őt azonban csak a reformátorok kitéjének terjesztésére hívta föl Martinovics; nem is sejtett semmit a szabadság s egyenlőség társulatáról, s maga is ismervén nem eléggé jelentékeny állását, mindjárt azt kérdezte, hogy a főrendek közül kik léptek be a társaságba, mire csak azon kitérő feleletet kapták, hogy vannak sokan ezek közt is, kik az ily terveket jövőre hagyják; ha a társaság terjed, bizonyosan bele is fognak lépni.

Erre kezdődött a toborzás az igazgatók részéről; Laczkovics elég hanyagul vette e dolgot, katonai természetével ily titkos társulat nem igen fért össze; ő nyíltan szokott beszélni s most is inkább folytatta a dühös röpiratok készítését, melyek közt különös figyelmet gerjesztett az úgynevezett piskóti levél, minthogy Piskóton adatott föl postára; Zemplén vármegyéhez volt intézve s egyenesen a dynastia ellen igazgatót. «I. Ferdinándtól kezdve — így szól — mind utolsóig, csak üvegen keresztül mézet nyaltattak velünk az ausztriai házból valók» . . . «tehát megegyez-e az igazsággal, hogy ilyen körmös ház egy igaz úton járó magyar nemzetnek parancsoljon?» Kiemeli, hogy «a magyarnak nincs előmenetele sem a katonák közt, sem a királyi dominiumokban; hogy annál jobban pusztuljon a magyar nemzet s erősödjék a német Herr Bruder, csak azon iparkodik az ausztriai ház, hogy így kezünket, lábainkat megkötöztesse, a szánkra pedig erős lakatot veressen, valamint az olasz előbb kemény zabolát teszen a medvé szájára, azután tánczoltatja.»

A mint Martinovics leginkább a francia alkotmányt s példát követi kitéjében, úgy Laczkovics szeme előtt a lengyel viszonyok forognak, a conföderatiók; föl is szólítja Zemplén vármegyét, hogy ez a többi vármegyékkel ily conföderatiót alakítson s végre említi, hogy ha most a keserves igát le nem rázzuk nyakunkról, talán máskorra semmiképen le nem fogjuk rázhatni.

Hajnóczy különösen a maga körében, a hivatalnokok

közt, terjeszti a kátét, Szentmarjai a juratusok és jogászok közt, különösen Pesten; később tekintélyesebb férfakkal is közli Zemplén megyében. Mind a hárman nem igen tartják meg az óvatosságot, melyet a társulat szabályai megkívántak; Pesten tudomásra jő, hogy valami káté kering, Szalkay a nádor huszára, ki Blumauer *Travestált Aeneis*ét magyarra fordította, kérdezősködik felőle, Martinovics még nők közt is, kikkel igen szívesen társalkodott, beszél a forradalomról, s hogy nem sokára köztársaság lesz Magyarországon is, a mi ez időben éppen nem látszott oly igen különösen lehetetlennek, mert a francia seregek már is átlépték a Rajnát s győzelmesen haladtak előre, mindenütt eltörülve a kiváltságokat s hirdetve a szabadság, egyenlőség s testvériség evangeliumát. Megelégedve eddigi sikerével, Martinovics Bécsbe siet s itt is hasonló könnyelmű módon beszél a forradalomról, hol Hackel boltjában, hol a vidéken a sörházakban; ott énekelik az eipeldauai dalt s terveznek forradalmat. Hebenstreit igen primitív hadi gépet is készít, lándzsákkal ellátott szekeret, melylyel a lovasság megtámadását akarja megakadályozni s annyira beleszeret ez igen naiv találmányába, hogy annak tervét s rajzait gróf Soltyk által Kostyuskónak Lengyelországba átküldi s Konstantinápolyon keresztül a francia conventtel is közölni akarja.

Természetes, hogy ily beszédek nem maradhattak titokban; Bécsben a rendőrség csakhamar nyomára akad mind ezeknek, míg Budáról a titkos rendőrség csak holni botrányos pletykákat tud még jelenteni Martinovicsról. A följelentések figyelmezzé teszik gróf Sauraut, ki fölterjesztést intéz a fölséghez s megnyeri a fölhatalmazást, hogy a forradalmárokat elfogathassa.

IX.

A magyar jellemben nincs meg a kellő óvatosság és titoktartás; nyíltsága és közlékenysége alkalmatlanná teszi összeküvésekre, a titkos társaságok köztünk soha nem maradtak titkosak, a kémkedésnek könnyű nálunk az útja. Martinovics esetében a följelentés és fölfedezés nem történt ugyan magyar részről, de alig jutott Pestre az apát elfogatásának híre, már is

Barkó lovassági tábornok figyelmezteti a fő hadi tanács elnökét, gróf Wallist, a veszedelmes férfi két ismerősére, a báró Orczy László titkárára Szentmarjaira, és a hírhedt Laczkovicsra; Selhy pedig, a színész, a nádor kamarásának följelenti a titkos társaságot és kátét. Másrészről is történhetek hasonló följelentések, mert Martinovics, a ki az első vallomásaiban elbeszéli élete történetét, bécsi összeköttetéseinek politikai jelentéktelenségét s midőn a titkos társaságok iránt faggatják, csak a jezsuitákat adja föl, s Laczkovicsról csak azt mondja, hogy már hónapok óta megszűnt vele minden levelezése, Hajnóczyt pedig kevéssé ismeri, augusztus 13-án már teljes vallomást teszen, mert látja, hogy a vizsgáló bizottság a történeteknek tudomásával úgy is bír. Augusztus 16-án csakugyan elfogják Pesten Laczkovicsot, Hajnóczyt, Szentmarjait, Bacsányit és Szolárcsikot a juratust, ki Abafi házában nevelő s fölviszik Sigrayval együtt, kinek a vidéken a szökés kísérlete nem sikerült, Bécsbe, a vizsgáló bizottság elébe.

Szolárcsiknak elfogatása világosan bizonyítja, hogy nem Martinovics vallomásai voltak irányadók a tragédia e részében, hanem hogy ebben Barkónak keze benn volt, a ki Abafit halálosan gyűlölte, mert benne gyanította azon pasquillusok szerzőjét, melyek ellene Pesten keringtek s miután nem tudott a ravasz férfi ellen elég bizonyítékokat fölhozni, melyek elfogatását indokolnák, a fiatal nevelő által gondolta őt compromittálhatni.

Az újonnan befogottak természetesen nem szembesítettek Martinovicscsal, de a vizsgálati szokások szerint megmondattak nekik, hogy az apát úgy is mindent kivallott s a bővebb vallomások őszinteségök jeléül fognak vétetni, mely helyzeteket csak javíthatja s így mindnyájan az első tagadás után bőven vallanak, csak Bacsányi marad meg tagadó szerepében. Mintha csak most gondolnák át komolyan Martinovics tervét a forradalmat Magyarországon ábrándosnak és kivilhetetlennek tartják; Hajnóczy teljes logikával kifejti, hogy a jobbágy, az egyetlen ki általa előnyeket nyerne — tökéletesen műveletlen, s hogy reá csak a pap és földesúr által lehetne hatni, kiknek érdeke a forradalommal ellentétben áll. Hát miért fordította és terjesztette ő a kátét, holott tudta, hogy ha ezt ovatosan kevesekkel közlik, hatása nem lehet; ha könnyelműen az ifjúság közt terjesztik, igen hamar föl fog fedez-

tetni. E talány megfejtéséül és mentségéül csak annyit említ, hogy remélte, miként ily mozgalom még ha fölfedezik is, rábírja a kormányt, hogy a sajtószabadságot helyreállítsa, úgy mint József alatt dívott, s hogy a nemesség is két nevezetes pontban engedni fogna, megadja a parasztnak a birtokképesseget s kiterjeszti az összes lakosságra kiváltságát, hogy törvényes bírói ítélet nélkül szabadságától meg ne fosztathassék. Laczkovics elbeszéli, hogy a kormány igazságtalanul bánt vele s ez keserítette őt el; Szentmarjai említi fiatalságát és hiányos nevelését, mindnyájan bevallják tetteiket s elmondják kivel közölték a kátét, egyébiránt nagy vétséget ebben nem igen látnak s a király kegyelmétől várják sorsuk kegyes elintézését. Meg kell vallanunk, hogy Martinovics és társai távolról sem tanúsítják azon nemes elszántságot a bécsi vizsgáló bizottság előtt, mely ugyanazon időben a forradalmi törvényszék elé állított francia vádlottakat jellemzi, kik közt alig találkozott, ki kegyelemért esdekelt volna; tudta is, hogy azt nem nyerheti el, s hogy a vádnak más vége nem lehet, mint a verpad. A magyar forradalmárok is tudhatták volna, hogy politikai pörökben, akár a forradalom, akár a reakció kivételes bírósága előtt, a kérdés nem az igazság, hanem a hatalom kérdése, s nem igen van bíró és vádlott fel, hanem csak győző és legyőzött. Itt állanak az egyik részről könnyelmű és elkeseredett nemes lelkű férfiak, kik átlátják az állapotok tarthatatlanságát s meg lévén győződve arról, hogy a forradalom Magyarországot is el fogja érni, s hogy minél műveletlenebb a fölzendült nép, annál véresebb jelenetekre ragadja a forradalom, előre akarják készíteni a jövő eseményeket s a demokratia politikai eszméit megismertetni a néppel. Másrészről ott látjuk a reakciót egész undokságában; ott van báró Barkó, a lovassági tábornok, ki a mellett a titkos rendőrségnek feje az egész országban s meglegedést, sőt élvezetet talál ez állásához nem illő hivatalában, midőn a sereg tisztjeit is arra használja föl, hogy hallgatózzanak azon házakban, melyek előttök vendégszeretettel megnyílnak, s jelentsenek föl minden meggondolatlan szót, mely bor mellett barátok kedélyes beszélgetéseiben gondatlanul elejtetik. Ott van a királyi Curia, mely nem tudja fölfogni, hogy a bíró a törvény őre, nem a kormány hivatalnoka, s hogy föladata nem a politika, hanem az igazságszolgáltatás; nem a társaság megmentése,

hanem minden egyes vádlott bűnének vagy büntelenségének részrehajlatlan mérlegelése; oly férfiakból áll, kik Verbőczin, a kalendáriomon s legfőljebb egy-két római klasszikuson kívül semmi könyvet nem olvasnak, kiket az újkor szelleme soha nem érintett. Élükön kitünő férfiak állnak ugyan, Ürményi és gróf Zichy, a régi jozefinusok, de minden ruganyosságuk meg van törve, mert tudják hogy Bécsben minden nap nő ellenségeknek, Izdenczy államtanácsosnak, befolyása, ki őket azon szerepért, melyet az 1790-ik országgyűlésen viseltek, nyíltan hűteleneknek nevezte, s az antecoronationalis törvényekben fölségsértést lát. Ott van Németh, a királyi ügyek igazgatója, kiből a kegyetlenség a legalacsonyabb haszonleséssel párosul, s a *Corpus Juris* ismerete alig födi el a ravasz durvaságot, ki midőn az ország veszedelmének elhárításáról szól, a maga hasznáról soha meg nem feledkezik, a védő ügyvédek fenyegeti, hogy fejökkel játszanak, s áldozatainak lelki kínjaiban gyönyörködik.

Az esztendő vége felé Martinovics és igazgatói visszahozattak Budára; a vizsgálat be volt fejezve s most kezdődött el azon végzetes pör, melynek hatása egész a mi korunkig fennmaradt. A kormány és a Curia törvényszegéssel nyitották meg a tárgyalást. Ez levén az első fölségsértési és hűtlenségi pör az 1790: 56 t. czikk után, mely e pörökre nézve a rendes bíróságot visszaállította, miután ezelőtt a királyhoz személyesen vagy az általa kinevezett bizottsághoz tartoztak, a cancellaria tekintetbe nem véve e törvényt, leküld a Curiahoz oly eljárási szabályzatot, mely a nyilvánosság kizárását s a védelem megszorítását rendeli el s a Curia szó nélkül elfogadja ezt, megfelelkezve azon függetlenségről, melyet ugyanazon országgyűlés 12. §-a számára világosan biztosít. E törvénytelen rendelet hatályban maradt egész időnkig s Lovassy Lászlónak és az országgyűlési ifjakkal pörében, úgy mint a Kossuth Lajoséban még 1837/8-ban szabályul szolgált; minek következtében Deák Ferencz 1839-ben október 3-án a Curia-nak ez eljárását egyik híres beszédében megbélyegezte, mely fájdalom, szó szerint nem őriztetett meg, csak az országgyűlési tudósítások akkori írójának lapos szerkesztésében jött reánk, melyből a következő kivonatot adjuk a kérdés fölvilágosítása tekintetéből:

X.

„... Az eljárás és az ítéletek nem törvényesek, mert a bíróság a törvényrendelte formákat megsértette, s oly elveket állított föl, melyek nemcsak törvénybe ütközök, hanem veszedelmesek is. A formát megsértették a bírák több pontokban: midőn az ifjak a szabad védelemtől megfosztattak, ügyészeiktől törvényben nem létező eskü kívántatott, védelmezőik a királyi fiscus szobáiban zárt ajtóknál dolgozni kényszerítették, a rokonaikkal való társalkodástól eltiltattak, szóval a szabad védelem tőlök megtagadtatott; továbbá midőn a Curia a tanúk meghitelesítését, szembesítését nem maga tette, hanem egy-két emberre bízta, s vannak még több ilyen, melyeket menteni nem lehet. Azt mondják a főrendek, hogy ez eljárási mód a törvény alkotása után keletkezvén, több hűtlenségi esetben folytattatott, s az a Curia consvetudójává vált, annál fogva attól el sem állhatott, minthogy a Curia hatósága e pörökre nézve az 1790: 56. törvényezikk által megállapított. E törvény azt mondja: «ut causæ hae ab ordinariis regni judiciis nullo sub titulo avocentur.» Én ez alatt nemcsak a bíró személyét, hanem az eljárási normát is értem, mert a iudicium alatt nem csak az ember, hanem a forma és a mód is értetik. Már midőn a törvény e pöröket a Curiára rendelte áttétetni, ha a régi commissionalis formát meg akarta volna tartani, azt világosan kimondta volna s épen azért, mert a formáról nem szólt, minden magyarázat oda üt ki, hogy azon pörök nem csak a személyekre, hanem a formákra nézve is áttétettek, mert különben mi nyereség fogott volna benne lenni? A régibb törvények azt mondják, hogy ő fölsége maga ítéltet ily pörökben az országon kívül, de csak magyar törvény szerint; ha pedig maga nem ítélt, akkor tartozik azokat magyar tanácsosok által, magyar törvény szerint ítéltetni. Ha állana is azon törvény, ő fölsége nem vesződött volna e pörökkel, kellett tehát azokban magyar bírának magyar törvény szerint ítélni. Ha tehát az 1790: 56. törvényezikk a formákat oda nem értette volna, akkor csak úgy állana a dolog, mint a régibb időkben, mert a királyi tábla tagjai is épen úgy királyi kinevezéstől függenek, mint azok, kiket régente

a király nevezett, mert az mindegy, akár egyes esetekre rendeltessék ki a bíró, akár legyen egy a kormány által kinevezett bíróság . . .

Hogy az embertől megtagadtassék a teljes védelem akkor, midőn élete és vagyona forog kérdésben, ügyésze rendkívüli esküre kényszeríttessék, titkon dolgozásra szoríttassék, a pörbe iktatandó védelmet a fiscus vegye censurája alá: megegyezik-e a természeti törvénnyel? vagy nem borzad-e inkább vissza az emberi természet ezektől? . . .

Ebben van a bírói függetlenség legnagyobb satirája: ha függetlennek mondatik a bíróság, melynél az ily élet- és halálkérdésben az eljárást legelőször felső parancs határozta meg. Itt maga a bíróság sértette meg függetlenségét, midőn a királyi parancsnoknak nem mert ellene mondani, miért is nem volt független a bíróság? miért nem mondta ki, hogy nekünk e parancs zsinórmértéket nem szab, hanem cynosura a törvény? A királyi Curia a katonai karral lett elfogatásokat az ítéletekben egy szóval sem érinti, pedig neki, mint a törvények örének, kötelessége lett volna a fiscus e factumát helyteleníteni. Azon szegény ifjak magokat nem is védelmezhetvén, nem szólhattak, hanem a Curiának lett volna kötelessége kimondani, hogy az elfogatásokkal törvénytelenül cselekedett.» — —

Így jellemezte Deák az 1839-iki országgyűlésen a Curia eljárását.

XI.

A bírósággal azonban, mely a felsőbb osztályok szolgai lelkét képviselte, melyben a függetlenség érzete egészen kihalt, vigasztaló ellentétet képez az ügyvédi karnak magatartása. Azok tudniillik, kiket a vádlottak védelemre föl-szólítottak s kikkel a királyi leíratnak rájuk vonatkozó pontjait a személynök közölte, emlékiratot készítettek, melyben elismerik ugyan, hogy «a politikai újítások epidemiaja, mely egész Európát megmértelyezi, nagy mértékben veszélyessé lett, fölforgatja a trónokat, az országokat és alkományokat. Azonban éppen azt kell e törvényszéknek kideríteni, vajon forradalmi eszméken alapszik-e a vádlottak terve».

«A forradalmi terveket, melyek az államokat és az állami rendet fölzavarják, minden köteleket és kapcsolatot fölbontanak, kétségkívül első csírájokban el kell fojtani. De kérdés, vajon a hallgatás és a titoktartási eszköz alkalmas eszközök-e e célra? A hallgatás elrejt a m űrt és nem veszi el erejét. Eszélyes gondosság és a következmények föltűntetése a legbiztosabb mód, az embereket visszatartani a méreg használatától. A tiltott dolgok nagy vonzerőt gyakorolnak; ez esetben is nagyobb hatást várhatni a szomszéd népekre nehezedett csapások és szerencsétlenségek föltűntetésétől mint a titkolódzástól. Egyebkent, ha a titoktartás csakugyan szükségesnek mutatkozik, az ügyvéd rendes esküje erre nézve is elegendő biztosítékot nyújt.»

A védő ügyvédek továbbá hangsúlyozzák, hogy az igazság földerítése csak úgy várható, ha ők teljes szabadsággal rendelkeznek. Mindenek előtt szükséges, hogy a vádlottak a királyi ügyigazgató által emelt vádakra és a fölhozott bizonyítékokra nyugodtan, sietség nélkül, szabadon tehessék meg észrevételeiket, a melyeket ügyvédek át fognak vizsgálni, figyelemzetten védeneczeiket a netán előforduló ellenmondásokra. A vádlottaknak meg kell engedni, hogy az eltérések indokolása mellett, első vallomásukat módosíthassák; bűnrészesek vallomásait elolvashassák, ügyvédekkel bármikor értekezhessenek.

Az ügyvédek igénybe vehetnék azon szabadságot, hogy négy szem között tanácskozhassanak védeneczeikkel; de mert be akarják bizonyítani, hogy eljárásuk teljesen kifogástalan leendő, megegyeznek abban, hogy mikor védeneczeikkel értekeznek, a királyi tábla egyik tagja jelen legyen. Mindazáltal követelik, hogy védeneczeiken kívül, a többi vádlottakkal is érintkezhessenek, és azokhoz bármily kérdést intézhessenek.

Továbbá elegendő idővel kell rendelkezniök a védíratok elkészítésére; szabadságukban állván, hogy a pöríratokat saját lakásukon tanulmányozhassák, és közös tanácskozásokban vitathassák meg. Végre a replikák számát nem lehet korlátozni. Egy szóval adassék meg nekik minden szabadság, melyet törvény nem tilt.

Sajnálatos, hogy a pöríratok, a vádló és védők felelőlései még mindig titokban lappanganak; de szellemökre nézve nem lehet semmi kétség, mert Spillenberg Pál a szegények ügyvédje, ki hivatalból védte azon vádlottakat, kik

külön ügyvédet választani nem akartak, följegyzett némely alapelveket eljárása irányául, melyek jelenleg úgy hangzanak mint az utókor ítélete az egész eljárás fölött:

«A hazai törvények szerint, csak a király személye ellen irányzott bűnös cselekedet képez fölségsértést; föltéve, hogy az illető tényekben nyilatkozó akarattal bír oly cselekedet végrehajtására, mely a király személyére nézve ártalmas.

«E legsúlyosabb bűntény megállapítására következtetések nem elegendők, arra a törvény világos szövege kívántatik. E szerint a belépés valamely titkos társaságba még nem fölségsértés.

«A királyi ügyész kötelessége minden kétséget kizáró módon bizonyítani, hogy a vádlottak csakugyan tagjai a titkos társaságnak; ki kell mutatnia, hol, mikor és mily körülmények között alakult meg az összeesküvés. Ha ezt tenni nem képes, még a hűtlenség vádját sem emelheti.

«A katechismusok szerzői nem vádolhatók fölségsértéssel, annál kevésbbé olvasói. Azt a jogot, hogy mindenki szabadon írhat és az írottakat olvashatja, nem korlátozza positiv törvény; de ha korlátozná is, azokra, a kik megszegik, miként az európai népek példája mutatja, legfőlebb pénz-bírságot szabna.

«A királyi ügyész azt állítja, hogy a katechismusokban francia democraticus elvek foglaltatnak, melyek alkotmányunkkal ellentétben állanak. De e tény nem elegendő súlyos bűntény megállapítására; mert a katechismusok egyetlen oly tételt sem tartalmaznak, a melyet nyomtatott és szabadon árusított munkák már előbb nem hirdettek volna.

«E mellett figyelembe kell venni, hogy II. József alatt és az 1790. l-iki országgyűlés idejében korlátlan sajtószabadság uralkodott; minélfogva nem meglepő, hogy a szóban forgó katechismusok közrebocsáttattak. Nem létezik törvény, mely a gondolatoknak írásban terjesztését tiltja.

«A királyi ügyész azt állítja, hogy a katechismusok veszélyvel fenyegetik a köznyugalmat. Alig lehet elképzelni, miképen történhetnék ez. Senki sem hallotta, hogy valamely népet iratok által indítottak volna fölkelésre. Ily célra mindenütt, Franciaországban is, hatalmas emberekre és sok pénzre volt szükség. Az ügyvizgatónak tehát ki kellene mutatni a katonai erőt, vagy a szövetségeseket, a melyekkel a

katechismusok elveit uralomra lehetett volna emelni a mostani alkotmány romjain. A katechismusok utopiákat tartalmaznak.

«A vádlottak szegény emberek. Fölfoghatatlan, mikép lehet őket azzal vádolni, hogy forradalmat készültek támasztani.

«A vádlottak egy részét szekrényeikben lefoglalt iratok alapján fogták el. Bármit tartalmazzanak ez iratok, míg a szekrényben lappanganak, úgy kell azokat tekinteni, mint gondolatokat, melyeket az ember később módosíthat vagy elfelejthet.

«A vádlottak saját vallomásai, ha egyéb bizonyítékok hiányzanak, a magyar törvény értelmében nem bírnak bizonyító erővel.

«Végtevére a vádlottak, mint nemes emberek, föl voltak jogosítva az alkotmány átalakítására célzó eszméket országgyűlésen kívül is terjesztetni. Ha tévedtek, világosítsák föl őket; de ne vádolják fölségsértéssel.»

XII.

Az ügyvédek hiába készültek ily védelemre, a pörbe fogottak sorsa már előre meg volt pecsételve, mert a királyi tábla már január 3-án, mielőtt még bármi védírat beadatott volna, fölolvastatta ülésében a két kátét, s kijelentette, hogy ezek a haza földülésára irányzott elveket tartalmaznak, s a törvényes alkotmány fölforgatásával járó forradalom előidézésére céloznak, hogy ugyanazért mindazok fölségsértők, kik a titkos társaságba beléptek. Miután ez elv egyhangúan elfogadtatott, ezentúl csak alkalmazásáról lehetett szó, annak kipuhatolásáról, hogy kik azok, kik a kátét olvasták s terjesztették s a beszámításról, mely alá az egyes vádlottak esnek. A bécsi vizsgáló bizottság jelentése és az új kihallgatások következtében december 10-étől 15-éig harminczketten fogattak el, később még többen. A pör maga valódi szemfényvesztés volt; hiszen a vádlottak már kihallgatásuk előtt előre is bűnösöknek mondatnak ki, ez után csak a büntetés mértékéről folyhatott a tanácskozás; ugyan azért elégségesnek tar-

tottak egyetlen egy védelmi felelést, s az egész ügy botrányos gyorsasággal végeztetett. November 30-án adatott be a vádlevél, Martinovics és az igazgatók deczember 3-ára idéztettek meg, az elfogatások e hó folyamában történtek meg, de január 3-án érdemileg már ki volt mondva a bűnös szó; április 20-áig tartottak a vizsgálatok és szembesítések, május 23-án hozatott az utolsó ítélet több mint ötven pörben. A királyi tábla nemcsak Martinovicsra, Laczkovicsra, Hajnóczyra, Szentmarjayra és Sigrayra, hanem Kazinczyra, Verseghyre, Szentjóni Szabó Lászlóra, Özre, Szolárcsikra, Szénre, Szilávyra s Verhovszkyra kimondta a halálítéletet; huszonhármat rövidebb vagy hosszabb időre terjedő fogságra ítelt, hat vádlottnak a vizsgálati fogságot számította be büntetésül; a többit, köztök Bacsányit, tökéletesen fölmentette. Az ítéletek tanuskodnak az elhamarkodásról, hiányzik bennök minden logika, a bűnrészesség egyenlő mértéke mellett az egyik vádlott halálra, a másik fogságra ítéltetett. Őznél tulajdon védelmenek szelleme súlyosító körülményül tekinteték, Landerernél enyhítésül szolgál, hogy a katechismus elolvasása fölgerjedést keltett benne, de Kazinczy Ferencznél ugyan e körülmény súlyosításra ad okot, hogy a káté iszonynyal tölté el, és mégsem jelentette föl.

Ha már a királyi tábla eljárása botrányos volt, csak arczpirulással írhatjuk le hazánk legfőbb ítélő székének, a hét-személyes táblának súlyedését, mely megfelelkezve függetlenségéről, szolgáltságában túltett még a római senatuson is Tiberius idejében s nem áttallotta a királyhoz kérdést intézni, vajon eltérve a régi gyakorlattól, súlyosbíthatja-e a királyi tábla ítéletét, s a fogságra szólókat átváltoztathatja-e halálítéletekre? A király e kérdésre igennel felelt, sőt elrendelte, hogy a hét-személyes tábla, ismét eltérve a régi szokástól, e kivételes esetben a húsvéti törvényszünet alatt is tartson üléseket; ez pedig csakugyan Landererre, Uzára, Hirgeistra s a húsz éves Szmetanovicsra, kiket a királyi tábla csak fogságra ítelt, kimondta a halálítéletet, s azok közül, kiket a királyi tábla tökéletesen fölmentett, ötöt ítelt el fogságra, köztük Bacsányit, talán azért, hogy a királyi tábla fölmentő ítélete után, szénnel, börtönének falára e szavakat írta:

«Szép a hazáért tűrni; viselni rab-
Lánczot s halált szenvedni dicső dolog!
A mely halandó elvesz érte
Nemzeteket nemesít nevével.»

A szabadság-érzetnek ily kifakadásai bűnül rovattak föl a Curia által, a mint az Őz esete bizonyítja, kinél az ítélet kimondja, hogy a védelmében kifejtett elvek bizonyítják javulást nem reméltető romlottságát!

A magyarnak nincs Tacitusa, ki ez eljárást érdeme szerint megbélyegezze!

XIII.

A tragédia vége felé közeledünk, a király helyben hagyta tüstént a Martinovics és igazgatói ellen hozott halál-ítéleteket, sőt később Őzét is, kinek legnagyobb bűne remek védelmében rejtett s a szegény Szolárcsikét, kit balsorsa Abafi házába nevelőül hozott be; ura ügyesen ki tudta kerülni a büntetést, ő életével fizette a káté lemásolásának vétkét. Ki gondolhatta volna akkor, hogy eljő oly idő, midőn egy loyális férfi, kinek correct hazafiságához s ovatos eljárásához semmi kétely nem fér, ugyan e kátét, melynek már olvasása is halált érdemlő bűnnek ítéltetett, úgy a királyi, mint a hétszemélyes tábla által, nyomtatásban ki fogja adni egész terjedelmében, s hogy nem fog találkozni senki, a ki ezen megbotránkozzék.

Szemben a halállal, az elítéltek visszanyerték azon férfiaságot, mely őket a pör alatt néha elhagyta. Még az ideges Martinovics is, ki görcsösen ragaszkodva az élethez, folyvást kegyelemért folyamodott s ez esetre a legkülönösebb ígéreteket tette, most még is megemlékezik állásának méltóságáról s midőn a templomban a római pontificaléban előírt szertartások szerint degradálják, emelt fövel lép a szentélybe, hol Kondé püspök főpapi öltözetben, infulás apátok és segédkező papoktól körülvéve, foglalt helyet, magára veszi a templomi öltönyöket, melyekben a pap az oltárhoz járul, két áldozár által kísérve, a főpap elé megyen és térdre borul. Kondé a néphez fordul és elmondja, hogy «az egyház azon papjait, kiket súlyos bűntények miatt a világi hatóságnak ki kell szol-

gáltatnia, az egyházi rendtől megfosztja, mielőtt tőlük védő karjait elvonja. Az előttünk álló szerencsétlen testvér megfelledezve egyházi állásának kötelességeiről, megvetve az isteni és emberi törvényeket, lábbal taposa az Isten, a király és a haza iránt köteles hűséget.

Martinovics beleszólt: A király iránt igen, a haza iránt nem. — A püspök folytatta:

«Lázadóvá lett, összeesküvést szervezett, mi által érdemetlenné vált azon tisztességekre és kiváltságos állásra, melyek a papot megilletik; — a mindenható Isten nevében kinyilatkoztatja tehát, hogy őt minden egyházi hivataltól és javadalomtól megfosztja és degradálja.»

Erre fölolvastatott a királyi Curia ítélete.

A katolikus egyház szertartásai hatásra lévén elrendezve, e degradációnál is mély benyomást tettek az összegyűlt népre. A két áldozár az oltár előtt átadta Martinovicsnak a kelyhet, a püspök kiragadta azt kezéből, leemelte róla a casulát és stolát s mindkét kezén késsel levakarta az újjhegyeken azon helyeket, melyek a fölszentelésnél a szentelt olajjal bekenettek, s a mint a többi egyházi rendek jelvényeit is a kitaszítandó kezeibe adják, Kondé mindegyiket elragadja tőle, haját megnyírja, a hajkoronánál ledörzsöli tégladarabbal a fölszentelést, s az alatt zendülnek a pontificale által előírt elátkozó formulák és imák. Végre, miután e hosszú megrendítő szertartás végét érte, a főpap a hatóság képviselőihez fordult a pontificale következő szavaival:

— E degradált egyént, a kit az egyházi rendtől és papi kiváltságoktól megfosztottunk, ezennel átadjuk a világi bíróságnak.

Martinovics férfiasan ment keresztül az egész kínos szertartáson, de a mint fogságába visszajött, idegessége ismét erőt vett rajta; nem tudta elhinni, hogy csakugyan lefejezik, hol remélt, hol kétségbe esett.

Laczkovics, mint katonaviselt bátor férfi, hű maradt jellemehez; midőn a királyi leirat előtte fölolvastatik, mely a halálítéletet helybenhagyja, összeszidja és teremtetézi az ily bíróság lelkét, fütyörész és káromkodik, mondja: «ördög teremtetete! egyszer hittem papnak, az is halálra vitt; nem bánom, akár sütnék, akár főznek, de a mit vetettem, az ki fog kelni, elvesznek a kopók, de megmaradnak a vadászok».

Hajnóczy nyugalommal hallotta a halálos ítélet megerősítését, megjegyzi: «jobb meghalni mint akár csak három évig viselni e lánczot; ártatlanul szenvedünk, az uralkodó párt áldozatai vagyunk; nem méltó élni az emberek ily mély romlottságában». Szentmarjai is férfiasan tűrte sorsát, Sigray elájult s az utolsó éjszaka oly állapotban volt, hogy azt hitték nem éri meg a reggelt.

Május 20-ára volt a kivégeztetés rendelve, épen egy évvel azután, hogy Martinovics kátéjaival Bécsből lejött Pestre, hogy azokat lefordíttassa. Csak két hónapig tartott összes működése, mielőtt az fölfedeztetett volna s most megjött a nap, melyen a magyar jakobinusok francia elvtársaik sorsára jutottak. Sigray volt az első, ki a budai vérmezőn a pallos alá került; a hetven éves hóhér kontárkodva végezte mesterségét s csak több csapásra reszelve vágta el fejét. Erre Martinovics, kinek ezt nézni kellett, s kinek szép magaviseletét a menetnél a várból a vérmezőre csodálták, rögtön elájult s nem is jött egészen teljes eszméltre. Szentmarjai — Kazinczy szavai szerint — eszes ember módjára halt meg, Laczkovics megtartotta utolsó pillanatig vadságát, Hajnóczy halálát Sokrateséhez hasonlítja; Martinovics remegve s görcsök közt szűnt meg élni. Az öt testet kivitték a Duna mellett emelkedő halmokra, senki sem tudja, hol fekszenek, de a vesztőhelyen más nap reggel titkos kéz által elültetett rózsák virultak.

Tizenketten a foglyok közül, kiket a királyi Curia fölmentett, szabadon bocsáttattak, de azon tizenhárom fogoly, kire a halálítélet ki volt mondva, még hetekig hagyatott bizonytalanságban. Június 2-ikán az ítélmester fölolvasta a királyi leíratot, mely Őzt és Szolárcsikot, tekintve a bennök meggyökerezett gonosz elveket, melyek a javulásra reményt nem nyújtanak, a kegyelemre érdemteleneknek nyilatkoztatja s a halálítéletet megerősíti; ellenben a többinek büntetését fogságra változtatja bizonytalan időre, addig tudniillik, míg teljes bűnbánat s teljes javulás jeleit adván, a körülmények tekintetbe vételével más intézkedés fog tétetni.

Június 3-án Őz és Szolárcsik is kivégeztettek, ez utóbbi díszesen felöltözött, haját gondosan beporozta s a papnak megjegyzte: ártatlanul hal meg, mint az üdvözítő, hiszi, hogy a nemzetnek új Krisztusa leend, s hogy halálából ennek egykor

több haszna lesz. A kocsiról leugorva összeütötte bokáját s mintha tánczra menne, úgy sietett a vérpadra.

Martinovics és társainak megbüntetése után még számos fölségsértési pör került a Curia elé, több szabadelvű tanár nyugalmaztatott, Ürményi és gróf Zichy, a személynök és az országbíró, nyugdíjaztattak s kegyvesztetten félrevonultak. Az aristokratia azonban tüntetőleg fordult feléjük, sőt midőn nem sokára azután a főherczeg nádor egy tűzjáték készítésénél Laxenburgban egy történetesen előfordult explosió által életét veszttette, a nemzet kételkedett az eset történetességében.

Ilyen volt Ferencz király uralkodásának első lustruma.

PULSZKY FERENCZ.

BISMARCK ÉS AZ ÚJ NÉMETORSZÁG.

Elégge ismert tény, hogy a porosz vezetés alatt romjainból újra föltámasztott német birodalom nem végez oly győzelembiztosan a belső nehézségekkel, mint a hogyan letiporta a külső akadályokat, hogy a mint az már új alakulásoknak rendszeren a sorsa, itt is nehezebb a consolidatio, mint a minő a megteremtés volt, hogy végre a német egység kérdésében is, mint mindenütt és mindig, a nagy eredmény, melyért nemzedékek rajongtak, küzdöttek, szenvedtek, nem azon az úton és módon létesült, melyet az ábrándozók lelkesülve követtek, és több kiábrándulást és keserűséget hozott magával, mint kielégítést, hogy ne mondjunk boldogságot; szóval, hogy ebben a nagy példában is igazolva van a tétel, hogy a politikai élet vergődésében ritkán egyéb az újítás, mint a régi bajoknak helyettesítése új bajok által, úgy hogy az által, a ritka eseteket kivéve, a hol a létező baj már a létalapokat támadja meg, a reformatio vagy conservatio közti kérdés a vérmérséklet kérdésévé válik jóformán: bölcsőbb-e vajon, tűrni tovább a már megszokott bajt, melybe már beletörődtünk, mely iránt az érzékek talán már el is tompultak, mint kitenni magunkat szokatlanoknak, melyek érzékenyebben fájnak, kiszámíthatatlannoknak, melyek veszélyesebbek lehetnek; vagy egészségesebb-e szabadulni attól, a mi tűrhetetlennek tetszik éppen azért is, mivel már régen nyom, habár újabb ismeretlen bajok árán is, melyek azonban csak később fognak elviselhetetlenebbé válni, de akkor majd ismét újabbak által orvosolhatók lesznek?

Elégületlenek mindenen előtt azok, a kik elégületlenek mindig és mindenütt, a politikai ábrándozók, a kik más utakon, más alakban akarták elérni a nemzeti egység nagy cél-

ját és eredményeiben is máskép, a rajongás élénk színeivel képzeltek megvalósulását; a kik arról álmadoztak hosszú évtizedeken, gyermekkoruktól fogva egész hosszú, keserves emberéleten át, hogy nem vérrel és vassal, hanem a német népek szabad ölelkezése, a fejedelmek önzetlen fölgerjedése által fog létesülni, magába fog ölelni mindent, «so weit die deutsche Zunge klingt», és az egység adta hatalommal meg fogja adni a szabadságot, evvel együtt a szellemi és anyagi fölvirágzás eldorádóját is. Az e fajta politikusokat nagy, sőt az első szerep illeti nagy mozgalmak kezdeményezésében; de az ő sorsuk mindig csak a csalódás, a kiábrándulás, az elégtelenség lehet. A boldogság aszerelem és a költészet szótárába való, a politikában nem létezik; vagy legfőlebb, mint rendszerint az emberi magánéletben is, csak a győzelem pillanatának rövid bódulatát jelenti. Ők mindig súlyos és szomorú időkről fognak panaszkodni és megfélekedeznek arról, hogy tisztán mulatságos idők nem voltak soha, megfélekedeznek arról, hogy éppen a legnagyobb eredmények igényelnek oly erőmegfeszítést, mely multhatatlanul megfelelő erőkimerüléssel, fájdalmas sebekkel jár; hogy minél inkább vonatik össze a nemzeti erély egy pontra, hogy ottan győzzön, annál inkább elvonatik más törekvésektől, úgy hogy ezekben bizonyos sorvadás és visszaesés áll be, úgy hogy éppen a legnagyobb eredmények után bizonyos szükségszerűséggel állanak be fájdalmas kórállapotok, melyek ezenfelül fájdalmas gyógyítást is igényelnek és szerencse, ha nem áll be oly végkimerülés, mint a minő például éppen Németországon állott be a reformatio nagy művére, mely után a németek egész Goethe koráig nem voltak képesek semmi nagynak teremtésére, és egész Bismarckig nem voltak képesek nagy politikai actióra. Mind ez annyira áll, hogy a rendkívüli viszonyok egyszer-egyszer valóságos víg és mulatságos időket látszottak inaugurálni valamely nemzetnél, úgy, hogy mindenki számára könnyűnek látszott a boldogulhatás, éppen ez bizonyult mindannyiszor a legnagyobb csapásnak; a világhódító Rómát tönkre tették a Rómába özönlő kincsek, Spanyolországot az amerikai aranyáradat, Franciaországot a Law-féle szédelgés és ugyanezt tanítják a modern krachok is. A gondatlan víg élet ép úgy tönkre teszi a nemzeteket, mint a családokat és az egyest; csak a munka, a gond és az önmegtartadás conservál és emel.

De ha az ilyen ábrándozókat, a kik csak álmaikat ismerik, de nem az életet, kielégíteni egyáltalán nem lehet, azt mutatja a tapasztalat, hogy reális eredmények kivívása után tetemesen megfogy a számuk; épen a kiábrándulás, a szerzett tapasztalatok, a háborgó vérmérsékletnek a haladó korral való csillapulása arra vezet, hogy kibékülnek az élettel és csak kevesen maradnak fenn, mint az elmúlt idők szenvedélyeinek és eszméinek élő szobrai.

Fontosabbak tehát ezeknél, a kik fölött azt lehet mondani, hogy napirendre tértek az események, azok, a kiknek elégtelensége sokkal reálisabb okokból ered; ők, a kik hatalmukban csorbúltak új és erős központi hatalom emelkedése által és a kik született zászlóvivői azon particularismusnak, melynek seregét viszont azok képezik, a kiket faji és felekezeti régi ellentétek és ezeknek minden keserősége választ el a vezérletre került elemtől. És itten nem szabad feledni, hogy a történelmileg külön fejlett német fajok közt, melyek némelyike nemcsak gondolkodásra, hanem nyelvre sem képes egymást megérteni, az ellentétek és ellenszenvek bár minő tekintetben semmivel sem csekélyebbek, mint másutt a nemzetiségek.

De bármint alakult volna a német egység, az ezektől eredő nekézségekkel meg kellett volna küzdenie és ha a német egység életképes, ezek fölött is napirendre fog térni.

A figyelemre legméltóbbaknak tehát azon bajokat kell mondanunk, melyek akár szükségkép eredtek az új alakulásból, akár csak esetleges természetűek, egyes hibákból származók legyenek, egyaránt érezhetők mindenkire, azokra nézve is, a kik az új alakulást olyannak, a minő, készséggel és őszintén fogadták; azok, melyek már se nem ábrándozóknak, se nem az egységgel magával ellentétben álló érdekeknek, hanem az egyszerű polgárnak és az egész nemzetnek reális bajai. Mert míglen amazok fölött így vagy amúgy napirendre lehet és napirendre kell térni, ezek fölött napirendre térni se nem lehet, se nem szabad, ezeket gyógyítani kell, mert az elégtelenségnek és gyöngeségnek állandó forrásai, olyanok, a melyek végzetessékké válhatnak, mert minden ellenségnek legjobb szövetségesei.

Pedig az új Németországban sok az ilyen természetű baj és panasz is. Hallhatók úton-útfélen, sajtóban, alkotmányos

testületekben. Egy közelebb megjelent nagy érdekű, bár nem mindig elfogulatlan és épen nem méltányos műben pedig e panaszoknak valóságos tárházát kapjuk.

Bruno Bauer műve *Zur Orientirung über die Bismarck-sche Aera* (Chemnitz, 1880. Schweitzer) érdekes adalék azon súlyos küzdelmekhez, melyekben az új birodalom alakul és tömörül. Constatáljuk mindenek előtt, hogy éles veretben ugyan, de csak egyik oldalát mutatja az éremnek. Az ismert és régebben még ismertebb nevű philosoph és publicista, a ki Hegel-iskola amaz utolsó csoportjának képviselője, melyben e nagy iskola végkifejlését, de egyúttal véghanyatlását érte, úgy tekinti Bismarck korszakát és jelenségeit, mint természeti szükségét, mint phänomenonját a democrata imperialismusnak, mely ma épen úgy, mint a római aristocratiai köztársaság bukása után a polgárisult világra súlyosodik, és távol attól, hogy vívmányainak örvendeni tudjon, mély és mindenre kiterjedő pessimismussal nézi. Árnyoldal minden, azaz publicistánk mindenütt csak árnyoldalt lát. Szinte leltárát kapjuk itt az elégtelenség mind azon kitöréseinek, melyek az új birodalomban és ellene fölzajlottak. Természetesen óvakodnunk kell attól, hogy csupán az árnyoldalak összefoglalását teljes és hű képnek vegyük. Nem fogunk az árnyoldalak miatt szemet hunyni azon fényoldalak, azon ragyogó és eleven színek előtt, melyeket a német nemzetnek az európai politikán uralkodó helyzetében látunk. De ha kimondjuk, hogy az inkább keserű, mint elkeseredett támadónak előadása polemikus vádirat, tehát alaposan egyoldalú, kénytelenek vagyunk másfelől kimondani azt is, hogy ez az egyik oldal biztos szemmel, mély belátással, erős kézzel van bemutatva. A szerző kitanult bajvivó, a ki se a levegőbe, se oda nem vág, a hol az ellenfél fődözve van. A gyöngye oldalakra vág, a mi a támadásban mindig alapföltétele a sikernek. Az új birodalom e gyöngye oldalával, az elégtelenség és a panaszok természetével és összességével behatóan megismerkedni bizonyára érdekes lehet, kivált oly vezető mellett, a ki daczára számos bölcselekedési eltérésnek és hosszadalmasságnak, daczára annak, hogy elmélyedése nem vezet mindig a világossághoz, daczára az egyes fejezetek azon laza kötelékének, melyben egységet és részarányt egyképen nélkülözünk, sőt fölismerjük, hogy igazában csupán közös szellem által kapcsolatos külön értekezések sorával van

dolgunk, a ki, mondjuk, daczára mind ennek tagadhatatlanul eles elmével és pezsgő szellemmel, bizonyos bizalmat keltő józansággal, átható tekintettel és erélylyel vezet. De nem tekintve az érdeket, melyet a tárgy kivált ily szellemes vezető megvilágítása mellett, magában is nyújt, Németország belbajainak tanulmányozása különben is bőven megjutalmazza a fáradságot. Ez új hatalom gyors emelkedése, bámulatos külsikerei, ezeknek kíméletlen kiaknázása, módszerének könnyűvérű realismusa és könyörtelen erélye, szövetségeinek gyors változtatása, szóval eszközeinek tisztán a sikerhez mérése, az egész continenst, de főkép a szomszédokat érthető nyugtalanságba ejtette, és épen nem kell az új Németország ellenségének lenni, hogy e nyugtalanságban osztozzunk. De épen oly kevésé kell kárörvendőnek lenni, ha Németország belbajaiból azt a megnyugvást merítjük, hogy sok tekintetben forradalmi politikája után most már conservativ politikára, a consolidatio művére van utalva, hogy nagy győzelmei után és daczára, vagy épen azok miatt nem kevésbé érezheti a «se recueille» szükségét, mint érezte Oroszország a krimiai vereség után, hogy a porosz államférfiak, ha hasonló bölcseséggel akarják művöket folytatni, illetőleg megszilárdítani, mint a minővel megkezdték, és ha nem akarnak I. Napoleon útjára és sorsára térni, feszítve az erő kifejtést a végkimerülésig: további aggressiora nem gondolhatnak, és hogy mind ennél fogva Bismarck herczeg jelenlegi békepolitikája a megbízhatóság azon becses biztosítékával bír, hogy voltaképen nem egyéb, mint az előbbeni vas- és vérpolitika legbölcsőbb következménye. Nekünk pedig különösebben, a kik mi annyi belbajainkról és méltán panaszkodunk, talán némi, habár elég sovány vigaszul is szolgálhat, de a mi többet ér, szolgálhat biztos bátorításul is, hogy nem kevésbé súlyos belbajoktól nincs megkímélve Európának ma talán legirigyeltebb, mindenesetre legfényesebb álladalmja sem, és hogy a leghatalmasabbnak is csak úgy mint nekünk tűrni, nélkülözni, küzdeni kell.

I.

A bevezető fejezet után Macchiavellinek és utódainak az imperialismus fölött adott magyarázatáról, mely fejezet egyúttal tömör vonásokban ismerteti a makedoni, a római, a

francia imperialismust, de azt az angolt is, mely parlamenti formákba burkolva fejlődik, áttér a szerző arra az imperialismusra, mely «szláv, de germanisált földön» keletkezett, és nem egyszer már-már azon volt, hogy összeütköztek a tiszta szláv imperializmussal: Oroszországgal.

Az egész porosz államfejlődésnek, tehát a porosz imperialismusnak is oszlopát a sokszorosan gyűlázott junkertypusban keresi. Abban a szivós, esetleg a megvetésig menő türelemben a balszerencse idején, és a könnyűvérű, sőt könnyelmű, jó kedvű, tekintet nélküli nekimenésnek, ha út a jó óra. Csakugyan már 1795-ben egy porosz katonai író, von Berenhorst, így magyarázza a király és a junker közti társulást, hogy I. Frigyes Vilmos Poroszországának mintájául «die ökonomische Verfassung eines ehemaligen Fehderitters auf seiner von Knappen und reisigen Knechten vollgepropften Burg» állította föl.

És valójában Poroszországban a trónt állandóan a földbirtokos apró nemesség szövetségében látjuk. Ez az osztály tágitotta a Marknak homokbuczkáit hatalmas porosz királysággá, ez emelte a nürnbergi burggrófok fiát, a brandenburgi marquist, a mint XIV. Lajos a porosz királyokat gúnyosan nevezte, a német császári trónra. Csak ez az osztály lehetett ilyen nagy és vakmerő kalandra képes. Se a békés polgár, a ki kicsinyes érdekekben növekedik és él, se a nagy úr, a ki nagy posztíójának circumspectus föntartására és óvatos emelésére gondol mindenek fölött, merész kockázatokra nem alkalmas. Sem az egyik, sem a másik, sem Jenát és Auerstädtet, de Sadvát és Sedant sem csinálta volna meg. Ezen fölül a dynastiai régi nagy családok, részben fejedelmiek, úgy a régi, mint az újabban szerzett tartományokban, mindig rossz szemmel néztek, sokszor épen lenéztek az uralkodó házat, mint szerencsésebb vetélytársat, vagy egyenesen mint parvenüt. A hadsereg tisztjei, az állam hivatalnokai nemcsak, hanem a nagy tábornokok és a nagy államférfiak is szinte kivétel nélkül eleitől végig nem a grófok és hercegek, hanem a kisebb nemesség fia, a junkerek és freierherrek *) voltak.

*) A báró Németországban nem bírt avval a közjogi posztíóval, mint például Magyarországon vagy Angolországban. A főrendek közé csak a «Reichsfreiherr» tartozott. Magyarországon minden nemes «a

Ilyen junker Bismarck is. Valamely csalódás mindjárt a világ végére üzi és meggyűlölteti vele az egész tért, melyre csak az imént még nagy föltételekkel lépett. 1858 november 12-én Frankfurtban így ír: «Ha nem találom többé összeegyeztethetőnek a diplomata és a gentleman szerepét, akkor az öröm vagy az áldozat, hogy egy nagy fizetésről lemondjak, egy pillanatig sem fog a választásban zavarni. Harmincz esztendő múlva egészen mindegy lesz nekem, vajon most diplomatát vagy landjunkert játszom-e? Kilencz után mindennek vége van, mondja a színész.» Több ilyen esetet idéz szerző. Többnyire eléggé ismereteseek. Kevésbbé ismert egyik, melyet nem említ és mely annál jellemzőbb, mivel a legújabb időkből való. A trónörököstől hazatérve Bismarck, földhöz vágja sisakját, kiáltva: «Der Teufel mag Fürstendiener sein!»

De épen ilyen pillanatokban, midőn a világ végén és az üresben áll, semmit sem akar többé tudni a folyó világról és búcsúztatni akar mindent, a legnagyobb dologban van bensőleg és lázasan keresi a pontot, a hol az igazit meg akarja tenni. Nonchalance és bátorság, czéltalanság és számítás, menni hagyni a világot és kritika, ész és szerencse, a kiváras nyugalma és készenállás az actióra, szilajság és szándékosság, közöny és átgondolt ármány nála egy ugyanazon természetnek változó átalakulásai.

Bismarckot, mikor evvel még kitüntetni vélhették, sokszor nevezték a német Cavournak. Mielőtt még miniszterelnökké lett volna, egyenesen a német Cavourt keresték benne Ausztria ellenségei. Mert az általok keresett férfiú súlyát épen a szerint mérlegelték, vajon be fog-e válni német Cavournak? Így például Pourtalès Albert grófot, a ki 1861-ben már miniszterelnöknek ki volt szemelve, de a következő évben Párisban mint ottani porosz követ meghalt, sokan annak a férfiúnak tekintették, a ki a német kérdést a helyes irányba fogja terelni. De mégis azt is mondták róla és pedig legbensőbb hívei is, mint például Thielau *Graf Pourtalès* című röpiratában, hogy: «für die höchste politische Leistung der Zukunft zu gewissenhaft, offen und gerade» és halála után elmondták róla, hogy a német Cavour még sem lett volna.

szent korona tagja», a souverainitás részese volt. A közönséges német Freiherr vazallusnak vazallusa, valamely dynastiának hűbérese volt.

Gróf Pourtalès alapította és vezette az ötvenes években a *Preussisches Wochenblattot*, melynek Bismarck későbbi segédei, von der Goltz, Usedom és Werthern is dolgozótársai voltak. Ő azok közé tartozott, a kik szívósan ragaszkodtak az Ausztriával való kiegyezés eszméjéhez, remélve, hogy rábírák az önkénytes lemondásra a németországi és olaszországi posztíóról, ha elősegítik terveit az Aldunán és a Fekete tengeren. Szerinte annak, a ki Poroszország és Németország megmentésére akart vállalkozni, a német mozgalom demokratiai erejének élén, de egyúttal a porosz államszervezet eszközeivel és a *Kreuzzeitung* junker-anyagával is rendelkezve kellett működni. Mit sem akart tudni a Francia- és Oroszországgal való szövetségről, melyben Manteuffel menedékét kereste, sőt a porosz politika föladatának tekintette, hogy a kornak minden égető kérdését, még Olaszország egységét is kivegye Franciaország kezéből.

Bismarck ellenben egy időben fölvette az egyetértést Franciaországgal és Oroszországgal, és az utóbbiban a hátvédet ápolta, melyre támaszkodhatott, ha a Franciaországgal való egyezkedésből veszélyek származnának. Ez nemcsak Pourtaléstól, hanem megkülönböztette Cavourtól is, a ki magát egészen Franciaország kezébe adta, mert nem volt más, kire támaszkodnia. De ez a kettős szövetség tette lehetővé, hogy Bismarck általános föltűnést, sőt megdöbbenést okozó nyíltságban is különbözhetett Cavourtól. Míg Cavour titokban conspirált, Bismarck egész nyíltsággal mulattathatta a párisi és a szentpétervári cabineteket terveivel, melyek annyira megegyeztek e cabinetek benső vágyaival, Napoleon rögeszméjével, hogy folytassa a hagyományos politikát a Habsburg-ház ellen, Oroszország boszúszomjával, melyet Ausztria hálátlansága miatt táplált. A dolog abban volt, hogy a császári conspirator még eléggé lesújtottnak tekintette Ausztriát azon bombák által, melyeket a nemzetiségi elv, az általános szavazatjog, az annexió alakjában Olaszországban zúdított rá. Ugyanezeket akarta rázúdítani Németországban is. A mi pedig Oroszországot illeti, legújabb keleti vállalata egyenesen villanyos fényt derít azon utógondolatokra, melyekkel a két német hatalom közti szakítást előmozdította.

E sokoldalúsága a szövetségeknek, melyekhez utóbb Olaszország is járult, tette lehetővé, hogy Bismarck az olasz

símasága helyett a junker érdességével élhetett. De a szövetségesek csalódott várakozásai az összeütközések szakadatlan láncolatát is szülték. Gorcsakoff csak nevette a porosznak képzelődését és nagy terveit, midőn saját hatalmából a szárazföld politikai és területi képét át akarta idomítani. A königgrätzi nap aggodalmakkal töltötte el és sötét hangulatba ejtette. Rosszúl számított, mint III. Napoleon; ha nem is porosz vereséget, de legalább hosszú háborút várt, az orosz interventiót mulhatatlannak gondolta, és ez ábránd fölött az ő Oroszországot látta lebegni, a mint új rendet csinál Európában, és a mérsékeltén kikerekített Poroszország védura gyanánt ragyog.

Bismarck a már-már fölkerekedő viharnek gyors békekötés és Manteuffel tábornok küldetése által vette elejét, a ki hívatva is volt kifejtetni a czár előtt, hogy minő szolgáltatokat tehet neki a meghatalmasodott Poroszország.

A porosz miniszterelnök győzelme egy diplomata fölött, a kivel a Néva partján 1859 óta fontolgatta Európa újjáalakítását, és a kit a lengyel zavarokban erélyel támogatott, befejezése egy százéves történelemnek és egyúttal bevezetés a Porosz- és Oroszország közti viszony új phasisához. Bismarck semmi újat és eredetit nem teremtett, midőn az Oroszországgal való baráti viszonyt Szent-Pétervárról Berlinbe hozta, mert az 1815-ik év az orosz barátságot III. és IV. Frigyes Vilmos királyok politikájának alapjává tette. A hétéves háború szülte a barátságot, és erre nevelte Poroszországot. 1866 július és augusztusában ellenben a versengés csírái mutatkoztak, melyeket Gorcsakoff azonnal fölismert, és a sadowai nap után beavatkozási kísérlete által akart elfojtani, de porosz ellenfele még is annyira győzött, hogy kényszerítette, hogy engedje Poroszországnak azt a szélesebb német alapot, melyen további emancipatiója felé haladhatott. A balsiker, melyet a hannoveri király segélykérésével II. Sándor császárnál a nikolsburgi praeliminárék után aratott, mutatja, hogy Oroszország Bismarck dictaturájával szemben meddőnek és eredménytelennek ismerte föl a német ügyekben addig bírt befolyásának látható kifejtését. Beérte kárpótlás fejében avval, hogy Ausztria porosz felügyelet alá került. Aldunai vetélytársának megbénításáért szívesen fölálldozta befolyását a német középállamokra, melyeknek jelentősége a megváltozott helyzetben úgy

is megszűnt, sőt Poroszország szolgálatait megfizette az 1870-iki háborúban, midőn maga vállalkozott Ausztriának sakkban tartására.

De itten épen oly gyorsan csatlódott, mint III. Napoleonnal együtt az 1866-iki német háborúban. A német fegyverek gyors győzelme, a francia császár bukása, halomra döntötte szamadását, hogy hosszú háború és mind a két félnek végki-merülése után legalább ezután fogja az arbitert játszhatni.

Már a königgrätzi meglepetés után Goresakoff herczeg 1866 augusztus 30-iki köriratában az európai solidaritás meg-
bomlásával szemben Oroszország számára az actio szabadsá-
gát vette igénybe, és a nemzeti érdekeket emelte magatartá-
sának egyedüli zsinórmértékéül. Most utána pótolta, a mit
akkor még meg nem tehetett és 1870 október 31-iki köriratá-
ban fölmondta az 1856-iki párisi szerződés azon határozatát,
mely Oroszország hatalmát a Fekete tengeren korlátozta.
Poroszországot Bismarcknak az angol meghatalmazott előtt
tett nyilatkozata szerint «kellemetlenül lepte meg» e szerző-
dés-szakítás. Az orosz kancellár egyúttal jegyzéket indított
Toursba a köztársasági új kormányhoz és annak barátságos
szavait élő szóval oda magyaráztatta Chaudardy gróf előtt,
hogy Francia- és Oroszország érdekei azonosak és szükség-
kép állandó szövetséghez vezetnek.

Igy nyerte Páris falai alatt alapját a Bismarck és Gor-
esakoff közti viszály. Mind a mellett a háromcsászár-szövet-
ségben Bismarck még támogatta Oroszország keleti terveit.
De a san-stefanói béke megnyírbálása a berlini congressuson,
az ellentétet megújította, sőt elesítette.

II.

Elérkezve a hadi és politikai sikerek tetőpontjához, de
egyúttal Franciaország forró gyűlöletéhez, Oroszország fej-
lődő ellenséges indulatához, szemlét tart Bismarck honfitársa
az új birodalomban és azt kérdi, hogy melyek a nagy vívmá-
nyoknak kézzel fogható eredményei. És úgy az anyagi, mint
a szellemi téren a legszomorúbb eredményeket találja.

Kiindul abból az ismert mondásból, hogy Poroszország
a maga nagyságát «összekoplalta». Már 1794-ben mondja egy
rópírat *Ueber die politische Lage und das Staatsinteresse Preus-*

sens: «Az által, hogy Európában mindenütt magasabb állásra tartottunk igényt, mint a minő bennünket megilletett, hogy belekeveredtünk minden európai bonyodalomba, nagy birodalmakat fölosztani, másoknak kormányzati szervezeteket szabni akartunk, abba a kénytelenségbe helyezkedtünk, hogy soha sem szállíthattuk le erőfeszítéseinket, és mindig olyan emberekhez hasonlítottunk, a kik, csak hogy négy lóval hajthassanak, otthon feleségestől-gyermekestől burgonyával élnek.»

Valóban a junker-szellemen kívül ennek a koplalásnak, mely szigorú rendre, takarékosagra és munkára nevelte a népet, a nélkülözésnek és az erők folytonos megfeszítésének köszöni a porosz állam emelkedését és nagyságát.

Úgy de a koplalás nem érte végét a nagyság elérésével. Sőt ellenkezően szellemileg és anyagilag a valóságos szűkölködésig emelkedett, másfelől Poroszországról kiterjedt egész Németországra.

Ez utóbbi tekintetben csak a régi jelenségek ismétlődtek nagyobb mértékben. Úgy a mint a homokos Marknak már a brandenburgi marquis-k. a sovány őstartományokhoz rendre hozzá szereztek egy-egy darabot a nyugatnak és délnek fekvő régi culturterületekből, melyeken a városi szabadságok, püspökök és patriarchális fejedelmek enyhe kormányzata alatt jólét, kényelem és legalább viszonylagos szabadság honolt, a cataster, az adóemelés és a katonai fegyelem volt az assimilationalis politika első gondja, mindig nagy elégtételére az «ordonnanz»-hoz szokott régibb alattvalóknak, a kiknek a szomszédok bősége és kényelme valami csodás, rendkívüli, szinte jogosulatlan állapotnak tetszett, és a kik örültek, hogy most ezek is megtanulják, mit tesz az: adót fizetni.

A francia milliardoktól sokan bőséget, nagy gazdasági lendületet vártak. De az ellenkező következett be. A nagy újongásban senkinek sem jutott eszébe, hogy a régi Rómában a triumvirek által összehordott kincsek minő befolyással voltak az árak emelkedésére, a munkásság hanyatlására. És az ár- és munkaviszonyok e megzavarásának közepette a kisebb és közép tökepenzesek sok évi megtakarításaikat még a gründeerekre is bízták, hogy megkettőztessék, valósággal azonban, hogy végleg elveszítsék. Másfél éves tivornya után 1873 tavaszán kezdetét vette Németországban a nemzeti munka sorvadás. Eredt a képtelenségből, hogy az aranyáradatot, mely

egyszerre elborította, megemészsze. Idegei és izmai nem voltak erre elég erősek, de hiányzott a kellően kiképzett elegendő munkaerő is. Nagyszerű példában bizonyult be az, hogy a rohamos nagy mérvű változások, ha javításnak, áldásnak látszanak is, romlásosak a gazdasági életben is épen úgy, mint a politikában általában, és hogy itt is, valamint a politikában, csak azon haladás bizonyúl üdvösnek, mely szervileg belőlről fejlődik és nem rögtönzésnek vagy fölforgatásnak köszöni létét. A nemzeteknél is, valamint az egyesnél, a hirtelen meggazdagodás gyors elszegényedésre szokott vezetni. Általános jelenség, hogy a fölvergődött pénzemberek vagyona nem száll a harmadik nemzedékre. Nagy és szitárd gazdagságot is csak conservatív módon, nemzedékek fáradtsága által lehet teremteni. Ez nemzetre, családokra, osztályokra egyaránt áll. A francia nemzetnek az öt milliárd veszteség nem ártott, a németeknek az öt milliárd nyereség megártott. Némiképen úgy járt, mint a magyar nemesség a földtehermentesítési egyszerre kikapott nagy összegekkel, melyek egyenesen romlását okozták sok családnak, mivel se a pénz valódi természetét fölismerni, se azt természetének megfelelő módon fölhasználni képes nem volt. Csakhogy ha ebben az esetben meg volt legalább a lehetőség, ezeket a kárpótlási tőkéket természetőknek megfelelően részben mint beruházást immobilizálni, részben mint forgó tőkét conserválni, Németország roppant hadi kárpótlásánál fönnállott még az a nehézség is, hogy föltéve, ha képes lett volna is az aranyhalmaz gyümölcsöző fölhasználására, ha képes lett volna is hirtelen keletkezett ipartelegeit kiképzett munkásokkal benépesíteni, hol voltak az új világrészek, melyek a hirtelen megsokasodott gyártmányok azonnal való fölvételére elég gazdagok lettek volna, és vajon a nagy verseny nem kényszerítette volna-e veszteséggel való eladásra?

Csakugyan így is bekövetkezett valami, a mi csak részben a képesség elégtelenségének, részben pedig a versenynek volt eredménye. A német ipar azért, hogy olcsón tudjon eladni, rosszul kezdett dolgozni ott is, a hol jól dolgozni képes lett volna. És a kivitel emelkedése helyett annak ellenkezője következett be. Mert nem hogy új világrészek keletkeztek volna, hanem ellenkezően elveszték oly világrészek, melyek megvoltak. Dél-Amerikából és Kelet-Ázsiából egyszerre kezdtek visz-

szautasítani az addig tömegesen vásárolt német gyártmányokat és minden felől az a posta érkezett, hogy a német ipar vesztí piaczát a francziák, angolok és éjszakamerikaiak különb minőségű gyártmányaival szemben. Mind e tengeren túli jelentések egyértelműen azt panaszolták, hogy a német szállításoknál a soliditás hiányzik. És míg például az angol gyáros mindig hallgat az alapos panaszra, a német kárpótlásról hallani sem akar. És míg viharos, nyugtalan, válságos időkben az angol becsületügynök tekinti, hogy ne hagyja el azt a házat, melylyel jó időkben üzleteket csinált, a német azonnal cserben hagyja és másnak engedi át a tért.

A philadelphiai kiállítás azután kikürtölte az egész világba, hogy milyen jelszó alatt harczol a német ipar: «Billig und schlecht!» De ugyan csak Philadelphiában boszantotta az idegent a kirívón föllépő nemzeti hiúság, a zászlóaljanként föllépő Germaniák, Borussiák, császár, trónörökös, «red prince»-ek, Bismarck, Moltke, Roon porcellánban, biscuitben, bronzban, vasban, agyagban, festve, hímézve, szöve, nyomva, lithographirozva, photographirozva, stb. stb.

Végre, alig hogy Elsass be volt kebelezve és lehullottak a védvám sorompói, a német színnymat és festő-ipar, mely az elszászinak utánzásából élt, azon vette magát észre, hogy képtelen a régibb, jobban vezetett, nagyobb tőkével, több ízléssel és művészi képzettséggel, de aránylag olcsóbban is dolgozó eredeti gyárak mellett megállani.

E sötét kép minden vonásában igaz. Mindenki tudja, a ki a mai Németországot ismeri. Nyári kirándulásom alatt ugyan e panaszokat bőven hallottam Németországban, épen úgy, mint azon külföldiektől, a kiknek német iparosokkal és kereskedőkkel dolga van.

Egy franczia kereskedő beszélt nekem egy esetet, a hol a német gyáros naivitása odáig ment, hogy a küldött mintához megjegyezte: «de a szállítmány nem lesz egészen ilyen». Sőt e képet a szerző még tovább is kifejthette volna. Beszélhetett volna a gyári munkások nyomoráról, a hanyatló ipar következtében. Beszélhetett volna részletesebben az egész Németországra súlyosodó militarismus terheiről, melyet a kis és békés fejedelmek uralma alatt nem ismertek, és mely nem csak közvetlen anyagilag nehezedik minden adófizetőre és minden családra, hanem nyilvánul erkölcsileg is a polgári fog-

lalkozások bizonyos lenézésében. Udvari fogadtatások alkalmával a császár soha sem szólít meg senkit, a ki nem visel egyenruhát. És a császári példa lehet odáig, hogy a mint magam is láttam, ha valamely boltban tíz ember várakozik, és belép egy katonatiszt, ezt fogják mindenek előtt kiszolgálni. Azért, hogy ez így van mindenütt a hadsereg nagy győzelmei után, kivált ha az egész politikai rendszer e győzelmeknek köszöni uralmát, azért mind ez nem kevésbbé érezhető.

Végre foglalkozhatott volna szerző azzal is, hogy a nyers terményekre vetett magas vámok következményei részint azon törekvésnek, hogy a birodalmi pénzügyek az egyes országoktól és királyságoktól emancipáltassanak, de annak is, hogy a földművelés aggasztó helyzetén segítsenek, mennyire hatnak vissza az árak emelkedésére a legelső életszükségletekben is, mennyire nehezítik tehát épen a szegény osztályok létét.

Nem kevésbbé fénytelen, de legalább egyes vonásaiban kevésbbé igaz, mert túlzott az a kép, melyet Németország szellemi életéről nyerünk.

A német győzelmek után a németek szerették magokat a francia szellemi felsőbbtség minden foltjaitól megtisztult német eredeti productió korszakával kecsegtetni. A berlini egyetem tanárai innen akarták keltezni Németország perikleszi korát, Berlin szellemi fensőbbségét.

E remények egyike sem teljesült, és még a nagy győzelmek sem voltak képesek arra, hogy a német múzsákat lelkesítsék. Igaz, hogy az imperialismus sehol sem kedvezett a költészetnek és benső contemplationnak. Inter arma silent musæ. A tettek ideje nem ideje a költői és tudományos elmélyedésnek. Nagy Sándornak be kellett érni avval, hogy az *Iliászban* látta tetteinek mintaképét. Augustus és Mæcenás kedvenczeiktől csak néhány szép verset nyerhettek az új Rómáról és uráról. A nyelv szépsége és ereje kimerült a polgárháború alatt. Később, midőn még egyszer föllobog Nero alatt, Lucanus énekében az új korszak alapítója ellen fordul. I. Napoleon alatt szinte elnémúl a francia irodalom, mely a forradalom előtt ragyogóan tündöklött.

A mi mindenek előtt a zenet illeti, szerzőnk sülyedést constatál úgy az előadásban, valamint a productióban. Mértéktelen tulzást egyfelől, másfelől leszállást a genreszerűhöz.

A diadal, melyet 1877-ben a magyar Gerster Etelka a nemzeti-politikai Berlin fölött coloraturájával, trilláival és hasonló apró hatásesszközökkel, szerinte igaz cäsari korhangulat jele. Phrasis az érzelem természeti hangja helyett, érzélgési czukorral behintett üres, sivár rhetorika, durva materiális hatások, erőszakos idegizgatás, lehurrogató hangnyelv neki a legújabb nemet zene: Rubinstein, Hoffmann, Goldmark.

De épen itten úgy tetszik, hogy a szigorú bíráló nem egészen objectiv. A német zene múltjához, Mozarttól, Bachtól, Beethoventől Schubertig, Mendelssohnig, Meyerbeerig hasonlítva a mai állapotokat, könnyű lett volna a hanyatlást allegálni. De hogyan lehetett épen itten mellőzni a zene Bismarckját, a ki a birodalom fejedelmei előtt rendezi az újabb olympi játékokat. Csak futóan, alkalmilag említi könyvének más helyén Wagner Richardot. Pedig azt mégis ki kellett volna fejteni, «vajon a jövő zenéje» ugyanazon szellemből született-e, mint az új német birodalom? minő szellemi szálak szövődnek a kettő között? Vajon a mindent centralisáló cäsarismus tükröződik-e a baireuthi műremekben, mely minden művészetet magába akar ölelni, és nem akarja tűrni a külön létre törekvő művészetek particularismusát? Vajon a Wagner-cultus a maga byzantinismusával nincs-e rokonságban a Bismarck-cultussal, vajon nem a gúny és a gyűlölet-e, melyet mindketten magok ellen zúdítottak? Avagy nem egészen más áradatnak, az 1848-iki kornak szülötte-e és képviselője Wagner, úgy hogy csak örökségképen szállt az új birodalomra? Bármint álljon a dolog, Wagner a mai német zenére nézve sokalta fontosabb, mint mindaz, a mit Bauer e czím alatt említ. De viszont fölemlithette volna azt is, hogy a zenei életben Bécs még ma is fölötte áll Berlinnek.

A mai német festészet a keresettnek és laposnak ugyanazon ellentétében mozog. Egyfelől erőszakolt remképek, másfelől a közönséges. A nagy hadi tettek nem tükröződnek nagy festészeti műben. Látott Berlin újabban egy képet Páris ostromából, az 1870 október 30-iki harcztot Le Bourget fölött, melyben a pillanat nagysága mind a két félnek, poroszoknak és francziáknak tartásában és erőfeszítésében igaz, pártatlan kifejezésre jutott. De a franczia A. de Neuville festette és a győzők megszégyenítve állottak a levert ellenfél szellemi erejének azon tanújele előtt, melyet a verességgel való szellemi

küzdelemben létesített. Ellenképe ez azon lendületnek, melylyel Franciaország a világot a háború veszteségei után meglepte, míg a győztes a hazahozott milliárdokon betegge és nyomorulttá tivornyázta magát.

A komoly német dráma előszeretettel fordul a régi ősök felé. De 920-ból való németek ügybajjaiban úgy érzi magát a néző, mintha valami Bezirksversammlungon volna, és a monologok élénken emlékeztetnek a legújabb vezércikkekre; Arnulf a *Bayerische patriotische Zeitung*, Heinrich a győztes a *Nord-deutsche Allgemeine Zeitung* embere.

Az 1870-iki év ünnepélyes fogadalmai a «welsch» módi számkivetéséről, igaz német művek teremtéséről hamar feledésbe mentek. Berlin növekedett házakban és útezakban, de világváros benső nagyságától messzse elmaradt. A téglákból és gipszstuckból emelkedett éjszaki Palmyra nem is a német elemből, hanem Szilézia és Posen szláv népéből újonczotta, és pedig leginkább e tartományok nyomora következtében, lakosságának szaporulatát. És nem csak hogy nem tudott Németország szellemi központjává emelkedni, hanem a növekvő slavizálás által még veszített német jelleméből. A specifikus berlini bohózat, mely egyébiránt műbecscsel soha sem bírt, odáig hanyatlott, hogy egyik bíráló méltán mondja mimosának, mely a kritika minden érintésére összeesik. Állandó alakjai és jelenetei végkép kiaszottak. A mi a nézőközönséget megfogja, néha gyötri, de mindig élénken foglalkoztatja, az francia eredetű. A francia cultura uralkodik és a német ennek a szolgája. Hogy a francia cultura uralkodik még legnagyobb aberrációiban is, sőt tán leginkább épen ezekben, mutatja *Nana* sikere a németek közt, és a buzgóság, melylyel a legtekintélyesebb német folyóiratok Gambetta köztársaságának költőjét, dolgozótársul szerződtetni igyekeztek.

Meg lehet azonban jegyezni itt is, hogy oly írók, mint Freytag, Elbers, Hamerling, érdemelték volna egy szót, bár miként is illesztette volna őket képébe a szerző.

Hogy a német történetírás és philosophia előbbi magaslátáról lehanyatlott, hogy nevezetesen az előbbi minden terjengése mellett is elvesztette a szellemi tartalom útját, az már alig lesz kétségbe vonható. De utallhatott volna arra is, hogy az exact tudományokban is mennyire elmarad Németország nyugati versenytársai mögött.

Így tehát a német műzsák is a német ipar sorsában részesülnek. «Ha az ipar oly szegényes és kétségbeesett, mintha külellenség tiporta volna harmincz éven át az országot, a műzsák előtt kiapadt az eredeti alkotás forrása, és csak nyomorútan táplálkoznak egy pár hazafias phrasishból. A világos magaslatok, melyekről egykor választottaik elmélkedését és teremtését lelkesítették, nem az ő honuk többé. Ők is csak az általános kórháznak lettek lakói.»

III.

Az új Németország belső complicatióinak kétség kívül egyik legnevezetesebbike az úgy nevezett «culturharcz», melyben a katolikus lakosság nagy tömegei állanak szemben az államhatalommal és mely a birodalom belbékéjét és megerősödését folytonos ingerlés által hátráltatja.

Kiinduló pontja a csalatkozhatatlansági hitelv definiálása a vaticani zsinatban.

E dogma definiálását Bauer annak tulajdonítja, hogy a pápa mindinkább elszigetelve, elhagyatva érezte magát az európai politikában. A régi Ausztria veresége és átalakulása, az olasz egységnek előhaladása és pedig pápaellenes előhaladása, a napoleoni varázs hanyatlása, az éjszakenémet hatalmas és kiválóan protestáns szövetség keletkezése, a spanyol hatalom paralysaltsága csakugyan elszigeteltnek tüntetik föl a szent széket az európai politikában, és igaza lehet Bauernek abban, hogy a teljes elhagyatottság előrelátása a heroikus elhatározást érlelte, sietteté, acuttá tette. De evvel Bauer nem meríti ki az okokat, mert azok mélyebbek, általánosabbak, a pillanatnyi európai helyzetnél tovább terjedők. Mihelyt valaki ez elhatározással szemben nem akar oly álláspontokat elfoglalni, melyekből bár mely positiv vallás bármely dogmáját meg lehet támadni, hanem képes a dolognak megérthetése végett — akár mi legyen különben felekezeti álláspontja — egy pillanatig magának a római egyháznak és a pápaságnak álláspontjára állani, csakhamar kénytelen lesz elismerni, hogy ez eminensen «korszerűtlen»-nek kikiáltott elhatározás valósággal épen kiválóan korszerű, a korviszonyok által egyenesen megkövetelt volt.

Legyen szabad e fölfogást röviden megmagyarázni.

A mit mindenki látott, azt a szent széknak is látnia kellett, hogy ugyanis az egyház az uralomra jutó eszméáramlatokkal, az újabb politikai alakulásokkal szemben súlyos, egyenesen oly harcok előtt áll, melyeket, ha megállani nem képes. két ezer esztendő óta a bomlásnak és megsemmisülésnek lesz áldozata. Az egyház a maga hosszú történetében nem egyszer látott már viharokat, melyek létalappjait fenyegették. Ezek ellen mindannyiszor az általános zsinatokban keresett concentratiót, és ezeknek tekintélyével uralkodott a helyzeten, állta meg az ostromot. Úgy de akkor se vasútak, se távírdák, se sajtó nem léteztek. Az eszmék oly gyorsan és általánosan nem terjedtek, az elhatározások oly rohamos foganatot nem találhattak, mint ma. E változott viszonyokkal szemben az általános zsinat nehézkes apparatusa, ha csak permanentiába nem akart lépni, és a világ összes püspökei nem akartak állandóan Rómában maradni oly időkben, midőn jelenlétük megyéjökben szükségesebb volt, mint bármikor, nem teljesíthette többé, vagy csak igen rendkívüli esetekben teljesíthette azt a functiót, hogy akár kültámadásokkal, akár benső kéte-lyekkel és zavarokkal szemben mindannyiszor szembeállítá az egyház egységét, és mint annak legfőbb és mindenkor csatlakozhatatlannak elismert tekintélye legalább híveire nézve mérvadóan határozzon. A zsinat nehézkes apparatusával a megváltozott viszonyok közt az egyház nem lett volna többé harcképes ugyanakkor, midőn a legnagyobb harcok fenyegették. A heroicus elhatározás tehát nem volt egyéb, mint a tekintélynek és a hatalomnak oly erős centralisatiója, melyet a helyzet megkövetelt, és midőn az általános zsinat a szent székre delegálta saját hatalmát és tekintélyét, illetőleg korszerűnek látta kimondani, hogy az egyetemes zsinatoknak mindenkor tulajdonított csatlakozhatatlanság magában az egyház fejében is mindenkor jelen van, határozata csakugyan korszerű, mert a vasútak, távírdák, a sajtó működésének követelménye és a modern imperialismusnak adott válasz volt. Az egyház ezúttal is, mint mindig, a korhoz alkalmazkodott egészen azon értelemben, melynek két ezer esztendő óta fönmaradását köszönhetette.

Hogy ezt azonnal fölismerték az egyház ellenfelei is, kitűnik azon igen komoly és elkeseredett harczból, melyet e dogma ellen azonnal megindítottak, habár korszerűtlensége

miatt támadták is meg. De tény, hogy a hívek közt is komoly aggodalmakat, barátságos hatalmaknál is ellenszenvet kellett, mert aggasztó következményeket vártak tőle.

Azóta ez aggodalmak lecsillapultak, és a világot betöltő zaj után ma, alig egy évtized után, a nagy közönség szinte el is felejtette már az elkeseredett vitát, az államférfiak pedig napirendre tértek fölötte.

De akkor a közvélemény hangos nyilvánulásai mellett a kormányok is szövetkezni készültek a dogma ellen és a kezdeményezés épen egy katolikus állam katolikus államférfiától eredt.

Hohenlohe-Schillingsfürst Chlodvig herceg, a bajor miniszterelnök tartotta magát e kezdeményezésre hívatottnak. Három testvérében oly nemzetközi összeköttetéssel bírt, mely három fontos helyen nyithatott utat kezdeményezésének. Victor, ratibori és corvey-i herceg egészen alkalmasnak látszott arra, hogy az eszmét Poroszországban ajánlja. Constantin, a legifjabb herceg, a bécsi császári udvarnál volt főudvarmester és elég közel állott Rauscher bíbornokhoz, a ki az újításnak maga sem volt barátja, és ki által az osztrák püspöki karra lehetett hatni. Végre Gusztáv herceg, odessai érsek in part. inf. mint bíbornok és a szent szék egyik fődígnitáriusa, a vaticanban és a zsinatban magában nyúlhatott a vélemények csatájába.

Voltak, a kik már-már ideológiának tartották a kételkedést azon, hogy az egyetemes római katolikus szentegyház nemzeti egyházakra fog földaraboltatni. Oroszország a lengyeleket russificált katholicismusra szorította. Spanyolország dekatholisálódott. Magyarországon báró Eötvös a kormányhatálommal igyekezett létrehozni a magyar katolikus egyház autonómiáját. A gyöngye prágai érsek, megjijedve egy pár huszszita demonstratiótól, cseh országos egyházra kezdett gondolni. Dupanloup, az orleansi érsek, mindenkor a gallicanismus előharczosa volt. De minden kétségen fölül állott egy nemzeti katolikus egyház föllállítása Németországban, midőn Chlodvig herceg 1869 ápril 9-iki köriratával fölhívta az európai kormányokat, hogy a zsinattól várható dogmával szemben állást foglaljanak.

Bismarck herceg azonban, midőn e köriratot római követjének, Arnim grófnak, 1869 május 2-án megküldte, hozzá-

tette, hogy az ügy még semmi tekintetben sincs megérve. Ő, a nemzetek és az emberek nagy ismerője, a nemzeti egyházak mozgalmának erejében nem bízott, de különben sem szokta politikáját a népszerű mozgalmakra alapítani. Május 29-én kijelentette, hogy Poroszországra nézve csak egy alkotmányos és egy politikai szempont létezhetik: az egyház teljes szabadsága egyházi ügyekben és visszautasítása minden túlkapásnak állami ügyekben. 1870 január 5-én azt írja Arnim sürgetéseire, hogy: «idő előtti belenyúlás a még mindig igen bonyolult helyzetbe, csak váratlan fordulatot adhatna a dolognak és oly elemeket, melyekre számítani szeretnénk (az egyházbeli ellenzék férfait) a másik oldalra tolná». Bismarck tehát állandóan reservában tartotta magát, és ha egyáltalán akarta a háborút, várt, hogy az egyház kezdje meg.

De a németországi katolikus párt, mely utóbb a liberálisok és a protestáns conservatívek közt centralis állást foglalt el a birodalmi gyűlésben, tartott attól, hogy Bismarck akarja a háborút. Következtethette ezt Arnim nem titkolt buzgalmából, de talán némely indiscretiójából is, melylyel e diplomata azon eszközökről beszélt, melyekkel kormánya a szent székekkel való conflictust fölvehetné. Különben is a bizalmatlanság és ellenszenv a déli katolikusok és az éjszaki protestánsok közt a harmincz éves háború óta nem szűnt meg. Így a katolikus centrum 1871 ápril 1-jén megtette indítványát, hogy a sajtó- és egyesületi szabadság alapjogai vétesse-nek föl az új birodalmi alkotmányba. Visszautasított egyebek közt Treitschke, a porosz történetíró, azon gúnyos szavaival, hogy «ez alapjogok csak az 1848-iki gyermekkor játékszerei». A kölcsönös álláspontot a kölcsönös bizalmatlanság magyarázza. A katolikusok szabadságukat féltették, a liberálisok ultramontán üzelmeket láttak az indítvány mögött. Ez volt a culturharez kezdete.

A *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* hiába igyekezett csilapítani vagy legalább instruálni a katolikusokat, midőn 1872 ápril 26-án hivatkozott arra, hogy a császári kormány a legjobb viszonyban van a curiával, mert — Hohenlohe bíbornok fog római követé kineveztetni. E szándék ápril 25-én Rómában csakugyan notifikáltatott és a félhívatatos tollak mint a bekülés tényét ünnepeltek. A curia válasza késett. E kínos szünetet kétirányú fejtegetés töltötte be. A higgadtak,

a kik nem sokat adtak a jezsuitismus és ultramontanismus pártjelszavaira, az ó-katholicismust és Döllinger agitatóját már akkor életképtelennek látták, fölismerték, hogy a zsinat dogmája a neki tulajdonított vészes következményekkel nem fog bírni; mind azok, a kik békét és nyugalmat akartak, a legjobbat várták Hohenlohe kinevezésétől.

De voltak buzgók, a kik megdöbbenve értesültek, hogy egy lappangó conflictus, mely már-már egészséges harcra látszék vezetni, tompa békében posványosodik el. Ezeket május 2-án fölvilágosította egy félhivatalos lap, a *Weserzeitung*, hogy a látszólagos visszavonulás csak változtatott csatarendet jelent. «A bíbornok által Bismarck saját várukban akarja megverni a jezsuitákat.»

És csodálatos találkozás! Május 1-jén újabb kérdést intéz a porosz ügyvivő a curiához, ugyancsak 2-án pedig Antonelli bíbornok-államtitkár kijelenti, hogy ő szentsége, tekintve a szent szék jelenlegi viszonyait, a szentegyház bíbornokát ily fontos és kényes állás elfogadására föl nem hatalmazhatja.

1872 april 28-iki sürgönyében Bismarck kifejti Arnim gróf előtt, hogy a bíbornok «az áramlatoknak, melyek oly sajnos irányt vettek, soha sem adta oda magát». Nyilvános titokként beszélték, hogy ő biztatta Chlodvig herceget kezdeményezésre. Végre, midőn a centrum vezetője, Windthorst a május 14-iki vitában kérdést tett, hogy minő ügyek tartoztatják a bíbornokot Németországban, Chlodvig herceg kijelenti, hogy testvére «nem találta Rómában a képességeinek és óhajainak megfelelő állást». A curia visszautasítása érthető tehát. A bíbornok a malcontentsek közé tartozott.

Bismarck herceg mindazonáltal megütközését fejezte ki a visszautasítás miatt és nyílt ülésben hallatlan esetnek bélyegezte. A conflictus barátai fölhasználták a pillanatot. A jezsuiták elleni petíciók özönlöttek a birodalmi gyűlésbe, mely ezek következtében határozatilag fölszólítja a birodalmi kancellárt, terjeszsen elő törvényjavaslatot, mely «a szerzetes rendek, congregatiók és társulatok jogi állását, engedélyezését és ennek föltételeit szabályozza, államveszélyes működéseket, nevezetesen a Jézus-társulataét, büntetés alá helyezi». A törvényjavaslat a birodalmi gyűlés alelnöke, Hohenlohe Chlodvig herceg élénk részvéte mellett létre jön, és a június

14., 17. és 19-ki nagy viták után elfogadtatik. Innen fogva vibráló emelkedett a culturharcz, melynek további részleteibe hatolni nem lehet célunk, elég constatahunk, hogy egymással elkeseredetten szemben álló két részre szakítja Németországot. Jegyezzünk meg csupán csak annyit, hogy szerzőnk a leghatározottabb szavakban elítéli a többséget, mely oly tanítókat küld az iskolákba, kikre a szülők nem akarják gyermekeiket bízni, oly papokat a községekbe, melyek nem találhatnak községet; hogy teljesen jogosúlnak tartja a centrum részéről az «alapjogok» követelését, és hogy általán a centrum az egyetlen párt, mely e «Freigeist»-nak imponál, míg a national-liberalisokról a legkicsinylőbb módon nyilatkozik.

IV.

Bennünket magyarokat kiválóan érdekelhet *Az új aera dunai birodalma* című fejezet. Kiindúl Bismarcknak 1862 december 4-én gróf Károlyihoz intézett szavaiból: «Ausztria legjobban gondoskodnak magáról, ha súlypontját áttenné Budára».

E szónak hosszú története van. Ugyancsak 1862-ben Lipcsében megjelent egy röpirat, Goldmann, *Europa's Cabinette und Allianzen*, mely Keletre utalja Ausztriát, kiemelve azt a magas fontosságot, melylyel Magyarország centralis positiója, mint a császári összbirodalom igaz alapköve, ennek korszerű fejlődésére nézve bír. A röpirat hivatkozik az osztrák államférfiak tekintélyes sorára, a kik szintén Magyarországban keresték álladalmuk erősséget. Fölül áll Gentz, a ki az auszterlitzi szerencsétlen ütközet után és Poroszország bukásának küszöbén 1806 augusztus 4-én azt írja Johannes Müllernek, a történetírónak, hogy egy új osztrák monarchia alapításának tervén dolgozik. A monarchia akkor vesztette el Velenczét, Tyrolt, a Breisgaut és kisebb délnémetországi birtokait, számkiűzve volt tehát a déli és nyugati Németországból, és mint e katasztrófa elleni gyógymódot a császári cabinet tanácsadója a következő teljes átalakítást ajánlja: «Bécsnek meg kell szűnni a székvárosnak lenni, a német tartományokat mint mellék- és határtartományokat kell tekinteni, a kormány székhelyet mélyen Magyarország bensejében kell föltűni, és ez országnak új alkotmányt kell adni. Magyar-

országgal, Csehországgal, Galicziával és avval, a mi Németországból megmaradt, meg lehet állani, csak akarni kell, egy világ ellen. Fiumét és Triesztet minden áron meg kell menteni vagy vissza kell hódítani, a többit a lehető legteljesebben, a határokat természet és művészet által úgy meg kell erősíteni, hogy az ördög és légiói se hatolhassanak be. Ha ezt követik, akkor Poroszország és Németország iparkodjék, hogy idejekorán könyörögjön segítségért e monarchiánál.»

Ugyanakkor szerkesztette volt Gentz azon manifestumot, melylyel II. Ferencz augusztus 6-án a német császári koronát letette.

De a röpirat szerint Gentz eszméje sem eredeti. Mert Talleyrand az ulmi ütközet után 1805 október 17-én emlékiratát, mely szerint Ausztria a Dunára a Fekete tengerig utalandó és németországi veszteségeiért Szerbia, Oláhország és Bulgária által kárpótlandó volna, nemcsak Napoleon császár elé terjesztette, hanem bizalmasan a bécsi udvarral is közölte.

Még 1816-ban is, mikor a napoleoni veszély elmúlt, gróf Buol-Schauenstein, az ötvenes évek miniszterének apja, úgy nyilatkozott Fr. Perthes előtt (lásd ennek életét), hogy a monarchia érdekei a székhelynek Bécsből Budára áttételét követelik. Metternich pedig 1828—29-ben azzal dicsekedett, hogy Ausztria maga képes Magyarországból megállítani a Törökországba nyomuló oroszokat, és ebben csak a nyugati hatalmak és Poroszország magatartása által gátoltatott.

Bővebben fejti ki szerzőnk, mint merítette Mária Terézia Magyarországból erejét, mint igyekezett savoyai Jenő herceg a magyarországi positiót erősíteni és terjeszteni, mint iparkodott Mária Terézia és fia József a Feldunára hatolni, II. Frigyes ellenben őket az Aldunára visszaszorítani.

Ezután áttér Kossuth terveire.

Miután Kossuth 1849 augusztus 1-jén Szemerét és Batthyány Kázmért az orosz főhadiszállásra küldte, hogy ajánlják föl Magyarországot orosz secundo-geniturának, és miután 1859 májusában a vörös hercegnek ajánlotta föl a magyar koronát, a mit ez utóbbi «olyanformának talált, mintha a koronaör egy szippantás tubákkal kínálná meg, végre ugyanazon esztendőben, melyben Bismarck Budára utalja a dynastiát, 1862-ben Kossuth is egy nagy magyar dunai birodalom ter-

vét, a dunai conföderatiót indítványozza, melyről szerzőnk azt hiszi, hogy mint szervezetlen népvegyülék csakhamar Oroszország martalékává lett volna, úgy hogy ennek nem is kellett volna keleti háborút viselni.

De a magyar nemzet politikája, szerinte, ugyanazon alapeszme mellett egészen más, tovább és mélyebbre hat. A Bismarck-féle alkotás keleti fele, mint az egész monarchia súlypontja, arra tartja magát Magyarország hivatva, hogy a nyugati felt, Cislajthániát, lassanként átkarolja és végre dominálja. A lajthántuli föederalista és autonomista mozgalom, mely a németeket megbénítja, nagyban elősegíti a magyaroknak e törekvését, melyen annál zajtalanabbul működnek, minél több zajt csinálnak egyébkép.

Köszönettel kell fogadnunk a szerzőnek elismerését, melylyel politikai képességeinkről, sikereinkről és jövőnkről nyilatkozik. Ez elismerés annyival becsesebb, mivel nem rokonszenv, inkább ellenszenv adja. De azt hiszszük, hogy valamint eszközeinket nem ítéli meg helyesen — a nemzeti-ségek valóságos elnyomását tulajdonítja nekünk — úgy sikereinket is aligha nem túlbecsüli. Mint német a monarchia e fejlődésével egyáltalán nincs megelegedve. Az új aera leggyöngébb alkotásának tartja. Igaz, mondja, hogy Bismarcknak 1866-ban gyöngye Ausztriára volt szüksége. De hogyan, ha majd rá fog szorúlni erőse?

Pedig ez eset beállhat, sőt beállott.

Mert midőn Oroszország már eleve kiszemelt kárpótlását a Poroszországnak tett szolgálatokért ki akarta venni, Bismarck pedig e kárpótlást, a sanstefanói béke megnyirbálása által, jelentékenyen korlátozta, akkor az Oroszországhoz való már megingatott viszony csaknem a törésig élesedett és ebbe az időbe esik Bismarck herczeg bécsi tájékozási útja. Németországban nagy reményeket vetnek ugyan a nihilismusba. Ez azonban, mint szerző a nihilismus lényegéből kifejteni igyekszik, mely nem egyéb, mint az orosz neperő ágaskodása, nagy tévedés. «Ha a moszkvai philosophok körének tanítványai összeállanak, csak akkor fog kezdődni azon színjáték, melynek meglepetései ellen Bismarck magát a múlt ősszel biztosítani akarta, és akkor fog Oroszország és Németország ereje egymással mérkőzni.»

V.

«Bismarck és a német nép» a végfejezetnek címe, mely a herczeg ismert panaszával kezdődik: «Senki sem szereti azért, a mit véghez vitt, senkit sem boldogított, sem önmagát, sem másokat, de sokat tett szerencsétlenné. Nélkülem három nagy háború nem lett volna, nyolczvanezer ember el nem veszett volna, szülők, testvérek, özvegyek nem gyászolnának. Ezt azonban eligazítottam az Úristennel. De örömöm kevés vagy semmi sem volt benne, ellenben sok bosszankodásom, gondom, fáradságom.» Bismarck, mondja szerző tovább, «a maga kemény államszolgálatában Tiberiushoz áll legközelebb, a kinek szintén meg volt a maga Varzinja Capriban, a honnan a pártüzelmek óraművét regulázni akarta. Bismarck a maga fejében össze akarta foglalni mind azt a munkát, a mire a két század kellett a csásároknak. Törvénykezési szervezetet és polgári törvénykönyvet, a császárok és a római jogi iskolák fokozatos művét, adórendszert, melynek kiegyenlítésére a birodalom szükségleteivel ismét századok kellettek a csásároknak, mind ezt egy esapással akarta átváltoztatni. Sőt nem tetszett neki igen magasnak azon csásárok túlzása is, a kik isteni és emberi jogot egyaránt saját parancs-zavoknak akarták alárendelni.»

Ilyen szándékok és tervek mellett a parancsoló, a ki kivitelöket gyors egymásutánban tartja szem előtt, természetesen túldolgozza és elcsigázza magát. «De a birodalmi kanczellár beteg és szenvedő környezetéhez tartozik a német nép is. Saját testén kellett elszenvednie mind azon kísérleteket, melyek századok munkáját évekbe, sőt hónapokba akarták összeszorítani.»

Már a bevezető sorokban igyekeztünk valódi értékére leszállítani a szerző által nyújtott sötét képet. Ismételhetjük mostan, hogy mindaz, a mit mond, a legnagyobb mértékben tanulságos, és nagyban és egészben az igazság is, de csak a fel igazság. Bismarck alkotása a nagyság jellemét hordja magában, minden idökre és mind amaz árnyoldalakon át is a nagyság egy vonása húzódik; ama kínos és súlyos erőfeszítéseken, áldozatokon és tévedéseken is, melyek nélkül nagyszerű tevékenység nem létezik. Veszélyessé az ilyen állapot csak

akkor válik, ha föl nem ismerik, ha nem méltatják, ha a rendkívüli állapot permanenssé válik, elcsigázásra és bukásra vezet. Nagy alkotások nagy erőfeszítéseket és áldozatokat, de aztán nyugalmat és ápolást is igényelnek. Épen olyan fölszólalások, mint a minő szerzőé is, bizonyítják, hogy ennek fölismerése Németországban nem hiányzik, de Bismarck maga is az erőszak és a forradalom politikája után az engesztelődés és a conservatio útjait látszik követni.

A napi helyzeten túl tekintő történelmi fölfogás előtt pedig Bismarck műve abban fogja a maradandóság biztosítékait bízni, hogy bármi rögtönzöttnek, forradalminak lássék, valósággal századok múltjával bíró folyton folyvást folyó fejlődési processus. A porosz államhatalom fejlődése és terjedése, Németország vezérhatalmává növekedése, a nürnbergi burggrófok, a brandenburgi örgrófok, majd választó fejedelmek, végre porosz királyok emelkedése egész a császári trónig, valóban nem improvisatio, hanem egyike a legszerveesebb történelmi fejleményeknek. És miután a császári korona régen már csak puszta jelvénye volt a császári hatalomnak az ausztriai ház fején, miután az utolsó Habsburg halálával porosz segítség által már egyszer hajor főre szállt, miután végre 1806-ban végkép leesett a régi dynastia fejről, semmi sem természetesebb, mint hogy ötven évvel utóbb még egy véres de rövid küzdelem után a Zollern-házra száll.

Mert valóban, a történelem örök törvényeivel ellenkezik egy oly uralom állandósága, mely az Éjszaki tengertől a tarenti öbölhöz és a Fekete tengerig terjedne. És ezért minél inkább terjesztette és consolidálta az ausztriai ház hatalmát napkelet felé, azon bizonyára önkénytelen, de a történelem nagy törvényei és egy elutasíthatatlan európai szükség által parancsolt missiójában, hogy újra fölállítsa a magyar birodalmat, melyből Mohács után nem maradt meg egyéb, mint egy keskeny csík az örökös tartományok határszélén: annál inkább vált tarthatatlanná nyugati posíciója, míg végre kénytelen volt azt átengedni a régi praetendensnek, a kinek ott volt egész basisa.

De azért a fényes ausztriai háznak nem kevésbé nagy jövő jutott abban a hivatásban, hogy ugyanakkor, midőn hosszas hanyatlás és lassú fejlődés után soha felül nem múlt hatalmában emelkedik föl újra a régi német császárság, a

maga részéről végleges szervezetét adja meg a hasonló hanyatlás és lassú fejlődés után újra fölemelkedő régi magyar birodalomnak, és folytassa a régi magyar királyok politikáját. A régi magyar birodalmat és a régi magyar királyok politikáját, mely nem volt egyéb, mint egy erős központi magyar királyság a kisebb politikai fejlemények egy koszorújával körülötte, melyek szervezett kapcsolatukból merítették az erőt, hogy föntartsák történelmi individualitásukat úgy a nyugati támadás, mint az ázsiai betörés ellen, melynek egykor tatár, később török volt, ma pedig orosz a neve.

ASBÓTH JÁNOS.

AZ ÚJABB ÁLLATTANI MOZGALMAK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA.

Második közlemény. *)

II.

A Darwin föllépte első sorban magára a zoológiára s vizsgálati módszereire, s ezek átalakítására volt jótékony hatással. Darwin művének megjelenése után jelennek meg az egyetemeken, az önálló s kellőleg berendezett állattani intézetek, melyek addig, rendesen a jelentéktelennek tartott állattan méltatásához képest, az egyetemek félre eső zugaiban, rendesen folyosóin, mint Lipcsében, Jenában s most is Buda-Pesten, voltak berendezve. Darwin föllépte után Lipcse, Jena, Halle, Strassburg új, különálló intézeteket építtetett vagy államsegélyvel, vagy az egyetemi alapból, vagy az állattani intézetnek a régi egyetemi épületekben megfelelő helyiséget rendeztek be, mint a legtöbb egyetemen, vagy az épülő felben levő egyetemi épületben jelöltek ki megfelelő intézeti helyiséget az állattannak, mint Bécsben is. Az állattan számára épített új intézeti helyiségekkel, vagy megfelelő új helyiségek kijelölésével s az intézetek czélszerű berendezésével a dolgozhatóság és bűvárkodás egyik külső föltételét érték el. Mert úgy a tanár, illetőleg egészségesen fejlett egyetemen a tanárok (neveztessenek azok rendes, rendkívüli vagy bár magántanároknak), mint különösen a hallgatók közül azok is, kik jelét adták annak, hogy tudnak is, akarnak is, szeretnek is

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 50-ik számában.

dolgozni, munkájok kivételére, kidolgozására a készülékekkel, eszközökkel, könyvtárral, vegyszerekkel felszerelt intézetbe vannak utalva, hol még a társas megbeszélés is egyik elég nagyra nem becsülhető bűvárlati eszköz. Hogy ez új, vagy újra berendezett intézeteknek mekkora befolyása volt, úgy a tudományos állat- és növény-tanra, mint az e tanok által közre bocsátott elveknek a tudományos működés minden ágára, azt elgondolhatja bárki is, mert senki figyelmen kívül az újabb állattani törekvések mozgalmait úgy a közéletre, társadalomra, mint a filozófiára gyakorolt hatásánál fogva ki nem kerülte. De e körülmény sokaktól nem hogy eléggé számba véve, de még figyelemre sincs méltatva. Pedig a legnagyobb fontosságú dolog. Mily kevesen gondolják meg például, hogy mekkora előhaladást okozott a spiritus, a borszesz föltalálása. Az állattanban a borszesz játszik akkora szerepet az elért eredmények kivívásában, mint például az üveg mostani háztartásunk kényelmében. Mert csak a mióta az állatokat és azok részeit borszeszszel conserválni tudjuk, azóta váltak az állattani bűvárlatok biztosakká, ellenőrizhetőkké.

Az állattan földadataihoz mért munkálkodások módszerére nézve másik fontos újabb, Darwin fölléptére beállott állattani mozgalom, hogy az állatbűvárok követik és követik a bűvárkodás terén az Aristoteles, Darwin, Wallace bűvárkodási eljárását. E férfiak személyiségében csak egyik fele volt megadva az általuk elért nagy eredményeknek, a kivihetés másik fele külső körülményeikben feküdt. Aristoteles, Darwin s minden kiváló állatbűvárnak módjában állott az állatvilágot a természetben s főképen a tengerben észlelniök. E külső föltételeknek megszerzhetésére Európa meg is hozta a nagy áldozatot, mert a zoologok számára rendeztek be tengeri állattani állomásokat, melyekben a bűvárok, illetőleg a kik tudnak is, szeretnek is dolgozni, végzik azon megfigyeléseket, észleleteket, bűvárlatokat, melyeket a tengertől távoleső egyetemi intézetekben végezni nem lehet. Ez állomások közül legnevezetesebb a Nápolyban berendezett nemzetközi állattani állomás, melyben a különböző államok bűváraik számára dolgozó asztalokat bérelnék ki. A francziák magoknak a bretagnei parton Roscoffban rendeztek be állomást, s az osztrákok Triesztben. Ez állandó nevezetesebb állomásokon kívül kíválnak még a Hollandiában bűvárkodásra berendezett

hajók, melyek mint «repülő zoologiai állomások» nevezeteseek. Ez állomások míg egyfelől a búvároknak olesó és kényelmes munkahelyül szolgálnak, másfelől ellátják az állattani intézeteket friss munka-anyaggal, mely megbecsülhetetlen értékű. A külföldi egyetemek valamennyien ez állomásokkal egyenes összeköttetésben vannak, s ennek köszönhetik, hogy állattani intézeteikből időről-időre számot tevő s nélkülözhetetlen dolgozatok jelennek meg, mert ez intézetekben van mit és min dolgozni, s az állattani intézet nem szűk, ha mindjárt még szobát is kell bérelnie, csakhogy befogadhassa azokat, kik már behizonyították, hogy tudnak is, akarnak is, szeretnek is dolgozni meg búvárkodni. És a Darwin fölléptére bekövetkezett ez újabb búvárnevelő mozgalomnak meg is van áldásos következménye. Ez eljárás szülte a külföld ifjú búvárainak tisztas sorát, hogy csak közülük például a Hertwig testvéreket említsen föl. De ez természetes is. A hol a megérdemelt becsülésben álló, de nem csak állásuk tekintélye által támogatott szakferfiak vezetik a búvárlat terére lépő ifjabb nemzedék művelését, azok fölteszik az ifjabb nemzedékről is, hogy meg van bennök az erő és akarat, hogy magokat a tiszteletben álló s már kifejlett búvárok tudományos magaslatára emelhetik. Míg nálunk is e módszert nem fogják az ifjabb nemzedékkel szemben követni, addig mindig csak üres sopánkodás marad tudományos tekintetben is európai színvonalra való emelkedésünk, s üres phrasis az európai színvonalon való állás azok szájában, kiket tán a véletlen oda emelt, hogy állásuknál fogva — európai szintájon kellene állaniok.

Az állatok szemlélésén, megfigyelésén nyugszik tehát a mai állattani búvárlat; ezt értette meg Buda-Pest értelmisége, mikor itt egy állatkertet rendezett be, lelkesítve azon helyes fölfogástól, hogy az állati életről helyes ismereteket terjesztő állatkert fölvilágosodást, tehát műveltséget terjesztő magasabb földadattal bír. Igen természetesen, az állatkertek Európa minden nagyobb városában kezdenek betelepedni, s a közönség érdeklődése tartja fönn rendes körülmények közt, s az állatkertek ma már nem magas szeszélyek, vagy mint a ritkaság-gyűjtés egyik neme szerepelnek társadalmi berendezkedésünkben, de mint fontos, nélkülözhetetlen tananyag, másfelől a nagy közönség számára, mint tanulságos intézet.

Míg az állatkert kiválóan a nem vízi állatok befogadá-

sára szorítkozik, addig a számosabb s nevezetesebb vízi állatok tanulmányozhatására aquariumok vannak berendezve.

Mai napság kétféle aquariumot rendeznek be. Az egyik az egyetemek nélkülözhetetlen, élő vízi állatok számára berendezett aquariuma, melyek jóformán csak azon állatok számára tartatnak fönn, melyek vagy a hallgatóknak szolgálnak tananyagul, vagy az állattani intézetbeli tudományos búvárkódásokra szükséges állatokat tartják készletben, vagy olyan állatokat, melyeknek életmódját háztartását kívánatos megismerni, tanulmányozni. Ilyen aquariumok vannak például Bécsben is, Grácban is berendezve, s valamennyi tengeri állattani állomáson. Az aquariumoknak másik, s már régiebb időből is ismert neme az, mely Londonban, Párisban, Hamburgban, Brüsszelben, Berlinben s újabb időben Bécsben is berendeztetett. Buda-Pesten ez sincs, de nem azért, mintha már réges-régen e dolog ismertetve ne lett volna. A tapintatos fölismerés és jóakarát itt is megtette a maga kötelességét. A *Természettudományi Közlöny*, mint rendesen, ez esetben is teljesítette hivatásszerű eljárását. Még 1868-ban közölt egy *A külföldi aquariumok, különös tekintettel a Pesten fölláltatandóra* című czikket Kriesch Jánostól *) s bár Kriesch kimutatta, hogy «ezek (az aquariumok) életre való, korszerű s hasznos intézetek, hogy ezek továbbá nemcsak hogy magokat föntartják, hanem még osztaleket is hoznak, s ez a közlemény a mellett tanuskodik, hogy a közönség kellő részvétellel és értelemmel viseltetik irántok» azonban aquariumot állított azóta Bécs, nem Buda-Pest, mert a mint Kriesch említett czikkében mondja: «A pesti aquariumról tehát, bármennyit akartam volna róla szólani, hogy minő szép, jó és hasznos lett volna s mennyire szolgált volna az Pest városa díszére, egyebet nem mondhatok, mint requiescit in pace!»

Az aquariumok pedig a Darwin által indított lendületek közül, melyek az állattani búvárkódásra szánt intézetek fölláltására és berendezésére újra-alakítóan hatottak, nemcsak a legérdekesebb, de egyszersmind a legfontosabb eredményekre is vezettek, melyek minden művelt embert közelről érdekelnek. Mert nem tekintve azt, hogy az aquarium a legszebb jelenségeket tünteti föl az állati életből és háztartásból, melyek

*) L. i. h. 22—29. l.

nemcsak a szakembereket, hanem a nagy közönséget is a legnagyobb érdeklődéssel töltik el, mint e mozzanatokat Kriesch János említett cikkében igen érdekesen ismertette, leginkább az aquariumok adták kezünkre azon módot, mely által észleleteket és megfigyeléseket tehattunk az alsóbb állatok fölfogása és észbeli működése köréből, s bár ma még csak homályos sorozatban s el-elmosódó képben állíthatjuk magunk elé azt a fokozatot, a mint az érző egyes működésből, tehát protoplasmából mindinkább kiválnak az észrevések különböző állapotai, tehát föllep az idegrendszer, az idegdüczok, majd az ezek halamazza, az agyrészek, s haladnak az észrevések a megismerés, megkülönböztetés fokain át az értelem azon magaslatáig, míg az állatok sorozatán át az emberi koponyában jutnak legmagasabb kifejlődésre. Tehát az aquariumbeli megfigyelések pozitív s tudományos alapon nyugvó adatokat szolgáltatnak az állatok szellemi életének megismerésére, s ha meggondoljuk, hogy míg az állatok szellemi életének kifejlődésével, állapotaival, minvoltával, föltételeivel tisztában nem vagyunk, addig az emberi szellemi működéseket sem magyarázhatjuk tudományos alapon, látni való, hogy az összehasonlító lelektannak, s így az ember lélektanának is megértésére szolgáló tudományos adatokat az aquariumban is gyűjtjük.

Az újabb állattani mozgalmak közül igen gyakorlati hasznokat hajtott az állathasonlító társulatoknak részint új életre ébresztése, részint nagy mérvű elterjesztése. Az ember uralkodhatásáért, a természetben, mi az emberi nemnek elvégre is főfeladata, a használható természetes gépeknek, az állatoknak fölhasználása e harcokban mindig egyik főfeltétel és hatalmas eszköz volt. Már most a valahol hasznosnak fölismert állatokat azon területekre is átszállítani, hol azok elő nem fordulnak, egyik főfeladata az állathonosító társulatoknak, mert a másik, s pedig első föladata az, hogy a különböző földrészekből újonnan megismert állatot kipróbálja, hogy mily tekintetben lehetne őket hasznosítani. Ez állathonosító társulatok azonban e kézzel fogható hasznokon kívül még renkívüli szolgálatokat tesznek a tudománynak. Mert azon tanulmányozás alatt, melynek czélja az állat természetének valamely használható oldalával való megismerkedés, számtalan fontos adattal ismertetnek meg ez újonnan vizsgálat alá vett állatok életéből, életmódjából, háztartásából

s másfelől érdekes adatokat szereznek e társulatok össze az állatok földrajzi elterjedésére vonatkozólag is. Már pedig ez adatokra az állatok földrajzi elterjedésére vonatkozólag, hogy mekkora szüksége van az állattannak, mely az állati alakokat az állati élet első föllépésétől fogva veszi tekintetbe, kiviláglik abból, hogy az állatok mai földrajzi elterjedésének meglepő rejtélyeit csak azóta kezdjük érteni, megoldogatni, mióta a régi kontinentalis beosztását a földnek mind inkább-inkább fölismerjük annak geologiai alkatából és az állatok egykori földrajzi elterjedéséből, mely más volt hajdan, mint most, mikor földünkön más kontinentalis kapcsolatok voltak, mint ma. E régi kontinentális kapcsolat érteti meg sok tekintetben az állatok mai, sokszor érthetetlennek látszó földrajzi elterjedését.

Az újabb állattani mozgalmak között egyik legfontosabb mozzanat s magának a Darwin-elméletnek is megszületésében főszerepet játszik a szándékos irányú, bizonyos előre meghatározott czelokra fektetett állattenyésztés. Ki lehet mondani, hogy a műveltség jóformán ott kezdődik, mikor az ember természetes gépekre, a szelidítés által az állatok megszerzésére gondolt, hogy a mely államban az állattenyésztés hanyatlik, abban az állattenyésztés hanyatlásának mértéke szerint növekszik a szegénység, példa reá napjainkból Magyarország. Azon országokban pedig, hol az állattenyésztés növekedőben van, ott gyarapodik, halmozódik a gazdagság, a társadalmi jóllét, s azzal járó szellemi és erkölcsi jó állapotok. Példa rá Anglia és Éjlszak-Amerika.

Az állattenyésztés az állat szelidítésével kezdődött s ez világért sem járt oly nagy akadályokkal, mint első tekintetre látszik. Ma már tudjuk, hogy embereket még nem látott állatok, főképen azok, melyek a szelidítésben szóba jöhetnek, az emberektől nem félnek, s hogy ma is vannak vad népek, melyek körében magok a nők szoptatják, nevelik föl szükség esetén a szelidített állatot, oly nagy becsben tartják azokat, annyira, hogy az ily vad népek közt a vad ember inkább megválik nejétől vagy gyermekétől, mint kutyájától. E körülmény tekintetbe vétele érteti meg velünk, hogyan keletkezhetett a megszelidítése az állatoknak s azután csakhamar beláthatjuk, hogyan keletkeztek az állatoknak azon számtalan új fajai, melyeket mint házi vagy szelíd állatokat ismerünk. Darwiné

a nagy érdem, hogy e fontos kapcsolatokat az ember és a szelídített állatok közt fölismerte, kifejtette és bebizonyította s ez által tett szert elméletének bebizonyításánál azon alapra, melyet a szelídített állatok, mint élő példák a fajok átalakulására Darwin kezébe adtak.*)

Darwin fölléptekor elmélete mellett épen az szóltott legcsattanósabban, hogy Darwinnak sikerült bebizonyítania, hogy a mai házi állatok a megszelídítés által lettek szelidekké, azelőtt vad állapotban élő állatokból, s hogy ez állatokat méltán tette Darwin a fajok átváltozásánál tanulmánya tárgyává.

E tanulmányok azonban nem maradtak csak a tudományos fölhasználás értékesítésében, hanem magára az állattenyésztésre a legnagyobb figyelmet keltették föl, másfelől annak új lendületet adtak. Angolország az állattenyésztésnek köszönheti, hogy annyi húst termelhet, hogy a hús teszi ki ételének főresztét s ennek nemcsak az a haszna van, mit a sok húsevőből az angolok magas értelmi tehetségére s kitartó munkabíráására következtetnek, hanem az is, hogy az angolok, mint legtöbb húsevő nép, nagyon szaporák is, s számuk növekedésével nemzeti hatalmuk emelkedik. Az angol erélyesség bizonyosan a jó hústápláléknak köszönheti egyik forrását.

De meglepő is az, a mit az angol szakértelem és kitarítás az állattenyésztés terén elérni és fölmutatni bír. Ma már közönségesen tudott dolog, hogy az angolok külön fajta lovat tenyésztettek a teherhúzásra, s ez élő húzó gépek, e lókoloszuszusok testök nagy erejéhez mért munkájokkal kamatostól bőven visszafizetik, a nevelésökre fordított sok gond és fáradtság értékét s különösen olyan iparúzó népnél, mint az angol, ma már nélkülözhetetlen teherhúzó állatok. A lovak átidomításánál azonban nemcsak a teherhúzó óriás-lovakat hozták létre az angolok, hanem a főúri kívánságnak is eleget tettek, s ma már az angol futó lovaknak hosszabb lábaik vannak, mint őseiknek, az arab lovaknak s ez által az angolok elérték azt, hogy az angol futó lovak gyorsabbak, mint az e tekintetben világhírű arab lovak.

*) *On the variation of animals and plants under Domestication.* London, 1868.

A tehenek fajtáinak kiválogatásában is mesterek voltak az angolok. Külön fajta van, mely csak főképen fejésre használtatik, tehát jó tejelő fajta. Vannak mások, melyek gazdag izomzatot raknak le s ez által hústermelésök által válnak nagy haszonra. S így ha tovább mennénk az állatok során, meg a növényekén, melyeket az angolok saját céljaik elérésére, úgy szólva, létre hoznak, beláthatjuk, hogy mai napság az állattenyésztés egész biztossággal, öntudatosan jár el s naponként mindegyre mutat föl példákat, hogy sikerült egy vagy más célra új fajta házi állatot előállítania, s ez által a fajok átváltozására új bizonyító esetet fölmutatnia.

Nem lehet csodálkozni rajta, hogy Darwin elméletének közfogadására legtöbbet éppen a házi állatok szelidítése és tenyésztése köréből vett példák tettek, s hogy az állattenyésztés e vívmányait méltán kell az újabb állattani mozgalmak közt egyik legfontosabbnak tartanunk, olyannak, melynek művelését hozzánk is mennél nagyobb mértékben behozni, úgy szellemi, mint anyagi jólétben való előhaladásunkra a legnagyobb fontosságúnak tartjuk.

Természetes, hogy az állattenyésztők által tett megfigyelések az állatok életéből, az állatok átváltozásainál észlelt folyamatoknál, az állattanra, az állat életének megértésére a legnagyobb fontosságúnak s az állattan ez ágának művelése újabb időkben éppen az állattani mozgalmaknak egyik nagyfontosságú iránya s mint állattenyésztéstan ma már méltó helyet foglal el magasabb intézeteinkben.

Az állattani bűvárlatok technikájának újjá alakításában kiváló helyet foglalnak el azon törekvések és eredmények, melyeket tudományos célra az állatok és részeik conserválásában elértek.

Röviden említettem volt, mekkora előhaladás föltételévé vált csak a borszesz föltalálása is. Azonban bár a borszesz különösen muzeumi célokra és az intézetekbeli állati tananyag demonstrálására való megőrzésben nélkülözhetetlen szolgálatokat tesz, de még sem elégíti egymagában azon kívánalmakat, melyeket a mai bűvárlat megkíván a boncztni vagy fejlődéstan vizsgálatok céljából való conserválástól. Természetesen, a bűvárlatoknak csak egy része történik az élő állaton, akár, ha annak biologicus vagy physiologicus jelenségeit tanulmányozzuk, akár, ha azon változásokat kísérjük figyelemmel,

melyeken az állat fejlődése első állapotaiiban átesik. A tanulmányozásnak szüksége van az e jelenségeket föltűntető szervezeteket vagy szervezeti részeket is megismerni, s e vizsgálatoknál a főszerepet a bonczkés játszsza. Egyik főczél e boncztani vizsgálatoknál, hogy a bűvárlat alatti lágy testrész a szükséghez képest annyira megkeményedjek, hogy fölmetszeni lehessen. Azonban e keményítésnek úgy kell megtörténni, hogy a keményítő folyadék az állati testrészen a szervezetet alkotó legfinomabb alkotó elemeket se változtassa meg, hanem azok maradjanak meg eredeti helyzetökben és alakjukban, hogy a bűvárlatnál hamis képeket föl ne tűntessenek. E tekintetben ma már a conserválás mestersége oda fejlődött, hogy saját magunkat ellenőrizni tudjuk, s ez által el van érve az, hogy lelkiismeretesen tudunk dolgozni, s főképen az újabb pontos és lelkiismeretes dolgozásnak lehet tulajdonítani azon tekintélyt, melylyel a művelt világ a természettudományi bűvárlatok eredményében megbízik. Egyik szép érdeme, érdemeinek gyöngye Darwinnak, hogy saját példájával az újabb állattani bűvárlatok módszerébe a lelkiismeretes bűvárkodást is behozta — nélkülözhetetlen föltételnek. E lelkiismeretesség megfelelhetésének, nem tekintve a bűnös rosszakaratot, egyik fő segédeszköze a mai conserválás, mely az újabb időben, mondhatjuk 1870 óta oda fejlődött, hogy nemcsak biztosan conserválhatjuk a legfinomabb szerveztű állati testrészeket is, de még a testek vagy testrészek eredeti színét is meg bírjuk őrizni, mi némelykor, kivált az alsóbb állatok körében végzett bűvárlatoknál, sokszor igen fontos szerepet játszik.

E conserválásnak nem lehet elég sokat köszönni. Ennek tulajdoníthatjuk azon kedvező körülményt, hogyha nagyobb kirándulást teszünk az arra való évszakokban, például a tengerre, munkánkat egész kényelemmel oszthatjuk be. A hely színén elvégezzük az ott megteendő bűvárlatokat, megfigyeléseket, de a vizsgálatnak azon részét, melyet a conservált állatokon, vagy állatrészeken kell elvégeznünk, azt elvégezzük majd otthon dolgozó szobánkban s azon időszakban, mikor például a kirándulásban maga az idő megakadályoz. A conserválás e szerint a bűvárkodásba a munka-felosztás által nagy könnyebbséget hozott be, s ezáltal azon helyzetbe juttatott, hogy többet és jobban tudunk dolgozni.

Az újabb állattani mozgalmak nagy mérveinek megfele-

lően, eszközeink is folyvást javúlnak s mindinkább a céljainknak megfelelő használatnak beválnak. Ezeknek pedig a fejlődése egyik nélkülözhetetlen mellékföltétel tudományunk haladhatásában. Ha optikai műszereinknek az utóbbi időben tett meglepő fejlődését, tökéletesedését s mind e mellett olcsúlását nem tekintjük is, csak a bonczoló kések mai, alig tíz év óta keletkezett fejlődésére kell pillantanunk, hogy belásuk, hogy az újabb állattani mozgalmak felölelték a tudományos haladhatás minden ízét, föltételét.

Ma metsző eszközeinkkel, a mikrotomokkal, a milliméter fölöstáisaiban készítjük el metszeteinket a mikroscoopi vizsgálat alá s az e finom metszetekkel és metszetsorozatokkal elért eredmények a szervezetek bonczi összetételének fölvilágosításában, megértésében gazdagon visszafizették az elkészítésökre fordított fáradságot és költséget.

Igen öröndetes jelenség, hogy e tekintetben a magyar bűvárok is eredménynyel törekedtek a metszőkések javítására s csak legújabban olvastuk, hogy a Természettudományi Társulatnak múlt évi november 17-én tartott szakülésén Thanoffer Lajos egy mikroskop-kést mutatott be, mely kiválóan alkalmas finom metszetekre. E késnek jó oldala főképen abban áll, hogy pengéje folyton és tetszés szerint nedvesen tartható s ez által a metszetek könnyebb vágása, nem könnyen roncsolódása, s könnyű leverése van elérve. E kés főképen a kisebb terjedelmű állati részek metszésénél tesz jó szolgálatokat.

Nagy tökélyre vannak víve, különösen angol bűvárok útmutatásai után azon nagy, de szerfölött drága mikrotomok, melyekkel például az emberi agyból lehet finom, teljes nagyságú metszeteket vágni s e metszeteken az agysejtek összefüggését tanulmányozni.

Mily érdekes egyik újabb állattani mozgalom Darwin föllépése óta azon átalakulás, melyen könyvtáraink s olvasószekrényeink általmentek.

Könyvtárainkban ma ott látjuk az állattan újabb vívmányairól s haladásairól szóló könyveket és folyóiratokat s e tekintetben saját irodalmunk is öröndetes lendületet vett.

Az e tekintetbeli újabb mozgalomnak, haladásnak legérdekesebb példája épen Magyarország.

Magyarországon 1860 előtt csak a szépirodalmi termékeknek, főképen regényeknek, no, meg a politikai íratoknak

voltak számos olvasói. Sőt meg 1872-ben is mily aggodalommal voltak a Természettudományi Társulat vezérferfiái eltelve, mikor a Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalatában előfizetést hirdettek a külföldi kitünő és választékosan összeállított művek jó fordítására. Saját biztosságukra kikötötték, hogy a vállalat csak azon esetben fog megindulni, ha legalább 600 aláírója kerül. És közbámulatra pár hét alatt az aláírók száma 1000-en fölül volt. E tény mindennél nyomósabban és ékebben bizonyítja, hogy Magyarország mily érdeklődéssel kísérte a Darwin föllépte óta új mozgalmaknak, lendületnek indult természettudományokat. Valóban a természettudományok iránt fölébredt érdeklődést semmi sem igazolhatja jobban, mint e munkák bámulatos elterjedése s meg Szily Kálmánnak körülbelől 1870-ben tett azon nyilatkozata, hogy bárhol megfordult, ott mindenütt a *Természettudományi Közönyt* fölívágva találta.

Érdekes, hogy még hölgyeink is érdeklődnek a természettudományok iránt. A társulat által rendezett estélyeket tömegesen látogatják, s kiadványait olvassák. E társulat nagy hatása mellet elismeréssel kell megemlékeznünk a *Természettudományi Füzetek* inkább szakembereknek szánt működéséről, mely a magyar búvárlatok eredményét külfölddel is megismerteti. E folyóiratot Hermann Ottó szerkeszti, Fridvaldszky János és Janka Victor segítségével s a magyar nemzeti múzeum adja ki.

De magok a természetbúvárok is egészen más életet folytatnak Darwin föllépése óta munkálkodásukban, társadalmi hatásukban, és jelentőségökben, támaszkodva egyrészt a hatalmasan fölébredt búvárkodási vágyra s támogatva e törekvésökben úgy az államok, mint a társadalom által.

Legnevezetesebb új mozgalom a búvárok körében fölébredt utazási vágy, fölkeresni mentől több még nem vagy kevésbé ismert területet, áttanulmányozni azok állat- és növényvilágát, vagy akár régibb búvárlatok utánvizsgálására már meglátogatott kerületeket. És a vett hatalmas lendület következtében a búvárok nagy száma lehetővé tette a minden téren való búvárkodhatást s ez által a munka természetes fölosztása következvén be a búvárok közt, biztosítva vannak a legszebb eredmények.

Belátva azt, hogy az egész állat- vagy növény-országnak

az alapos áttekintése már magában véve is, egy ember életében alig megbírható föladat, a bűvárok rendesen az állat- vagy növény-országnak egy-egy kisebb részét teszik behatóbb tanulmányozás tárgyává s ez által lehetővé van téve az anyagnak minden rengeteg fölhalmozódása mellett is alapos átvizsgálása, s az elért eredményeknek az egész körbe való beillesztése.

A kirándulások képezik ma a természetbűvároknak egyik leginkább, s legtöbb eredményre vezető eljárását. E kirándulások főképen kontinentális és tengeri utazásokból állanak, azonban napjainkban a kontinentális utazások ritkábbak, mint a tengeriek, s inkább csak nagyobb kontinentális expedíciók társaságában kél útra rendesen egy-egy állat- vagy növény-bűvár is.

A kontinentális és tengeri kirándulások azonban ma napság természetökben nagyon elűtnek egymástól. A kontinentális kirándulások, már berendezések természetéből folyólag, inkább külső megfigyelésekre, gyűjtésre szorítkoznak, s ez által míg a legtöbbször új állatokkal meg új biologicus megfigyelések eredményével ajándékoznak meg, főképen az állatok földrajzi elterjedésére hoznak érdekes adatokat, segítnek az állatok földrajzi elterjedésének területeit mind biztosabban és biztosabban megismertetni, meghatározhatni, de az ilyen kontinentális kirándulásokban beszerzett állati anyagot rendesen otthon, az intézetben, vagy a dolgozó szobában vetik tudományos vizsgálat alá.

A kontinentális utazók közé tartozik részben maga Darwin is, Wallace is. De főképen Bates *) az Amazon vidékén tett kontinentális utazásában szerzett és közlött érdekes eredményeket, melyek főképen az állatok ottani földrajzi elterjedésére, a braziliai földrajzi körülményeknek az állatok életére, háztartására, vidékek szerinti alakulásaira vetnek érdekes világot.

A kontinentális utazások azonban bár vetekednek a tengeri kirándulásokkal, s mint Bates is megmutatta, a legérdekesebb eredményekre vezetnek, olyanokra, melyek ismereteinknek kiegészítő, szükségképeni részeit kell hogy tegyék,

*) H. W. Bates. *Der Naturforscher am Amazonenstrom*. Lipce, 1866.

még sem oly gyakoriak, mint a tengeri kirándulások, vagy a leggyakrabban úgy berendezett tanulmányi utazások, melyekben nagy részt foglal el a kontinentális bűvárkodás, de rendszeren a fősúly a tengeri kirándulásra van fektetve, mert a tengeri kirándulásokat míg jól berendezett hajókon teszik meg, ha az illető bűvár természete bírja a tengert, sokkal érdekesebbek s kényelmesebbek, mint a kontinentális kirándulások, különösen azon bűvároknak, kik főképen nem biológiával, de az állatok boncz- és fejlődés-tanával foglalkoznak.

Az újabb időben tett tengeri bűvárlatok azonban nem csoda, ha a természetbűvárok főtörekvésévé váltak, mondhatnám, egészen divatos cultussá lettek, annyira, hogy sokszor nevetni is lehet rajta, ha az ember olvassa, hogy egyik állatbűvár Braziliába tett tengeri kirándulást azért, hogy — csak Braziliában, tehát jó távol tegyen bűvárlatokat, melyeket akár Triesztben is épen olyan jól, s olcsóbban megtehetett volna. No de, ez csak ártatlan tetszelgés, mely semmi kárt nem okoz, s végre — a ki teheti, miért ne végezze valamely bűvárlatát Braziliában, ha kedve van hozzá, bárha európai partokon is elvégezhetné.

A tengeri bűvárlatok által nemcsak ismereteink változtak meg lényegesen az állatoknak a tengerben folytatott életéről, háztartásáról, földrajzi és szintálybeli előfordulásáról, de legérdekesebbek azon fölfedezések, melyek olyan állatokkal ismertettek meg, melyekről azt hittük, hogy rég kihaltak, s csakis eddig a palæontologiai kutatásokból ismertük. Ez érdekes, a tenger rengeteg mélyeiben élő állatok, míg egyfelől már virágzásukban nem levő, pusztuló felben álló lényeket mutatnak be, másfelől sok tekintetben érdekes fölvilágosításokat adnak boncztani szervezetökben, fejlődéstani folyamatokban, sok a ma virágzásban levő állatok szervezetében és fejlődésében alig érthető összefüggésekre, jelenségekre, melyek közt mind többet-többet sikerül megfejtetni a minden irányban kutató állattani tanulmányozásoknak.

Az ily irányokban működő s ily módokkal és módszerekkel fölkészült bűvárlattól meg is lehet aztán várni, hogy vizsgálatait eredmények jutalmazzák. És ez eredmények már is számos fontos kérdés megoldására vezettek.

A boncztan s főképen az összehasonlító boncztan, mely a szervezetek kifejlett alakjainak bonczai szerkezetét tanulmá-

nyozza, s ezen az egyes fajokon nyert eredményeket az állatosorozatban összehasonlítja, ma már oda jutott, hogy a szervrendszereket geneticus összefüggésben bírja az állatok sorában kimutatni vagy legalább a legnagyobb valószínűséggel az összefüggést föltüntetni. Az állattani bűvárlatoknak ez ága különben már Darwin föllépte előtt is erősen ráutalt a Darwin-elmélet szükségességére, s bár megalapítója, Cuvier kezében csak az egyes állatkörök keretében fogadtattak el érvenyeseknek eredményei, ma már meglevén a typus-elmélet azon állítása, hogy a typusok külön álló, külön teremtes által keletkezett állatkörök, döntve, az összehasonlító boncztan, kiterjeszkedvén az összes állatok vérrokonságának fölismerése után az egész állatországra, az egyes állatokon nyert eredményeit az egész állatországra összehasonlítólag, összefüggéstőleg kiterjeszti. A boncztan finomabb neve a szövettan, mely a szervezetek mikroscoopi alkatelemeivel foglalkozik, ma már az állat életében jelentkező majdnem mindenik jelenségnek létrehozó bonczi alaphordozóit kimutatta s odafejlődött az utóbbi evekben, hogy már a szövettant is összehasonlítólag lehet kezelni s ez által a szövetelemek genetikájára világot vetni. A boncztani tanulmányok közt az újabb időben kiváltkép a szövettan emelkedett magasabb színvonalra és egész önállóságra, segítve a folytonos törekvés által, a szövettani bűvárlatoknál szükséges módszert és technikát, meg a hatószereket oda fejleszteni, hogy ma már tervszerűleg kutathat a szövetbűvár.

A tudományos állattani bűvárlatoknál ma már nem lehet figyelmen kívül hagyni az állatok külalaktanát, promorphológiáját, s e tekintetben is igen szép haladásnak örvendhetünk az újabb időkből, midőn a szerves egyének külső alakjaiban s ezek stereometriai alapformáinak levezetésében a bűvárlatok oly szép eredményekre vezettek.

Hatalmas lendületet vett, egészen a teljes önállóságra vergődésig, újabb időben a fejlődéstan, melynek az utóbbi időkből több egyetemen önálló tanszékeket kezdenek fölláttani, s ez által mind inkább kibontakozik azon mellekes jelentőségéből, melyet látszólag az okoz neki, hogy rendesen mint melléktárgyát a leíró boncztan tanára adja elő. A Darwin fölléptére az állatvilágot homályos kezdetetől fogva kellvén tekintetbe venni, ez okból természetesen a fejlődéstan is

a munkabeosztás miatt két ágra szakadt. Az egyik, az egyénfejlődéstan, csak az egyes állatok kifejlődésével foglalkozik s e foglalkozásában már is oda jutott, hogy eredményeit nagy szerencsével hasonlíthatta össze, s kimondhatta azon törvényt, melyet tévesen legtöbbször Hæckelnek tulajdonítanak, azonban már előtte Müller F. a *Für Darwin* írója kimondta, hogy egy állat egyénfejlődésbeli változásaiban föltünteteti azon állapotokat, melyeket az illető állategyén fejlődési magasságáig az állatok törzsfjlődésökben megfutottak.

Az állatok fejlődésének és főképen kifejlődésének ismerésére az egyénfejlődéstan fölfedezései azonban csak egyik oldalról adtak fölvilágosításokat. A fejlődéstan tanulmányozása tárgyává tette a kihalt állatokat is, és főképen igyekezett az állatok időbeli föllépését meghatározni s a különböző időben föllépett állati alakokat egymással összehasonlítani. E tekintetben az állati törzsfjlődés törzsfáinak megállapíthatására nagy lépéseket tettek az újabb időben Görögországban és Amerikában végzett palæontologiai ásátások, melyek a legszebb adatokat szolgáltatták különböző állatosztályok egymásból való kifejlődésének valóságos föltüntetésére, tényleges bebizonyítására s az átalakulási folyamatok ismertetésére.

Ez újabb állattani mozgalmaknak a legörvendetesebb s legáldásosabb mozzanataul kell megjelölnünk a Darwin óta még nagyobb virágzásnak indult népszerűsítését a természettudományoknak. E tekintetben kiváltképen az angolok járnak el a leghelyesebben. Angliában azon szakférfiak, kik a tudományok tovább fejlesztésén dolgoznak kiváltképen, arra is nagy gondot fordítanak, hogy időről-időre a természettudományok nevezetesebb eredményeit szakszerű alaposággal, részleteiben is kifogástalan pontossággal a műveltek számára is megírják, de olyan móddal, hogy a legkedvesebb olvasmányoknak is beváljanak e természettudományi értekezések. Az angol Huxley, Tyndall, Lubbock, Proctor, Johnson, Smith népszerű értekezései míg alapos ismertetéseikkel valóban oktatnak, igazi népszerű írásmódjokkal gyönyörködtető olvasmányokat is adnak. Az angolok példájára a németek is nyitottak ily népszerűen ismertető értekezéseket, s habár e német értekezések nem is érik el az angolok gyönyörködtető és egyszerűségében méltóságos előadását, mégis a természettudományi ismeretek terjesztésében a németek az angoloknak

méltó vetélytársaik. A francziáknál is bőven jelennek meg ily népszerű ismertetések és sok tekintetben ide lehet számítani a francia észjárásnak e tekintetben egy saját, de sok haszonnal járó ismertető fajtáját, melyet Verne Gy. alapított meg s termel főképen, ki a természettudományi ismereteket regényes mesékkel köti össze. E termék azonban gyanús szemmel tekintendő, mert akárhányszor az alaposság rovására követ el hibákat, s regényírói szabadságából főképen a mulattatásra törekvése által, sokszor elképzelt dolgokat vesz föl alapul, mi zavar okává, szülőjévé szokott válni.

Ez újabb állattani mozgalmak közül a népszerűsítéssel a természetbúvárok azon meggyőződésöknek adnak kifejezést, hogy társadalmi, erkölcsi nemesedésünkben, előítéleteink leszokásában s valódi, a természetben kijelölt és kivírt helyzetünkben, melynek javítása szellemi és anyagi tekintetben nemünk főtörekvése, kiváltkép a természettudományi ismeretek szolgálhatnak és kell, hogy szolgáljanak alapul és eszközül. Ez újabb törekvésben Magyarország hivatását teljesen fölfogta s e tekintetben földadatát kitűnően teljesíti. Az akadémia és a Természettudományi Társulat míg egyfelől államsegélyvel szakmunkák megíratását eszközlik, addig másfelől, kivált az utóbbi a természettudományi ismeretek olosó népszerűsítését terjeszti. E népszerűsítésben pedig a leghelyesebbnek bizonyult úton halad. A külföldön megjelent legkiválóbb természettudományi, de mégis népszerű munkák választékos sorozatát adta már is át a magyar közönségnek, és pedig oly gondos és jó nyelvű fordításokban, hogy a Természettudományi Társulatnak nemcsak ez európai hírű munkák választékos közreadásában s ez által alapos természettudományi ismertetések terjesztésében és népszerűsítésében van érdeme, de a természettudományi előadásnak és műnyelvnek regenerálásában, fejlesztésében és kiművelésében elévülhetetlen érdemei vannak. Hazánkban a természettudományok iránt fölébredt érdeklődésnek táplálására szolgálnak a Természettudományi Társulatnak előadó estélyei, hol míg élőszóval s bemutatással terjesztik a természettudományi ismereteket, addig az előadásokat a társulat *Természettudományi Értekezések Gyűjteményében* kiadván, ez által a népszerű természettudományi irodalom kívánatos fölvirágzásának egyengeti az útjait. Öröndetes dolog, hogy ma

már Magyarország egyes vidékein is föntarthatják magokat természettudományi társulatok és saját körükben a tudomány művelésén, terjesztésén és népszerűsítésén dolgozhatnak.

Nevezetes újabb mozgalom az állattan terén főképen az, mi magának az állattannak philosophicumára s így philosophiai jelentőségére vonatkozik. Az állattani mozgalmak ez iránya már nem a csendes munkálkodás jellegével, sem a tisztes, lassú haladás menetével nem bír, hanem, minthogy e tekintetben az egyéni nézeteknek és fölfogásoknak jóformán szabad terök van, a nézetek folytonos harcban állanak egymással, melyekben akárhányszor a szenvedélyesség is tért nyer s e miatt e mozgalmak igen sokszor sokat vesztenek tudományos jellegökből, főképen tisztes méltóságukból.

Azonban mielőtt e philosophiai újabb mozgalmakra ternénk, tájékoztatóul rövid visszatekintést kell tennünk az állattannak Darwin föllépte előtti philosophiai küzdelmeire.

Az állattan lényegének fölfogásában, meghatározásában ott kezdődik az e tekintetbeli küzdelem, mikor a zoologok kezdték kimutatgatni, hogy az állattant leíró természettudománynak tekinteni — *contradictio in adjecto*, mert ha az állattan tudomány, akkor az exact tudományok közé kell, hogy tartozzék, melynek alapja elvégre is a physisán és kísérleteken kell hogy nyugodjék, s czéljában az összeköttetések és jelenségek megmagyarázására kell hogy törekedjék, ha mindjárt imitt-amott bár csak egyideig érvényes hypothesisekhez is folyamodik, s módszerében pedig a többi természettudományokét, az inductiot kell követnie. Ez újabb fölfogásra kivált a Bacon és Descartes hatásából tértek át sokan, bár mind e mellett is az állattan csak nehezen tudott kivetközni leíró módjából, melybe már egészen beleszokott, míg a többi, kivált szervetlennel foglalkozó természettudományok az okfürkésző úton haladva, oda jutottak, hogy nagy tekintélyökből akárhányszor kölcsönözniök kellett a szervesekkel foglalkozó és leírásokkal vesződő úgy nevezett természettudományoknak, mennyiben ezek nem bírván a múzeumokon kívül álló világnak is érdekést fölmutatni, a többi természettudományok által elert nagy sikerek mintegy éreztették, hogy majd eljön a fölfedezések sora az úgynevezett leíró természettudományok mezején is, és ez által szolgáltak tekintélyökkel az állattani s rokon természettudományoknak.

Az újabb állattan philosophiai mozgalmainak kezdetei Franciaországban léptek föl, hol végre sikerült már akkor a be nem látás egyik kifejezésével, a magában létező életerővel leszámolni, mint olyannal, s föltüntetni azt, mint a szerves testek egyik felreértett jelenségét. E tekintetben az első döntő föllépést a *L'Home machine* mű tette meg, melyben kerülés nélkül kimondatott, hogy a szerves testekben is csak azok a természeti erők játszanak szerepet, mint a melyek szervetlen természetben. Egyik legkitünőbb francia volt e tekintetben Diderot, ki már Darwin előtt kimondta a Darwin-féle nézeteket, kijelentvén, hogy a szerves testek a szervetlenekből alakultak, s hangsúlyozván a fejlődés folytonosságát. Kár, hogy Diderot eddig az állattan philosophiai történetében nagyobb méltánylatra nem talált, pedig a francia encyclopædisták is Diderot után szólottak már akkor a Darwin-elmélet nézetei szerint. Buffon is jó hatással volt az állattan újabb philosophiai átalakulására, s az ő *systema naturae*-jának egyik határozott vívmánya az, hogy az állattanba behozta a typus-fogalmat, szólott a növények és az állatok közti lényekről s kimondta a szerves molekulák létezését — a mai sejteket — s bár a typusban ő az egyes fajokat egymásba folyni látta, az egyes fajok mellett leírásában erősen megáll. Buffon általában igen homályos, íratái olvasása közben mintha éreznék rajta, hogy igen közel állott az udvarhoz. A németek közül ez időből kiválik e tekintetben Goethe, ki már beszél a «metamorphosis»-ról a mai Darwin-elmélet értelmében, bár a francia Diderot sokkal határozottabb e tekintetben, mint Goethe.

E század első felében mondja ki Dalton a mai tudományos fölfogás egyik bebizonyított tételét, hogy tudniillik a kihalt állatok utódaiúl kell a mai élőket tekintenünk. Ma furcsán hallszik, hogy az ásatag állatokról még be kellett bizonyítani, hogy azok állatok s a ma élőknek ősei voltak, s nem csak a természet eltévesztett játéka, de az e kérdésben kardoskodó irathalmazok bizonyítják hogy — mily nagy küzdelembe és erőfeszítésbe került ennek bebizonyítása. Linné e tekintetben nem nagy szerepet játszott; az ő érdeme a zoologiában, hogy behozta az állandóságot, a kezelhetőséget munkálkodás közben s őt nem lehet e tekintetben fölhozni.

E philosophiai fejlődések közben az első határozó és kihívó alak, Aristoteles óta az első zoolog — Cuvier volt.

Cuvier föllépett, alkotott, győzött s száz évre megteremtette az állattan philosophiai alapját. Ő bár egyik leküzdő ellenfele volt a mai, akkor még be nem bizonyított elméletnek, de az ő búvárlatainak, mint búvárlatoknak eredményei a mai zoologia alapjait teszik, melyekre az sok tekintetben nehézkedik. Cuvier, az állattan összes anyagának ismerője, fölszerelve kora minden ismeretével, egész módjával, míg egyfelől elméletének győzelmet szerzett, másfelől megvetette alapját az összehasonlító boncztanak s a palæontologia terén is halhatatlan érdemeket szerzett. Míg Goethe bizonyos tartózkodással, bizonyos előkelő finnyassággal bár, de csak kimondta az átváltozásról szóló tant, Cuvier annak határozott ellensége volt.

Az empiristák iskolája a zoologia és összehasonlító boncztan terén, Cuvierral az élén, a Kant-fele teleologiai elvnek volt híve, hódolva annak a Kant-fele kijelentésnek is, hogy csak ott van tudomány, hol a mathematica kifejezései alkalmazhatók, s ebből folyólag csakis a szervetlen testekkel foglalkozó tudományok terén szabad a teleológiát elhagyni, de a szerves testek körében a teleologia számba veendő tényező. Kant nem bírta fölfogni az oki összefüggést a szerves világban s így az ő elméletére támaszkodó empiristák iskolája sem. A szerves világot Kant után az értelem kalandjának tekintették. Nagy dicsőségére válik Goethének, hogy e fölfogásra azt felelte, hogy ő az értelem e kalandját megértette.

Cuvier maga is a teleologia szellemében dolgozott s mindig a coordinatio elvét tartotta szem előtt. Ez elvekre támaszkodva és segítve nagy ismerete által, mondhatta Cuvier, hogy adjanak kezébe egy fogat s ő arról az egész állatot leírja. Cuvier érdeme valóban positiv; ő valósította meg az összehasonlító boncztant s hozta be az állatok típusait, melyekről ugyan Buffon is szólott, hogy a típus a lények sora lenne, de míg Cuvier egész határozottsággal fölállította s bemutatta a típusokat — négyet — addig Buffon csak általánosságban s homályosan beszélt arról.

Cuvier fölállított négy típusát hatalmasan támogatta Baer, ki fejlődéstani vizsgálatai által is igazolva találta a négy típus létezését, melyre Cuvier összehasonlító boncztani alapon jutott.

A már Goethe által kimondott morphologia terén, míg Cuvier és empirista iskolája főképen a mikép megoldására törekedtek, addig néhányan a morphologia másik és fontosabb kérdését a miertet is fölvetették.

Míg Cuvier a miképpel foglalkozott, addig Lamarck, Etienne Geoffroy St. Hilaire a miertre igyekezett feleletet adni, s Lamarck tételekben is kimondotta a mai Darwin-elmélet alapelveit. De mikor a francia tudományos akademiában Lamarck, E. G. St. Hilaire nézeteiket elfogadásra és vitára bocsátották, az empiristák serege, élükön a hatalmas Cuvierrel s támogatva a Cuvier végtelen tekintélyével, a vita a Cuvier-féle, catastropha-elmélet javára ütött ki s az fogadtott el a bűvárlatok alapjául, annyira, hogy 1840-ig a Cuvier-féle elmélet absolute uralkodott. De e csatavesztéssel a háború egyidőre csak megakadt, de be nem végződött, s mindegyre lobbott vetett, akkor is, mikor Spinoza meg Lamarck kimondták, hogy nincs szabad akarat, hanem — *causa efficiens*.

Majd megjelent Lyell munkája, s ez által a geologia a Darwin előfutója lett, mikor megállapította, hogy régente is a mai természeti erők uralkodtak. Ez által elkészítettetett a talaj a leszármazás tanának megjelenhetésére, melyet először határozottan kimondott Diderot, megírt s kifejtett Lamarck, megint életre szőlította s tényekkel és hebizonyításokkal igaz voltát kimutatta Darwin a *Fajok eredete* című munkájában, mely jóformán mintegy előszónak tekintendő Darwin későbbi *On the variation of animals and plants under Domestication* című munkájához.

Ily állapotban forrtak Darwin föllépése táján az állattan terén a philosophiai küzdelmek, mikor Darwinnak a *Fajok eredete* című műve megjelenésére egyszerre kitörték a harcok a fölhalmozott ismetetekkel, s e csatákból most — mondhatjuk véglegesen — a Diderot-Lamarck-Darwin által megvivott elmélet kelt ki győzedelmesen.

Mint már említettem, a tan az állatok leszármazásáról tényleg már Darwin előtt létezett, de minden fontosabb hatás nélkül, sőt ez elméletnek vörös fonala az egész történelmen már áthúzódik, mert a materialista Democritól kezdve, ki azt tanította, hogy minden létező czélszerű s a *causa efficiens*nek bár homályos kifejezéseiben mintegy a Darwin-elmélet elveit érezteti velünk, a világon mindig megvolt a küzdelem

a dualistákkal, kik Plato- és Aristotelestől kezdve a teleologia szellemében tanítottak, s mert ezek látszólag sok ténnyt hozhattak föl elméletök mellett, a materialismussal, mely akkor csak mint philosophiai speculatio létezett, a dualismus győzelmesen szállhatott sikra. A középkorban bár a physical ismeretek gyarapodtak, de az úgynevezett leíró természettudományok terén jóformán semmi sem történt, míg az újabb korszakban e téren is fölvirágoztak a tudományok, s míg alig néhány évtízzel ezelőtt a fajok változékonysága csak a varietások, fajták értékéig engedtetek meg, ma a Darwin fölléptére, a fajok átváltozását, mint egyik alaptörvényt ismerjük el.

Darwin philosophiai hatása főképen az által hatott átváltoztatólag, hogy a bűvárlatok alapjává mechanical elvet tett s ez által megsemmisítette az addig uralkodásban levő eleterő elvét. E harcokban, melyek a bűvárlatoknak alapúl mechanical elvet vívtak ki, kiváló érdemei vannak még Mole-schott, Vogt materialistáknak, bár ezek sokszor túlságosan sokra becsülték eszközeiket, melyeket e harcokban használtak, míg később ez eszközöket sikerült valódi értékekre visszavezetni.

Darwin méltatásánál az ő főérdeme abban áll, hogy a természetes kiválást fölismerte s elméletének egyik alapjává tette, s a lényeket úgy tüntette föl, mint a melyek az általános természeti törvények alatt állanak, és ez által sikerült a Darwin útmutatásaira fölismerni a helyes bűvárlati módszert, mert bár a természeti kiválás létezése még Darwin előtt ki volt mondva, de általa és Wallace által bizonyíttatott be és emeltetett törvénynyé.

Szerfölött érdekes azon körülmény, hogy Wallace is rájött a Darwin-elméletre s kidolgozott munkáját megküldte Darwinnak megbíralás végett. Darwin ekkor sebtiben kiadja a *Fajok eredete* című munkáját, hogy magának a prioritas jogát megmentse. Azonban a két bűvár Darwin és Wallace fölfogása közt van egy lényeges különbség. Wallace a természeti kiválásban az eszközt látta az állatok átalakulására, míg Darwin azt munkának, czélnek tekintette, s épen ez a lényeges fölfogási különbség az, mely lényegesen a Darwin érdemének rója föl az utána, és pedig méltó joggal nevezett elméletet.

E két megalapítója közt a Darwin-elméletnek vannak

még más eltérések is, melyek sok tekintetben újabb mozgalmakat, vitákat idéztek elő. Így például Wallace azt mondja, hogy a nőtények kevésbé szép színe és kiváló alakja azoknak védelmére szolgál, míg Darwin azt mondja, hogy a hím és nőtény közti külalakbeli különbség a természeti kiválás eredménye. Mig Wallace ez esetben azt kérdi miért? Darwin a hogyanra felel. Egyáltalában e két bűvár munkái a legtöbbször egymást kiegészítik, fölvilágosítják.

Az alap e tekintetben főképen a házi állatok tanulmányozása, melyeket mi egy részt a vad állapotban lévőekkel hasonlítunk össze, másrészt pedig a visszaesés*) eseteit tanulmányozzuk gondosan.

Azonban nem szabad feledni, hogy az emberi kiválasztás és tenyésztés mindig extrem alakokra törekedett s ez szerencsés törekvés volt, s az ember tenyésztési kiválasztásában mindig két mozzanat volt nagy befolyással: az állatok öröklekenysége és a tenyész-állatok kiszemelése, egyszersmind bizonyos alakoknak a tenyésztésből való kirekesztése. E tekintetben már a tenyésztők is tudták, hogy minden változat örökölheto is, bár vannak esetek, melyek csak látszólag vezethetők az öröklekenységre vissza, s az öröklekenység korlátoltatik az ivar által, mint például a másodlagos ivarjellegeknél. Nagy szerepet játszik a házi állatok tenyésztésében az atavismus, a durványos szervek föllépése s a házi állatoknak vad őseikre való visszaütése, továbbá a tiszta és vegyes fajtáknak egymásra vagy őseikre való visszaütése. A házi állatok tenyésztésére nagy befolyással volt annak fölismerése, hogy a párosodás, de főképen a termékenység két családbeli egyén közt föl nem lép, míg a nemek közt nem ritkán előfordul, s ez által a kereszteződés által a jellegek összekeverését lehet eszközölni, bár vannak az állatoknak elmosódhatatlan jellegeik is. Sokan azt hiszik, hogy csak a veleszületett tulajdonságok örökölhetoek, de vannak esetek reá, hogy szerzett tulajdonságok válnak örökölhetoökké az alkalmazkodás kiválasztása által. A természetes kiválasztásban is épen azon elvek befolyásosak, mint a szelidítésben levő állatoknál, a főkülönbség csak az, hogy a domesticatióban az állat személyes érdeke mellett az embernek haszonvele-

*) A Darwin-elmélet visszaesés-tételéről, i. h.

tése tekintetbe vették. E természetes kiválasztás esetében az első főmozzanat az, hogy az állati egyének változékonyak, s ez főképen a külső körülményektől függ, mint például a táplálkozástól stb. Darwin maga e fejezetbe mélyebben nem hatolt; munkáiból azt lehet kivenni, hogy ő körülbelől fölveszi a nemi, egyéni és általános (faji) változékonysági eseteket, s hogy az egyéni és általános (faji) változások még nincsenek kifejlődve az állandó válfajoknál. És mind e változásoknak a szülő oka azon harc a létezési feltételekért, melyekből a győztesen kikerülők magokat, és fajukat föntartani bírják. *)

DEZSŐ BÉLA.

*) Az első közleménybe a következő hibák csúsztak be: 231. l. alulról 17. sor: képzeld olv. *képzelt*; 233. l. alulról 11. sor: *physiologia* olv. *physiologia*; 238. felülről 18. sor: érték olv. *érzék*.

KISFALUDY SÁNDOR.

A költészet minden neme közt az, mely az emberi szív ösztönszerű érzelmeinek ad kifejezést, tartós hatásában legkevésbé látszik a költő környezetétől, személyes viszonyaitól, korának légkörétől föltételezve. És mégis tapasztaljuk, hogy oly szerelmi dalok, vagy hazafias érzelmű költemények, melyek bizonyos időszakban élénk lelkesedéssel fogadtattak, alaki jelességek daczára, idő folytán elvesztik némileg varázsukat; az újabb nemzedékeket inkább a hagyományos irodalmi tisztelet, mint a rokonszenv vagy előszeretet érzelmeire keltik. A nélkül, hogy ez Kisfaludy Sándorról és fő műveiről föltétlenül állitható lenne, egy rövid kísérlet: visszapillantani egyéniségére, családi és társadalmi viszonyaira, azon időre és eseményekre, melyben és melyek között fiatalsga és férfi kora javát élte, — mégis talán fölleveníthetné költészetének színeit olyanok előtt is, kik azokat némileg elhalványúltaknak látják, és újlag ragyogtathatná fényöket azok szemeiben, kik e költészet lelkesítő sugarainak emlékét, mint fiatal koruk egyik kedves és becses hagyományát, kebleikben kegyeletesen őrzik.

Kisfaludy Sándor irodalmunkban főleg mint *Himfy szerelmeinek*, és az első regéknek dalnoka él. Drámái, bár mily jellemzők is egyes vonásaik egyéniségére nézve, tartós irodalmi jelentőségre nem igen tarthatnak igényt. Szerelmi dalainak és regéinek megigéző hatása főleg a tele szív ömlő kiadásának, a hazafias fölfogás és érzelmi élénkségének azon alaphangjában találja megfajtását és igazolását, melyet első költeményeiben megpendített és zengzetes költői nyelve minden varázsával díszített, de melynek gyakori ismétlése, egyes változatok érdekessége daczára, az első lelkesítő benyomást alig kelthette újra.

A költő lelkében, zsenge fiatal korától fogva, a magyar hazafias és nemzeti érzelem, ép úgy mint a magyar nemesi öntudat, mélyen begyökerezett. Egyik támaszúl szolgált a másiknak, s fogékony keblének szerelem-sóvárgó áhítatával, azután a kifejezés ama könnyűségével párosulva, mely némileg egyhangú érzelmeknek és eszméknek a nyelv csinja, a fordulatok bősége, a verseles édes zengzete által elbájoló hatást tud kölcsönözni: e két alapvonás képezi és jellemzi irodalmunkban Kisfaludy Sándor költői egyéniségét.

Bár mily támadások intéztessenek is sok oldalról hazánk régi társadalmi szervezete ellen; bár melyek lettek legyen annak liányai, kinövései, árny-oldalai: az elfogulatlan és komoly történelmi és politikai bírálat alig fogja félre ismerhetni, hogy e szervezet, mely nagy részben a nemességi szervezettel azonos volt, akár alapjának szélességét és biztosságát, akár elemeinek változatosságát és bölcs fokozását vagy intézményei előrelátó rugékonyságát vegyük szemügyre, mint ama kor szellemének kinyomata, melyben alapkövei lerakattak, méltán a keresztyén Európa fényes állami és törvényhozási alkotásai közé volt sorozható. A «szent korona tagjának» eszméje azonosította a családi jelentőség érzelmét az országos és hazafias érdekekkel és föladatokkal; a nemesi jogok egyenlőségének alapján szabadon érvényesíthették természetes befolyásuk súlyát a tekintély és vagyon történelmi és hagyományos tényezői, s önkénytes elismerésre találtak, ha csak ez egyenjogúság keretén túllépni, vagy azon erőszakosan áttörni meg nem kíséreltek; az érdem végre utat nyitott a haza minden fiának azon állásnak és jogoknak megszerzésére, melyek természetére és súlyára nézve a törvény, ha egyszer megszereztek, különbséget nem ismert. A jelen fejlődő elemeinek érvényesítése nem volt e szervezetben, a múlt tényezőinek és azok hagyományos igényeinek fölázdozva; de míg e tényezők, természetes és történelmi jelentőségek önérzetében, mindig készek voltak azokat körükbe fogadni, kik arra érdemeseknek bizonyultak, egyszersmind elég erővel és tekintéllyel is bírtak, hogy helyöket megállják, s a sorsnak egyes, rögtön fölmerülő kegyenczei előtt vakon meg ne hajoljanak. — Egy társadalmi szervezet, mely századokon át eleterősen megállott, és a melynek keretében egy nemzetnek majdnem összes közléte mozgott, érezteti hatását a nemzet szellemére még azon időpontban is,

midőn a haladó kor változó fordulatai közepett, vezéreszméinek külső alakzata szétmállik; de túlnyomó erővel érvényesül légkörének befolyása az egyének többségére, míg intézményei teljes épségökben fönállanak.

Kisfaludy Sándor születése, életmódja, barátai és összeköttetései által kiválóan e légkör befolyása alatt állott. Egy ősrégi család ivadéka, szerény, de független vagyoni állásában a társadalom azon elemeihez tartozott, a melyek a törvény értelmében vett «alkotmányos nemzet» valódi zömét, és jelesen a megyei élet fő tényezőjét képezték. A megyei életben pedig — intézményeinek minden hiányai és gyöngéi, gyakorlatuknak és kivitelöknek minden visszaélései és túlzásai mellett — lüktetett legélénkebben a nemzeti lét ütere; itt nyerte leghívebb kifejezését, itt találta legbiztosabb támaszát a régi alkotmány szelleme, főleg a nemességnek azon része által, mely, vagyoni állásának függetlensége daczára, birtokának természete és gyakran tisztességes szerénysége által személyes gazdálkodásra, rendes falusi tartózkodásra és életmódra utalva érezvén magát (melyet legfőlebb baráti látogatások, közgyűlési összejövetelek és mulatságok váltottak föl a megye székhelyén, ritkábban egy pesti vagy bécsi kirándulás, vagy tán egy országgyűlési követség), mintegy összeforrt azon szellemi és anyagi talajjal, melyben gyökerezett, és melyhez családi hagyományai, személyes visszaemlékezései, sőt politikai irányzatai is fűzve valának, ép úgy, mint anyagi érdekei és kedvencz élvezetei. Táblabírói világ volt bizony ez, nagy mértékben és sok esetben; s a táblabírói világ komoly árnyoldalait eléggé és nem minden jogosultság nélkül hangoztatták hazánkban és a külföldön ép úgy, mint élénk éleczzel rajzolták annak számos, tagadhatatlanul komikai vonásait és sajátságait. A kör szűk volta, melyben valamely társadalmi osztály mozog, könnyen vezet szellemi látkörének is elszűküléséhez. Ideiglenes átmenet tágabb és rugékonnyabb viszonyokba ép úgy, mint egy más eszmevilággal való töredékes vagy rögtöni megismerkedés, inkább a művelődési úr és válaszfal megvilágítására, mint a szellem fölvilágosítására szolgál, s könnyen vezet majd komoly, majd tréfás tévedésekre. A helyi tekintély önérzete gyakran túlbecsülésbe megy át, és alig alkalmas a saját körén túleső szellemi és egyéni jelentőség aránya kellő mérlegelésének előmozdítására. Hol a családi hagyomány, öntudat és atyafiság szelleme igen élénk,

a nélkül hogy hatását más tényezők kellően ellensúlyoznak, gyakran fejlődik a «komaság» fattyú növénye, és a «barátság» komoly érzelmei könnyen fajúlnak el azon gondatlan és felületes «pajtásossággá», mely a fiatalságnál még válogatás nélkül is menthető, sőt gyakran szeretetre méltó, mert utógondolat nélküli bizalmában és lelkesedésre készségében találja alapját, önzéstelenségében, odaadási hajlamában egyik fő támaszát és kinyomatát; de az éltesebb körökben, főleg a közelet mezején és annak rovására, sokszor a valódi nemesebb férfias barátság torzképévé válik. Egy ismeretes franczia mondat azt tartja, hogy rend szerint mindenki és minden emberi intézmény jó tulajdonainak hibáit, és hibáinak jó oldalait bírja. De bármily gyakorlati alapossága legyen is ez észrevételnek, a föladat mégis mindig az marad: a jó tulajdonokat a velők gyakran karöltve járó hibáktól függetlenekké tenni, az előbbieket gondosan ápolni és kifejteni, az utóbbiakkal erélyesen szembe szállani, és nem keresni mentségöket a talaj azon közösségében, melyből kölcsönösen fejlődnek.

Kisfaludy Sándor e föladatnak nagy mértékben eleget tett, és eredeti légkörének táblabírói elemeiből nem tartott meg mást, mint egy bizonyos naivságot, mely magán leveleit és szórványosan kifejtett politikai véleményeit, valamint ítéleteit a nap nagy és kis eseményeiről, élte végnapjaiig szeretetre méltóan jellemzi, s némelykor költészetében is fölismerhető. Van abban valami fiataalkori lehellet, mely személyiségének és költészetének bizonyos sajátyszerű varázst kölcsönöz. Szellemének és jellemének fejlődésére ifjúsága élményeinek és tapasztalásainak volt félreismerhetetlen, de némileg fölületes hatása, mely azok alapvonásait alig módosította. Érzelmeinek élenksége és szívóssága, némileg eszményesített érzékisége, lúngoló hazafisága, nemzetiségének mély érzete, és érdekei iránti lelkesedése, minden szerénysége mellett is bizonyos büszke, magyar nemesi öntudat: változatlanok maradtak egész életén át. Közlebbi megismerkedése a nyugati művelődéssel és irodalommal főleg csak új alakot és fordulatokat szolgáltatott neki vele született érzelmei kifejezésére; de nem öregbítették nagy mértékben eszméit, nem szélesítették eredeti látköre határait. A fiatal bécsi testőr, az olasz és német csataterek daliás harczoza, a franczia hadi fogoly, élete változékony eseményei, és a haladó évek daczára azonos Győr és Pozsony serdülő tanulójával,

és a badacsonyi szüret gyorsan föllobbanó vendégével. Egyéniségének és jellemének egyöntetűségével szoros összeköttetésben áll költészetének alanyisága, mely némelykor még a külvilág festésében is érvényesül. Élénk érzékkel bír a természet szépségei iránt; szereti a lombos erdők mély csendjét és megigéző nyugalmat, a csermely csörgedezését, a vén tölgyek leveleinek susogását; a szőlők vidám zöldelését. Sokszor egy-két vonással mesterileg kelti föl a természet mind ez elemeinek benyomását; de szereti főleg azon vidék képében, melyhez fiatalkori visszaemlékezései csatolva, és a melyről oly jellemzően énekl:

Amott látom domborodni
 Nagy-Somlónak kalapját,
 Amott jobbra nyálasodni
 A Marczalnak iszapját;
 A felhőkben merőn ott áll
 A sümegi vár foka,
 A Bakonyból ott kandikál
 Tátikának homloka;
 S a tündérnek lakóhelye,
 Kínaimnak e műhelye,
 A kék gözben ott borong.

Élénken festi más helyen a havasok hatásos benyomását és szemlélhetően részletezi képök komor elemeit; de nem jelzi alakzatuk magasztos szépségét, és azon táj, melynek fő és legjellemzőbb vonását képezik, előtte egyedül:

. . . a komor enyészetnek
 Borzasztó bús honja.

Hogy oly költeményeknek, mint *Himfy szerelmei* kiválóan alanyi és egyéni jellemmel kell bírniok, ép oly természetes, mint hogy becsök nagy mértékben érzelmeik bensőségétől és őszinteségétől van föltételezve. Horácznak annyi költői érzékiségű szerelmi ódáira némileg közönyös: valódi személyek vagy csupa nevek-e Lydia, Chloe és a többiek, ámbár e kérdés az irodalmi és életrajzi kritika szempontjából elég érdekes vitákra adott alkalmat; az utánoszthatatlan kecsű és finomságú, «donec gratus eram tibi» a pillanat érzelmének ad kifejezést, s lángoló végzavai daczára tartósságuk iránt nem nyújt semmi biztosítékot. A sok szerelmi kalandon és élvezeten átment költő a negédes szemrehányás és föllobbanó bensőségnek változó

hangját meríthette ép úgy a múlt szerencsés pillanatainak emlékeiből, mint a jelen sugallataiból, a nélkül, hogy bájos párbeszéde az életrevalóság jellegét elveszítené. De a hol egy mély, tartós, szeplőtlen érzelemről van szó, mely a költő szellemi és kedélyi életének fő tartalmát képezi, az egyszerű költői elmejének lehetősége önkényt kizárva látszik. Valahányszor Kisfaludynál ép úgy, mint Petrarcánál ilyenféle jelenségek mutatkoznak, minden fényes fordulatok és képek bősége és változatossága daczára a közöny és meghidegedés érzete szállja meg az olvasó lelkét. Rényi *Petrarca és Kisfaludy Sándorról* írt tanulmányában érdekesen bonczolgatta azt a kérdést, vajon Himfy valójában csak első szerelmének és későbbi hitvesének, Szegedy Rózának zengedezte-e kizáróan a *Kesergő szerelem* dalait, és némileg újabban fölmerült adatok daczára, a kétséget határozott «igennel» vélte megoldandónak. Mellőzve ama lelektani rejtély fejtegetését, mennyire zár ki egy valódi, mély és őszinte, de látszólag reménytelen érzelem közbeeső szív-tévedéseket, alig lehet kétségbe vonni, hogy a Himfy-dalok egy és ugyanazon személynek és érzelemnek valának szentelve. Ha a jelzett szív-tévedéseknek volt is netalán valóságuk, hatásuk nem abban volna keresendő, hogy Himfy költészetét Rózájától elvonták; hanem inkább abban, hogy némelykor képtelenné tehatték az imádót ama megható bensőséggel, mely érzelemmel és zengő varázsszal énekelni, mely *Himfy szerelmeinek* számos dalát oly népszerűvé tette, és nekik a magyar lyrai költészetben oly kitűnő helyet biztosított.)* És ha ilyféle hatás nyomai kutatandók volnának, talán azokban az egyes helyekben vagy dalokban lennének föltalálhatók, melyekben a hangzatos szólamok, a mesterkéltségek, a túlfeszített és kimerülésig szaporított képek és hasonlítások

-
- *) 7. dal: «Mint a szarvas, kit megére».
 13. dal: «Boldog vagy te, cizfra madár».
 54. dal: «Ha oly makacs ellensége».
 6. dal: «Szerelem-e az, avagy nem».
 90. dal: «Hallottam én szép szavának».
 126. dal: «Napok jönnek, napok mennek».
 128. dal: «A menő nap a jövőnek».
 151. dal: «Gyenge szer az ember szíve».
 167. dal: «A világon sötét éj van».
 21. dal: «Csörgő patak, életennek» stb.

az érzelmek meggyőző valóságát és kifejezésök nemes, könnyed ösztönszerűségét váltották föl. De ez a megfejtés is könnyen oda vezethet, hogy a költő állítólagos szívtévedései rovására írassék oly valami, mi nem más, mint mintájának ideiglenes, bár ritka elszunnyadása, melynek veszélyétől tudvalevőleg még a költészet ősapja: Homér sem volt mindig ment.

Első regéi nagy mértékben fokozták ama népszerűséget, melyet *Himnje* Kisfaludynak biztosított volt. Egyszerű, és mégis érdekes szövegök, az érzelmek nemessége, az előadás megnyerő igénytelensége, a verselés folyékonyága és szépsége, a népies hangulat, mely p. *Csobáncz* utolsó szakait oly meghatóan jellemzi, a nemzeti és hazafias szellem, mely valamennyiöket átlengi: gyors, megérdemlett és tartós sikert biztosítottak számukra. Cselekvényök nem tanúskodik kitünő költői foganzatról; az események úgy vannak előadva, a mint hagyományosan a vidék emlékeiben éltek vagy élhettek; főalakjaik inkább elvont eszméknek, a jónak és rossznak, a nemes vagy alávaló érzelmeknek és irányzatoknak megtestesítései, mint valódi életteljes, művészien kidomborodó egyéniségek. A jók föltétlenül jók; a rosszak föltétlenül rosszak. A költői sugallat és alkotás e neme gyorsan éri el teremtképességének és hatásának határait; állása nem elég erős, szellemi tartalma nem elég változatos, hogy, egyes sikerült részletek daczára, az ismétlés és fárasztó bővítés veszélyétől ment legyen. Alaphangjának varázsában és első kifejezésének elbájoló ösztönszerűségében rejlik irodalmi sikerének és jelentőségének megfejtése. Van abban valami a serdülő fiatalság fogékonyságából, elevenségéből, megnyerő őszinteségéből. Az életnek e virágzó korát ép oly kevésbé lehet meghosszabbítani, mint megújítani, ha egyszer természet szabta ideje lejárt. Ha Kisfaludy Sándor ezt talán maga is tapasztalta, és későbbi költeményei benyomását fiatalkori költészete általános lelkesítő hatásához mérve, nem érezhette magát minden csalódástól megkíméltnek, mégis teljes mértékben létesítette azon aspirációkat, melyek őt az írói pályára vezették. Énekelte szerelmet és hazáját; új, ritka illatú és bájos színezetű virágokkal diszítette a magyar költészet koszorúját; büszke öntudattal vallhatta önmagának, hogy szíve legbensőbb és legmélyebb érzelmeivel, szelleme legfényesebb adományaival valósította volt

azt, mit első kötelességének ismert és vallott: szolgálni hazájának és nemzetének.

A hazafias és nemzeti érzelem, a magyar alkotmány és nyelv lángoló szeretete, képezte magán életének ép úgy, mint írói pályájának éltető elemét. Bármily messze essenek is költeményei, már tárgyaiknál fogva is (egy-két drámai kísérlet kivételével) mindentől, mit az újabb kor «politikai költészet»-nek nevez: a költő bennök teljessen összeolvad a hazafival, úgy hogy egyik kiegészíti a másikat. Élénk előszeretettel ápolja a magyar történelem dicső emlékeit, és főleg a magyarságnak az oszmánokkal való hősiecs harczeit emlékeit. Hazánk délkeleti részeiben, a mohácsi vésznap után, a vad ellenség hosszú időre megalapította uralmát, és hatalmának nyomása alatt, némelykor annak mérsékeltebb és engedékenyebb kezelése mellett elnémultak, ha nem is haltak el teljesen, a régi elnyomás és pusztulás szülte gyűlölet érzelmek, Erdélyben és Magyarország felső részeiben idő folytán a török majd mindig kényelmetlen, gyakran veszélyes főúrrá, vagy szomszédná változott át; de egyszersmind oly politikai és nemzetközi elemmé, melylyel gyakran számolni kellett, majd mindig számolni lehetett, és a mely, a vallási és politikai pártok küzdelmeiben, a régi ellenség állását ismételve az ideiglenes szövetséges szerepével cserélte föl. — A Duna jobb partján, az ország nyugati és délnyugoti vidékein ellenben, melyeket az oszmán se tartósan meghódítani, se megkimélni nem tudott, hatalma a nemzet ottani fiai előtt mindig csak azon vad ellenséges hatalom színében tűnt föl, melyet költőnk szavai szerint «...hazájában

Meg nem férvén döllyfével,
Vad keblében veszélyt hordva
Kizudúl mord népével,
S tüzzel-vassal dúl fel mindent
A magyar nép vérében...

Kisfaludy Sándornak ezen és más hason értelmű sorai nagy mértékben utóhangjai a Zrínyiek, s az őket követő vitéz nemesség vallási és politikai érzelmeinek és török-ellenes szellemének, melynek hagyományos hatása, midőn a törökkel kötendő komoly frigről volt szó, még magát Zrínyi Pétert is eltökéléseiben habozásba ejtette, s kísérleteinek rája nézve végzetteljes kimenetét, siettette. A költő gondosan ápolta

keble mélyében az elődöknek azon szellemét és érzetét, mely őket két századon át szüntelenül megújuló harcaikban lelkesítette volt, és a melyet drága hagyományként megőrizni hivatásának ismerte. És épen az érzelmeknek és fölfogásoknak e történelmi folytonossága képezi költészetének amaz egyik elemét, mely alkotásainak kiváló mértékben megadja az életrevalóság és megható ösztönszerűség jellegét.

Az 1809-ki nemesi fölkelés Kisfaludy Sándort szerencsés család-élete nyugalmból újrolag a harczterre hította. Mély megilletődéssel hagyta ott szeretett hitvesét és békés tűzhelyét; de készségesen fogadta el az állást, melynek elvállalását hazafias, nemesi és katonai szempontból kötelességének tekintette. Hazánkban az első császárság legendája (a század második negyede pártirodalmának szüleménye), melynek a legeltérőbb politikai tényezőknek ideiglenesen összevágó irányzatai és érdekei szolgáltak támaszúl, a külföld majdnem minden vezér-irodalmának újabb, elfogulatlan, beható kutatásai és döntő adatai daczára, régiebb benyomásaik alapján, még elég sok hívót számít. De az események kortársai előtt egészen más színben tűntek fel azok, mint a melyben a *Mémorial de St. Hélénétől* kezdve, számtalan emlékiratokon át, még Thiers nagy munkájának első feléig is, a világnak bemutatattak. Az ismételt hadjáratok szerencsétlen kimenete, a politikai szövetkezések eredménytelensége, a francia győzedelmek megdöbbenő hatása, a fáradt és kimerült népeknél kétségkívül öregbítették a föltétlen béke-hajlamot, s a megadási készséget. Kifejlődtek ezek leginkább ott, hol, mint hazánkban, az áldozatok meghozattak, de a veszélynek közvetlensége és fejlődésének nyomasztó súlya aránylag kevésbbé érezhetően jelentkezett. — Gróf Dessewffy József levelezése Kazinczy Ferencz-czel, a hangulat keletkezésére és fejlődésére nézve számos jellemző vonást és adatot szolgáltat; de a messzebbre látók vagy mélyebben beavatottak könnyen meggyőződtek, hogy bár milyenek lettek legyen is az európai cabinetek hibái; bár mennyire eltévesztették is újra meg újra föllépések időpontját; bármily vészthozónak bizonyult is készültségök, katonai terveik éretlensége, kezdetleges elbizottságuk és gyors meghúnyászkodásuk, mindenek fölött pedig kicsinyes versengések kicsinyes mellékérdekek miatt s azon önzéstelen egyetértés hiánya, mely egyedül nyújthatott volna biztos sikerre

reményt: a dolog velejét tekintve, mind e harcok védelmi harcok voltak, eleinte a minden létező állami alakulásokat fölforgató forradalmi áramlat, később pedig az annak hagyományát öröklő és önző céljaira fölhasználó, világ-uralmi kísérletek ellen. Kisfaludy Sándor nem volt a nagy politika embere; de hazafias érzelme és ösztöne megértette vele, hogy minden létező alapok rögtöni fölforgatása kettős veszedelemmel fenyegeti ama nemzetiséget, melynek fönnállása és fejlődése nagy mértékben a régi alkotmányos és társadalmi szervezethez volt kapcsolva. Átlátta, hogy akkoriban oly democraticus fölvilágosodott kényuralmi intézmények, a milyeneket a francia császár minden országban megalapítani, vagy sugallani szokott, a hol csak befolyása és hatalma közvetve vagy közvetlenül megfogamzott, hazánkban és főleg a magyar nemzetiség szempontjából, nemcsak a múltnak hagyományait és a jelen fönnálló intézményeit ásná alá, hanem még fokozottabb mértékben a jövő fejlődésének és önkényt kezdeményezett átalakításainak lehetőségét és biztosságát is veszélyeztetné és kérdésessé tenné. — És ha a *Lelkes magyar leány* felkelő nemesi csatadalának e versében

Bajnoki szív és erő szerezte nekünk
Szolgacsoport csudálta szép örökünk;
Ezt irigylik a tyrann-igát viselők,
A magyartól ezt elrabolni jöttek el ők —

a magyar szempontnak némileg naiv hangoztatásával és túlbecsülésével találkozunk, mert kétségkívül nem ez irigy szellem hozta ránk a

. . . kevély Napoleont vitézeivel,
Vasraverni a magyart is ezredivel —

egyszersmind nem kicsinylendő tanúságot nyerünk az akkori, jelentékeny hazai tényezők és elemek fölfogásairól és érzelmeiről, melyeknek jelenségei a költő bizalmas családi levelezésében is föltalálhatók, s egy jövőre elfogulatlan történetírónak a kor hangulata megítélésére becses anyagot szolgáltatnak.

A háború kimenetele, sok mással együtt, eltemette azon reményeket, melyeket Kisfaludy a magyar nemesi fölkeléshez kötött; de nem rendítette meg azt a meggyőződést és lelkesé-

dést, melylyel annak intézményéhez, mint olyanhoz, ragaszkodott. Mélyen sertve érezte magát azon támadások által, melyek az 1809-ki nemesi fölkeles katonai magatartása ellen — szerinte méltatlanul és alaptalanul, minden esetre túlzottan és igazolatlan általánossággal — intéztettek. Szembeszállott azokkal hivatalos pályáján a férfias meggyőződés teljes határozottságával; sőt élte végnapjaiban az aggastyán kegyeletes visszaemlékezéseinek lelkesedésével kelt még egyszer régi harczársai emlékének és becsületének védelmére. Lelke egész hevével, hagyományos nézeteinek, részben előítéleteinek egész határozottságával csüggött egy oly alkotmányos és harczias szervezeten, mely által a hazafiság a nemesség vitézségében és katonai képességében nyerte volna legfőbb s dicső kifejezést. — A balesemények felelősségét, főleg a győri csata és a vele összekötött hadi műveletek tekintetében, az általánosan uralkodó fölfogás ellenére, a nemesi fölkelésről elhárítani törekedett; s a memnyiben egyes kedvezőtlen tényeket kétségsbe nem vonhatott, azokat a legőszintébb meggyőződéssel, az insurrectió elkésztett fölhívásának, a rossz fölfegyverzésnek, a közigazgatási és hadvezérleti hibáknak, szóval azon készülletlenségnek tulajdonította, melyet csak a részletes és tényleges mulasztásokban keres. Azonban maga is némileg gyanítani és érezni látszik, hogy e készülletlenség magával a szervezettel, és életbeléptetésének föltételeivel van szoros kapcsolatban, s hogy egy középkori alapokon nyugvó fölkelésnek — lettek legyen bár milyenek annak elemei — mindig bizonyos mértékben készülletlennek kellett bizonyúlnia a modern hadviselésnek, már a Napoleon-háborúk idejében kifejtett, és azóta olyannyira fokozódott erőivel és eszközeivel szemben. János főherczeg egyébiránt, kiről sokan föltevék, hogy saját védelme érdekében róhatta a felelősséget a győri eseményekért, kiválóan a magyar nemesi fölkelésre, kézirati emlékeiben az e tekintetben fölhozott vádakát határozottan alaptalanoknak, vagy a méltatlanságig súlyosaknak állítja, és az insurrectió részletes fölbomlását, ép úgy mint Kisfaludy, a fegyverkezés és fölszerelés hiányainak, a csapatok hadgyakorlati járatlanságának, szóval azon készülletlenségnek tulajdonítja, mely a harczmezőn gyakran bátor sziveket is megbénít, vagy az egyéni vitézségtől minden komoly katonai sikert megtagad. Örömmel üdvözölte volna költőnk egy közléről érdekelt ma-

gas állású egyéniségnek emez, a síron áthangzó tanúskodását, és ép azért ott, hol arról az ügyről van szó, mely mellett Kisfaludy sebzett hazafias és nemesi becsületérzete egész hevével buzgott, e tanúságnak fölhozása engesztelje emlékét.

Vannak kitünő egyéniségek, kik szellemi természetöknek határozottan körülírt alanyisága következtében, annak gazdag adományait egy bizonyos irányzattal vagy alkotással annyira azonosítják, hogy azon túlmenni, sikeröknek elemeit öregbíteni vagy változtatni, magokat hivatottaknak alig érzik. Első fölépésöknek fölvillanyozó hatása képezi ez esetben gyakran szellemi jelentőségek érvényesítésének döntő fénypontját, — de egyszersmind végpontját is. Ezek közé számítható talán bizonyos mértékben Kisfaludy Sándor is. Az alanyiság e befolyása nemcsak költészetében, de élete folyamában is érvényesül. Új eszmék, érzelmek, alakulások keletkeznek körülötte; új erők és tényezők éreztetik fejlődésüket, vagy keresik érvényesítésüket. A szellemi mozgalom némely elemei iránt ösztönszerűen rokonszenvvel viseltetik, mely élénk nemzeti és fajérzelmében találja alapját; de szívósan ragaszkodik eldődei örökségeként rászállott fölfogásai és érzeményei hagyományos keretéhez. Nem mintha képtelen volna az idők változó folyama jelenségeinek fölismerésére vagy méltánylására, de mert kedélye hűtlenségül érezteti vele megválni attól, mi serdülő kora óta tiszteletének és ragaszkodásának főtárgyát képezte. — Az újabb kor követelményeinek és fejleményeinek növekedő rideg észszerűsége, és reális tényezőik kérlelhetetlen következetessége mind inkább megszorítja azon kört, melyben ily kedélyek az otthonosság megnyugtató érzetével mozoghattak; míg a régi idők, főleg hazánkban — intézményeiknek számos, az életben gyökerező, és annak ellentéteit gyakorlatilag kibékítő szabálytalanságai mellett — működésüknek szabadabb és biztosabb tért nyitottak. A hazai költészet mezején is, *Himfy* és a *Regék* óta, magasztosabb alkotások keletkeztek, és messzebb szállott a költői képzelődés röpte. Az újabb költészet az érzelmek nagyobb mélységének és komolyságának bélyegét viseli; kifejezésök erélyesebb és jellemzőbb; a művészi alakítás képességének növekedő mérve félreismerhetetlen. Az eszmék fejleménye gazdagította a nyelvet, míg viszont a nyelv folytonosan haladó kiképzése új eszközöket szolgáltatott az eszmék megtestesítésének. De mind ez nem gyöngíti Kisfaludy

Sándor magyar irodalmi jelentőségének ama fő czímét, hogy a magyar nyelv szépségének és változatos bőségének érzetét, az elsők egyike gyanánt századunkban ébresztette, élesztette, népszerűsítette; férfias erélyességének, szellemes rugékonyságának, hangzása bájának költői előnyeit, a folyékonyság és könnyedség ritka mesterségével érvényesítette. Tartósan fönn fog maradni mindezért emléke, és nevének dísze hazánk irodalmában.

És míg fiatal keblek egymáshoz fognak simúlui; a míg kettőztetett rokonszenvvel keresik érzelmeik visszhangját a költő dalaiban; míg a házi tűzhely szent békéje oltalmába fogadja mindazokat, kiket a kölcsönös ragaszkodás és a családi élet nemes bensősége egymáshoz fűz; az irodalmi irányok és ízlés változásai daczára mindig fognak találkozni, és számosan, kik Kisfaludy Sándorhoz fordulnak, és készséggel engednek ama zengzetes varázsú fölhívásnak:

Ülj mellém a kandallóhoz,
Fel van szítva melege,
Csobánczvárról édes, kedves
Ím halljad egy agg rege.
Múlt szüretkor Badacsonyban
Ezt másámtól vettem én,
Egykor, midőn magam bolygék
A hegy szírtes tetején.

Gr. SZÉCSEN ANTAL.

SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI. *)

Költői beszély.

I.

Nagy Törökországban, császár börtönében
Sáppadoz, hervadoz két magyar levente :
Jó Szilágyi Mihály s jó Hajmási László.
Esztenéje immár s teljes harmad napja,
Fogságba hogy estek véres csatatéren,
Hunyadi csatáján Bolgárország földén.
Ott ülnek azóta szomorú börtönben,
Nagy Törökországban, tenger partja mellett,
Szomorún hallgatják tenger mormolását,
Szomorún néznek ki az ablak rostélyán,
Szomorún gondolnak távol hazájokba :
Jó Hajmási László nejére, fiára,
Jó Szilágyi Mihály az öreg szülékre,
Hajadon hugára, a szelid leányra.

*) E költői beszély egy régi mondán alapszik, melyet a Szendrői Névtelen tartott fenn 1571-ben írt *Szilágyi Mihály és Hajmási László históriája* című elbeszélésében. (Először Toldy adta ki *Költői régiségeiben* [1828] az akadémiai *Csoma-coderből*, másodszor és harmadszor szintén ő a *Magyar költészet kézikönyvében* [1858 és 1876].) Újabb kutatások kiderítették, hogy e monda a nép ajkán is él s két változatban is közölte a Kisfaludy-társaság népköltési gyűjteménye. (*Új folyam.* I. kötet 1872. 158. lap.) Mind kettőből merítettem. Egy pár helytt egész verssorokat is átvettem, sőt itt-ott más népdaltöredékeket is fölhasználtam. Művem rintelen Sándor-verssorokban van írva choriambusi lejtéssel. Ha az idegen költészet példájára a magyar költők is használják a rintelen jambus és trochaeus sorokat, miért ne használhatnók a rintelen choriambust is, a midőn az ó-székelly balladákban és elbeszélésekben ugyanezt találjuk? Minden esetre régi nemzeti versidom ez s régi és népies tárgyhoz igen jól illik.

Piros pünkösöd napja derült a világra,
 Föld és tenger síkján játszadoz a napfény,
 Zengedez az erdő, rózsabokor nyílik,
 Vig az egész világ, csak a két rab ifju
 Szomorú, halavány a börtön fenekén.
 Felsőhajt Hajmási feküvő szalmáján,
 S mindenik szavára meg-megcsördül láncza :
 «Megunta két lábam nyomni ezt a követ,
 Megunta két kezem huzni ezt a lánczot,
 Megunta két szemem a börtön homályát,
 Megunta két fülem tenger mormolását,
 Megunta szívem már szabadulást várni,
 Meguntam tovább is élni a világon !
 Elfeledett immár engem egész világ :
 Hites feleségem, rokonim, barátim ;
 Nem küldnek levelet, nem ízennek jó szót,
 Nem jönnek kiváltni, nem küldnek váltságot.
 Verje meg az Isten, megátkozom őket !»

Erre így felele jó Szilágyi Mihály :
 «Ne káromold, bajtárs, szegény Margit asszonyt,
 Hites feleséged ; kicsiny fiacskádat,
 Szerelmes rokonid, szíves barátidat.
 Bizony emlegetnek, sirnak is teérted,
 Küldnének levelet, de nem tudják hova,
 Küldnének váltságot, de nem tudják kinek,
 Vagy ha tudják s küldnek, elteszi a pogány
 S fogva maraszt folyvást szomorú börtönben.
 Hát én is mit szóljak apámról, anyámról,
 Hajadon hugomról ? Megátkozzam őket ?
 Nem, inkább megáldom s imádkozom értök,
 Tudom, hogy érettem ők is imádkoznak.»

Mond Hajmási búsan : «Kenyeres bajtársam
 Ne haragudj' reám, értem is imádkozz',
 Kétség, keserűség kinez engem szörnyen,
 Összeszorul szívem, elsötétül elmém,
 S kegyesen imádni nem tudom az Istent.»

Oda megy Szilágyi Hajmási ágyához,
Homlokon simítja, ápolgatja szóval,
Vigasztja reménynyel, mint a beteg embert.
Azután letérdel s imádkozik halkal,
De ha szava halk is, hallja jól Hajmási,
Hűn utána mondja s rebegve az áment
Elhallgat, megenyhül, mintha szunnyadoznék.

Ezalatt az idő esthajnalra hajlott,
Végsugara ég már az ablak rostélyán ;
Elnézi Szilágyi, szűk, magas az ablak,
Csak az eget látja s egy csapongó fecskét.
Meg-megszáll a fecske az ablak párkányán,
S mintha üdvözlőné a szegény rab ifjat,
Csattogatja szárnyát s ficsereg vidámon.
Örül a madárnak jó Szilágyi Mihály,
Édesgeti, hívja, megpendíti kobzát
S tiszta erős hangján éneke így csendül :

Vidd el, fecske, vidd el
Levelemet vidd el,
A tengeren túl is
Egy néhány mérfölddel.

Ott találod apám
Várbeli nagy házban,
Ott találod anyám
Hugocskámmal gyászban.

Koppants az ablakon,
Levelemet tedd le,
Vagy pedig akaszd fel
Az ablakkeresztre.

Ha kérdik, hogy vagyok,
Mondd meg : hogy rab vagyok,
A jó Isten tudja,
Mikor szabadulok.

Jó az Isten, jót ád ;
Hova kéne lennem,
Ha őriző karja
Nem fedezne engem ?

Vidd el, fecske, vidd el,
 Levelemet vidd el,
 Apámat, anyámat,
 Hugomat vidítsd fel.

Többször is ismétli énekét az ifju,
 Szomorúan, lágyan, könnyecsordultáig;
 Messzire elhallik a szomorú ének,
 Hallgatja ki hallja s búra andalodik.
 Császár szép leánya Leila is hallja,
 Börtöntől ugyanis messze nagyon nem volt
 Császár palotája, szökökutas kertben.
 Hallgatja sokáig s úgy érzi szívében:
 Ő is csak olyan rab, ő is csak olyan bus,
 A fényes palota neki csak egy börtön,
 Ékszere, gyémántja csak teste bilincse,
 Kökemény fejének a lágy selyem párna;
 Híjába parancsol rabszolga ezernek,
 Ha neki parancsol nagy kegyetlen császár,
 Agg, haragos atyja s mindazt parancsolja:
 Menjen hamar férjhez, egy öreg emberhez,
 Régi kegyeltjéhez, Ibrahim basához.
 «Mintsem hozzá menjek, inkább megyek sirba,
 Mintsem megöleljen, inkább hadd öljön meg,
 Mintsem szót fogadjak, inkább felfogadom,
 Megszököm hazunnan, de nem leszek övé.
 Boldogabb az a rab a börtön fenekén,
 Kiöntheti szívét, sirhat, panaszkodhat,
 Nekem tilos a szó, nekem tilos a könny,
 Nincs oly szerencsétlen a kerek világon.»

Igy beszél magában bánatos Leila
 S a bús énekszóra elbúsul még jobban,
 Fojtott könnye kitör és elkezd zokogni.
 De atyjának lépte hallik a csarnokban,
 Összeszedi magát, törölgeti könnyét,
 Mosolyogni akar, de nem tud vidulni.
 «Mért sirtál, miért sirtál?» — mond haragos atyja.
 «Nem sirtam, nem sirtam, csak szánom a rabot,
 Ki búsan énekel, nem hallod-e atyám?»
 «Jól hallom, jól hallom, ismerem is őket,

Ket magyar levente, Szilágyi, Hajmási,
 Megölték a csatán kedves Ali bégem,
 Meg is állom rajtok kegyetlen boszumat :
 Vén korig mind kettő börtönbe' szenvedjen,
 Sok arany váltságért sem adom ki őket.
 Hajmási hitvese, Szilágyi szülői
 Ket izben ígértek tömérdek váltságot,
 Nem kellett és nem kell, míg meg nem vénülnek
 S nem örülnek többé az élet javának ;
 Akkoron kiadom sok arany váltságért
 S Ali bég fiának adom a váltságot.»
 «Oh szegény rab ifjak — felsohajt Leila,
 Atyám légy irgalmas, Allah úgy irgalmaz,
 Az irgalom egy fa paradicsomkertben,
 Ágai kelettől nyugatig elnyulnak,
 A ki e nagy fának csak egy ágát fogja,
 Bizonyára bejut paradicsomkertbe.
 Durva haragosan felkiált a császár :
 «Mit beszélsz te nekem össze-vissza mindent !
 Nem jöttem én ide hallgatni tanítást,
 Nem jöttem én ide beszélni rabokról,
 Hanem azért jöttem, férjhez mégy-e vagy sem
 Ali bég bátyjához, Ibrahim basához ;
 Még holnap férjhez mégy vagy börtönbe vetlek !»

Sirva fakad a lány s daczosan elfordul,
 De meggondolkozik s így szól felszeliden :
 «Köszivü vagy atyám, zord szavú, haragos,
 Soha semmit sem téssz leányod kedvére.
 Hogy szabadon bocsásd rabodat, nem kértem,
 Csak azt kértem volna : legalább három nap,
 Vidám pünkösöd napján, keresztyén ünnepen,
 Lakozzanak vigan, járjanak szabadon ;
 Lássák a kék eget, szívjanak friss szellőt,
 S búsenekszó helyett halljak vidám hangot.
 De te semmit sem téssz leányod kedvére,
 Megis azt kívánod, hogy töltsen kedvedet.»
 Megjohádnak erre a haragos császár :
 «No hát kedved töltem, de te is töltsd kedvem,
 Megadom a mit kérsz, de három nap múlva,
 Esküszöm, férjhez mégy Ibrahim basához.»

«Meggondolom addig» — suttogja Leila.
S örvend, hogy legalább három napja szabad.

II.

Hajnalhasadáskor börtön ajtajában
Megjelen a császár testőrző tihája,
S hirdeti ekképen császár akaratját :
«Szilágyi, Hajmási, két magyar rab ifju,
Három teljes napig vigan lakozhatnak,
Szabadon járhatnak az udvari kertben ;
Megengedi császár azt is, hogy kegyelmét
Megköszönjék szépen Leila lányának,
De három nap mulva, régi rabok ujra,
Örök vigyázzanak, fejükkel játszanak !
Ezt rendeli mostan a hatalmas császár.»

Megnyilik a börtön, megebred a két rab,
Csodálkozva hallják császár akaratját,
Csodálkozva nézik örök sietségét,
Kik leveszik rólok a nehéz bilincset,
S kikisérik őket az udvari kertbe.
Friss levegő, napfény, ég kékje, fa zöldje
Üditik Szilágyit s társához ilyen szól :
«Jó az Isten jót ád, nem hiába bíztam,
Kezdetek ez immár szabadulásunknak,
A császár leánya pártul fog bennünket.»
Hajmási komoran visszafelel erre :
«Csak azért vették le rólunk a bilincset,
Hogy nehebben essék, ha fölverik ujra,
Csak azért hoztak ki napfényre kicsinyég,
Hogy jobban érezzük a börtön homályát.
Nézd ezek az örök mindenütt nyomunkba !
Még egyszer lovamra hejh ha felkaphatnék,
S még egyszer jó kardom kézbe szoríthatnám,
Tudom, a keservét, megemlegetnének !»
«Ej mit epekednél untalan, hiába —
Közbe szól Szilágyi — Jersze mulatozzunk
Nezd e szökőkutat sok arany halával,

A vízcsepp, mint gyémánt, csillámlik a napon,
 Hevét hűvösíti, fényét ragyogatja ;
 Nézd e rózsalugost bimbók ezerével,
 Terhit alig bírja s még többet viselne ;
 Hát e szőlőtöke, szilvafa nagyságu,
 Szőlőszem is oly nagy, mint nálunk a szilva,
 Az egyik fürt érik, a másik még egres,
 Harmadik virágzik, egy tőn egy egész év ;
 Itt füge, narancsfa, ott mandola, gránát,
 Rozmarint és mirtus, tarka virágsszőnyeg,
 Megpihen a szem rajt' s illata lelkig hat.
 Én most nem gyűlölni csak szeretni tudnek.»
 Így beszél Szilágyi, így biztatja társát ;
 Megjárják a kertet, megbámulnak mindent,
 Mulatják az időt s füre heveredve
 Elnezik a császár fényes palotáját.

Császár is kitekint ablakán a kertbe,
 Nezi vala őket s hivatja leányát :
 «Ine a rab ifjak szabadon sétálnak,
 Kedvedet töltöttem, hát te is töltsd kedvem,
 Remelem e héten lakodalmad üljük.»
 Kitekint Leila fátyolán keresztül,
 Atyja hogy elfordul, föllebbenti azt is
 S nézi a két ifjat, kik épen felállnak,
 Sétálva közelebb jönnek az ablakhoz.
 Meglepi Leilát a két dali ifju ;
 Büszke magas homlok, fejedelmi termet,
 Bajnoki tekintet s még fiatal szépség
 Egyesülnek rajtok, legkivált Szilágyin.
 Lángoló szemében mennyi nemes érzés,
 Halovány szép arczán mennyi erő, jóság,
 Oh ha ilyen volna az ő vőlegénye !
 Így elandalodva Leila elnézi
 Szilágyit s Hajmásit, nézne még tovább is,
 De meg kell köszönni atyjának kegyelmét,
 S visszamennie már a maga házába.

Vissza hiába megy, oda is kíséri
 Szilágyi, Hajmási daliás alakja,

A Szilágyi szeme rája tekint ott is,
 Halovány szép arcza rá mosolyog ott is,
 S tegnapi bús hangon éneke megesendül.
 Rabszolga leányok, zörgős dobot ütve,
 Híjába tánczolnak körben karikában,
 Fel nem vidul s őket csendre parancsolja ;
 Illatos fűszerrel hiába füstölnek,
 Hiába kínálják sörbettel, gyümölcsessel :
 «Hagyjatok magamra !» boszusan kiáltja,
 Magára hagyják, de véle marad gondja.
 Gondja szerelemnek, most érzi először,
 Gondja küzdelemnek, már régóta érzi.
 Minden eszébe jut, gyermekkorra, anyja :
 A szegény jó asszony, keresztyén magyar volt,
 Ritka bájaiért rablatá el atyja,
 S így lett háremében erővel törökké,
 De régi hitének híve maradt titkon,
 Megtanítá őt is vetni a keresztet,
 S nem egyszer csevegtek magyar nyelven együtt ;
 Életbe' ha volna, engesztené atyját,
 Adna jó tanácsot, most senkie nincsen ;
 Oda dobja magát egy öreg embernek,
 Engedjen-e némán atyja parancsának,
 Tisztelje tovább is, a ki föláldozza ? . . .
 Bízni ha lehetne a rab ifiakba,
 Szabadítva őket, szökne velök menten
 Anyja hazájába s védelmet találha.
 Hát ha vonakodnak, hát ha elárulják ?
 Ha tenné is egyik, nem tenné a másik,
 Érzi, hogy Szilágyi hűn megvédelmezné.
 Hajh de hova gondol hívságos reménynyel,
 Félt a lehetőtől, hisz lehetetlenbe !

Küzködve magával így borong Leila,
 Nem is veszi észre, alkonyodik immár ;
 Szunnyadni akarna, mégis szeme nyitva,
 Vidám ének hangja rengeti koronként,
 A börtönből hangzik, ismeri a hangot :
 «Szilágyi, Hajmási most vígan lakoznak,
 Áldanak is engem, hála köti őket».

Igy susog félébren, majd álomba merül.
 Mutat neki álma csillagos menny-eget,
 Egy szép gyalog ösvény hát ott jödegél le,
 Azon ereszkedik egy halovány asszony,
 Tartva a kezében kis arany keresztet.
 Jó édes anyja az, csókolja, megáldja,
 S nyakába akasztja kis arany keresztjét.
 Újra mutat álma hajnalos menny-eget,
 Egy szép gyalog ösvény ott is jödegél le,
 Azon ereszkedik egy szép dali ifju,
 Tartva a kezében három rózsaszálat.
 Szilágyi az ifju, meghajlik előtte,
 S három rózsaszálat kebelére tűzi.
 Boldogan mosolyog álmában Leila,
 Rengeti boldogan reggelig az álom,
 Reggel gondja ébred, de arcza vidámabb.

Igy telik el két nap, harmadnap délután
 Kerti kioszkjában mulatoz Leila,
 S két öreges rabnő szolgálja parancsát.
 Dakája azonban sietve jó hozzá:
 «Bübülem, tubácskám, ujságot mondanék:
 Kérlek az örök, szabad-e két rabnak
 Megöszönni neked három nap kegyelmét.
 Így rndelte atyád, a hatalmas császár.»
 «Jöjjelek, jöhetnek — mond Leila gyorsan,
 De keves dadám te, menj futvást sietve
 És költ pénzemből néhány aranyat hozz,
 Alamiznát adnék e szegény raboknak,
 Két aranyat tarts meg fáradság fejében.»
 Elindul a dajka, örök közelednek.
 «Ejnye eieledtem, menj te is Zulejka,
 Hozd el aszekerényből patyolat kendőmet.»
 Zulejka is elmegy, örök közelednek,
 Előttök a két rab, nem szabadon többé,
 Régi bilincskben, mert három nap eltelt.
 «Ejnye meleem van, menj Fatime futvást,
 Hozz sörbete pálmát enyhíteni szomjам.»
 Fatime is elmegy, s Leila így szól:
 «Becsületes öök, vonuljatok hátrább,

Ti pedig közelebb két magyar levante.»
 Ekkor csak egy perczre föllebbenti fátylát
 S remegve szívében rabokhoz így suttog:
 «Magyar és keresztyén vagyok én is mint ti,
 Kiszabadítnálak s véletek elszökném,
 Ha megesküdnétek: magatokkal visztek
 Szép Magyarországba s hűn megoltalmaztok.»
 Szépségén, szavain szoborra dermednek,
 S mikor visszakerül a szó ajakokra,
 Szilágyi, Hajmási eskenek nagy esküt:
 «Esküszünk Istenre és Boldog Asszonyra.
 És minden szentekre, utolsó napunkon
 Úgy méltolják Isten szent teste üdvünkre,
 Az ítélet napján szent színét úgy lássuk,
 Az örök pokolra úgy ne temettessünk,
 Mint a hogy megvédünk vérünk hullásával.»

Érkezik a dajka egy erszény arannyal,
 Érkezik a rabnő kendővel, sörbettel;
 Szilágyi, Hajmási földig leborulnak
 S köszönik kegyelmét, köszönik aranyját
 Hatalmas császárnak s császár leányának
 Örök közelednek s elvezetik őket,
 Öröknek is a lány néhány aranyat dob,
 S azután víg kedvvel dalt, tánczot parancsol.
 Csak hamar ott termik sok fiatal rabnő
 Pendítik a kobzot, zörgös dobot ütnek
 S tánczolva dalolnak a tágas kioszkba.
 Közül ottománon Leila ott nyugszik
 Félelem örömmel változik szívében,
 Messzire elgondol, csend neki a zaj most.
 S elfedezi jobban szándoka nagy titát.
 «Vigan vagy leányom — mond atyá belepve —
 Örülök is rajta, rég nem tapasztaltam.»
 Pajkosan Leila visszafelel erre:
 «Hát a menyasszonynak nem keze vigadni.
 Mulik a három nap s elvégeztem már
 Feleségül menni Ibrahim basához;
 Holnapután reggel lakodalmatünk.»
 Kézze int a császár, elmennék a rabnők,

Megöleli lányát s kényezteti kedvvel :
 «Köszönöm leányom, szép is vagy jó is vagy,
 Regi leányom vagy, újra szerethetlek.»
 Leila nevetve így enyeleg folyvást :
 «Mostani világban mit sem adnak ingyen,
 Ára van a szívnek : szívbeli viszonzás.
 Megadod-e szívből egy újabb kérésem ?»
 «Megadom ha lehet, mit kérsz hát, leányom ?»
 «Azt kérem kegyelmezz a két magyar rabnak,
 Ereszd haza őket minden váltság nélkül,
 Csak így ülhetem meg vígan lakodalmam ;
 Azt kérem, hogy holnap lakodalmam előtt,
 Estétől reggelig álljon fölnyergelve
 Jó paripa, három, ott az istállóban
 S a mikor ébrednek éjfélkor vagy reggel
 S izenni akarnám, egy szpáhi kísérje
 A szegény rabokat ki a határszélig ;
 Azt kérem, hogy mikor holnapután reggel
 Ibrahim jő hozzám s háremébe vezet,
 A két ifju immár haza felé járjon,
 Boldog lakodalmam így áldja meg Allah !»
 Császárszár gondolkozik, azután meg így szól :
 «Sokat kérsz, nem adnám, sokat érsz, megadom.
 Anyádra ütöttél, így könyörült ő is.
 S keresztyén rabokért nem egyszer kért engem.
 Reád ha tekintek mintha megint látnám ;
 Szép is volt, jó is volt, porában is áldom !»
 Megrezzen Leila, szívébe nyilallik :
 Rászedi, megcsalja im szerető atyját,
 Akaratlan könnye kétszer is kicsordul,
 S hogy zavarát rejtse, felszökik helyéről
 És nyakába borul atyjának utolszor.

Lakodalom hire csak hamar elterjed,
 Készül rá az udvar, Leila is készül,
 Összevesz, vásárol a mi becses és szép :
 Bársonyövet, kardot, drágaköves forgót,
 Gyöngyös mivü handzsárt, szőnyeget és kaftánt
 Nászi ajándéknul Ibrahim basának.
 Ket kaftánt és turbánt raboknak is elküld,

Hogy legyen egy tisztos öltönyök az utra.
 Szemléli sokáig, össze a mit gyűjtött,
 Vizsgálja sokáig, éles-e a handzsár,
 Fenne-e a kardok s félre teszen hármat.
 A mikor közelget az utolsó este,
 Bücsura hivatja a hárem cselédit,
 Megosztja közöttök pénze maradékát,
 Bö lakomát rendel s maga is felszolgál :
 «Soká szolgáltatok, szolgáljalak én is».
 Étél után kávét nagy szívesen oszt ki,
 S mindenik findzsába álomitált is tölt.

Elnyugodt az udvar, elnyugodt a hárem,
 Éjfel az idő már, Leila nem alszik,
 Felöltözik gyorsan szpáhi ruhájába,
 Handzsárt tűz övébe, kardokat is fogja,
 Mind a három kardot s megy a háremörhöz,
 S kiveszi a kulesot alvó feje alól.
 Sietve kinyitja a hárem ajtaját,
 Feljárja sietve lovak istállóit,
 Ki is vezet onnat három nyerges lovat ;
 Nézei azután a börtön ajtaját
 S mond a börtönörnek : «Én vagyok a szpáhi,
 A ki a két ifjat kíséri határig».
 Felnyitja a börtön csattogó závarját,
 S fenszóval így kiált : «Szilágyi, Hajmási
 Szabadok vagytok már, üljete a lóra».
 S a mikor felülnek így suttog fülökbe :
 «Én vagyok Leila!» «Angyal vagy Leila!» . . .
 «Egy hangot se, gyorsan!» Kezdenek ügetni.
 Lódobogás hamar elhangzik az éjben.
 Aluszik a császár s nem sejtí, leányát
 Míg a világ többé soha sem láthatja ;
 Aluszik Ibrahim s nem sejtí, jegyessét
 Míg a világ meg nem ölelheti többé
 Aluszik a város s nem sejtí, két rabbal
 Világba szökött a császár szép leánya.

III.

Palotában más nap nagy riadás támad,
Egymásba ütődnek a bódult cselédek,
Mind egymást okolják azért a mi történt ;
Egymást kergetik a zaptik és az örök,
Egymásután jönnek sietős divánba :
Nagyvezir és mufti, bég, basa, tömérdék.
Ibrahim is ott van, a császárhoz ment be,
De az se lát, se hall, szörnyű haragjában
Megtépi ruháját, megtépi szakállát
S mint sebzett oroszlán dühvel így üvöltöz :
«Átkozott leányom, átkozott Leila,
Átkozott anyád is, a mikor téged szült,
Hadd szült volna követ, ne leánygyermeket,
A mikor fürösztött gyöngé-meleg vízbe',
Hadd fürösztött volna buzgó-forró vízbe',
A mikor bepólált puha gyolcs ruhába,
Hadd pólált volna be halotti ruhába.
A mikor fektetett szép arany bölcsőbe,
Hadd fektetett volna sötét hideg földbe !»
Fáradva dühében, uj-uj dühre éled,
Parancsolja, hogy a háremnek cselédit
S börtönöröket mind rendre lefejezzék ;
Parancsolja, tüstént száz csausz induljon
A harminczadokhoz s meghagyja keményen,
Szökevényeket hogy által ne bocsássák,
Parancsolja tüstént, szpálik induljanak
Keletre, nyugotra, északra és délre
A szökevényeket üzni, visszahozni.
«Élve a ki hozza, tiszta szinaranyból
Annyit adok néki a mennyit csak elbir,
Halva a ki hozza, tiszta szinezüstből
Annyit adok mennyit tetemök sulya nyom,
Vissza ki nem hozza, testén lelken annak
Allah könnyörüljön, én nem könnyörülök !»

Ezalatt az ifjak messzire haladtak,
Vizsga szemek előtt védte az éj őket ;

Közbe vevék a lányt, úgy ügettek együtt,
 Mindig csak előre, csak előbbre gyorsan.
 Hátra tekint félve Leila s megrezzen :
 «Mi zörren, mi csörren ? Atyám jön talán ott ?»
 «Szelzugás a fák közt. Felsz-e még, Leila ?»
 «Nem félek, jó ifjak, mert ti velem vagytok.»
 Csak tovább ügetnek, lány megint megrezzen :
 «Ki mozog, ki kopog ? Ibrahim utánunk ?»
 «Egy őzfi szaladt el. Felsz-e még, Leila ?»
 «Nem félek, jó ifjak, mert ti el nem hagytok.»
 Csak tovább ügetnek, lány megint megrezzen :
 «Mi ember, mi fegyver ? Szpáhik-e körülünk ?»
 «Füzfák a víz partján. Felsz-e még, Leila ?»
 «Nem félek, jó ifjak, mert ti védelmezték.»
 Nem is félt annyira, hogy a nap feltetszék,
 S megeledt sugarán a táj hegye völgye.
 Szilágyi, Hajmási vidám dalba kezdtek,
 Vagy nyájas beszéddel mulatták Leilát.
 Megbámulta őket egy-egy utas ember,
 Két basi-bozuk is szembe jöve vélők,
 S kérde : «Jó vitézek, merre törekedtek ?» —
 «Tirnávába mennénk — válaszolt Szilágyi —
 Magyar farkasokkal próbálni szerencsét.
 Hallottuk, Hunyadi be-bechap portyázva,
 Kell ott a töröknek az önkénytes bajnok.»
 «Hát Allah segítsen, jó vitézek vagytok,
 Emberül megtermett jó vitéz legények,
 De ezt a gyermeket kár vinni csatába,
 Nagyon fiatal még, bajsza sem ütött ki.»
 Elpirúl Leila, felre fordul sebtén,
 Sarkantyúzza lovát és tovább ügetnek.

Egy szép völgybe érnek, hasítja folyóvíz,
 Benne szigetekcskék árnyas ligetekkel.
 Pihenni megállnak s fűre heveredve,
 Szomjokat, éhőket enyhítik egy kisé
 S a csüggedező lányt kedvre bátorítják.
 «Csak egy-két rövid nap s hazánkat elérjük,
 Édes apám, anyám vár reád hugommal ;
 Megkeresztel a pap, Mária lesz neved,

O a védasszonya mi édes hazánknak.»
Ezt mondja Szilágyi remegő örömmel,
Mondana többet is, ha el nem akadna,
De oly szerelemmel néz rá Leilára,
Hogy szeme megmondja, mit szava elhallgat.
Hajmási is ránéz a gyönyörű lányra,
Rejteni nem tudja szíve tüzét ő sem
S így beszél hozzája : «Jőj az én váramba,
Szebb vidékre néz le, husz falum van hozzá.»
«De nincs édes anyád — mond Leila halkal ;
«Hitvesed is van már — mormolja Szilágyi.
«Hitvesem meghalt vagy elfeledett régen,
Nem küldött levelet, nem küldött váltságot.»
«Bizony, tudom, küldött sok arany váltságot,
Így beszélte atyám» — mond a lány s folytatná,
De a távol zajra felriad ijedve :
«Ott jönnek, ott jönnek az én üldözőim,
Titeket levágnak, engem visszavisznek
Piros véretekkel festik be a földet.»
Felelnek e szóra Szilágyi, Hajmási :
«Téged el nem visznek, ha Isten megsegít,
Minket le nem vágnak, ha kard el nem törik»
S elviszik a leányt, rejtik egy szigetre,
Fák közé elrejtik, hogy ne veszne csatán.
Az uton csakugyan néhány szpáhi vágat,
Több lovas utánok, bolgár fölkelő nép
Csűrhe, gyülelévész had kaszával, lándzsával.
«Jó napot, jó napot két magyar levante !»
«Ki népei vagytok, mi járatban vagytok ?»
«Császárné népe vagyunk, titeket keresünk,
Mi előre jöttünk, hátra a derek had,
Egy-két óra múlva azok is itt lesznek,
Adjátok meg azért magatokat élve,
Avagy álljatok meg egy vagdalkozásra.»
«Meg nem adjuk magunk, szívesen megállunk
Nem egyszer, ha' kétszer egy vagdalkozásra.»
Elkezdik azonnal a nagy viaskodást,
Szilágyi, Hajmási vagdalkoznak szörnyen,
Egy elmenetökre gyalog ösvényt vágnak,
Visszajövetökre szekérutat csapnak,

Levágna öt szpálit, kettőt megriasztuak,
Levágna sok bolgárt, a többi meg elfut.

A sziget fáí közt elhagyva, egyedül
Siratozza magát ezalatt Leila :
«Istenem, Istenem, jaj hova jutottam,
Atyámat elhagytam, megkeserítettem,
Halálát okozom vitéz ifiaknak.
Megcsala álmomban szegény anyám képe,
Öltözve alakját, a gonosz kísértett,
Nem Isten akarta a mit cselekedtem.
Itt veszek bünömrért, sziget-vadon erdön,
Az erdei vadak ássák meg siromat,
Az égi madarak siratnak el engem.»
De szűnik siralma, váltja mosoly könnyet,
Látva hogy az ifjak visszatérnek épen.
«Induljunk Leila !» — sürgeti Szilágyi,
«Lóra hamar, lóra — Hajmási is mondja —
Veszítve nyomuinkat, uj hadat előzzünk.»

Megindulnak gyorsan, más felé, más úton,
Nappal elrejtőznek erdők sűrűjébe,
Csak éjjel utaznak kerülő ösvényen,
Éhezve, szomjazva, fáradva, törődve,
Végre ötöd napra a Dunához érnek,
Orsovánál hamar által is eveznek,
S parti határdombon Szilágyi leborul :
«Szülőföldem hazám, dicső Magyarország,
Oh szűz Máriának választott országa,
Szent István királynak régi birodalma,
A keresztyénségnek örökös bástyája,
Az országok között fényességes csillag,
Csókolom földedet, csókolom füvedet
Áldom levegődet, áldalak magadat,
Fogadd kebeledbe bujdosó gyermeked !»
Leila is térdel, ő is imádkozik,
Mint anyja tanítá még gyermekkorában.
Komoran Hajmási nézi vala őket,
S mikor indulnának így riad reájok :
«Álljunk meg, ne tovább, ez magyar határszél,

Senki sem üldöz már, vívjunk meg a lányért,
 Tied-e, enyém-e, döntse el a kardunk».
 «Hitvesed van otthon, szerető hitvesed,
 Gyermeked van otthon, elhagynád-e őket?»
 «Elhagyom, elhagytam, szeretem e leányt
 A szerelem eddig nem ismert hevével,
 Kívírom kezedből, s esküszöm megvédem
 Az anyaszentegyház s mind a világ ellen.»
 «Halljátok meg szómat! — esdekel a leány,
 Ne vívjátok értem, ne haljátok értem,
 Inkább öljetek meg, egyiké se legyenek.»
 «Vívjunk már» — kiált föl Hajmási sötétén.
 »Nem vívok — felel rá nyugodtan Szilágyi —
 Elragadt a heved, csillapulj egy kissé.»
 «Gyáva vagy, félsz halni, érte akarsz élni!»
 «Gyáva én? E sebet téged védve kaptam,
 Vívjunk hát!» És vívnak, szikrázik a kardjok
 Szikrázik a szemök, szívök is szikrázik
 Gyűlölettől mostan, régen szeretettől.
 Hajmási lankadoz. «Nyugodjunk egy perezig!»
 Fölkialt Szilágyi hátrálva egy lépést.
 «Nem soha!» — üvölti Hajmási böszülten —
 «Ne engem, apádat kiméld, büszke gyermek!»
 Összeszedi végső erejét karjának,
 S uj dühlvel, erővel neki ront, neki sujt;
 Rettentő csapását felfogja Szilágyi,
 Hozzá vág hevében, s véresen elejti.

Oda fut Leila bekötözni sebet.
 «Köszönöm Leila — mond Hajmási s rá néz
 Szerelme emésztő tüzével utolszor —
 Köszönöm Leila, hasztalan, ez a seb
 Testemen, lelkemen be nem gyógyul többé . . .
 Szilágyi te is jőj, ne váljunk haraggal,
 A mámor eloszlott, bocsássa szived meg,
 A mit véte szívem ellened először,
 S utolszor egyszersmind . . . Nyujts kezét egyszer még,
 Itt temess el, ígérd, itt a hol elestem,
 De miért, ne mondd el, mondd azt hitvesemnek,
 Elestem a csatán, török keze ölt meg.

Fiamnak se mondd meg, egyik se sejdítse
Esküszegő férjét, esküszegő atyját . . .
Isten veled immár.» — Gyöngé szava elhal.
Szilágyi, Leila befogják szemeit,
Ott el is temetik a halom tövébe
S egy kis fakeresztet tűznek a fejéhez.

Lassu ügetéssel búsan elindulnak,
És az egész uton nem tudnak örülni,
De hogy haza érnek, váltja öröm a bút,
Örömmel fogadják szülői Szilágyit,
Örömmel fogadja húga a török lányt.
Leila is örül a magyar családnak
Keresztséget vesz föl s nem soká Szilágyi
Császár leányával lakodalmat tartja.
Hajmási hitvese kis árva fiával
Még sokáig gyászol, de soh' se' tudja meg,
Férje mért esett el, teteme hol nyugszik.
A sír fakeresztje hamar összeomlott,
A sír is behorpadt, vad-rózsafa nő rajt',
Mint vérző seb nyílik minden uj tavasszal,
Meg-meg szállja madár, zengedezi bűját.
Orsova határán most is ott van a sír,
De híre se' hallik Hajmási Lászlónak,
Csak az énekszerző emlékezik róla.
Ha Orsován jártok, ti se feledjétek,
Emlékezzetek meg Hajmási Lászlóról,
Bűnös szerelméről, szomoru vesztéről.

GYULAI PÁL.

ENDYMION. *)

Vannak az irodalomban, a művészetben termékek, melyek nevezetességre fönnen kimagaslók és emberöltők emlékezetében meggyökereznek — holott a szépség és igazság, az eszmény és valóság nagy mértékeivel mérve, be nem válnak, fogyatkozásokkal teljesek, sőt esetenként a rút æsthetikáját egy új árnyalattal szaporítják. Hanem midőn a tárgyilagos kritika elmondta végszavát, s az igazságot napfénynél világosabban kiderítette, midőn mérlegelt és osztott, és a holtak közé vetette azt, a mit elítélendőnek talált: akkor előlép a kortársak s az utókor érdeklődése, egy csomó mellék-körülmény és véletlen tulajdonság, melyekről hiába mondja a kritika, hogy a művészettel semmi közök s a hibákat nem takarják, mert megannyi elemei mély hatásoknak, melyek varázsát talán nagy idő sem lesz képes eloszlatni.

A nyájas olvasó talán meg fogja engedni, hogy ne induljak példák keresésére. Gondolatomat így is megérti. De talán elég lesz a Disraeli nevét emlitenem, hogy igazat is adjon. E névhez egész sora fűződik az irodalmi alkotásoknak, melyeknek magokban véve, abszolút mértékkel mérve, alig van joguk, hírre túlélni keletkezésök éveit. Nem mintha egyikök is teljesen híján volna ama bájaknak és mélységeknek, melyek akkor is hódítanak, midőn a sorok mögül, a betűk camera obscuráján át, nem kel egy idegen alak, mely megkap lényének eredetisége-, verőfénye- vagy örvényeivel: a szerzőé.

A rendkívüli lényeknek mindig van valami rendkívüli

*) By the Author of *Lothair*. In two Volumes. (Tauchnitz Edition) 1880.

mondani valójok és rendkívüli módon tudják azt elmondani — akár szavakban, akár vásznon, kövön, vagy a hangok lenge ætheri anyagában írják érzéseik, gondolataik erős vonásait — vagy álmaik és hangulatuk futó árnyképeit. Ámde mi gőzparipán hajtunk át e századon; csak az elsőrangú állomásokon van öt percznyi szünetünk. A fennmagasló tornyok, a paloták kupolái ragadnak meg szemünk reczében s emlékezetünk viasztábláján — s e lázas rohamban csak ritkán térünk vissza a tájra, melynek kaleidoskópja szemünk előtt már egyszer feltűnt és nyomban szertefoszlott.

Ha Disraeli a költő, felszázados műveiben még ma is él, ha *Lothair* irodalmi eseménye elménknek ma is friss benyomása, s *Endymion*t még forgatni fogják, midőn *Arthur Pendennis* és *Adam Bede*nek címe is feledve lesz: akkor nem a művészi siker s az örök szépnek hervadhatatlansága győzött. Hanem megkap sajátos varázsával egy élesen kibélyegzett egyéniség, melyet osztályozni nem tudunk; egy lélek, melyben fenkölt s alanti törekvések, vonzó és visszataszító vonások dissonantiái harmonikus megoldás után küzködnek; egy szellem, mely széles, beható, sőt lehet mély is, de nem teremtető; egy művészi tehetség, melynek ideges fogékonysága a szép iránt nem párosul zavartalan visszaadásának hasonló alkotó képességével; végre egy élet, egy sors, melynek folyása és sikerei meseszerűek maradnak még akkor is, ha rugóik kifejtve fekszenek előttünk, és meghajlunk azok legnemesbike, a genie előtt — mely folyton emelkedő vonalban mozog s a mely győztes haladása közben, mintha tisztúlna és a vég felé egyensúlyát és harmoniáját is megelné. Hiába bizonyítom tehát önmagamnak, és bizonyítani igyekezem a *Budapesti Szemle* tisztelt olvasóinak, hogy *Endymion* műalkotásnak alárendelt, tele van szerkesztési hibákkal, maga conceptiója vásott, hőse a megtestesült szellemi közepszerűség és jellemére nyomorék; nincs a műben se igazi költészet, se magasabb realitás, mert hiányzik belőle a tiszta, elfogulatlan emberi indulatok játéka. Mégis nyomós ellenvetéseimet legyőzi az egyszerű tény, hogy annak a csodálatos szerzőnek munkája; hetvenöt esztendő telének kései virága. De tegyük azonnal hozzá — a szerzőt nem is tekintve — egy letűnő kornak, egy fölcszlott társaságnak képe, e letűnt kor egyik legégőbb pályatörőjétől, e társaság legbensőbb ismerője és figyelőjétől vázolván és színezve.

Azután vannak részletei, vonásai, színvegyülései s árnyalatai, melyek a kipróbált mester kezére vallanak. Magában a stilben is van valami, a mi a művészi haladás és — hogy úgy szóljak — megérés kifolyása, bizonyysága. Szabatos, metsző, átlátszó és epigrammszerű. Nincs sehol nyoma amaz áradozásnak, dagálnak és homálynak, melynek nagy mesteréül ismertük Disraelit, a szerzőt — a szónok mindenkor ment vala e hibáktól — mely gyakran túlterheltté és rhetorivá, sőt helyenként bombastossá tevék őt. S ebben is ez egyéniségnek phænomenális lélektani érdeke nyilvánul. Hosszan forrott és lassan ért, de folyton fejlődött és késő vénségére, midőn rendszerint a hanyatlás következik be, nála szembeötlő a haladás. Már *Lothair*-ben is bámultuk azt a tisztúlt, izmos, nemesült angol nyelvet, mely annyira elütött még az utolsó mű nyelvétől is, melyet szerzője a régi nyomon költ vala: *Henriette Temple*-étől. S e metsző, epigrammszerű nyelvezet, a tisztúlt forma, nem merő külsőség. A tartalom és a szellem, melyet kifejez, metsző, a dolgok elevenére hatóvá lett; megizmosult, de meg is nyugodott, tisztúlt, de talán némileg lankadt, s a szertelenségekkel, melyek az ifjabbkori művekből kirittak, a költői közvetlenség fokmérője is alább szállt; pedig az Disraeli-nél soha sem állott magasán.

Azonban ez általános benyomásaimat és nézetemet némi részletezéssel kellend támogatnom.

Természetesen, tartózkodni fogok *Endymion* meséjének visszaadásától. A *Budapesti Szemle* olvasói, kik ez iránt érdeklődnek, a napi lapok hasábjáiból, vagy magából a műből rég ismerhetik azt. Csak néhány megjegyzésre fogok tehát szorítkozni.

Endymion egy angol ifju törekvései, küzdései, politikai, társadalmi és szívbeli sikereinek története. Legalább szerzője ezt látszott vezértárgyául kitűzni, s a mű külszerkezete, a mese történeti egymásutánja, mind e célra látszanak vallani. Ámde valójában egész másképen kell e műnek igazi tárgyát formulázni. Hogy válik egy erős akaratú, büszke, eszélyes, dicsvágyó és érzéketlen szép leány királynővé, és mint teszi meg mellesleg öcscsét, azaz bocsánat, ikertestvérét, Anglia miniszterelnökévé — ez ama regénynek voltaképi tárgya. *Myranak* kellett volna e történetet keresztelni. Mert ő a hős. Az az anyámasszony katonája, kinek gyámolítása és boldogulása

a könyvben mozgó alakoknak, főleg a hölgyeknek annyi fáradságot okoz, ugyancsak eltörpül ama parancsoló lény éles körvonalú alakja mellett.

Nem mintha Myrát is akár rokonszenves, akár csak lélektilag is szerencsés alkotásnak tartanám. Rokonszenvet az életben s a költészetben egyaránt, csak mély emberi érzések és indulatok képesek kelteni, még ha ferde vagy bűnös irányban tévedeznek is; nagy és nemes czélok, még ha elérésök sóvár szenvedelme meg találja is rontani tisztaságukat, s erkölcsi bukásra ragad. Myrában mindkettő hiányzik. Életének egyedüli czélja: a társadalmi emelkedés. És céljainak lelki törpeséget legkevésbé sem enyhíti az a fordulat, hogy törekvései első sorban testvére állásának emelésére irányulnak. A testvéri szeretet leple elvégre is csak forma. A szenvedély, melylyel egy éles eszü, erős idegzetű leány ikertestvérén s ennek *carrière*-jén csüng, csupa önzés, egotism, mint az angol mondaná. A mint szerző rajzoló, kétségtelen, hogy saját képe mását szereti Endymionban, ki külsejére is annyira hasonló hozzá, a menygyire két külön nembeli lény csak hasonlíthat egymáshoz.

Már pedig, egy szegény nevelő sorsa, ki fárad s emészti magát, hogy testvérkéinek kenyeret keressen — bizonyára meg fogja nyerni rokonszenvünket, ha lénye s életének egyéb vonásai miatt el nem veszti azt. Hanem egy *grande dame*, ki abban fárad, ki számít és latol, ki bájolvá fondorkodik és számítással hódít, csak hogy magas társadalmi állást vívjon ki egy közép-szerű ifjunak, a kinek egyedüli jogczime ez állásra az, hogy ama delnő öcsese: egy ily alak mindenkit bizonyára egész hidegen fog hagyni, ha esetleg visszataszítóvá nem válik. Myrának saját élet- és szív-története, elemeire bontva, ugyan csak ilyen *fortune hunt*, illetén külesillogás sikeres pályatörése történetétől fog kitűnni. Egy vénülő lordnak (Palmerstonnak?) neje lesz, mert Anglia külügyminisztere és rejtett vonzalma a száműzött királyfi iránt nem a Florestan (Louis Napoleon) herczeg mély érzéseitől gyúladt, hanem az érdeklődés által, melyet az ifjú trónkövetelő politikai nagy tervei s merész álmai költöttek benne.

Mind a mellett van benne bizonyos erő, bizonyos nagyság: «an imperial woman», «királyi nő» mondja szerző egy helyen, s ecsetének művészete képes is helyenként a királyi föntség arányait kölcsönözni e nőnek, ki elvégre is semmi

erkölcsileg nagy és magas czélra nem tör, se mély és tiszta érzelmek által nem ösztönöztetik. Mind a mellett lehetnek és vannak ilyen asszonyok, és ki tagadhatja meg lady Macbeth-től bűnei és irtózata daczára, mély részvétét? De lady Macbeth csupa hús és vér, élet és szenvedély — ebből semmi sincs meg az aranyhajú tündérben, ki mindig az erény és ildom ösvényén haladva éri el, hogy az a középszerű ficzkó, Endymion, a szép iker, Anglia kormányrúdját vegye kezébe, önmaga pedig trónra jusson.

Épen a vér, az élet hiányzik belőle. Minél jobban nézünk szép de hideg szeme közé, annál világosabbá lesz előttünk, hogy ez nem is nő, hanem egy abstractio, egy elvnek személyesítése; még pedig oly elvé, mely Benjamin Disraeli életében első rangú szerepet játszott: hogy az erős akaratnak semmi sem tud ellent állani, s a szilárdan kitűzött czélt, ha igazán és erősen akarjuk, okvetetlen el is kell érniünk.

Nem akarom e helyütt kutatni, vajon ez elvnek mekkora belső igazság és realitás felel meg. Azt hiszem, elég középszerű, bármi találónak tessék a hétköznapi elmék előtt. De Myra s a regény más szereplői unalomig ismétlik; néha bizonyos ünnepléységgel, mely végre komikussá válik s engem mosolygásra fakasztott. A londoni *Punch*, melynek épen az ilyféle gyöngék iránt nagy érzéke van, ezt az *Endymion* paródiájában, méltán és elég ügyesen ki is gúnyolta.

Az akaratbeli siker eme szárnyaszegett abstractiója mellett ott jár az élő száanalom, Myra öcsese, a velőtlenség és férfiatlanság prototypusa, a «hős», *Endymion*. De ki tud eligazodni az emberi lélek mélységei s ellenmondásai között? Az ellentétek vonzereje ellenállhatatlan és képzeletünk legelragadóbb ábrándjai az elérhetetlent, az idegenszerűt, az egyénileg lehetetlent varázsolják elénk.

S így Anglia államférfiai között az, ki legszívósabban és legelkeseredettebben harczolt a kései sikerért, ki a közpálya és nyilvános szereplés keserűségeinek kelyhét fenékgig izelte, s a kit nem egyszer baráti kéz dőfött meg, midőn az ellenség minden oldalról támadott, — a zsidó író fia, ki munkával, türelemmel és szenvedéssel megfizetett a sikerekért, melyeket csak kelletlenül engedett kicsikarni egy büszke nemzet féltékeny aristokrátiája s irigy középosztálya: az a lélek, melyet annyi vihar tépett és roncsolt, egy örökké derült égről álmodik, s egy

— képzeleti — lényt teremt, mely se harcolni, se szenvedni nem bír, melynek értelme közepszerű s inkább az alkalmasra irányuló, mint a mélyre és magasra. Körülvesz egy ifjú, közepszerű pályatorót, milyent Anglia mindig százával teremtett, a lét minden derűjével; elárasztatja szeretettel; egy világot teremt körülé, melynek mozgó elve ez ifju szerencsájének megvetése és boldogítása, s a szerencse kerekeinek akadálytalan forgást enged, míg el nem viszi e félig öntudatlan Apollót ama czelek magaslatáig, melyeknek álmát, vágyát is másoknak kelle e gyöngé lélekben ébreszteni. Mert Endymion úrnak dicséretre legmúltóbb tulajdonsága a szerénység. Azoknak az érzelmes leányoknak és kaczer politikai szalma-özvegyeknek, kik a szende pénzügyminiszteri fogalmazóból (Exchequer clerk) erejük erejével nagy embert, miniszter-elnököt akarnak faragni, mindig nagy fáradságukba, rábeszélésökbe kerül, míg hősünk reá áll terveikre és megengedi, hogy nagy emberré válják. Nem tudom, hogy Disraeli mit és mennyit köszön női kegynek. Alapjában semmit és talán mégis nagyon sokat. Az angol arisztokratia hölgyei mindenkor kiváltak nagylelkűsége, melylyel a képesség és genie ügyet fölkarolni tudták és céljainak útját egyengették az akadályok elől, melyeket a társadalmi hagyomány és convenientiák teremtenek. Hanem a genie csak jogát gyakorolja, midőn megragadja a kezét, mely tért nyit neki és mindössze is csak az alkalmat szolgáltatja, melyen érvényesítheti erejét. Ámde Endymion egész genie-je abban rejlik, hogy Myra ikertestvérenek született, és hogy extatikus szűzek és nagyra vágyó asszonyságok úgy találják, hogy nagy dolgokra született és igen jól illenék Anglia miniszterelnöki székébe — az Isten tudja miért! Mert csalatkoznék, ki e hősben akkora akaratképességet s erélyt tenne föl, hogy magától merne aspirálni akkora carriére-re. Myra végzi nemcsak a cselekvést s a gondolkodást, hanem még a dicsvágyás mesterségét is ő helyette. Lady Montfortot Myra győzi meg Endymion parlamenti és kormányzati hivatásáról. Hisz szegény Endymi nem tud semmit, — csak egy kis nemzetgazdaságot, a Smith Ádám bölcsesége elemeit. A ladyk váltig oktatják ugyan és lelkére kötik, hogy tanuljon meg jól francziául, foglalkozzék a külügyekkel, tanulja megismerni a «nagy személyiségeket», kik nemzetközi szerepet játszanak; fő ereje azonban, úgy látszik, még is abban rejlik, hogy a nemzet-

gazdasághoz s a belügyekhez ért, midőn ebbeli tudományával — csodálatos mód! — egészen magában, versenytárs nélkül áll.

Míg az angol kritika már hónapok óta, s a könyv megjelenésétől fogva folyvást azon törte fejét, miként süsse ki Disraeli önéletrajzát, önfestését az Endymion alakjából, addig bennem még ezek az apró vonások is azt a benyomást ébresztették, mintha a szerző csak játszanék az újságot és izgalmat hajhászó angol közönséggel, s a napi írkálók seregével, melyre oly kegyetlen csapásokat mér, s a melyet csak torzképekre erdemesít.

Reám Endymion alakja azt a benyomást tette, mintha alkotója benne akarta volna mindazon tulajdonságokat és vonásokat megszemélyesíteni, melyek ő benne nincsenek, a melyeknek híját nála megrótták. Mintha egy élő példában és keppel akarta volna mondani: «nesze, John Bull, teremtettem olyan legényt, kiben neked kedved telik. Megvan benne mindaz, minek híjját nálam megróttad, és hiányzik mind az, a mit bennem kiállhatatlannak találsz. Az e fajta bábú csinál aztán köztetek szerencsét. Ez a te eszményed, ilyen tetszik neked.»

Már az aristokratikus fölfogás túlzása tekintetében van valami, a mi minden komolyság daczára, a csöndes irónia benyomását kell hogy költse. Endymion a legalantibb sorsról fölvergődő pályaküzdőnek van előtüntetve, — holott anyja hercegi családból való, atyja és nagyatyja pedig a titkos tanács tagjai és parlamenti al-államtitkárok voltak. Az emberek legalacsonyabb kategóriája tehát, kikről e légkörben szó lehet, a belső titkos tanács tagjai — a mi azon kívül van, az olyan társadalmi mob, «tömeg», vagy kalandor, melynek nincs jogosultsága a benső körnek czéljaira és magaslataira aspirálni.

Ismeretes, hogy azon számos positiv dolgok között, melyekre nézve Disraeli teljes életében tudatlannak, a szó legrosszabb értelmében dilettánsnak bizonyult, első helyet foglal a nemzetgazdaság. Midőn lord Derby kabinetjében mint Chancellor of the Exchequer (pénzügyminiszter) átvette az alsóház vezetését — első budgetje maga s a finantiális beszéd, melyel azt kísérte, rögtöni bukását idézték elő, hozzá pedig rengetegül nevetségessé tévék őt.

Hogy a francia nyelv mennyire gyöngye oldala, azt a berlini congressuson tanúsította, midőn minden nemzetközi és diplomatiái gyakorlat ellenére, a francia helyett saját, angol

anyanyelvét, «his best pointed, english» — mint a *Times* congressusi levelezője ír — használta, valószínűleg kénytelenségből.

A mi a külügyek iránti előszeretetet illeti, abban kétségtelen — Disraeli is osztozik Endymionnal.

De talán egyéb semmiben . . .

S ez irónia ösztönszerű érzete nem kizárólagos egyéni impressióm. E sorok írása, s a szó szoros értelmében ez utolsó sorok írása közben, veszem a londoni *Fortnightly Review* januári füzetében Lord Houghton «jegyzeteit *Endymion*ról» (*Notes on Endymion*). Az angol aristokrácia ez előkelő szellemű képviselője szintén kifejezést ad abbeli önkénytelen benyomásának hogy *Endymion* naiv aristokratismusában szerzője újra a gúny füláncját érezteti amaz osztálylyal, mely emelkedésének alapzata volt s a melynek ő talán többet köszön, mint amaz neki; bár nem foroghat fönn benne kétség, hogy Disraeli személyes, ösztönszerű rokonszenvei e tábor felé irányulnak.

Az élet s az emberek oly kitűnő, elfogulatlan ismerője tollából, oly széles látkörű szellem nyilatkozatául az a felfogás, mely az élet egyedüli és legfőbb céljául a miniszterséget (to get into cabinet) proclamálja: az nem lehet más, mint finom, de nem kevésbbé metsző gunyor az angol gentry s a polgári középosztály némely ambitiósusabb rétegének szelleme, eszménye, önteltsége és sviháksága (snobism) ellen.

De hát hol maradnak a fényoldalak, melyekről e sorok elején tétetett említés? fogja kérdeni az olvasó, holott eddigelé s épen a földolgokban — csupa árnyék és fogyatkozás volt elétűntetve?

E fényoldalak azonnal ki fognak világlni, mihelyt elejtjük a fictiót, melyet a regény formája költ, mintha *Endymion* költői mű vagy csak regény is volna.

Nem mintha teljesen szűkölködnék némely fölötte megragadó vonásban, mely költői lélekben fogamzhatott egyedül, és melyet csak művészi kéz vázolhatott. Hiába játszsza e regényben nők a főszerepet, Disraeli minden redőiben a férfiszívet ismeri és annak titkai közül tudja kiragadni a maga mélyebb hatásait.

Nigel Penruddock, az egyház-uralmi theologusnak szerelme Myra iránt, melynek elfojtott lángjai hevét fölcsapni érezzük a convertita érsek katolikus ultramontán rajongá-

sában ; Sidney Wilton, az élemedett gentleman-miniszter gyöngéd és mégis férfiasan előkelő kedélyének s érzelmeinek árnyalatai ; Lord Montfort halálos, gyógyíthatatlan unottsága, e szív, mely öngyötrő szenvedélylyel sinli kopárságát, és mégis gyönyörködni látszik sívársága borús ösztöneiben : az ily alakok, ily vonások bizonyára még az olyatén erkölcsileg és költőileg egyaránt elhibázott műnek is, minő *Endymion*, képesek bizonyos irodalmi értéket kölcsönözni.

De hát *Endymion* egyáltalában nem költői mű, és ha a németországi kritika egyes közegei oly feneketlen nyomorúlt férczelmények hirdetik, az nyilván onnan ered, hogy a cím s a forma által megtévesztették magokat, s a költői mű mértékét alkalmazták oly termékre, mely nem egyéb, mint egy félszázados parlamenti s államferfiúi pálya emlékeinek rajza, némikép álcázó alakítása, játszi egyénítése. Emberek, események s áramlatok — társadalmi és politikai küzdelmek — osztályok emelkedése és hanyatlása : mindez néhány futó, vázaltszerű de éles és találó képben, alakban és helyzetben taglalva, illusztrálva, bírálva. Arra nézve a ki jól, elfogulatlanul tud olvasni, *Endymion* némileg a Disraeli emlékirataitól tetszhetik : Wahrheit und Dichtung. Egy darab Anglia félszázados alkotmányi, politikai, kivált pedig társadalmi válságai és forradalmi történetéből. S azért a fő érdek a mellék szereplők körül csoportosul.

De ez érdek méltatása Anglia újkori történetének részletszerű, benső ismeretét igényli, és mert ez ismeret hiányzik, azért oly kemény és föltétlenül kárhóztató a német kritika, míg lord Beaconsfieldnek legelkeseredettebb ellenségei, az angol radikálisok sok méltánylani valót találnak *Endymion*ban, s egészen véve élvezni látszanak azt — mert értik.

Fölötte érdekes volna, a vonatkozásokat, a kapcsolatot, az analógiákat és czélzásokat leleplezni, — s e lepel fölötte átlátszó, — mely e regény sajátyszerű vázlatai és Anglia újabb történetének néhány nemes és fontos lapja s alakja között fenforog. E sorok írója néhány nem érdektelen adattal rendelkezni ily föladat teljesítésére.

Azonban e történetnek ismerői nem szorúlnak arra, s a kik nem ismerik, azok részére e benső részletek magyarázatul egy vaskos kötetet kellene írni.

Még csak egy megjegyzést. *Endymion* sok csodaszerű történetnek és forgandóságnak foglalatja.

Ha azonban visszatekintünk ez utolsó évtizedek történeteire, be kell ismernünk, hogy a valóélet csodaszerűségben, kalandosságban, drámai hatásokban és lélektani tüneményességben messze fölülmulta a költői képzelem — látszóan — legféltelenebb röptét.

Micsoda, példának okáért, Florestan herczeg conspirációi és trónrajutásának története ahhoz a tragédiához képest, melyben a Cæsar unokája elbukott, melynek kérlelhetetlen fátuma gyermekét is lesújtotta, nem hagyván hátra csak ama nő megtört alakját, kinek gyarló lényét megnemesítette és fölemelte a mérhetetlen fájdalom, melylyel az évek előzönlöttek.

Endymion egyik legérdekesebb alakja kétséggkívül Nigel Penruddock, kiről fönnebb megemlékeztünk. De az ő fajtájából Angliának egy egészen más és százszorta hatalmasabb alak jutott osztályrészül. Nemzeti egyházának vezérlő szellemei körében, kik e nagy nép eszmefejlődésére behatni hívatottak, fénylő csillagúl tűnt föl a *Via Media* szerzője: *John Henry Newman*. De az eszmék logikai kényszere őt a *Via Medián* messze túlragadták; ő lemondott egy nagy jövőről, kivált a körből, honnan működése egy nagy nemzetre kihathatott volna, és beállt közharczosnak a római szentegyház világra szóló, nemzetközi seregében, mely egészében véve csodákat mivel, de a melyben az egyén gyakorta eltűnik.

IX. Pius pápa nem volt az a szellem, mely egy Newman lenye s áldozata értékét fölfogni, méltányolni bírta volna. S az oxfordi egyházi küzdelmek égő harczosára, a ritualista és tractarianus mozgalom vezérére, s az összes modern angol egyház legizmosabb tehetségére reáborúltak a feledés, talán a csalódás napjai, s évtizedek múlása e nagyreményű élet hajótörését látszott megpecsételni. Alig két éve, hogy az oxfordi Oriel College valamely jubiláris évfordulója ünnepélyét ülven, meghívta hajdani büszkeségét, legfényesebb fellow-ját: *John Henry Newmant*. Mily nap vala ez Oxfordban, s e férfi életében, midőn újra ott ült a régi csarnokban s amaz elhagyott kápolna boltívei alatt! Ugyanaz időtájban IX. Pius helyét elfoglalta ama főpásztor, kinek minden ténye egy nemes lélek ösztöneire, egy fenkölt szellem sugallataira vall. S a katholika egyház néhány más papjával, kit nem egyedül vak engedelmesség és harciasság tüntetett ki, hanem tudomány és lelki

fensőség emel magasra, Newman is bíbornokká neveztetett. Az angol katolikus egyház — és különösen a világi elem és vezérei — hódoltak neki; de e velős tehetség, e nagyreménnyel indult élet végeredményül talán más sikerekre volt hivatva, mint Norfolk hercege és néhány kisebb katolikus főúrnak hódolati fölíratára . . .

És micsoda Endymion regényes, kápráztató szerencséje, ahhoz a küzdelmes, rendkívüli s a legváratlanabb fordulatokkal és hatásokkal teljes pályafutáshoz képest, melyet a szerző maga írt le!

Bizony Disraeli, a szerzőnek, költői ereje nem elég hatalmas, hogy megmérkőzzék a nagy sorssal, mely Disraelinak, a pályatörőnek osztályrészüll jutott, — és művészien alakítsa a valóság ama regyszerű képeit, melyek szeme előtt elvonultak . . .

LÁNCZY GYULA.

I. NAPOLEON LEGÚJABB ÉLETRAJZA. *)

I. Napoleon az irodalomban életéhez hasonló pályát futott meg: megcsodálták, gyűlölték, szédítő magasságba helyezték, hogy mélyen leránthassák. Thierstől Lanfreyig a francia történeti fölfogásban ugyanaz a végzetes út észlelhető, akár Egyiptomból Moszkváig. Mily pompával, mennyi fényvel övezte körül a vén Thiers a *Histoire du consulat et de l'empire* hősét! Ezzel a Thiers-féle hőssel szemben mennyire más alak a Lanfreyé. A francia nép, melynek történeti ítélő-tehetségét majd mindig az uralkodó politikai viszonyok szabályozzák, a hagyományos Napoleoni legendát mindinkább felejtí, emléket megdúlja. A legújabb francia irodalom még tovább megy, az emberiség e legerdekeseb korszakát tárgyalván, s Jung alezredes, Napoleon most egyik újabb életírója, egy csöppet sem habozik hősét «futur tueur des hommes»-nak nevezni el.

*) *Bonaparte et son temps 1769—1799 d'après les documents inédits.* Th. Jung, lieutenant-colonel d'artillerie. Deuxième édition. Paris. G. Charpentier. 1880. 2. vol.

E munka Gambettának van ajánlva. Irányát már ez is jelzi. A köztársaság nem csak a politikai téren küzdi le a bonapartismust, hanem az irodalomban is mély sebeket üt rajta. Jung úr azonban, sem Thiers fényes előadásával, sem Lanfrey bonczoló eszével nem mérkőzhetik; Napoleon-gyűlöletében túllépi a korlátokat. Gyűlölete a sok ismétléssel élet veszíti. Jung a furor biographicusnak épen ellentéte; az újabb történeti ügyvédektől abban különbözik, hogy ő nem fehérre mossa hőstét, hanem inkább befeketíti. Mint író, sajátságos, a francziáknál megszokott kiváló tulajdonságokat nélkülözi. Sokszor mellékes részleteket sző művébe, s oly dolgokat tárgyal, melyek előadása keretébe nem illenek.

Mind a mellett oly munkával van dolgunk, mely igen sok új anyagot nyújtván, teljes figyelmet érdemel. Egyelőre csak két kötetről szólhatunk; ezek az 1795-ig terjedő időszakot ölelik föl. A ki Napoleon történetével behatóbban foglalkozik, tudja, mily pontatlan *I. Napoleon levelezése*, melyet egy III. Napoleon rendelte bizottság adott ki. Nemcsak történeti, hanem politikai szempontot is követtek a gyűjtemény összeállításában. Ez oknál fogva a bizottság, önkényesen az 1793. évnél kezdte az oklevelek sorozatát: Toulouse ostrománál, tekinteten kívül hagyva, hogy egy oly embernek, minő I. Napoleon, még életelözményei is érdeket keltenek. Jung joggal ítéli el ezt az eljárást. «A férfi élete — írja igen helyesen — akkor kezdődik, mikor hivatásszerű életpályája sorompóiba lép s mikor hazája politikai harcaiban tényleges részt vesz. A Bonapartek 1785-ben kezdik szereplésüket, s nem 1793-ban; s valószínűleg, hogy élete e nevezetes és kényes mozzanatokkal teljes szakát hallgatással mellőzze, azért nem vette föl a nevezett bizottság, gyűjteményébe az illető leveleket.» Bizonyára nagyon nehéz és furcsa helyzetben vala az a Napoleoni bizottság, hogy a császár levelezései közé afféle leveleket vegyen föl, melyekből kitűnik, hogy biz azon a híres augusztus 15-iki Napoleoni napon semmi sincs, nem 1769 augusztus 15-én, hanem 1768 január 7-én született, s családja hamisítá meg születése napját. Jung kimutatja, hogy négy fönmaradt oklevél Napoleon születését 1768 január 7-ére teszi, míg csak egyetlen egy tanúskodik az eddig vallott kelet mellett. Szerző a hamisítást akkép magyarázza, hogy Bonaparte Károly, a családfő, nem épen a legjobb anyagi hely-

zetnek örvendett, midőn 1778-ban egyik fiát a hadi iskolába akarta adni. Törvény volt azonban, hogy tíz évesnél idősebbet nem vehettek föl. József fia e követelménynek megfelelt, a mennyiben 1769 augusztus 15-en született. Ez ifjunak nem nagy kedve volt a háborúhoz, szelídsége, nyugodtsága inkább a papi pályára utalták. Ezzel ellentétben a heves, erélyes Napoleon minden katonai tulajdonsággal dicsekedhetett. Igaz, hogy a törvényszabta koron már túl volt, no de itt a szükséges bizonyítékok hamisításával kellett segíteni a bajon; valóban: az idősbik fiút megtették öcsesnek (III. fejezet). Nagyon érdekes, hogy az a férfiú, ki — mint Rémusat asszony emlékirataiban olvassuk — Talleyrandhoz így szólt: «Gyávaság? ah mi az, bánom is én, tudja meg, hogy elkövetem, csak aztán legyen hasznomra», *) érdekes, hogy az ilyen eszejárású férfi hamisítással kezdé meg, illetőleg lépett közpályára.

Napoleon, mielőtt a briennei hadi iskolába jött, egyideig József bátyjával az autuni iskolában tanult. Tanárainak egyike a fiatal gyerkőcz nagy tehetségeit rögtön fölismere. Erre vonatkozólag ismerjük Chardon apátnak egy eddig ismeretlen iratát. «Napoleon — így szólt — rideg s gondolkozó természetű vala Autunba jövet. Senkivel sem társalgott, mindig egyedül járt. Sok képessége volt, könnyen fogta föl a dolgokat s gyorsan tanult. Ha leczkét adtam neki, száját felig nyitva, élesen rám nézett; mikor néha a mondottakat ismételni akarám, már nem hallgatott meg. E miatt szemrehányást teve neki, hidegen, majdnem parancsoló hangon felele: «Uram már tudom.» (I. 70. lap.) Ez a velőkig ható tekintet később sok remegés és ijedtség okozója, ez a «tudok mindent», «senkitől sem félek» jelszó jellemző tulajdonsága maradt mindvégig. A briennei katonai iskolában ugyan e tulajdonságaival tűnt föl. Napoleon maga később így nyilatkozék itteni életéről: «Társaimtól — így mondá Rémusat asszonynak — külön váltan éltem. Az iskola környékén egy kicsi kuczkót választottam, a hová leülvén, kedvemre ábrándozhattam, mert mindig szerettem ez érzést. Mikor társaim e helyet el akarák foglalni, teljes erőmből védelmeztem zugolyomat. Meg volt bennem az ösztön, hogy akaratomnak min-

*) *Mémoires de Madame de Rémusat*. I. 108. lap.

denki fölött dönteni kell, s hogy annak, a mi nekem tetszik, az enyémnek kell lenni.»*) Neki, a vagyontalannak, ott Brienneben csak így lehetett szerepe a sok, nálánál vagyonosb, fiatal s őt lenéző növendék között. Ámbátor Napoleon megvetésért megvetéssel fizetet, végtére is a sok bosszantás elkeseríté s — itt láthatjuk, hogy a nagy emberek pályája mennyi véletlentől függ — ez intézetből elkivánczozott. «Nem atyám, nem — kiáltja kétségbeesetten — ha a szerencse teljességgel nem akar sorsomon lendíteni, vigyen el Briennéből s engedje, hogy mechanicus legyen belőlem.» (I. 84. lap.) Mennyire más folyamat vesz a világ sora, ha Lucián nagybátyjának nem sikerül a háborgó ifjút kitartásra, tűrésre bírni, főkép atyja szegénységére utalván? Napoleon maradt, a matematikai tudományból kiváló sikerrel tette le a vizsgálatokat, gyöngébben a többi tanulmányból. Briennéből a párisi hadi intézetbe ment. Ekkori életére vonatkozólag is van egy nevezetes adatunk, melyet jellemzettségénél fogva imitt közlünk: «Tartózkodó és szorgalmas — mondja tanítója — a tanulást minden élvezet elé helyezi, a jeles írókat kedveli, az abstract tudományok iránt nagy hajlandósággal viseltetik, keveset törődve a többiekkel, alapjában ismeri a methematikát, a földrajzot; hallgatag, a magányt szerető, szeszélyes, döllyfös, tetőtől talpig önző, keveset beszélő,**) feleleteiben erőteljes, s talpraesett, ellenkezéseiben zord; önszeretete nagy, dicsszomjas, e fiatal megérdemli a pártolást.» (I. 125. lap.)

1785 szeptember 1-én a Valenceban fekvő de la Fèrehez ezredhez alhadnagynak nevezték ki. Vig ezredhez jött, a hol örömet mulatoztak és sokat táncoltak. Itt új életre virradt. Nem kellett társainak megvetését tűrni. Hölgyekkel itt kezd legelőbb megismerkedni, társaságokba jár. Családjáról is kedvező híreket hallott. Csakhamar gyökeres változást lehetett észrevenni rajta. Fölengedett benne a jég, nem volt többé oly zord, sőt mintha barátságossá változott volna. Sok barátot azonban itt sem keresett társai között. Mint minden helyör-

*) *Mémoires de Madame de Itémusat.* I. 267. lap. Néhol az összehasonlítás kedvéért idézem e szellemes asszony emlékiratait, kinek művében Napoleon beléletről több anyagot nyerünk, mint tán másutt bárhol.

**) Ismételve, daczára az első jelzőnek, hallgatagságát kiemeli.

ségben, hol később tartózkodott: úgy itt is nem kizáróan katonatisztekkel, hanem a polgári elemmel is sokat érintkezett. (I. 161. lap.) Nem előkészítő iskola volt-e ez jövőendő élte pályájára nézve, oly iskola, hol megtanulhatta, a hódítónak mely hibát kell kerülni, s mely később rávitte, hogy a trónon minden rendet és rangot a maga körébe vonhatott? Napoleon, ha közlekenyebb volt is, de olvasmányait nem hanyagolta el. Sokat olvasott, kivált J. J. Rousseaut s becsúsgva arra ösztökelte, hogy hazája történetét megírja. «Még tizenhatsz éves sem vagyok, s már írok; ebben a korban voltaképen még tanulni kell» (I. 162. lap), e szavakkal küldi munkája: *Corsica története* egy részét Raynal apáthoz. Az apát köszönete fejében azt a tanácsot adja neki, hogy kezdje művét újra s tegyen alaposabb tanulmányokat.

A nyugtalan, mozgalmas időszak tanulmányaitól elvoná, ezredétől egy lázadás elfojtására küldték Lyonba; kelleetlenül távozott innen, s Douaiba ment. E helyen a rossz éghajlat, az egyhangú kaszárnya-élet nem kedveztek egészségének, a hideg kilelte. Hazáról is kedvezőtlen híreket hallott. Erős honvágy lepte meg, búskomorság szállott rá s e lelki állapotában mindinkább az öngyilkosság eszméje ért meg benne. «Félre mindennel — így szól — mit is csináljunk ezen a világon? Ha halnom kell, nem legjobb-e, ha önmagam keze által halok meg?» Hazájának szolga állapota lelkét föllázasztja. «Francziák, be nem érve azzal, hogy mindenünket, mit szeretünk, elraboltátok — még erkölcsünket is megrontottátok. — — — Ha a haza nem él, a jó polgárnak meg kell halni.» Az a Napoleon, ki a zsarnoksága ellen lázadókat kíméletlenül kivégezteté, az a Napoleon élte e szakában már az összeesküvés alapján állott, hisz mindig is összeesküvő volt minden oly társadalmi állapot ellen, mely nem tetszett neki. «Ha hazámfiai megszabadítására csak egy embert kellene megsemmisítenem, e pillanatban utaznám, a zsarnokot ledöfném a haza s a törvény sérelmét megtoroló gyilokkal.» Ezek saját szavai. Oly fiatal emberre találunk már, ki érzi magában nagy tettekre az erőt s mégis az egyhangú, szellemtelen kaszárnya-életre van kárhoztatva. Itt ő — mint beszélte — egy eszményi világot alkotott magának. *) Ebben ő az úr s

*) *Mémoires de Rémusat*. I. 268.

nagyon kellemetlenül érintette, hogy a valóságban csak kicsi alhadnagyocska volt. Ezért a vágy, hogy zavaros állapotú hazájában szerepeljen, innen a nagy igyekezet történetírói babérokkal tűnni föl. E kis állását minden áron nagyobb akarja fölcserélni. Eszközeinek megválogatásában már ifjúsága óta valóságos Macchiavelli; nála az érzület csak megszire ellátzó czégtábla, melyet az ember kénye kedve szerint befestethet. E tekintetben *Corsicai históriájának* ajánlái dolgai igen érdekes adalékokat szolgáltatnak: Művét legelőbb a sensi érseknek ajánlá. E miniszter az események fejlődése következtében leköszönt; Napoleon erre művét rögtön Paolinak, Corsica szabadsága hőségének mutatja be. A húsz éves francia tiszt, kinek atyja, anyja, rokonai sok általa szerkesztett kérvényben kunyoráltak a francia udvar kegyéért, kinek rokonai Corsicának francia kézre juttatásában közreműködének, az így ír Paolinak: «Je veux noircir du pinceau de l'infamie ceux qui ont trahi la cause commune». (I. 196. lap.) Mikor aztán Paoli azt találja mondani, hogy fiatal a történetírásra: művét nem késik az ünnepelt Neckernek ajánlani föl. (I. 200. lap.) Nem sokkal jobban viselkedett hősünk Corsicában, hová egészsége helyreállításának ürügye alatt távozott.

A második kötetben kimerítő tárgyalásban olvashatjuk, hogyan izgatott Napoleon, francia tiszt létére, Franciaország ellen, csak azért, hogy szerepet játszik. Magatartása következtében Ajaccióban tovább nem maradhatott. Egy esztendőre terjedő szabadságát még a maga jószántából három s fél hónappal toldotta meg, s elvégre 1791 febr. 1-én Paoli s barátai tanácsára Lajos öcsce társaságában elhagyá Ajacciót. Napoleon abban a pillanatban lépett francia földre, mikor a forradalom legnagyobb diadalát ülte, s épen a coalitio ellen fegyverkezett. Auxonneba vonúlt, hol katonatiszti minőségében régi szokását követve, idejét elmélkedés és tanulmányok közt osztá meg. Lajos öcsce volt szobatársa, kinek neveltetéséről atyaként gondoskodik; kiképeztetésére minden élvezetről lemondott, mondhatni fukarkodott. Már most nyilatkozik benne az övéi iránt tanúsított vonzalom, mely később mértéktelen családi előszeretetté fajult; e hibáját később maga is végzetesnek mondotta. Napoleon ez időben jacobinus vala. Jacobinus érzülete az uralkodókat két fajtára osztatja: a kik emberek fölött uralkodnak, s a kik ökröket és lovakat kormányoznak. Az első

had a forradalom ellensége, nagyon is jól tudják ezek ennek jelentőségét; az utóbbiak nem is sejtik a forradalom nagy hatalmát, s balgán azt sejtik, hogy Franciaországot ez fogja megbuktatni. (II. 97. l.) Napoleon szelleme folyvást nyugtalan, tetovázó, hogy is ne, hiszen azt mondja magára: «Déli vér foly ereimben a Rhône sebességével arányban». (II. 89.) Hajhászsa örökké azokat a pillanatnyi alkalmakat, melyekkel a szerencse lajtorjáján hacsak egy fokkal is följebb mehet. Corsicára néz megint, hol az assemblée új zászlóaljak alakítását rendeli. Eladósodva ott hagyja Valence-ot, s Lajos öcsésével 1791 szept. 6-án Ajaccióba tér vissza. Családja körében van. Mit József bátyjához írott leveleiből már előbb is tudtunk ugyan, itt újra tapasztalhatjuk, hogy a fiatal hadnagy családja körében teljhatalommal uralkodik, a legkisebb ellenmondás is dühbe hozza. Uralkodni, parancsolni, ez a jelszava, legfőbb lelki gyönyörűsége; figyelmet érdemel egy ekkortájban tett nyilatkozata: «Ugyan ki sajnálja, ha Cæsarként döfnék le?» A jövő kalandok s nagy tettek tényező tulajdonságai már ekkor mutatkoznak, az igaz Napoleoni természet, mely minden célra vezető eszközt jónak lát, e mondásban tetőzik: «Ez az eszköz erőszakos ugyan, talán törvénytelen, de elkerülhetetlenül szükséges.» (II. 115.) Hogy ezt az elvet gyakorlatban is érvényesíteni tudja, megmutatta Corsicában, melyet szabadságideje letelte után sem hagyott el. Minden áron egy önkenytes zászlóalj parancsnoka akart lenni. Grimaldi, Murati s Quenza, mint biztosok a zászlóaljak szervezését, s a parancsnokok megválasztását intézték. Grimaldi a Napoleon családjának híve, Quenza gyöngé ember, tehát csak Muratit kellett a választás idejére ártalmatlanná tenni. Ennek a módja kissé hasonlít a 18. Brumaire-hoz. Murati, Peraldi korz benszlöttnél lakott. Épen ebédnél ültek, mikor Boselli egy Bonaparte-párti ember néhány nemzetőrrel ott terem. Boselli Muratival akar beszélni. Ez gyanútlanul megjelenik, körül-fogják s a Bonapartek házába czepeklik, s ott elzárják. Napoleon ekkor elég merészen ezeket mondá neki: «Azt akartam, hogy szabad, teljesen szabad legyen; Peraldinál ön nem volt az». (II. 125.) Napoleon pártja győzött, s alezredessé választották. Sok önkényes cselekedete miatt Ajacciót el kellett hagynia. Egyenesen Párisba ment, mely teljes forrongásban vala. Nem sokáig időzött itt; megint Corsica felé veszi útját, hogy női

képmását, erélyes Elisa testvérét a st.-cyr-i kolostor fölözlatása után haza kísérje. Corsica ekkor a legkülönfélébb pártok kezében játékszer volt: e pártok közül a Paolié válik ki leginkább. Bizonyos, itt nem taglalható körülmények miatt a convent Paoli letételét határozta el. Napoleon, ki Paolinak nagy tisztelője vala, előbb művét is neki akarja ajánlani, érdekében most is egy fölíratot szerkesztett a conventhez. (II. 249. lap.)

Egyszerre csak Napoleon elhagyja, s eleddig még ki nem magyarázott okokból ellenségeinek táborába megy át. Az a Napoleon, ki kevéssel azelőtt fölíratában magasztalá Paolit, most nem pirúl eszményét egy újabb íratában gyalázní, megpiszkolni. (II. 266. l.)

Corsica Franciaországtól függetlennek nyilvánítván magát, Napoleon 1793 június 11-én újra elhagyta hazáját. 25 éves, mikor végleg a francia köztársaság szolgálatába lép; fiatal ember ugyan, de oly érett szellemű, éles pillantású s oly biztos ítéletű, mely a nagy eseményekben már eleve is szerepet jelölt ki neki. Mindinkább előtérbe lép. Élte e korszakbeli nevezetesebb eseményeit már ismerik. Az előttünk fekvő munka oly adatokat közöl (II. 394. l.), melyek Napoleon avignoní es touloní működését kissé szerényebb határok közé szorítják, mind azt eddig a történet tette. Kevés terünk van ez adatok megbeszélésére, s nem is sorolhatjuk föl mindazon hamisításokat, melyeket nemcsak Napoleon, hanem fitestvérei is, a magok személyére vonatkozó hivatalos leveleket illetőleg elkövetének (II. 396. l.), pl. József élevelé d'artillerie en 1768, officier d'état major en 1792, adjutant chef de bataillon en 1793. írja magát a nélkül, hogy e három tisztség közül csak egyet viselt volna (II. 383. l.), vagy mikor Lajos oly sebeket tulajdonít magának, melyeket sohasem kapott. (II. 472. l.) Mindamelletí nem átaljuk egy oly okíratot közölni itt, mely Napoleon érzületére, valamint levelezéseinek összeállítási módjára érdekes világot vet. Napoleon az ifjabb Robespierre-nél nagy kegyben állott. (II. 431. l.) Az idősb Robespierre bukása a Napoleonét is maga után vonta, ki ekkor már tábornok volt. Elfogták s Carré-erődben fogságra vetették. Börtönében, csakhogy kiszabadúlhasson, a következő levelet írta: «Az ifjabb Robespierre sorsa kissé meghatott, mert szerettem, s tisztának (pur) tartottam; de ha atyám leendett is,

legyilkolnám, ha a zsarnokság után tör». (Mais fut-il mon père, je l'eusse poignardé moi-même, s'il aspirait à la tyrannie. II. 455. l.) Ez a levél nines meg a *Correspondance Napoleon* I-erban, azonban a francia hadügyminiszterium levéltárában megvan, hátán e jellemző fölíráttal: «A soumettre de nouveau à l'empereur (Napoleon III) à cause de la dernière phrase». (II. 456. l.) III. Napoleon ezt a levelet, mely nagybátyjának a szabadságot adta vissza, nem engedé, hogy közöljék.

Napoleon folyvást emelkedik s a tűzéréség dandár-tábornoka lesz. Ez időből ered Schirer-nek egy sajátkezű inspectio-nalis jegyzéke, melyet a fiatal tábornokról írt: «Ez a tiszt a tűzéréség tábornoka, mely fegyvernemben kiváló ismeretekkel bír, azonban kissé nagy a becsvágya, s fondorkodása előmenetele iránt.» (II. 477. l.)

Érdekkal várjuk e munka folytatását, mely a mindinkább emelkedő Napoleont akarja előnkbe varázsolni, határozott hajlamaival, tehetségével és erélyével, melyekkel a forradalmat leküzdvén, a directorium bukása által, a trónra jutott. Folytonos előrehaladásában nincs más határ, mint a trón, vagy ha balszerencse éri — a bitó. «Nem ismerek számára más nyugvó pontot, — így ír egy barátja — mint a trónt, vagy a bitót.»

WERTHEIMER EDE.

ÉRTESÍTŐ.

Népszerű Egészségtan. Írta dr. Erismann Frigyes. Az eredeti második kiadás után fordította dr. Imre József. Az eredetivel összehasonlította dr. Fodor József. Buda-Pest. 1880. Kiadja a királyi magyar Természettudományi Társulat.

A Természettudományi Társulat legéltrevalóbb törekvésének bizonyult be könyvkiadó vállalata, mely időről időre a külföld azon termékeit nyújtja a művelt magyar közönségnek, melyek a természettudományok's a rokon szakok terén mintegy nemzetközi értékeknek ismertettek el. Azonban az ily művek kiválasztása csak egyik oldala a föladatnak; a könyvkiadó vállalat férfiainak számot kell vetniök még a magyar közönség valódi szükségével is, s csak e kettő szerencsés találkozása után juttathat szükséges, népszerűen tudományos munkát a magyar közönség kezébe. Lenne még a föladatnak harmadik oldala is, tudniillik, hogy a fordítás jó magyar nyelven mutassa be az idegen munkát, ha e nehéz oldalával a föladatnak a könyvkiadó vállalat a legtöbbször igen szerencsésen meg nem birkózott volna.

Vajon e tekintetek előtt milyen színben tűnik föl a könyvkiadó vállalat legutóbbi kötete, Erismann *Egészségtana*?

A mi a fordítást illeti, az az eredetit hűn visszatükrözi, s általában a szabatosságot és magyarosságot kellemesen egyesíti.

A munka választását közfigyelemre jutott jelentősége igazolja. De vajon volt-e magának a magyar közönségnek e műre égető szüksége, vajon nem jobb lett volna-e helyette valami más, inkább a természettudomány terén mozgó munkát nyújtani?

A könyvkiadó vállalat, három éves cyclusában, a lehetőségnek megfelelően, eddig mindig olyan természettudományi munkákat nyújtott, melyekből, eléggé tájékozhatóan, tudomást és kellő ismer-

reteket lehetett szerezni az újabb keletű tudományos mozgalmakról, annyira, hogy e tekintetben is teljes elismerésünket kell nyilvánítanunk, hogy oly rövid idő alatt választékosságával a szükségnek megfelelően oly tapintatosan járt el. A jövő cyclusok bizonyosan, a hol kell, hézagot fognak pótolni, vagy pedig egyes tudományágakban a nyújtottat bővíteni.

Tehát a könyvkiadó vállalat már nyújtott annyi szükségest a természettudományi munkákból, hogy föltehette, hogy általok az értelmi, a természettudományi alapon nyugvó műveltség hiányain a lehetőségig segített. Valóban, kiváló tapintatnak tanúsága, hogy a könyvkiadó vállalat azon első kiadványa, mely a természettudományi ismereteket az egészség javára alkalmazza, fölhasználja, épen a társadalmi, s néha a magyar társadalom számát fogyatkoztató, physikai hibákat, igazán physikai bűnöket ismerteti.

Mert mi a lényege az *Egészségtannak*? Úgy élni, hogy physikai visszaéléseket, hibákat testünk ellen el ne kövessünk, hogy őrizkedjünk a physikai bűnöktől.

E tekintetben az előttünk fekvő *Egészségtannak*, mint eredetileg idegen terméknek, még nagyobb értéke van az eredeténél, mert fordító szakavatott körültekintéssel kiválogatta azon egészségtani mozzanatokat, melyek főképen a magyar viszonyokból keletkeztek, s a magyar fordítás illető helyein jegyzetekben ismerteti, s ez által fordításának az általános érdekesség mellett, saját magyar szempontból is értéket ad.

Maga a kitünően írt munka két részből áll. Első része az élet általános föltételeiről szól, s első fejezetében a levegő jelentőségét ismerteti, s bár nagyjában, természetesen, ismert dolgokat mond, de összeállításában eredetiséget és sok hasznos új utasítást találunk. Második fejezetében, eddig az egészségre való befolyásában nem eléggé méltatott talajt ismerteti, s kitünteti, hogy «épen oly nagy gondot kell fordítanunk a talaj tisztaságára, mint szárazságára». Az éghajlatról is külön fejezetben emlékezik meg, s kimutatja, hogy «nagyon is megszokták már az emberek, hogy az éghajlatot bűnbaknak tekintsék, és ennek nyakára tolnak mindent, mi gondosabb utánjárás mellett egyszerűen az emberi értelmetlenség és a hibás társadalmi viszonyok következésének tűnik fel». A társaságbeli együttélés, a falu és város mostani kedvezőtlen viszonyairól szól a negyedik fejezet s a kellő utasításokat adja meg a javításra. Méltán szentel a lakóháznak egy fejezetet, kimutatva, hogy egészségünk jóvolta sok tekintetben lakásunktól függ. Annak tisztának, világosnak s elég téresnek kell lennie minden egyes családtag szá-

mára. A ruházatról, a bőr ápolásáról, a fürdésről és a táplálkozásról két fejezetben szól, s folyvást figyelmeztetve az olvasót ezek jelentőségére, s a kellő mozzanatok számbavételére.

Második részében, a különböző korosztályokbeli élet föltételeivel ismertet meg. A gyermekkor életföltételeit tárgyalja behatóan, s figyelmeztet a fordító sok magyar szülét azon physikai bűnökre, melyek miatt oly nagy nálunk a kisdetek halandósága, hogy általában lassan, egyes esetekben nem is szaporodik fajunk, de fogyatkozik. És míg e fejezetben kimutatja, hogy rossz, értelmetlen ápolás miatt mily nagy a kisdetek halandósága, addig az iskola czímnű fejezetében kimutatja, hogy az iskolázás alatt a gyermekek nagy része egy vagy más tekintetben nyomorék lesz (rövidlátó, görbe stb.). Ezek után foglalkozás czímen nekünk ad utasítást, hogy «a munka és a pihenő idő helyes megosztása, különösen az alvás szükségletének teljes kielégítése, és végre a munka nagyságának a szervezet működő képességét túl nem haladása olyan föltételek, melyeknek teljesítése teszi lehetővé, hogy az ember egészségének megromlása nélkül sikeresen munkálkodhassék».

Végre a fordítás függelékében a járványos betegségekről szólva, kimutatja, hogy «nem e betegségtől való félelem hatása alatt keletkező úgynevezett erőlyes rendszabályok védelmeznek meg bennünket a járványoktól, hanem az állandó, nyugodt, és a tudományos vizsgálatra alapított törekvés az összes egészségügyi viszonyok javítására».

E jeles munkát fölösleges különösen is ajánlanunk.

DEZSŐ BÉLA.

Das alte — christli-che — und heutige Aegypten, geschildert von F. B. Buda-Pest, 1880. 781 lap, térképpel. Ára 4 frt.

Nagyon nehéz föladat e könyvről igazságos ítéletet mondani, mert míg egyrésről tartalma és tudományos értéke a kellő szigorúság gyakorlására kötelezi a bírálót, addig másrésről kíméltre inti őt a könyv keletkezésének természete, nevezetesen az a körülmény, hogy a szerző e munkát mintegy hálááldozatként írta és bocsátotta közre szentföldi zárándokolása után, melyet 1867-ben tett meg. Ez út irodalmi emlékeül van rendelve e könyv, melyet B. úr «mind a hitben való saját megerősödésére és akaratának szentesítésére, mind pedig sokoldalról vett abbeli fölszólítások következtében, hogy útjának eredményeit három kötetben foglalja össze, melyeknek elsője Egyiptomot, másodika Palészтинát, harmadika

vége Olaszországot és főképen Rómát tárgyalni» eresztett nyilvánosságra. Keleti útleírás és az utazás alkalmával véghezvitt bűvárokodás eredménye bizony nagyon kevés van ebben a könyvben, a mi az elsőből pár lap van, az nagyon gyönge, és semmi újat, közönségesen nem ismereteseit általán nem tartalmaz; hogy mit tekint a szerző benne bűvárokodásai eredményeinek, azt a legjobb akarattal és a legtúlságosabb kíméléssel fölfegyverkezve sem találhattuk ki. Csak nem tekinti a szerző ilyennek a könyv sajátképeni tartalmát megelőző 160 oldalt, melyekben a legnaivabb szélességgel tárgyal egy pár dolgot, melyekről bizony alig akad ember, ki megmondhatná, mit keresnek egy Egyiptomról szóló könyvben, p. o. Bécs-új hely érintése alkalmával Zrínyi és Frangepán történetének minden kézikönyvben megtalálható elmondását, vagy Trieszt alkalmával a Jézus társaságának 20 oldalra terjedő apologiáját, vagy pedig — a mi a legfurcsább — egy J. nevű úriember erőszakolt fölléptetését, kivel theologiai dolgokról vitatkozásba bocsátkozván, szerzőnk 96 lapot szentel a pantheismus története egy oly fogyatékos összefoglalásának, mely nem gerjeszthet épen bizalmat a philosophia történetére nézve szerzett ítélete irányában. Beszédközben megeskik rajta, hogy a 90. lapon Spinoza rendszerének fölületes jellemzése végén, e különösen a vallásosok által méltán nagyrabecsülendő elmélkedőről (Schleiermacher — ez pedig csak nem volt atheista! — «szent»-nek nevezi őt, és azt mondja róla, hogy «teli volt vallással és szent lélekkel») azt tartja, hogy «félrebeszélte»; persze az igaz, soha sem írt oly épületes összehasonlítást az emberi élet és a vasút között, minővel szerzőnk a 20—21. lapon kedveskedik az Egyiptom tekintetében okulni kívánó olvasónak. Olvasóink láthatják, mily nagy barátja szerzőnk az *allotriológiának*, mert biz az eddig fölemlítettek csupa oly dolgok, melyeket a cím után indulva, senki sem keresne e könyvben. De hiszen 781 lapból telik mindenre és mindenfélére! A 161. oldalon végre rászánja magát a szerző arra, hogy eleget tegyen a könyv címének, és e szerint három főrészsre osztja a további tartalmat, melyekben egyenkint a pogány, a keresztyén és a mohammedán Egyiptomot vezeti az olvasó elé. E három rész között csakis a középső érdemel tekintetbevételt, mert ámbár a szerző e részben is csak compilációt nyújt, még pedig igen kevés könyvből, mindamellett a keresztyén Egyiptomról aránylag sokkal kevesebbet írtak eddigelé, semhogy az ily chrestomathia tökéletesen fölöslegesnek mondatassék, és azért szívesen olvassuk el mindazokat, a miket szerzőnk a keresztyénség egyiptomi őskorára, az ottani keresztyén iskolákra és szent atyákra

nézve egybeállított, kik között oly dicső nevek tündökölnek, minők egy Clemens Alexandrinusé, egy Origenesé, egy alexandriai Dyonisiusé, egy Athanasiusé, és azon hőslélkű remetéké, kik a remete-életet megalkották, és a világról való lemondást legelőször teremtették társadalmi világnézeté. Kevesebb az első és harmadik résznek létezési joga. Míg a keresztyénségről szóló részre nézve a szerzőnek egyházi állása bizonyos hivatottságot kölcsönöz, addig az ókori Egyiptomról szóló irodalomban oly sajnos dilettantismusnak adja tanújeleit, melynek még a nem épen teljesen szakavatott olvasó előtt is szembe kell tűnnie. A szerző igen könnyen compilálhatta volna az egyiptomi ó-kor egy ízlelhető tárgyalását, de nem úgy, hogy a Dunckerek és Masperok idejében «kútforrásul» használja Russelnek 1832-ben megjelent kicsi kézikönyvét, melyet «kútforrásként» használni még abban az időben is vajmi feltűnőnek tartottak volna oly szerző részéről, ki «búvárlatainak eredményeiről» szól az előszóban. Nem bocsátkozhatunk ez ismertetésben a szerző egyes adatainak megrostálásába. Elég lesz fölemlíteni csak egy helyet annak bemutatására, hogy mennyi képességgel bír szerzőnk az ó-kori Egyiptom megértésére. A hieraticus írásról azt mondja a 201. lapon: «Úgy látszik, hogy létezett egy a papok által alkalmazott (angewendete) kevert nyelv (!), mely vegyes hieroglyphicus és alphabeticus jegyekből állott, mely az emberek azon osztályánál fogva, mely azt használta, *hieraticus*nak neveztetett». A ki 1880-ban illet ír a hieraticus írásról, arról csak bámulnunk kell, hogyan lehet oly naiv, hogy az ókori Egyiptom culturáját valamely olvasó közönség szeme láttára bolygassa. Az olvasó ebből az egy példából is láthatja, mit tud szerzőnk az egyiptológiához, melynek fejlődéséről való különféle botlásait, a 203. lapon a következő valóságos unicummal tetőzi be: «Míg a francia (Champollion) és az angol (Young) a hieroglyphumokat az új-kopt írásból való képeknek nézték, addig a német Seyffarth az ó-koptra támaszkodott, mely a chaldaeus nyelvvel rokon». Több non senset nem lehet egy mondatba gyűjteni, — de most jön a java: «Serény versenygésben vitték tovább e tanulmányt Seyffarth tanítványai Uhlemann, Schwartze, Ideler, Lepsius, Bunsen, Brugsch, de Rougé és Birch». Nem tudhatom, mennyit látott szerzőnk e díszes névsor tagjainak munkáiból; de hogy Lepsius-t, Brugsch-ot stb., kiknek igaz rendszere épen teljes feldöntése mindazon álmadozásoknak, melyekkel a szerencsétlen Seyffarth és hű tanítványa Uhlemann rövid ideig az irodalmat eláraszták, Seyffarth-tal hozza összefüggésbe, azt mai nap mégis csak nem kevéssé furcsa tájékozatlanságként kell sokallanunk. De

még mindez semmi, midőn a 208. lapon a következő, nem tudom mily régi salakakterből kiírt reményteljes mondaton ámulunk, bámulunk: «Az egyiptomiak költészetéről, szónoklatáról, politikai irodalmáról, a kopt nyelvet nem ismervén, egyáltalán nem ítéltünk. De nagy a remény arra nézve, hogy a Quatremère által az európai tudósoknak bemutatott próbák nem fognak elhanyagolhatni; az egyiptomiak régi nyelvére végre azt a figyelmet fogják fordítani, a melyet megérdemel, és akkor Théba költőinek és szónokainak teremtetései, forró patriotikus és erotikus ömlengései az európai tudományosság gyűjteményeihez fognak csatoltathatni.» Ilyen dolgot írni oly időben, midőn az egyiptomi irodalom a philologia egyik biztos ágát képezi, midőn vastag szótárak állnak rendelkezésünkre és a szövegek egy egész nagy könyvtára, melyek alapján ép oly biztossággal írták meg a régi Egyiptom történelmét, mint akár Mommsen a rómaiakét és Curtius a görögökét, midőn ismerjük az egyiptomiak ritualóját, az ájtatosok imádságait, sőt még annak a Herodotus által annyira dicsért orvostudománynak is mibenlétét (Papyrus Ebers), midőn a régi egyiptomi nép himnuszaitól kezdve egészen a papyruszokban fentartott némely regényszerű elbeszélésig követhetjük az ó-egyiptomi szellem és kedély kifejezéseit, midőn mind e szép ismereteket minden művelt európai államban egy sereg kitűnő ember képviseli, kik évtizedek óta nagy munkákban és élénk folyóíratbeli munkálkodásban terjesztik azokat, sőt népszerű tárgyalásokban még közkeletűekké is tették — mondom mai nap ilyet írni és közzétenni, már mégis csak oly dolog, mely bármily tiszteletre méltó férfiú tolla alól került legyen ki, méltán idegenkedést kelt mindenkiben, ki a tudományok jelen állására nézve némi tájékozottsággal bír. A bírálónak pedig ilyenek olvasására a toll kiesik kezéből, mert alig lehet komolyan hozzászólni oly könyvhöz, melyben ilyféle tudományos hátramaradottság nyilvánul. — Ugyan e szempont alá esik szerzőnek azon állítása is (187. lap), hogy az egyiptomiak vallásos kultuszokat az aethiopiai papi gvarmatok közvetítése folytán Indiából kölcsönözték. Mondták azt némelyek azokban a régi időkben, midőn az emberiség művelődése történetét azon kiinduló pontból construálták, hogy minden fölületes külső hasonlóság kölcsönvételre mutat. Ezt a téves tant már nagyon régen elhagyták, mióta az emberi szellem minden nyilatkozását genetice kísérik vissza annak származásáig. Mindezekből csak az látható, hogy szerzőnk, ki maga nem tart igényt az eredetiségre, hanem folyton *kútforrásaiba* hivatkozik, mily avúlt könyvek-ből ismerteti a történelem azon fejezetét, melylyel könyve foglal-

kozik, és mennyire szolgálhat mentségeül az a naivitás, melylyel Quatremère-t és kopt dolgait belekeveri a régi Théba embereinek «hazafiúi és szerelmi ömlengéseibe». Ez a bámulatos naivitás mint egy jellemző sajátság vonul át a könyvön a címlaptól kezdve, egészen a könyv végső fejezetéig; a címlaptól kezdve azért, mert az anonymítás titokzatos fátyolát, mely a címlapon azt a helyet borítja, hol a szerző neve szokott kitéve lenni, egyszerű egyismeretlennel bíró egyenlet módjára matematikai biztossággal ellebbentethetjük az előszó keltezése és a 10. lapon olvasható jegyzet segítségével.

De már most ne bolygassuk a Fáraók Egyiptomát; térjünk át a mohammedán Egyiptomot tárgyaló részre. E rész valóságos orientális munka; a keleti irodalom benyomásától és érzetétől nem menekülhettünk, midőn legelőször forgattuk lapjait. A keleti íróknak, azokban a régi kézíratos időkben, melyek a könyvnyomtatás behozatala után sem szűntek meg a valódi muzulmán körökben folytatódni, az volt irodalmi szokásuk, hogy bizonyos tárgyról szólva, idézték a régibb író mondását több lapon át, szóról szóra lemásolták azt, és e másolást megtoldották ily formulával: «Eddig szól N. N., Alláh nyugoszsza őt; szól pedig N. N.» és aztán ismét egy másik íróból vontak ki egy hosszabb helyet stb. stb. A compositió e sajátosságának meg volt a maga lényeges irodalomtörténeti haszna; sok, különben eltűnt, kútfőrásmunkák lényeges főtartalmát így mentették meg az utókor számára. A források elvesztek, az idézetek megmaradtak és azért hálával tartozunk a compilátoroknak. Ha B. úr a könyvnyomtatás fölfedezése előtt írja vala meg könyvének a modern Egyiptommal foglalkozó részét, ugyanazon okoknál fogva neki is hálával tartoznánk. De mit szólunk akkor, ha B. úr 1880-ban neki megy és Stephannak 1872-ben Lipésében Brockhausnál megjelent munkájának java részét szóról szóra kiírja, és e szóról szóra való másolatokkal megtölti könyvének harminadfél száz oldalát, másolva Stephannak sajátoscriptio-rendszerét és átvéve sajtóhibáit? Itt megszűnik a bíráló tiszte és, bocsánatot kérek, megkezdődik a humorista hatásköre. A szerző nem plagiátor. Ő maga mondja meg p. o. az egyik fejezet élén, hogy «az egyes adatok, mit Beibehaltung des Wortlautes. különösen Stephan jeles munkájából a 3—147. lapjáig vannak kölcsönözve». Bizony szép idézet az, mely 144 lapra terjed; és még ezeken túl is Stephtant egyszerűen másolja, mindig híven oda jegyezvén a lap aljára, hogy az illető részlet hol található meg Stephan könyvében. Az ember nem érti, hogy ily compositió mő-

gött a szerző milyen vélekedése lappang az olvasó közönség értelmiségét illetőleg. Ám megjárná, ha a szerző a modern Egyiptomot illető 5—6 munkából állította volna össze e részletet, és ízléssel egygyé szerkesztette volna Lane, Kremer, Lüttke, Ebers, Stephan és mások könyveinek adatait. Ily eljárás a compiláció szempontja alá esett volna: de mily cél lebeghetett a szerző szemei előtt egy könyv puszta másolása, illetőleg kivonatolása alkalmával? Csak nem tekintette Stephan alig nyolcz éves könyvét incunabulumnak, melyhez senki sem fér, nem tekintve még azt is, hogy Stephan pénzügyi statisztikája mai nap, minthogy Egyiptom pénzügyi állapota azóta a leglényegesebb változásokon mentek keresztül, már nem is felel meg a tényleges valóságnak! Csak nem tekinti szerzőnk szabad földolgozásnak azt, ha Stephan e kifejezése mellé «à la lettre» zárjel között hozzászerzi: «szószertint» és ha e szóhoz «Dock» egy jegyzetet függeszt, melyben a «Dock» fogalmát definiálja, kereskedelmi dolgokban netalán járatlan olvasók számára. De igaz: még hosszú mottókat is oda tett B. úr a fejezetek élére, ezek sincsenek meg Stephan könyvében; egyes-egyedül e mottók mentik még B. úr könyvének eredeti és önálló jellegét. A mottózás nagy gyöngéje szerzőnknek; egyik kedvelt írói sajátossága az. Csak hogy Schiller és Shakespearból vett mottóit ilyformán idézi: Schiller v. W. Shakesp. I. köt. 125. lap, mintha ezen írókból is csak egy kiadás léteznék mint Stephanból vagy Russel német fordításából! Magától értetik, hogy a mit szerző szóról szóra kiír jó nyelven írt német könyvekből, az helyes német stilusban van tartva. De a hol szerzőnk latin vagy más nyelvű eredetiből ír ki valamit, vagy a hol, mint saját épületes szemlélődéseiben, saját szavaival él, a német nyelv oly módú használatával találkozunk, mely nem igen igazolja azt a tényt, hogy szerzőnk tanulmányai közlésére a német nyelvet használja, melynek, úgy látszik, nem épen mestere. A munka ez oldala nem tartozik e folyóirat körébe; azért ízelítőül csak egy pár rövid példát mutatok be: «Der Zug flogt pfeilschnell dahin: ebenso eiligst rauscht vorüber das Menschenleben» (20). «Er sprach nur arabisch und türkisch, aus dessen lebhaften Mienen- und Geberdenspiel wir jedoch entnehmen konnten, dass er im Jahre 1860 dem furchtbaren Christengemetzel von Seite der Drusen mühsam entronnen sei» (48). «Die Thatsachen --- ob sie wahr oder gerecht sind, daran liegt nicht viel --- sind die grosse Macht des 19. Jahrhunderts, die das Krumme gerade und das Uebene eben machen» (149). «Kein Wunder, wenn der wunde Fleck unseres Zeitalters, der Unglaube, eine wahre Achillesferse, immer mehr und mehr um sich greift»

(151). «mietheten wir im gebrochenen Italiänisch ein Boot» (163). «Als dieser mit ernster Miene was seines Amtes war abgethan : eine grosse Zahl arabischer Boote umschwärmte uns» (u. o.) «Menou übernahm jetzt den Oberbefehl, der schon früher Muselmann geworden war» (419). Úgy gondolom, elég ebből ennyi is.

Jól érezzük, hogy kelleténél tovább időztünk e vaskos kötetnél, melynek fájdalom, csak kevés jó tulajdonságáról emlékeztünk meg. Nem tartózkodhatunk végül még egy megjegyzéstől. Nem tartozunk azok közé, kik bűnül róják föl a magyar tudósnak, ha kivételesen tanulmányainak azon eredményeit, melyekről azt hiszi, hogy közzétételök által a tudományos világnak hasznot hajt, vagy melyeket újdonságuknál fogva bírálat végett a legtágasabb szakközönség elé kíván bocsátani, idegen nyelven ereszti szélnek. De másrészt meg joggal kívánhatjuk, hogy az ilyen könyvek tudományos színvonalunkat kellőképen képviseljék a nagy világ szemében, és hogy ne maradjanak azon könyvekhez fűzött követelményeink mögött, melyeknek szerzői megelégednek azzal, hogy irodalmi termékeik itt az országban olvastassanak. Oly munkák, minő az, melyet kénytelen-kedvtelen a fentebbi lapokon próbáltunk bírálni, künn a nagy világban furesza fogalmakat találhatnak kelteni a mi tudományos irodalmunk helyzetéről, és csakis e körülmény megfontolása volt egyedüli oka annak, hogy róla egy pár igazságos szót kockáztattunk e helyen, melyek tanúságot tehetnek arról, hogy itt az országban sem helyeseljük a tudományos productió e módját.

—h—

The Legend of the Wondrous Hunt. By John Arany. With a few miscellaneous pieces and folk-songs. Translated from the Magyar by F. D. Butler, F. R. G. S., — London 1881. 1—70 lap.

Butler úr, kinek magyar tanulmányait és első fordítási kísérleteit alig három éve ismertettük e folyóiratban,* azóta szorgalmasan dolgozik. rendes dolgozó társa lett a kolozsvári polyglott irodalmi lapnak, s a Kisfaludy-társaság is levelező tagjának választotta. Nyelvismeretében sokat haladt, kitartása, buzgalma és pontossága teljes elismerést érdemel.

A *csodaszarvas regéje*, mely az előttünk fekvő füzetkének fő darabját teszi, bizonyára nem tartozik a könnyen fordítható költemények közé. Játszi dal-formában ad elő egy költői mesét, s e

* *Budapesti Szemle.* 1877. XIII. k.

könnyed hangot visszaadni, bizony próbára teszi a fordítót. Mégis, úgy látszik nekünk, Butler úr fordításának igen sok részletében szerencsésen el van találva, a szó szerinti hűség mellett, a költői hang is. Igen sikerültnek találjuk például azon strophákat, a hol az eltévedt ifjak azon tanakodnak, merre van kelet és merre nyugat; aztán a szarvas eltűnése utáni párbeszédeket, s több más részletet is. Általán az értelem hűsége tekintetében, derék munkát végzett a fordító.

De éppen ezért nem akarjuk elhallgatni a legszembeszökőbb eltéréseket. Ilyen először is maga a cím. Az eredetiben csoda-szarvas szerepel, a fordításban csak csodás vadászat. S az üldözött szarvasnak e mesés, sőt mythologikus jellemvonása a fordításban mindvégig hiányzik és ezáltal az eredeti végzet-szerű monda helyett csak egy különös vadászkaland folyik le az olvasó előtt.

Az eredeti költemény szerint: az első nap estéjén

«Ők a szarvast egyre űzik, —
Alkonyatkor im eltűnik».

A fordítás ez eltűnést pontosan megmagyarázza, hogy az esteli félhomály rejti el a prédát a vadászok szemei elől.

Másnap reggel, virradatkor, midőn a vadászok széttelkenek

«Hát a szarvas nagy merészen
Ott szökdécel túl a vízen».

A fordításban itt már nem is egy szarvasról van szó, hanem többes számban: «beyond the flood appear the stags».

A legények nem állhatnak ellent a végzetes csábításnak

«És — akarva, akaratlan —
Űzik ismét szakadatlan».

E helyett a fordítás csak annyit mond: «whether joy or grief it cause».

Végre a meoti tenger szigetjeibe jutva,

«Ott a szarvas, mint a pára,
— Köd előtt, köd utána —
Míg az ember széllyel nézne:
Szemök elől elenyézne».

A magyar népmesék ez általánosan használt kifejezése: «Köd előtt, köd utána» éppen azt jelenti, hogy az eltűnés csodálatosan,

fölfoghatatlanúl, ember fölötti módon történt. E szavakkal szoktak eltűnni a mesék tündérei vagy azok, a kik láthatatlanná tevő sipkát vagy köpönyeget kaptak. A fordítás azonban igyekszik kimagyarázni a csodát, s azt mondja, hogy »sűrű ködök keletkeznek előttök és mögöttök, s ennél fogva hasztalan volna tovább folytatni a vadászatot».

Nagy kár, hogy a monda e vonása elkerülte a fordító úr figyelmét, s ezzel a költeménynek alapeszméjét is némileg megváltoztatta.

A *csodaszarvas regéjén* kívül van a füzetben még két költemény Petőfitől, más költőktől három, és tizenhét magyar népdal, nagyobb részök az eredeti versalakok megtartásával, a mit valóban nehéz föladatnak kell elismernünk.

Petőfi egyik versét *Az árva leányt* nem maga Butler úr fordította, hanem más valaki, a kinek neve csak a kezdő betűkkel van jelölve; épen e fordítás ellen van legnagyobb kifogásunk, mert az eredeti költemény naiv, egyszerű, természetes kifejezései helyett tele van rakva a költői mesterség szóvirágaival. A hol Petőfi ezt mondja:

«Virágot ültettem
Anyám sírhalmúra
Le az égből anyám
Tekintesz-e rája?»

a fordító nem elégszik meg vele, hanem kiczifrázza:

«Flowers, from their stems fresh-riven,
Lay I on thy new-made grave:
Mother! haply, you, from heaven,
See my sighs their petals wave».

Különben maga Butler úr sem szereti mindig egyszerűen adni vissza az egyszerűt, sőt a népdalok némely sorait, fordítás közben, egyúttal értelmezni is akarja, a mi azonban nem mindig sikerül. A hol a hegyke magyar legény büszke negédességében azt énekli magáról, hogy ha ő az útczán sétál, kis kutya, nagy kutya, nem hiába ugat utána, mert van neki szeretője, kettő is: ezt a fordító úgy magyarázza, hogy a kis kutya és nagy kutya azért nem ugat hasztalanúl, mert a szeretőjét őrzi.

«Olyan mind a kettő
Mint az arany vessző,
Szőke is, barna is,
Szeret mind a kettő»

folytatja a magyar dal; a fordító azonban ismét magyarázat-hoz kezd :

«Both incline to me alone,
As the reed that waveth:
Blonde is one, and brown is one;
Love both hearts enslaveth».

Nem hiszszük, hogy az ilyen «szíveket rabszolgává tevő szerelmet» az angol vagy a skót népdalok ismernék, és kíváncsi lett volna, hogy a magyar népdalok fordítását se ékesítenék ilyen irodalmi sujtások. Dal hangján kell a dalt visszaadni, s Petőfi «Reszket a bokor» című versének négy sora, Miss Gordon versiójában, a mit Butler úr, a saját fordítása mellett, változatként közöl, s mely skot dialektusban van írva, sikerült kísérletnek látszik arra nézve, miként lehetne talán népdalainkat is leginkább érthetővé és átérezhetővé tenni az angol közönség előtt.

Butler úr saját fordításai között is, mint legegyszerűbbek, legjobban sikerültek a *Csillagos az ég, csillagos, Kákátörön költ a rucza, A merre én járok, Cserebogár* kezdetűek; ellenben a *Meghalok Csurgóért* kezdetű meglepően egyszerű naivitásnak báját legnagyobb részben föláldozza, midőn ily pótlékokat tesz bele: «Nem az utcza, csak egy háza ébreszti föl vágyaimat» (Does all my fancy move).

Végül nem hagyhatunk említetlenül még egy fordítási licen-tiát. A füzetke végén Butler úrnak első művére vonatkozólag idézve van néhány angol folyóirat bíráló megjegyzése, s ezek mellett a *Budapesti Szemle* főnnebb említett rövid ismertetése is — de merész toldalékokkal A *Szemle* ismertetése Butler úr akkori fordításának sem első rangbeli helyet nem jelölt mind azok közt, a kik magyar költeményeket fordítottak idegen nyelvekre, sem illetékesebbnek nem nyilvánította őt a magyar költészet ismertetésére, mint azon elődei, a kik magyar költeményeket fordítottak angolra. Mindezek helyett a *Szemle*ben csak annyi volt, hogy Butler úr akkori fordítá-sában egy versnek fordítása verselési ügyességet tanúsít, s e téren talán jobb eredményt várhatnánk tőle, mint Bowring Petőfi-fordí-tásai voltak.

Egyébiránt őszintén örülünk, hogy e várakozásnak a mostani füzet valóban meg is felel.

Platon's Ideenlehre und die Mathematik von Hermann Cohen. Marburg, Elwert's Verlag. 1879.

A *Kant's Theorie der Erfahrung* című munka érdemes szerzője, ez értekezésben Platonnak az eszmékről szóló tana és a

mathematika alapelvei, valamint különösen a geometria alapproblémái közti viszonyt igyekezik megállapítani. Különösen fejtegeti Platon ellenvetéseit a hypothesis alkalmazása ellen a matematikában, mely bizonyos általános tételekben megnyugszik szemben a «bizonyítás szoros regressusával». Szerző az eszme ismerettani meg­alapítását a matematikai elem befolyásából igyekezik lehozni. Véleménye szerint az idealismusban összetaláló ellentétek kiegyenlítése az «ethikai föltétlenben» (in dem ethisch Unbedingten) jön létre.

M.

